

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS Acc. No. 1892

CALL No. Sa. 2. V. 31. Set. 47a

D.G.A. 79.

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

धर्मसूत्रापरपर्यायप्रश्नद्वयसमाप्तिपर्यन्तं महादेवदीक्षितविरचितो-
ज्ज्वलान्वारूपासमेतं तदग्रे च महादेवशास्त्रिकृतं
वैजयन्तीन्यारूपाद्युतम् ।

षड्विंशसप्तविंशाष्टाविंशैकोनत्रिंशप्रश्नात्मको
दशमो (चरमो) भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्री मारूलकर
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः 1872

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमत् 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्यभिधे-

यमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५४

ख्रिस्ताब्दाः १९३२

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकचतुष्टयम् (रु० ४) ।

Sa 2 Vs 1

Ant / Aga

CENTRAL ASSOCIATION OF
LIBRARIANS

Acc. No. 1890-1892

Date... 26... 8..54

Call No. 6a.2v.51/Sat/Kga

शायतां गौरीपरिवृढः ।

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

अयि संख्यावत्पवरा आनन्दाश्रमप्रकाशितग्रन्थपङ्केतहमकरन्दसं-
दोहसेवनशुद्धादिन्दिन्दिराः—प्रमोदन्तां श्रीमतां चेतांसि, यच्चिरस्य
खलु कालस्य समुद्रणावस्थायां स्थितस्य सद्यस्ति कस्याद्ययावत्काप्यन-
ङ्कितस्य श्रीसत्यापादसूत्रस्य दशमो (चरमः) भागः प्रत्नदुर्लभशास्त्री-
यग्रन्थरत्नमकाशनेकयत्नवशंगतया संस्थया यौष्माकीणे करकपले
सादरं समर्प्यते इति ।

महोदयाः सागराम्बरामण्डलमध्यवर्तिनि कस्मिन्नपि अनिभुन्मात्रे
निधीयतां दृष्टिस्तर्हि स खलु सुखं संचिकाङ्क्षिषन्दुःखं च परिजिही-
र्षन्नेव श्रीमद्भिः समबलोकयेत् । इन्त परं किं नाम सुखं कथंकारं च
तल्लभयेति न पुनः कोऽपि निपुणमन्वेपिषिषति । सकलैश्वर्मात्मकमे-
हिकं स्वर्गलोकप्रप्तिरूपं पारलौकिकं तदुभयान्यतरज्जानिष्ठातिनिवर्तकं
मुक्तिस्वरूपात्मकं वा यत्किमपि सुखं वर्ततां तत्कारिचिदपि नूनमुते
स्वधर्माचरणं न प्राप्नोतीति 'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति'
'धर्मात्सुखं च ज्ञानं च' 'न जातु कामाञ्च भयाञ्च लोभाद्' ।
इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रादिभिः समस्वरं जोषुष्यमाणो राह्यन्तः ।

एतावता सुखस्य पुनर्निर्विचिकित्सतया स्वधर्मसाध्यत्वे सिद्धे
किंस्वरूपो धर्म इति बलवदाकाङ्क्षायां धर्मलक्षणं मीमांसितव्यं
भवति । तत्र 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति मीमांसकाः । 'विहि-
तकर्मजन्मो धर्मः' इति तार्किकाः । 'यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम्' इति
वेदान्तिनः । 'आचारः परमो धर्मः' 'इष्टमापको धर्मः' एवमा-
दीनि पुरुहूणि पुनरेकदेशीनि धर्मलक्षणानि चक्षुष्पथमवनाग्राहति ।

तदेतेषु सकलेष्वपि पक्षेषु 'इष्टमाप्त्यनिष्टपरिहारलौकिकोपायो
धर्मः' इत्येव शिष्टसंमतं धर्मलक्षणं भवितुमर्हति । स च धर्मस्तु
भुतिमूलकः । 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' 'अतः स परमो धर्मो यो

वेदादधिगम्यते ' इत्यादिमनुष्यासादिस्मरणात् । सिद्धे च सकलमुल्ले-
कनिदानस्य स्वधर्मस्य श्रुतिगम्यत्वे श्रुत्यर्थस्य च नूनमेकान्ततः
सुदुरूहताया धर्मरहस्यमाधिजिगमिषूणां शरीरभाजां तदवबोधः पुनर-
गम्यमाय एवेत्युक्तिर्न खलु समाटीकेतात्पुत्कोटिम् ।

अनन्तः किलायं श्रुतिवचसां राशिः । न चायमेकेन जन्मना कथं-
चिदपि साकल्येनाध्येतुं सुशकः केनापि मेधावताऽपि पुरुषेण । नतरां
पुनर्भन्दधिया । भूयस्यश्च सत्त्वेतस्य कालगतवैषम्यात्समुच्छिन्नाः
शाखाः, यद्यासां श्रुतिशाखानां चरणव्यूहादिषु नामानि श्रवणसरणि-
मधिरोहन्ति, नहीदानीं तासां श्रूयत एकमात्रोऽपि मन्त्रः । काधुनेताः ।
ततश्च पुनरेकान्ततः मसीयतेऽविद्यन्तापरा अपि शाखाः श्रुतीनां यासां
किञ्च बिलयः समजनि ।

एतावता कतिपयानां शाखानां लुप्तत्वात्सतीनां पुनः कत्वर्थकर्म-
कलापजटाजटिलत्वाद्दुरधिगमशब्दभाण्डारसंहन्वत्वाद्यान्तरान्तरास्थि-
तानि धर्मतत्त्वानि समाकलयितुमशक्यमायत्वादविषयिदपमिमानां धर्म-
तत्त्वावगतिर्दुर्बोध्यस्यैव । सत्यां च दधीयस्यां तस्यां समस्तसुखजी-
वातुभूतं नेजं धर्ममजानानाः खलु सर्वेऽपि पुनरसुभन्तो विबूढान्तरङ्गा
इत्येकारंक्रियाविवेकविधुराः अथसः मर्यवेरन्ध्रेयसश्च ध्वंसेरन्ध्वकर्त-
व्यतो अश्येयुर्नूनमवनतिमर्तायां च निपतेयुर्हन्त महानर्थपारम्पर्यं यो
माप्नुयुः । इत्थंभूताश्च ते तपस्विनो जीवाः कामलोभादिविविधतापगुम्फ-
गुम्फितेऽतिकरालेऽस्मिन्यातायातस्वरूपे संसारपारावारे मा निमार्क-
रिति सकलमुनिगणचक्रवर्ती भगवानव्याजकरुणावरुणालयोऽनाया-
सं धर्महृदयमवबुभुत्समानानां सुखावबोधाय धर्मसूत्राणि श्रौतसूत्रगत-
मश्रदितयेन विरचयावभूव श्रीसत्यापाढाचार्यः ।

एतस्मिन्खलु धर्मसूत्रारूपमश्रदूये ब्रह्मचारिधर्मब्रह्मपङ्कविधिपञ्चमहाय-
ज्ञप्रशस्तिकुशलमन्त्रादिविचाराचमनविध्वमक्षयविचारामक्षयमांसादिसु-
भिसदुर्भिसधर्तनप्रकारगृहस्थवानमस्थपरिव्राट्धर्मदण्डपादण्डयविचार-
नियोगदूषणदायविभागादीन्स्वधर्मजीवनीप्रपायमाजान्सांयथाचारिका-

स्वर्मांसादीनीन्धेन प्रत्यपीपदच्छीहिरण्यकेश्यपराभिधः सत्याषाढमु-
निर्भुङ्गवः ।

अयं पुनर्महामहिमशाली सकलार्थपारदृश्वो मुनिवरेण्यो महर्षिवेदव्या-
सान्तेवासिबैशम्पायनवंशसंभूतः सत्याषाढः सद्याद्रेः पूर्वभागे हरणका-
शी (हिरण्यकेशी) निम्नगाकूलेऽजनिष्ट । सुचिरं च तपस्यन्भवतकामपू-
रणामरपादपाथमानाच्छीगिरिवरनान्दिनीजानेः समासादितसमीहितव-
होऽधिगतदिव्यचक्षुः सप्तविंशतिप्रश्नात्मकं सूत्रं प्राप्तेपीदिति भीमद्वैपा-
यनमपीतस्कन्दोपपुराणात्मनीयते ।

* स्कन्दोपपुराणान्तर्गतहिरण्यकेशीक्षेत्रमाहात्म्ये स्कन्द उवाच—हरणकाशीति
विख्यातं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । स्मरणादप्यशेषावसंधविध्वंसनक्षमम् । सद्याद्रेः
पूर्वभागेऽस्मिन्वैशम्पायनसंभवः । सत्याषाढो महाप्राज्ञो मुनिरासीन्महायशः । तस्य
भार्या सुशीलेति पतिव्रतपरायणा । तस्य पुत्रो महाप्राज्ञो सुमतिर्नाम विद्वतः ।
तस्याऽऽश्रममनुयासः पराशरतनूजवः । ते व्यासं पूजयित्वाऽथ सत्याषाढो रुद्रा-
मुनिः । सत्याषाढ उवाच—देवानां को ह्य पूज्यः स्यान्न्याणां मुनिसत्तम । भुक्ति-
मुक्तिश्च कस्माद्वा स्यादनादिश्च को भवेत् । अनन्तश्चापि को विप्र देवानामपि देव-
तम् । यज्ञैः को हज्यते देवः को देवेष्वनुगीयते । एवं मे संशयं छेतुं वद व्यास
महामुने । व्यास उवाच—चतुर्विधपुमर्थानां प्रमाणं शब्द उच्यते । तथापि
वैदिकः शब्दः प्रमाणं परमं मतः । वेदाः प्रमाणं सर्वत्र साकारेषु पृथक्पृथक् ।
[अ] विकारं च यत्त्वेकं तत्तेभ्यः परमं मतम् । सत्याषाढ उवाच—नानेन
निर्णयः कश्चिन्मयाऽत्र विदितो भवेत् । व्यास उवाच—यद्यप्येषां न भेदोऽस्ति
देवानां तु परस्परम् । तथाऽपि सर्वसिद्धिः स्याच्छिवादेवा (व) सुखात्मनः ।
प्रपञ्चस्य निमित्तं यज्ज्योतिश्च परं (रं) शिवः । तमेव साधय हरं भक्त्या
परमया मुने । हरणकाशीं समागत्य शिवमाराधयन्मुनिः । ततः शंकर तु (स्तु)-
ष्ट्वाऽथ (तुष्ट्वाऽथ) दिव्यचक्षुर्मुनेर्ददौ । स मुनिः कर्ममार्गी हि सत्परम (रं वा)-
करोद्भुवि । ततः प्रभृति तत्तीर्थं हिरण्यकेशीति विश्रुतम् । इति श्रीस्कन्दोपपुराणे
हिरण्यकेशीमाहात्म्यम् ।

चारवाङ्मत्तनस्यदण्डवतीत्युपनामकसोमयाजिमहादेवदीक्षितसन्न्यस्ति स्कन्दोपपु-
राणम् । तदन्तः पातीदं द्वि० मा० ।

अथैतद्दशमभागेतरनवभागेषु यथायथंस्थितानां सप्तचिकानां पञ्च-
विंशतिसंख्याकानां मन्त्रापरपर्यायाणामध्यायानां प्रसङ्गात्समाप्तेन सप्त-
प्रदर्शये—

तत्राऽऽद्यमश्रद्धये परिभाषापूर्वकं दर्शपूर्णमासावनुनिर्वाप्येन्द्रवैश्वदेवका-
न्यदर्शपूर्णमासमयोगविकारपिण्डपितृयज्ञब्रह्मत्वानि व्याख्यातानि ।

तृतीये च मन्त्रेऽधिकारः सर्वकर्मसु प्रतिनिधिनिरूपणमाधानं
तदङ्गेष्वयः पुनरावेयमग्निहोत्रं सगृहस्य प्रयागे दर्विहोमधर्मा अतिदेश-
प्रकारो विकृतिषु विशेषविधिषु सोमाग्रयणेष्टिपशुबन्धानामनुष्ठानेऽमा-
षास्यापौर्णमासीकालावाग्रयणेष्टिश्च ।

चतुर्थपञ्चमयोनिरूढपशुबन्धस्तद्विकृतिविशेषविधिश्चातुर्मास्यानि च
प्रतिपादितानि ।

षष्ठे मन्त्रे च याजमानसामान्यविधिपूर्वकं दर्शपूर्णमासयोर्याजमानं
होमोपस्थानं प्रवासोपस्थानं पुनः प्रवासादागतस्योपस्थानविधिराग्र-
यणेष्टिनिरूढपशुचातुर्मास्येषु याजमानं चातुर्मास्येष्वान्तरालिकानि
व्रतानि च कथितानि ।

ततः सप्तमाष्टमनवमेषु ज्योतिष्टोमस्तद्विकार उक्थ्यषोडश्यतिरात्रा-
स्योर्यामाश्च पञ्चेकादशिनी तत्पशुषु तन्प्रावृत्त्याद्यनुष्ठेया धर्मविशेषाश्च
निरूपिताः ।

दशमे चाग्निष्टोमयाजमानहोतृधिनियोगो ज्योतिष्टोमब्रह्मत्वमुक्तम् ।
एकादशद्वादशत्रयोदशेषु चाग्निचयनम् । वाजपेयराजसूयो, चरक-
सौत्रामणी चाभिहिता ।

चतुर्दशपञ्चदशषोडशेष्वश्वमेधपुरुषमेधौ सर्वमेधश्च । विध्यपराधे-
ष्वप्यग्निचानि । द्वादशाहोऽहीनसप्ररूपो महाव्रतं गवामयनं च
व्याहृतम् ।

सप्तदशाष्टादशयोरेकाहाहीनाः । सत्राणि संवत्सरान्तानि चोक्तवा-
न्मूनी ।

एकोनविंशविंशयोर्यज्ञकर्मप्रतिपादकयोः मन्त्रयोरुपनयनसमाप्ते-

प्रभुपर्काः । समावृत्तस्य काम्यविधयो दारगुप्तिपण्यासिद्धिकोभविन-
जनसंवादाभिजनयनैमित्तिककर्माशुभशकुनमायश्चित्ताशुभस्वप्नदर्शननि-
मित्तकहोमाद्भुतमायश्चित्तानि । विवाहविवाहहोमवधूपवेश्मगृहपवेश्मस्था-
लीपाकचतुर्थीकर्माणि । गर्भाधानौपासनहोमपुनःसंवातानि । प्रस-
ङ्गात्प्रवासाविधिः । गृहस्थस्य गृहकरणम् । वास्तुशमनं गृहप्रवेशश्च
सीमन्तोन्नयनादिनामकरणान्ताः संस्काराः । प्रवासादागतस्य विधिः ।
अन्नमाशनचूडाकर्पगोदानकर्माणि । श्वग्रहमायश्चित्तशूलगवकर्मबौद्धय-
विहारक्षेत्रपत्यस्थालीपाकाः । मासिकमाष्यावर्षाष्टकाश्राद्धानि ।
पूर्वेद्युःश्राद्धादिश्रवणाकर्मान्तानि । आग्रहायणी । उपाकरणमुत्सर्जनं
चैवमादयो विषयाः प्रदर्शिताः ।

एकविंशद्वाविंशत्रयोविंशेषु याजुषहोत्रप्रवरनिर्णयो । काम्येष्टिपञ्च-
यन्त्राः । कौकिलीसौत्रामणीसवाः काठकचयनानि च व्याहृतानि ।

चतुर्विंशपञ्चविंशयोः प्रवर्ग्यः । जुल्वे विहारयोगाश्च व्याहृताः ।

षट्त्रिंशसप्तविंशस्यसामयाचारिकान्विषयान्प्रागवोचाम ।

भारद्वाजीययोः पितृमेधीयाष्टाविंशैकोनविंशयोः प्रश्नयोः सत्या-
षाढमुनिपरिगृहीतयोश्च मृतस्य कर्मणो विधानं मृतस्याऽऽहिताग्नेः
स्थापनदहनप्रकारः शवाग्नौ हवनमस्थिसंचयनमित्यादयो बहवः खलु
विषयाः प्रत्यपादिषत मुनिवरेण ।

अत्र केचन संदिहीरन् ' ननु भोः श्रौतार्यप्रतिपादकान्मश्रान्का-
त्सन्धेनानभिधायैवान्तरा किमित्याचार्यो गृह्यप्रश्नद्वयं व्यररचत् ।
अष्टादशप्रश्नगतसहस्रसंवत्सरान्तसत्रकथनोत्तरकाल एवाव्यवहितस्वे-
न याजुषहोत्रप्रवरनिर्णीतकाम्येष्टिपञ्चबन्धकौकिलीसौत्रामणीसवाकाठ-
कचयनप्रवर्ग्यादिविषयान् कुतो न सूत्रयामास ' इति । सत्यम् ।
ब्रूमः । ' उपनयनं व्याख्यास्यामः ' इति हि तावद्गृह्याद्यप्रश्नीयादिमं
सूत्रम् । उपनयनं पुनः श्रौतम् । ' उपनयनस्य विद्यार्थस्य श्रुतितः
संस्कारः ' इति धर्मेषु वचनात्तस्य श्रौतमध्ये विधानं श्रौतत्वप्रख्याप-
नार्थं कार्यभ्रंशे च श्रौती प्रायश्चित्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थं च ।

नन्वयापि केचित्संशयोरन् ' किमहो श्रौतत्वादुपनयनमात्रस्य साधकल्लोतमध्ये प्रकरूपनं सांगत्यं भजेत, कथंकारं पुनर्धतोपाकरणवि-
सर्गस्तानविवाहादीनां तदानन्तर्येणैव विधानं कल्पयावभूद मुनिः ' इति । उपनयनोत्तरं पारम्पर्यमाप्तसकलस्मार्तप्रयोगाणां बुद्धशुषारूढ-
त्वात्तस्यागस्य च सुतरामनौचित्यात्, श्रौतवत्स्मार्तस्यापि पुनरेकान्त-
तः समादरणीयताख्यापनार्थत्वाच्च नूनं श्रौतमध्ये स्मार्तप्रकरणं सवि-
शेषं पोषयति सौत्री रचनाचातुरीं खलु सत्यावादीयाम् । न वयं तत्र
वैसंगत्यकणिकाप्रभुत्पश्यामस्तराम् ।

एतस्य पुनः सत्यावादीयसूत्रस्य श्रीमहादेवदीक्षितभट्टगोपीनाथ-
मातृदत्ताचार्यवाङ्मेश्वरसुधीप्रभृतीनां बहुलाः खलु वृक्षयो विद्योत्तन्ते ।
परं यथा यथा मुद्रणकाले येषां येषां वृत्तिकृतां येषु येषु च प्रश्नेषु
यावती वृत्ति समासादितवत्यामन्दाश्रमसंस्था तावती वृत्तिमाङ्गिष्ठ
खलु तत्तद्भागगतेषु तेषु तेषु प्रश्नेषु । तथा हि—

तत्राऽऽदिमपटध्याय्यां गुम्फिता वैजयन्तीनाम्नी वृत्तिः श्रीदीक्षितमहा-
देवेन परमेषितुर्यङ्गतनोः कण्ठे सादरं न्यधायि । सूत्रकारद्वयतार्यावि-
ष्करणपटीयसीयं वैजयन्ती, श्रीतीयार्थप्रणयिपुंगवानां विषक्षणमूर्ध-
न्यानां हृदयंगमसौगन्ध्यपटलेन प्रजनयेत्खलु यत्सत्यं परां कोटिमारु-
हममन्दमानन्दधुम् । नैतत्परोक्षं ज्ञेयुषीयताम् । कृत्यः पुनरयं वृत्तिकृ-
त्कृतमस्मिन्वाऽनेहसि कृतमस्मिन्वाऽन्ववायेऽजनि नैतदन्तरङ्गैर्धिरङ्गैर्वा
साधनेः किल पारयामो वयं निर्विचिकित्समध्यवसितुम्, परमयं पाण्डि-
ततल्लजः सूत्रमणेतृवंशोद्भूतः कौशिकगोत्रो यो महाराष्ट्रीय इत्येतच्चाव-
भिप्रायचम् । उदलेस्त्रिधासावेव स्वीयव्याख्योपक्रमीय एकस्मिन्पदे
सत्यावादमुनिमुपक्रम्य—

‘ सोऽयं मदीयमनघं कुशिकस्थ वंश—

‘ मात्मावतारजनुवाऽलमलंकरिणुः ’ ॥ इति ।

तत्र प्रश्नचक्रं पूर्वव्याख्यातृभिर्व्याख्यातम् । अथाभिष्टोमादिकर्मम-
यिवादकं सङ्गमप्रश्नादिकं सूत्रमव्याख्यातत्वादित्दानीं व्याख्यायते । तथा-

ऽऽदौ तावद्याज्ञिकानां संप्रदायबोधार्थं श्रौतपरिभाषाः स्मार्तगार्हपत्यार्थाश्च संक्षेपेण प्रदर्शयन्ते । इति आलिङ्ग्याह्नशास्त्रीयसप्तदशशतकोत्तरार्धे सप्तभाजः स्वर्णीतज्योत्स्नाख्यव्याख्योपोदयाते भट्टमोपीनायस्य समुल्लेखेनायं पुनर्महादेवदीक्षितमहाभागः षोडश्यां पञ्चदश्यां वा आलिङ्ग्याहनीयायां शताब्दध्यामासांचक्र इति नस्तर्कः । आद्यपञ्चदशकोत्तरं सप्तमादिषु प्रश्नेषु महादेवीयवैजयन्त्यदर्शनात्प्रागुक्ता गोपीनाथीयोक्तिः पुनरेकान्ततो महादेवमेव संबध्नाति । एकविंशप्रश्नीयपञ्चमभागान्तं याजुषहोत्रसूत्रं चैतेन वैजयन्तीकृता महादेवेन व्याख्यायि । तामपि व्याख्यां प्राकाशयदष्टमे भागे अनन्दाश्रमसंस्था । एष्टमप्रश्नद्वयमधिकृत्य श्रीवाराणसीस्थवैशंपायनोपनामकस्य सुगृहीतनामवेयस्य महेशभट्टस्य 'महेशभट्टी' नामकप्रबन्धवत्, 'प्रयोगवैजयन्ती' इत्याख्यः स्मार्त-षोडशप्रयोगात्मकः प्रबन्धोऽनेनैव खलु दीक्षितमहादेवेन प्राणायीति समवगाह्यते भवप्रसरणिं, संभाव्यते च 'वैजयन्ती' इति नामसादृश्यात्तादृग्विषयत्वमपि । परं 'महादेव' इत्याभिधानजुषां पुनरनेकेषां ग्रन्थकृतां सद्भावादयमेव वैजयन्तीकृत्स्मार्तप्रयोगीयवैजयन्तीप्रणेतेति नहि नाम वयं निश्चेतुं धृष्णुमः केवलनामसादृश्यात् । यदुक्तं वैजयन्तीकृन्महादेवीयं तदुक्तं खल्वस्माभिर्यावदशकनुम व्याहर्तुम् । अवेदानीमन्यस्मिन्वृत्तिकृति समभिलषामः कणिकां व्यापारयितुषां स्वीयाम् ।

महामहिमशाली श्रीमान्भट्टगोपीनाथः पुनरेतस्य सूत्रस्य द्वैतीयोक्तौ वृत्तिकृत् । अनेन किल सप्तमाध्यायतो दशमाध्यायावसाना चतुरध्यायी हृदयंममया ज्योत्स्नानामवृत्त्या समलमकारि । ज्योत्स्नाशब्दो हि 'ज्योत्स्नातमिस्रा० इति सूत्रेण ज्योतिरस्त्यस्या इति व्युत्पत्त्या मत्वर्थे निपातितश्चान्द्रिकावाची । चन्द्रिका हि यथाऽन्धतमसंस्पर्शपदार्थजातं प्रदर्शयति तथैवेयमपि वृत्तिः सुदुरूहश्रौतार्थकदम्बं सविशेषं विप्रदयतीति संशकास्त्येवास्याः खलु वृत्तेरन्वर्थतां दधानं व्योत्स्नेति सुमङ्गलं नामवेयम् । वृत्तेश्चास्याः पुनर्ज्योत्स्नाया ह्ययं विशेषः खलु, कस्कोऽपि वा भवत्वेनां परिशीलयिता न पुनर्जिज्ञास्यमानेऽर्थे

अस्सस्यं संदेहदोलामधिरौहेत् । सरला सुगमा चास्य श्रीमतो भट्टगोपी-
नाथस्य विविधविषयोद्भापोद्भासुरा पक्षोपपक्षविमर्शसमाऽकुतोभया
प्रतिपादनचातुरी श्रोतप्रक्रियाहृदयविदा चेतोकूपारे प्रमोदतरङ्गान्धन-
र्षयेदित्यत्र न खलु स्तोकोऽपि सङ्कनावसरः । महानुभावस्यास्य पुन-
र्धोरिक्तावृत्तिप्रणेतुः प्रमोदाधायकं चरितं नहि नामाप्रियं जायेत ।
नैत्रावदापि तु प्ररोचेतैव सदयहृदयेभ्यो विद्वद्वेसरमहाशयेभ्यो नूनं
सद्गुणैकपक्षपातिभ्य इति निर्विधिकित्ताल्लेखं बाढं मन्वाना वयं समी-
क्षामहे आनन्दाश्रमप्रणयिभ्यः सादरमुपहारीकर्तुम् ।

सुप्रसिद्धैवास्ति स्वस्तिकरी समस्तस्रोत्रमौलिमणीयमानाऽनणीयोवैभ-
वाभरीकृतसुरनगरी भगवतश्चन्द्रिचूडस्य श्रीविश्वनाथस्य राजधानी
चाराणसी नाम पुरी । या हि खलु रिङ्गदुत्तुङ्गतरङ्गनिस्तुलसौन्दर्य-
व्याकिन्त्या पातकजितयोज्जासनपटीयस्या भगवत्या भागीरथ्या समलं-
कितयेतमाम् । तस्यां पुनर्भक्तत्राणधृतव्रतायां श्रीमदक्षपूर्णम्बासमधि-
ष्ठितायां पुरि, नातिप्राचीनं निवसति स्म किल मातृकुलमिव श्रीदादश-
धुमविद्यामणपत्युपासनादेन्याः, क्रीडागारमिव सरस्वत्याः, पतिकुल-
मिव वेदविद्यायाः, प्रणयमन्दिरमिव श्रोतयात्रिकप्रक्रियायाः, विला-
साङ्गणमिव स्वधर्मनिष्ठाया एवंविधनैकगुणगणशालि श्रीमत्, ओक-
कुलम् । तस्मिंश्च पुनरोककुले लोकोत्तराध्वर्यवविधानचुम्बुः श्रीमद-
मिष्टोमसाहस्राभियुक्तवाजपेय—सर्वतोमुख—द्विसाहस्रयुक्तपौण्डरीक-
वाजी कोऽपि प्रभावी पुरुषो मणेश इत्यभिधा मण्डयमान उदगात् । स
एव पुनरस्य उद्योत्स्नाकुतो भट्टगोपीनाथस्य जनिता । प्रायः १६५५
तमे शालिवाहननृपतेः शके श्रीचाराणस्यां नैजेन जनुषाऽलवकार्णीत्,
ओककुलं प्रमोदयांचकार चाऽऽत्मीयो मातरपितरौ श्रीगोपीनाथः ।
बाल्ये पुनरविमात्रमासीत्वापलं श्रीमतो गोपीनाथस्य । कैसोरी किल
समनुभवति गोपीनाथेऽवस्थिति इव नूनमकाण्ड एव सौख्यमन्दाकिनी
तज्जननी समापयामास पुनरैहिर्की संसारयात्राम् । अहो कथं नु नाय-
प्रयेन सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः । इति
कविकुलगुरुकमलिदासीयचरितावतयेन प्रयेन । वकीयसी खलु सर्व-

कथा भगवती भवितव्यता । आस्ता तावत् । गच्छता गणरात्रेण
यूनैव पुनर्गणेशेन द्वितीयोदवाहि द्वितीया निसर्गचतुरचेताश्चपलोऽयं
बहुलोकोत्तरमुष्णगणपटिङ्गा तत्रत्यतत्सामयिकविदुषां बोधधीति स्म
मीतिपात्रम् ।

गच्छता कालेन गृहेऽध्ययनकालेऽन्तरायबाहुल्यं तन्मूलिकामा-
युषो हार्नि च समस्तभूष पितृचरणानुमोदित एव स्वालयतोऽन्यत्र
श्रीत्रिपुरान्तकनगर्यामेव न्युष्य समध्यगीष्ट व्याकरणन्यायमीमांसादि-
शास्त्रकदम्बम् । नवनवोन्मेषशालिनी शास्त्रहृदयसमाकलनपटीयसी
चास्य श्रेष्ठधी पञ्चपैरेव पुनर्दायनैरजीगणत्सकलशास्त्ररहस्यम् । अचि-
रादेव च

‘ वार्ता च कौतुकवती विमला य विद्या

लोकोत्तरः परिमलश्च कुरङ्गनाभेः ।

तैलस्य धिन्दुरिव वारिणि दुर्निवार-

मेतत्रयं प्रसरति स्वयमेव भूमौ ॥

इति तत्त्वानुसारतः पण्डितप्रकाण्डस्य भट्टगोपीनाथस्य किल सानन्द-
निर्भरं नरीनृत्थते स्म पुनः सुकीर्तिलासिका सकलदिगन्तगतविद्वज्जन-
श्रवणपुटरङ्गपण्डये ।

आसीच्च तादानिकेऽनेहसि श्रीभृञ्जवल(भोंसले)वंशराजधानी-
भूते सप्तनार(सातारा)पत्तने महाराष्ट्रस्वाराज्यलक्ष्मीविलासस्य सुसृ-
क्षितनामधेयस्य श्रीशिवाजीमेदिनीवल्लभस्य स्नुषा श्रीराजाराममहिषी
श्रीमती ताराबाईति । न खलु न विदितं पुरावृत्तमणायिमां यदासी-
त्किल तदाऽस्याः ‘ आईसाहेब ’ इति नाम्नाऽपि मथा । तथाऽपि
पुनः समाग्रायि कर्णोपकर्णिकया विचक्षणपुंगवस्य श्रीगोपीनाथपुण्ड-
रीकस्य खलु लोकोत्तरो विस्मयो यशःपरिमलः । कतिपयदिवसापगमे
सबहुमानपुरःसरं श्रीपेशवेकुलललाभेन श्रीबाजीरायात्पुत्रेण ‘ नाना-
साहेब ’ इत्यपरनामधेयेन बाळाजिमहाशयेन श्रीताराबाईवचनादाकारि
किल श्रीगोपीनाथो, बालेन्दुमौलिराजधानीतः शालिवाहननीये १६७२
तमेऽब्दे । समस्यापि च निजसदिधे महाराष्ट्रभूमालतिलकायमानायां
निजराजधान्यां पुण्यनगर्याम् । अहो दिष्टया खल्वेतद्, यत्सरस्वती

कमलया संगतेति । समुपात्तराजाश्रयाप्येव पुनर्विद्वद्रत्नानि विराजन्ते-
तमाम् । सुमयितैव च भूतार्थैव किल काऽप्यभियुक्तोक्तिः—

‘ विनाऽऽश्रयं न शोभन्ते पण्डिता वनिता लताः ’ इति ।

श्रीमति बाजीरायतनूजनुपि श्रीनानासाहेबमहानुभावे प्रज्ञासति
किल रत्नगर्भापण्डलं राजधानीभूतस्य तादिकस्य श्रीपुण्यपत्तनस्य
पुनः सौभाग्यसालुसमावित्यकासंमासस्य किं तु नाम वर्णयितव्या
लोकोत्तरा वैभवी । यदेतत्पुण्यपुरं नाम सरित्पतिरयं श्रोत्रियमौक्ति-
कानां हिमाचलोऽयं पण्डितरत्नानां निवासोऽयं सकलविद्यानां समा-
श्रयोऽयं समस्तकलानां स्वनिरयं ज्ञानस्य श्रेयधिरयं चातुर्यस्य कासा-
रोऽयं पाण्डित्यस्य निकषोऽयं विदुषां सुरपादपोऽयं याचकानां
चिन्तामणिरयं धदान्यानां कन्दरोऽयं मन्त्रस्य किं पल्लवितेन नतरां
नाम पुनरेतादृशं विषयं वयम्वत्पश्यामो यः किल तादानिके काले
नाऽऽसीत्पुण्यपुरे । एतादृशगुणशालिनि नमरेऽस्मिन्यत्सत्यं श्रीमद्गो-
पीनाथीयामगमनं नाम तस्मै सैलाचूर्णसुगन्धिते सकुंकुमे गोपयसि खण्ड-
शर्करापातः । ततः किलाष्टनधैः संवत्सरैः प्रत्यक्षीकृत्य श्रीमद्गोपी-
नाथीयामनन्यसाधारणीमार्हन्ती १६८१ तमायां शालिवाहनीयायां
शरदि श्रीमन्नानासाहेबभूपालसंभूतैव श्रीमती राज्ञी स्थूललक्ष्मा तारा-
वाई दक्षिण्यायस्मै भट्टगोपीनाथाय विराज(वाई)श्रेष्ठतो नातिदवी-
यस्यन्तरे वर्ति[नं] ‘ एस्कर ’ नामकं ग्राममग्रहारी चकार । अहोऽपूर्वं
खलु विद्वज्जनपक्षपातः, अहो महीयसी दानमियता, अहो लोकाति-
शायिनी समयोचितकारिता सुष्ठुहीतनामधेयायाः श्रीतारावाईदेव्याः
पण्डितपकाण्डसंग्रहैकपटीयसः श्रीबाळाजीभूभुजश्च । आसीत्किल स
ग्रामस्त्रिसप्तवाधिं वाग्दत्त एव पुनरस्य श्रीगोपीनाथस्याभ्यासे । परं
१६८४ तमे शालिवाहनीये शयने सुदूरदर्शिना श्रीमता श्रीपेशवेकुला-
म्बरम्बरमणिना श्रीबाळाजीतनुजेन समाधवेन श्रीमाधवेन स्वीकृत्य
किल व्यावहारिकीं परिपटीं सनदारूपप्रक्रियाऽऽसञ्चितः । ततः
पुनरेकथैव शरदाऽवरवर्णसंकुले तदेस्करसंवसये मनागिवागमियतामभि-
व्यञ्जयता श्रीगोपीनाथेनाऽऽवेदितः श्रीमान्माधवरायः परितृप्तिसहिष्णु-
तामुररीकृत्य १६८५ तमे शालिवाहनाब्दे ‘ साकुर्डी ’ नामग्रामं भट्ट-
नाम्नि पर्यवीदतु । सोऽपि पुनः साकुर्डीग्रामः किल वचनवितीर्ण

एष पुनरवर्तिष्ठ पञ्चदशाब्दावाधिकस्तदुपकण्ठे । ततः १७०१ तमे
 शालिपत्रीये वर्षे श्रीमता सवाईमाधवरायराजेन सनदाख्यया वितरण-
 पत्रिकया वंशपारम्पर्या विद्वदग्रेसराय श्रीगोपीनाथाय प्रादायि । अ-
 द्यावपि हि समुपजोषं नाम निर्विश्यते मायस्त्रयोदशशतकरभारात्मकः
 खलु स ग्रामः श्रीगोपीनाथतः पञ्चमेन श्रीधुण्डिराजप्रणप्त्वा श्रीगोपाल-
 पौत्रेण श्रीधुण्डिराजशर्मणा शोभनकर्मणा परमधर्मणा श्रीलक्ष्मणात्मजे-
 न । अहो वदान्यतमा यत्सत्यं श्रीपेशवेकुलसंभूताः पुनराजानः । न
 नूनमप्यन्यन्ताऽऽत्मानं धन्यतमं केवलसाकुर्डीग्रामदानेन, अपि च
 १६९१ तमेऽब्दे श्रीबल्लालचित्तचकोरचन्द्रिरेण श्रीमाधवेन राज्ञा संक्ष-
 धिष्णुनैव पूर्वजानां दातृत्वव्रतं समलंकरिष्णुनैव सुषात्रवितरणेन राज-
 लक्ष्मीं निराकरिष्णुनैव प्रतिभटमत्तयवनस्वचित्कारुतुदरणकण्ठहूयति-
 मात्रं प्रभाविष्णुना श्रीरमाजानिना प्रतिसंवत्सरं दिस्तितव्यया निजको-
 शस्थानां राजतमुद्राणां पञ्चदशशतत्या पुनश्च समसभाजिंस पण्डितवरः ।
 तदामभृति १७९७ तमशालिवाहनोयाब्दपर्यन्तं प्रागुक्तां पञ्चदशशतीं
 प्रतिवत्सरं समुपाश्रुतत निष्प्रतिबन्धं श्रीगोपीनाथवंश्याः, ततः किल
 नातिद्वाधीयसाऽनेहसा प्रतिवार्षिकी सार्धसहस्ररूपकपाप्तिः कुण्ठना,
 ग्रामः पुनरवर्तिष्ठ ।

एवमनवद्यविद्यासयासादितग्रामादिलक्ष्मीकः स्वधर्माचरणचणः
 पार्षणशर्वरीशचन्द्रिकायितसुनिर्मलतरयशःपटल आहिताग्निः श्रीगो-
 पीनाथभट्टः १७०५ तमाब्दीयफाल्गुने मासि हन्त सहसैव किलाऽऽ-
 कारितः कठोरान्तरङ्गेण कुतान्तहतकेन । अहह भो अकारणनिर्घृणता
 खलु परेतभर्तुः । अवितथ पुनरिदमभिधीयतेऽभियुक्तैः—‘को सु नाम
 न स्पृहयति सद्गस्तुने’ इति । आस्तां तावत् ।

अनेन पुनर्ज्योत्स्नाकृता भट्टगोपीनाथेनापरेऽपि केचन ग्रन्था निर-
 मायिषत परं तेषु संस्काररत्नमालानामप्रबन्धो यत्सत्यं सर्वाङ्गहृद-
 यंगमो विराजतेतमाश्र । स्मार्तयाग्निकीयसकलेश्वपि प्रबन्धेषु नूनमर्थ
 प्रबन्धश्चक्रवर्तिपदं सलीलमिव संपादयेदित्यत्र नहि नहि किलाणीयानपि
 मतिमतां शङ्कावसरः । गृह्यप्रश्नद्वयीयं श्रीसत्याषाढमुनिहृदयं संजि-
 ज्ञासुभिः, स्मार्तप्रयोगोपयोगिनः सुसूक्ष्माननेकश्रुतिसमृतिमूर्जोद्धृ-
 तचनसमुदायान्दिदृक्षुभिः, मासङ्गिकगमीरधर्मशास्त्रीयान्विपयानधि-

जिगमिषुभिः, सहजतपाऽन्तराऽन्तरा मोक्षताड्योतिःशास्त्रीयवचन-
स्तोमान्समाचिकलधिषुभिः, यं कमपि विषयं प्रतिपाद्यत्वेनाधिकृत्य
तत्र संभाव्यमानसंशयव्रातनिराकरणपुरःसरं प्रतिपादनशैलीं निरीधि-
सिषुभिः प्रागेव च संस्काररत्नमालाख्यो गोपीनाथप्रणीतप्रबन्धः
शरणीकरणीयः । न खलु पुनः कोऽपि विमनायेत किमपि जिज्ञासितं
तत्र नालभतेति । प्रबन्धश्चायं १६८७ तमे कालिकाहनवत्सरे पार्थि-
वनाम्नि शुक्ले श्रावणमासि विघ्नपतिथौ सोमे समाप्तिमयासीदिति
ग्रन्थकृदुक्त्यैव प्रतीयते । संस्काररत्नमालासमाप्त्यनन्तरमेव किल
ज्योत्स्नावृत्तिः पुनः प्रणेतुमारब्धेत्यप्यनुमीयते । अन्यथा हि संस्कार-
रत्नमालासमाप्तिप्रसंगमिव ज्योत्स्नासमापनकालमपि निरदेक्ष्यदृष्टि-
कृतम् । इदमप्यत्रैकमवश्यमवगन्तव्यं यत्किल ज्योत्स्नावृत्तिसमाप्तिका-
लानुलेखेन, सकलस्यापि पुनः सत्याषाढीयसूत्रस्य व्याख्याने नूनमा-
सीद्वल्लीयसी समीप्सा श्रीगोपीनाथीया इन्त इन्त परमाकालिकपञ्चत्व-
सङ्गत्वेन न खलु पुनरघटिष्ट तथाविधम् । अतिरोहितमवैतत्, य-
न्मानवेनान्यदेवामिलक्ष्यते नूनमतिमात्रमन्यदेव च विभाव्यते भगवत्या
नियत्येत्यलं विषादेन ।

प्रियमहाभागा आनन्दाश्रमसुहृदः, उपहृतं खल्वस्माभिः × श्रीगोपी-
नाथभट्टदीक्षितीयं यावच्छक्यं वृत्तं श्रीमद्भयः । महीयसो विदुषोऽस्य
लोकातिशायिमतिभाशालित्वस्य भूयस्यः खल्वारुण्यायिकाः पुनराश्लै-
र्विद्वद्भिर्व्याहृताः, श्रीगोपीनाथप्रणप्तपुत्रेण श्रीधुण्डिराजदीक्षितमहाश-
येनापि च परम्परया श्रवणकर्माकृता अर्यादवितथीभूता इति चास्म-
भ्यं कथितास्तदीया गाथाः श्रोश्रूयन्तेऽस्माभिः । परं विस्तरमिष्या
नोल्लिख्यन्ते ।

तार्त्तवीकः पुनरस्य सत्याषाढीयसूत्रस्य व्याख्याता श्रीभातृदत्ता-

॥ इदं पुनः श्रीमद्गोपीनाथीयं वृत्तं संप्रति पुण्यपत्तननिवासिन्ध्यस्तदीय-
पौत्रपौत्रेभ्यः कर्ण्यसन्कोलेजारुणसंस्थायिभोफेसरविरुद्धैकतेभ्यो धुण्डिराजदीक्षित-
महाशयेभ्यो महीयोषिः प्रयत्नैः संपाद्य यथाश्रुतमेव समुदकेति । न खलु तत्र
संशयावसरः । शकाङ्गाविषये यदि मनाकप्रमाद्येत तर्हि क्षमन्तां पुरावृत्तकोविदः,
निवेदयन्तु च मूर्तार्थम् ।

चार्यः । एतेन खलु गृह्यसूत्रमयी, एकोनविंशविंशप्रश्नद्वयी व्याख्यायि
समुद्रिता चाऽऽनन्दाश्रमसंस्थयाऽष्टमे भागे । नितान्तं सरला सरसा
सुगमा चास्य श्रीमातृदत्ताचार्यस्य व्याख्यानकौशली । यत्किमपि वा
प्रतिपाद्यं भवतु तदेतत्प्रतिपाद्यमानं यदा विविधवचनजातं समुपन्यस्यं
समर्थयते तदाऽऽलिखितमिव भवत्यन्तःकरणज्ज्ञानिकायामिति नैतदप-
रिचितमिङ्गितज्ञानां श्रेष्ठपीपताम् । भूपिष्टं चोपकुर्वती वैदुष्यमङ्गी-
मङ्गीकुर्वन्तः पुनरमन्दमानन्दं विन्देरन्परिशीलयितार इत्यत्र न
संदिग्धो वयम् ।

यद्यप्यानन्दाश्रमसंस्थया स्मार्तप्रश्नद्वयस्यैव मातृदत्ताचार्याणां वृत्तिः
समासादि तावन्मात्रेण च पुनराङ्गि तथाऽपि व्याख्याया उपक्रमे
मङ्गलाचरणाभावात्, अपि च ‘यज्ञं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाय
दर्शपूर्णमासादयः सहस्रसंवत्सरान्ता ये श्रौता यज्ञा वैतानिकास्ते व्या-
ख्याताः । स्मार्ता इदानीमष्टकादय एकाग्रौ कर्तव्या वक्तव्यास्तेषामु-
पनयनं प्रधानम्’ इति मातृदत्तस्य स्मार्तसूत्रस्य व्याख्यानोपक्रम-
ग्रन्थेन, तथा च—

मातृदत्तप्रयोगस्तु नैतत्सूत्रार्थसंमतः ।

आपस्तम्बानुसारी हि तत्र तत्र प्रकाश्यते ॥

इति श्रीवाङ्मेश्वरसुधीधिरचितहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यानोपक्रमीयपञ्च-
स्थेनोल्लेखेन, अन्यच्च “अन्वारम्भणीया तु चतुर्दश्यां कार्या, इति
हिरण्यकेशिरुचौ मातृदत्तीये” इति विकृतीष्टिमधिकृत्य प्रथमपरिच्छे-
दीयनिर्णयिन्धौ पण्डितप्रकाण्डेन श्रीमता भट्टकमलाकरेण समुद्धृतायाः
पङ्क्तेः स्मार्तसूत्रव्याख्यानेऽसम्भवात्सकलमपि सस्यावाहीयं सूत्रं
श्रीमातृदत्ताचार्यो व्याख्यादिति संशीलिविधुरं प्रतीमः । स्यादप्यलं
कचिद् ।

कृत्योऽयं पुनर्बहाभागः श्रीमातृदत्ताचार्यः कतमस्मिन् समये भा-
रती भूमिं भूषयामासेति न वयं पारयामो नूनं प्रतिपादयितुम् । परमे-
श्वरानुतेन यत्, परमरमणीयश्लोकस्य श्रीमतो भट्टकमलाकरस्य निर्ण-

यसिन्धुकृतः माक्तनोऽयं श्रीमातृदत्त इति । 'अन्वारम्भणीया तु च-
तुर्दश्यां कार्या, इति हिरण्यकोशिवृत्तौ मातृदत्तीये ' इत्यादिना श्रीक-
मलाकरभट्टीयोल्लेखेन श्रीमातृदत्तस्य भट्टकमलाकरतः प्राग्भवत्वं निर्वि-
चिकित्समेव सिध्यति । निर्णयसिन्धुग्रन्थावसाने तद्ग्रन्थसमाप्तिसमयं

वसुक्तुक्तुभूमिते शकेऽब्दे नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।

तपसि शिवतियो समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुद्वेऽर्पितश्च ॥

इति पद्येन श्रीकमलाकरः प्राचकाशत् । अयमत्र सारः—विक्र-
मीयः 'वसुक्तुक्तुभू' शब्दवाच्यः १६६८ तमः संवत्सरो नाम
शालिवाहनीयः १५३३ तमो वत्सरः । तस्मात्पश्चिमब्दान्वयकलदय
कमलाकरीयं जन्मसमयं प्रायिकत्वेन यदि वयमनुमायाम तर्हि १४७३
तमे शालिवाहनीयेऽब्दे कमलाकरजननावसर इति पर्यवस्यति । याव-
त्ततः माक्तनो मातृदत्ताचार्य इति निष्पत्तीपदीति स्म । अन्ये चानेन
प्रणीता ग्रन्था नो नो नूनं श्रुतिपथ उपाकृषन् । रुद्रभाष्यं, हिरण्यके-
लिश्रौतमयोगः, इति ग्रन्थद्वयं व्यरचत्पुनरयमाचार्य इति कश्चिदुल्लि-
खेत् न तत्परं प्राङ् विश्वसिमो वयम् ।

प्रियमहाभागा निवेदितोऽस्माभिः श्रीमद्भूतो मातृदत्ताचार्यः ।
उपदर्शिताश्च युक्तयः । इतः परं श्रीवाङ्छेश्वरसुधियं परिचाययितुं
श्रीमतः समभिलष्यस्यास्माकीना किल लेखनी ।

तुरीयः पुनरस्य सूत्रस्य वृत्तिकृच्छ्रीमान् पण्डितोत्तंसो वाङ्छेश्वर-

* 'वसुक्तुक्तु' इत्यत्र 'वसुक्तुक्तु' इति भिन्नभिन्नस्थाने भिन्नभि-
न्नकाले च मुद्रितेषु पुस्तकेषु पाठो नयनपथातिथिर्भवति । कृतवः पञ्च । कृतवश्च पुनः
षट् । शतेनान्तरं विपरिवर्तेत । नातिप्राचीने ग्रन्थसमाप्तिसमये पुनरियदन्तरं बाढं
न खलु सहिष्णुतासहम् । बहुत्र लिखितेषु मुद्रितेषु च पुस्तकेषु 'वसुक्तुक्तु' इति
पाठस्यैव दर्शनात्, कृतशब्दघटितपद्यस्वीकरणे छन्दोभङ्गदुर्लभा, १९१८
तमे विक्रमसंवति तस्मिन्नेव पक्षेऽग्निमरौद्रादिकालवर्णनस्यासद्भावाच्च कटुपद-
संमेलितपाठो नतर्हः संजायसीति । 'कृक' इत्यक्षरबोर्लिपिसादृश्यनासुर्येन संमा-
न्योऽयम् भ्रान्तिः ।

सुधीः । आदितः षोडशमश्रान्ता, चतुर्विंशमश्रे सप्तमपटलान्ता च सुधियोऽस्य वृत्तिर्महीयसा प्रयत्नेनाऽऽनन्दाश्रमसंस्थया समुपार्जि । नवमे भागे च पुनरस्य चतुर्विंशमश्रीया वृत्तिर्मुद्रापिताऽपि । प्राक्तनानां मश्रानां, तन्मुद्रणावस्थातः प्रागनुपलब्धेः पुनरन्येषां वृत्तिकृतां वृत्तीनां समुपस्थितिसत्तया च न खलु तादानिके काले वाञ्छेश्वरीया षोडश-मश्रानां वृत्तिरवसरमलभिष्ट । श्रीवाञ्छेश्वरस्य पुनरियं वृत्तिरपि नून-मेकान्ततो महादेवगोपीनाथदीक्षितयोर्धैर्ययन्तीज्योत्स्नावृत्त्योरिवास्ति-मात्रं सौष्ठवसौभाग्यमावहति । वृत्तावेतस्यां हि समुच्छलन्तीव पुरु-णि पुनः प्रमाणानि श्रौतरमार्तादीनि । एतस्या वृत्तेः परिशीलनं नाम नौकासमाश्रयणमेव सूत्रसागरस्य परं पारं गन्तुं, विपिनमिव बहुश्रुत-त्वस्य, वशीकरणमिव श्रौतेतिकर्तव्यतायाः, सोपानाविरोहणमिव ज्ञान-सौधस्य । अहो पाण्डित्यं, अहो वैदुष्यं, अहो प्रतिभा खलु श्रीमतो विद्वद्विरिष्ठाग्रेसरस्य वाञ्छेश्वरसुधियः । सर्वथा हृदयंगमा वेद्यं वृत्तिः श्रौतरसिकानां क्षेमकरा निष्पादित्यत्र न पुनः स्तोकोऽपि संदेहः ।

संप्रति पुनः श्रीवाञ्छेश्वरस्य पौर्विकं किमपि कुलवृत्तादिकमुपहर्तु-मिच्छामः । प्रायेण किल प्राचीनाः केऽपि कवयो भाव्यमणेतारो वृत्तिकृतो वाऽऽस्माकं स्वकीयस्थानकालवैश्वोपनामादिकथनमपि निज-श्लाघामिव चेतसि कुर्वाणाः पुनरेकान्ततस्तूष्णीकामासेवन्ते स्म । ततश्च यत्सत्यं क्लिश्यन्ति तमां तदीयचरितजिज्ञासामणयिनां चेतांसि । अहो चित्रीयते, प्रमोमुद्यते चान्तरङ्गं खल्वस्माकं श्रीमता वाञ्छेश्वरेण नाङ्गीकृतमेतदात्मचरितमञ्जूषोद्धाटने पुनरोदासीन्यव्रतम् । न पुनः केवलं मञ्जूषेवोदघाटि, तद्गतानि किल महार्थवन्ति रतान्यपि दर्श-यितुं नाभायि । अयं हि पुनर्वृत्तिकृतप्रवरः श्रीमान्वाञ्छेश्वरो नैर्ज-कुलवृत्तादिचरितं स्वयमेव साभीचीन्येन सत्याषाढसूत्रीयाद्यप्रश्रव्या-रुपानोपोदघाते प्रसङ्गतः समवर्णयत्कतिचिद्भिः पद्यैः । यदि पुनस्ता-न्येव पद्यानि विछेदितुं प्रवर्तेमहि तर्हि प्रभीषयते खलु विस्तरोऽस्मान् । अतो हि नाम तत्पद्यगतसारेण श्रीमन्तं वाञ्छेश्वरं प्रबोधयितुं किल समीहामहे ।

सुविदितमेवास्ति खलु दासिणात्ये भारतभूमिभागे श्रीमति कवेरज-
सरिशीरे प्रथितैश्वर्यं तज्जापुरं नामानुत्तमं राजस्थानम् । तत्र स्वप्रता-
पमार्तण्डनिर्जिताराविसंघसंतमसा निजकीर्तिराकाजैवातृकचन्द्रिकाध-
वल्लिमविभूदीकृतदिकृमण्डलाः श्रीभोसलीयान्ववायजा आसाचकिरे
राजानः । तदमात्यकुलोत्पन्नस्य श्रीवाञ्छानाथस्य माहिषघ्नकमणेतुः
कवेः प्रणप्ता माधवार्यनप्ता श्रीनरसिंहपुत्रः कुम्भकोणनिवासी शोशनि-
कर्णाटजातीयः श्रीमदीश्वरशास्त्रि-श्रीनिवासाचार्य-अहोबलपण्डितपुं-
गधानामन्तेवासी शरम(सर्फोमी)महाराजनिकटवर्ती च श्रीवा-
ञ्छेश्वरः प्रागुक्तः । एतत्कृतसूत्रवृत्तेर्नाम तु महालिङ्गेति । एतेन पुन-
र्महाविदुषाऽऽचार्यस्वामिर्वैद्यः पाठनपीठे नियुक्तेन, षट्दर्शनीरहस्यं
पुनरध्यापनकर्मतामनायि । अलमकार्पाश्चायं तज्जापुर(तंजावर)-
संस्थाने, पेशवेशासनकाले पुण्ये पुटभेदने, श्रीमदीश्वर(हैसूर)-
राजधान्यां श्रीमुंमडिकुण्णराजवदियरसंसदि च १७३० तमे शालिवा-
हनीयेऽब्दे धर्माधिकारिपदम् । स विद्वान् किलैकदा श्रीमत्काशीक्षेत्र-
यियासया मतिष्ठमानः श्रीकुण्णातीरानिवासीभिः षट्वर्धनवंशस्थैः
प्रभुभिः समगमत् । अनेहसि च तादिके तेषां श्रीमतां षट्वर्धनप्रभूणां
सुनीतिमन्तः सुधर्माणः, कपिमोत्रावतंसापमानलिपयेकुलसरस्वतकौ-
स्तुभायितानन्तात्मजसखारामप्रभृतयोऽमात्या अवित्सन्त । ' जोगः '
इत्याख्योऽपि तदमात्यमण्डलान्तर्गतः कोऽपि शुभंयुक्त्वा पुत्रवोऽवर्तिष्ठ ।
श्रीमन्तौ लिमयेजोगौ तु श्रीहिरण्यकेशिसत्याषाढसूत्रिणौ औत्रस्मार्तप-
रायणौ । लोकपृणयन्नसञ्चास्यासाधारणीं विद्वत्तां विज्ञाय श्रीमद्भ्यां
लिमयेजोगाभ्यां सप्रधयं सूत्रवृत्तिप्रणयनार्थं संपादितौ विद्वदग्रणीः
श्रीवाञ्छेश्वरपण्डितो वस्वग्न्यद्रिक्षिति(१७३८)मितशके श्रीमच्छालि-
वाहनीये श्रीसत्याषाढीयं सूत्रं व्याख्यातुं समुपाक्रमीत् । समापयच्च
सकलस्यापि सूत्रस्य महालिङ्गाख्यां वृत्तिम् । प्रथममारभ्य षोडशा-
ध्यायाश्चतुर्विंशत्याध्यायाः, संहृत्य सप्तदशाध्यायाः सन्त्येव खलु पुन-
रानन्दाश्रमीयसंग्रहे । तदितरे नोपलब्धाः । अनेन पुनर्महाविदुषा
माहचिन्तामणिः (भाट्टदीपिकाव्याख्या), वीषायनसूत्र(सोम)-
व्याख्या, दत्तकचिन्तामणिः, आह्वचिन्तामणिः, काकतालीयवादार्यः

वेदान्तसूत्रार्थचिन्तामणिः, मलमासनिर्णयः माहिषशतकव्याख्या,
एवमादयो ग्रन्था निरमापिषतः । एतस्य पुनः श्रीमतो वाञ्छेश्वरस्याव-
स्थितिसमयस्तस्यैव वचनतः स्फुटी भवति—

‘सरसकमनीयवचनः शरभमहाराजनिकटवर्ती च’ इति ।

‘वस्वग्न्याद्रिसिति (१७३८) मितशक्ते वाञ्छेश्वरः सुधीः ।

हिरण्यकेशिनां सूत्रं व्याख्यातमुपचक्रमे’ इति च तद्वचनद्वयम् ।

शरभ(सरफोजी) राजस्य महीमण्डलशासनकालः १७२० तमव-
त्सरमारभ्य १७५४ तमवत्सरं यावत् । अत एव च श्रीशालिवाहन-
स्याष्टादश्यां शताब्दधामेतस्यावस्थितिकाल इति विस्पष्टमेवेतत् । =
माहिषशतककर्ता श्रीवाञ्छानाथः पुनरेतस्यैव प्रपितामहः ।

‘माहिषं शतकं येन कृतं विद्वन्मनोहरम् ।

तस्य नम्रा + माधवार्यपौत्रः श्रीनरसिंहतः ।

लब्धजन्माऽर्थातश्चासौ श्रीमान्वाञ्छेश्वरः सुधीः ॥

इति तदीयेनैव वचसा विशदी भवति । तेन च प्रतीयते पारम्पर्य-
प्राप्तमेव पुनरेतस्य वैदुष्यम् । वृत्तिकुदयं श्रीवाञ्छेश्वरसुधीर्न किल
केवलं तज्जीरमण्डल एव कृतावासः किंतु कुम्भकोणे श्रीकाशीक्षेत्रे
दुण्यपेक्षेन महीशूरसंस्थानेऽपि विहितवांवासमिति प्रतीयते ।

= माहिषशतकप्रणेता श्रीवाञ्छानाथः (बलकविः) नागपुरीयभोसलवंशाश्रित
इति श्रीकिरीटराजगुरुः श्रीनिवासवर्णितः (रावजीमहाराजः) स्वकृतमाहिषशत-
कव्याख्यानोपक्रमे प्रत्यपादयत्, परं तदुपरितनविवेचनेन पुरावृत्तज्ञानमात्रमूलक-
मिति बोद्धव्यम् ।

+ अत्र तप्तपदं ‘न पतन्ति पितरो येन’ इति केवलयोगिकव्युत्पत्त्या प्रण-
प्तु(पण्डु) परं भन्तव्यम् । द्वाविधेषु तथैव व्यवहारात् । संदृश्यते च पुनरन्य-
त्रापि तादृशः प्रयोगः—

व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकरमवम् ।

पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥ इति ।

विवाहसंस्कारे कन्यादानसमये यत्र दाक्षिणात्या ‘अमुकशर्मणः प्रपौत्राय’ इत्यु-
च्चारयन्ति तत्र द्रविडदेशीयाः संप्रति ‘अमुकशर्मणो नप्त्रे’ इति व्याहरन्ति ।

अथैतस्य सूत्रस्य पञ्चमः पुनर्ध्याख्याकुञ्जलीमहादेवदीक्षितः ।
 अनेन खलु धर्तृशसप्तविंशधर्मसूत्रारूपप्रश्रितयं व्याख्यातम् । एतस्य
 पुनर्ध्याख्याया ' उज्ज्वला ' इति नामधेयम् । असौ हि वैजयन्तीकुलो
 दीक्षितमहादेवादिभ्य एव । गमयति खल्विदमर्थं तदीया व्याख्यानसर-
 णिरुज्ज्वलेति पुनरपरं च वृत्तिनाम् । अन्यथा हि कथं नु नामैक एव
 व्याख्याकुत्स्नीयवृत्तेः परिवर्तयेन्नामधेयं, कथंकारं च पुनरप्यप्रश्रदकं
 व्याख्याय तदूर्ध्वगतानेकोनविंशतिप्रश्नानुजिह्वाऽन्तिममेव द्वयं
 व्याख्यायात् । ततश्च प्रतीतोऽयं पुनर्भिन्न एव पूर्वस्मान्महादेवदी-
 क्षितादिति ।

अस्यापि पुनरुज्ज्वलानामवृत्तिः सर्वाङ्गमनोऽङ्गा । एतां खल्ववलो-
 कमानानां संतोतुषीति नश्चेतः । अथ हि सुगममिति समुपन्यस्य प्रायः
 सूत्रस्य नैकमपि पदं परित्यक्तम् । तेन च खलुज्ज्वलेयं बालबोधिनी
 संवृत्ता । अयं पुनरुज्ज्वलारचयिता महादेवः कदा कं वा जनपदं
 कतमं कुलं वाऽवसत्सर्वाचकारेति दृढवदपरिकरा अपि वयं हन्त लेख-
 तोऽपि निर्णेतुं नाशक्नुमः । १७४१ तमे शालिवाहनीयेऽब्दे निर्ज
 हिरण्यकेदवाङ्गिकापरपर्यायमाचारभूषणं समापयितुः ' ओक ' इत्युपाङ्ग-
 ङ्गम्बकपण्डितस्याऽऽचारभूषणे महादेवकुतोऽज्ज्वलाया बहुश्रु ज्ञेयत्व-
 रङ्गम्बकतः प्राचीनत्वं पुनरेकान्तोऽस्योज्ज्वलाविधातुः स्फुटी
 भवति । एतेन प्रणीताः पुनरन्ये ग्रन्था नास्मार्क भवणसरणिमाययुः ।

षष्ठो व्याख्याकुत्तु दण्डवतीत्युपनाकस्तिकाण्डमण्डनाचार्यविरुदालंकृतः
 श्रीमहादेवदीक्षितः । एतेन खलु सत्याषाढीयसूत्रस्यैकादशप्रश्नमारभ्या-
 द्वादशप्रश्नान्ता अष्टौ प्रश्नाः, एकविंशद्वाविंशप्रयोर्विंश इति त्रयः प्रश्नाः,
 पञ्चविंशः प्रश्नश्च चन्द्रिकारूपव्याख्याया संकलिताः । पितृमेधीयं
 पुनरष्टाविंशैकोनविंशप्रश्नयुगुलं वैजयन्त्याख्यव्याख्याया च सना-
 यितम् । सांप्रतिकः पुनरयं दण्डवतीत्युपाङ्गमहादेवदीक्षितमहाशयः
 कर्नाटकीयधारवाङ्मपत्तने हारीतवंशभूषणायमानं समविच्छिन्ननैकसोम-
 योयिपुरुषकुलसमुद्भूतं तैत्तिरीयापस्तम्बशाखिनं सोमयाजिनं निजपि-
 तरं सिषदीक्षिताभिधेयं शालिवाहनीये १८०६ तारणनासि संवत्सरे
 अदुर्भूय कृतार्थार्थाचकार । ततः कुतोपनयनः श्रीदीक्षितमहाभागः
 श्रीविद्भररङ्गपुरोपनामकमहादेवशास्त्रिराम्याश्रे विहितवेदाध्ययनः

परिकलितश्रौतस्मार्तयाज्ञिकविषयश्च विद्वद्वत्तन्त्र्यायचूडामणिपदवीभूषि-
तानां सोमयाजिनामभिहोत्रीत्युपाभिरुच्यश्रौतमण्णाचार्याणां समीपे
साक्षाध्ययनं विहितवान् । ततश्च महाश्रयेनेतेनाऽऽपस्तम्बसूत्रभाष्यं
विरच्य पुनरितरेषां च सूत्राणां वृत्तीर्निर्माय श्री १०८ शिवगङ्गाम-
ठाधीश्वरजगद्गुरुशंकराचार्यस्वामिचरणारविन्दयुगले स्वकीयग्रन्थाः स-
ङ्गपाहारिषत् । श्रीस्वामिचरणाश्च समीक्ष्य तान्सकलानपि ग्रन्थान्वि-
ज्ज्ञाय च पुनरस्य महानुभावस्य श्रीमहादेवदीक्षितस्य ग्रन्थगुम्फनचातु-
रीमेन ' त्रिकाण्डपण्डनाचार्यः ' इति विरुद्धेनावतंसयावभूवुः । महाक-
र्मठः पुनरयं त्रिकाण्डपण्डनाचार्योऽग्निष्टोमवाजपेयसौधामणिशास्त्रीचय-
नादिभिः क्रतुभिर्भगवन्तं परमात्मानं समाराधयामास । अगुम्फीक्षायं
हौत्ररत्नमालासंस्काररत्नमालाशान्तिरत्नमालादीन्प्रबन्धान् । एतस्य
पुनः सुगृहीतनामधेयस्य श्रीदीक्षितमहादेवस्य कौटुम्बिकोपजीविकार्थं
कुलपुरोधसमेन कोऽपि वदान्यमवरः किल महामहनीयो ' देशपाण्डे '
व्यामिरुयो भूरिणा भूमिवितरणेन सभाजयामास । निवसति चार्यं
श्रीदण्डवती महादेवदीक्षितमहाशयः श्रीधारवाढपत्तने श्रौतस्मार्तकर्म-
कपरायणः संप्रति ।

आपि माननीयाः समुपहृतं स्वस्वस्माभिः षण्णामपि वैजयन्त्यादि-
वृत्तिकृता महीयसा प्रयत्नेन यावत्संकलितं वृत्तं श्रीमद्ग्रन्थः ।

अथेदानीं श्रीसत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रे हठादिवाऽऽधुनिकैः केचिदु-
ज्जादितान्कांक्षिदाक्षेपान्सप्रमाणं समूलकापं कथित्वा परमार्थं प्रख्याप-
यितुमभिच्छवामः । अवसरः स्वस्वयं श्रीसत्यापादीपसूत्रविषये श्रुति-
सरणिमारूढानां लोचनपथातिथीभूतानां वाऽऽक्षेपाणां निराकरणस्य,
तद्विषयमधिकृत्य किञ्चित्प्रस्तोतुं प्रवृत्तानां नूनमस्माकम् ।

तत्रायमादिम आक्षेपः—

लुप्तमायमिदं सूत्रं देवादासीत्कचित्कचित् ।

दक्षिणस्यां साम्नपर्ण्यास्तीरेष्वेवेदमाहृतम् ॥

इति वैजयन्तीव्याख्याकुन्महादेवीयं व्याख्यानोपक्रमगतं पद्यं प्रमा-
णीकृत्य ' अपि मध्य इदं सूत्रं लुप्तमासीत्समाच्छास्त्रा विच्छिन्नैव ' इति
सोत्प्रासमाक्षिपन्ति केचिदाक्षेपारः । न पुनः कतमस्मात्कालादा-
रस्य कियदवधिकं कालं यावत्लुप्तमासीत्तन्निर्दिशन्ति । परं न

जानीमो वयं तादृशार्थान्वेषणे हतवद्भपरिकरा अपि प्रागुदीरितमहादेवी-
यपद्ये कस्य वा यदस्याऽऽक्षेप्तृभिः समुज्जावितोऽर्थो निष्पद्यत इति ।
लुप्तमायमिति पदस्य तादृशार्थं संभावयथ चेत्, नैतत्समञ्जसम् ।
'मायणे लुप्तं लुप्तमायम्' इति हि तस्य समस्तपदस्य विग्रहः । सुप्सु-
पेति संवातः । मायःशब्दोऽत्र 'मायो भूम्न्यन्तगमने' इत्यमरात्,
'तुल्यबाहुल्ययोरपि' इति विश्वकोशाच्च प्रोपसृष्टादयत्तैर्वाणि प्रोपसृष्टादे-
तेर्वा 'एरच्' (पा० सू० ३।३।५६) इत्यचिः निष्पन्नो बाहुल्य-
वाची । यथा—प्रायेण भोज्या ब्राह्मणाः । बाहुल्येनेत्यर्थः । यथा वा
साहित्यदर्पणे—

तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखमाप्तवनास्तथा ।

लिङ्गिनश्छन्नकामाया आसां (वेश्यानां) प्रायेण वल्लभाः ॥ इति ।

उक्तोदाहरणद्वये प्रायशब्द उक्तानां बाहुल्यं बोधयति न पुनरवधार-
णम् । एवं परःकोटिषु वाक्येषु प्रायशब्दो बाहुल्यार्थबोधक एव
द्वीदृश्यते न पुनरेकान्ततः सर्वथालोपात्तकः । अतः प्रकृतमहादेवीप-
द्यस्यलुप्तमायशब्दोऽपि सत्थाषादीयहिरण्यकेशिसूत्रलिखितपुस्तकानां
नतु श्रौतस्मार्तयाज्ञिककर्मपारम्पर्यागतप्रचारस्य बाहुल्येन लोपं सूच-
यति नतरां लिखितपुस्तकानामपि सर्वात्मनोऽभावम् । एतावता लुप्त-
मायशब्दस्य परमाणुतोऽपि लुप्तार्थकत्वासंभवात्, तादृशार्थकान्सपदस्य
तस्मिन्पद्ये लेशतोऽप्यसद्भावात्, 'दैवादासीत्कचित्कचित्' इति
तत्सूत्रपुस्तकसत्ताबोधकाग्रिमग्रन्थविरोधाच्च महादेवीयं लुप्तमायमिति
पदं हेतुकृत्य केषांचित्कलुषांकृतान्नयानाम् 'अपि मध्ये इदं सूत्रं लुप्त-
मासीत्' इति साधिक्षेपं विधानं सूदुरं प्रसेत्तव्यम् ।

वैजयन्तीकृतस्य लुप्तमायमिति पद्यस्य नूनमिदमेवाऽऽकृतमव-
बोद्धव्यम्—यदा किल पण्डितप्रकाण्डो महादेवदीक्षितमहाभागो
हिरण्यकेशिसूत्रं व्याख्यातुं भाषतिष्ठतदानीं प्रायः क्षतकप्रितयतः
प्राक्तने काले यथेदानीं मृदणमन्दिरादिसद्भावात्पुस्तकप्राप्तिशैलभ्यं,
तथा तत्काले मृदणकलायभावात्पुस्तकप्राप्त्यशैलभ्यात्, लिखित-
पुस्तकानामप्राप्त्युत्पत्तिः, तत्स्यपि वा केषांचिदभ्यासे लिखितपुस्तकेषु
प्रणाशशङ्कायाऽतिमात्रप्रयत्नसमासादितपुस्तकानां पुनरात्यन्तिकविश्वा-
सादते धितरणाप्रवृत्तेः । तत्सूत्रपुस्तकसंविपादयिषया प्रयतमानोऽपि

काचित्कालं तल्लुप्तमनीशानः सहजतयैवोदलीलितवत्, न पुनर्लोप-
ख्यातं लुप्तमायमित्यादि । नो चेत्कथं तु नाम 'देवादासीत्काचित्क-
चित्' इत्यग्रिमं सूत्रपुस्तकसत्ताधायकं महादेवीयं विधानं संगतं
भजेत् । सत्येवं लिखितपुस्तकदोर्लभ्यमात्रमाचक्षणेन श्रीमता महा-
देवेनोल्लेखितवचसो वटापिप्पलमूलन्यायेन कैश्चन महाभागैर्विपर्यय
लुप्तमायशब्दार्थं प्रकल्प्य च पुनरवास्तवमर्थं विहितं 'अपि मध्य इदं
सूत्रं लुप्तमासीत्' इति विधानं कियताऽऽशेनाविषयभावं दौर्जेत
तद्विमर्शपटिष्टाश्चतुरचेतसः सुधिय एव विभावयन्तु ।

यत्तु केनाचिदर्थविधानैकचतुरेण व्युत्पन्नकुलललामेन स्वमतीप-
म्यार्थं 'देवादासीत्काचित्कचित्' अत्रत्यस्य कचित्कचिदिति पद-
द्वयस्य ताम्रपर्णीतीरस्थग्रामपत्तनाद्यधिकरणविषये संबन्धमकुत्वेव प्रक-
ल्प्य च तं सूत्रमताध्यायविषये इटादिव 'केचन केचन प्रश्नाः—
अध्यायाः—मयाऽऽसादिताः' इति महादेवीयोऽभिप्रायः प्रतिपाद्यते,
तत्प्रतिपादनं स्वतिरभसोक्तत्वादत एव फलगतमस्वाश्रयाऽऽदत्तमम् ।
यतः—'यज्ञं व्याख्यास्यामः' इति सूत्रव्याख्याने श्रीमान्वैजय-
न्तीकृन्महादेवः समुपदिशतिमश्रात्मकहिरण्यकेशिसूत्रस्य यथानुपूर्व्यं
समासतः प्रश्नालङ्कनिर्देशपूर्वकं सकलप्रश्नगतविषयाभिरदिसत्, यदि
पुनर्वचिकृतसमग्रं सूत्रं नालस्यत, अपि नाम कथं तर्हि सर्वेषामपि
प्रश्नानां विषयानाख्यातुमशक्यत् । तस्मादामूलचूडं सत्पाषाढहिरण्य-
केशिसूत्रं श्रीमहादेवः समासादितवानित्यत्र न खलु बिन्दुमात्रोऽपि
संदेहावसरः ।

अत्रेदमवधेयम्—स्ववाचकोत्तरमायशब्दोदितेन स्वबाहुल्येन स्व-
व्यतिरिक्तार्थस्य काचित्कत्वं सूच्यते । अत्र च सूत्रशब्देन सूत्र-
पुस्तकमुच्यते । तच्च लुप्तमायमित्युक्तौ लुप्तव्यतिरिक्तस्य विद्यमानस्य
सूत्रपुस्तकस्य काचित्कत्वं सूचितं भवति । तदेव च 'देवादासीत्काचि-
त्कचित्' इत्यनेनाभिहितम् । तत्र कचिदित्येनाधिकरणतया निर्दि-
ष्टोऽर्थ उच्चारणेन स्पष्टीकृतः । उत्तरार्थं चैवशब्दघटितत्वात् विधा-
यकं किंतु व्यवच्छेदकम् । एव एव चास्य श्लोकस्यार्थः पूर्वोत्तरार्थ-
संगतिपूर्वकः सदृश्यते । प्रागुक्ताशेषकप्रदर्शितप्रकारेण यदि 'इदं
सूत्रमित्यस्यैतत्सूत्रान्तर्गता बहवः प्रश्ना लुप्ताः' इत्यर्थः, तथा 'दे-

वादासीत्कचित्कचिदित्यस्यैतत्सूत्रान्तर्गताः केचित्प्रश्ना विद्यन्ते ।
 इत्यर्थः, तर्हि तद्विशदीकरणमुत्तरार्धेन न संभवति । उत्तरार्धे हि
 तान्नपण्यातीररूपो देशविशेषः प्रदर्शितो नतु प्रश्नविशेषः । अथान्यदेव
 तदपूर्वं किंचिदुक्तं नतु पूर्वार्धस्य विशदीकरणमिति वैयात्येन श्रूये चेत्,
 द्वयोरर्थयोर्मिथोऽसंबन्धार्थमविषाद कृतापत्तिः । तत्रत्यैवशब्दानर्थव्यापात-
 म् । किंचेदं सूत्रमित्यनेन किं समग्रमेतत्सूत्रं परामुश्यतेऽथवा तत्रस्या-
 नान्तरवार्क्यव्यक्तयः । नाऽऽद्यः । कचिदित्यनेन निर्दिष्टानां प्रश्नानां
 तादृशसमग्रसूत्राधिकरणत्वासंभवात् । नान्त्यः । लुप्तप्रायमिदं सूत्रमि-
 त्यस्यैव हि, आसीदित्यत्र कर्तृतया संबन्धः । यल्लुप्तप्रायं तदेव कचि-
 दासीदित्यर्थः । सूत्रपदस्य समग्रसूत्रार्थबोधकत्वाभावे याः सूत्रव्य-
 क्तयो लुप्तास्तदन्त्याः कश्चिद्विद्यन्त इत्यनो लुप्तप्रायमिदं सूत्रमित्यनेन
 बोधितस्याऽऽसीदित्यत्र कर्तृतया संबन्धो दुर्बलः । किंचेदं सूत्रमित्यभेद-
 शब्देन सूत्रव्यक्तिविशेषस्य परामर्शो दुर्लभः । बुद्धिस्थस्य व्याचिरुया-
 सितस्य समग्रस्यैव परामर्शो न्यायः । अथ यल्लुप्तं तस्य विद्यमानत्वं
 कथमिति विरोधस्तु नोद्भावनीयः । देशभेदेन विरोधपरिहारात् ।
 भाषकचिच्छब्दाभ्यां चैतदेव सूचितं भवति । उत्तरार्धेन चैतत्स्पष्टी-
 कृतम् । कचित्पदेनास्पष्टतया निर्दिष्टो देशविशेषस्तान्नपण्यातीर
 इत्यनेन स्पष्टीकृतः । एवमशब्देन व्यवच्छेद्यतया प्रदर्शितं देशान्तरं
 लोपस्याधिकरणमुक्तमिति । एतेन गगनमण्डले चित्ररचनाचातुरीं प्रद-
 श्यन्त आशेसारः परस्ताः ।

अथ तावद्विरण्यकेशिसूत्रस्य मद्राप्रामाणिकधीरेयपण्डितमकाण्डग्रन्थ-
 कारकृतोल्लेखकालदृष्ट्या मनामिव विचारं विधातुमिच्छामः । तत्राऽऽ-
 दो क्षालिवाहनस्य षोडशसम्वत्शताष्टादशेषु शतकेषु हिरण्यकेशिसूत्रस्य
 लिखितपुस्तकानामानन्दाश्रमसंस्थायां संप्रति विद्यमानत्वात्, नाति-
 प्राचीनानां मिताक्षराया चालंभट्ट्याख्यटीकायां बहुत्र हिरण्यकेशिसू-
 त्रोल्लेखात्, वैजयन्तीज्योत्स्नामहालिङ्गा (वाञ्छेश्वरी) उज्ज्वलादिक्या-
 ख्याः प्रणेतृणां श्रीमहादेवदीक्षितभट्टगोपीनाथवाञ्छेश्वरमहादेवादीनां
 गतशतकत्रय एव वर्तमानत्वाच्च तदानीं तनी हिरण्यकेशिसूत्रसत्ता तु
 निर्वाच्य । क्षालिवाहनस्य षोडश्याः सतान्दयाः पूर्वदले पञ्चदश्याः

अतान्दथा उत्तरदले चावस्थितिभाजा महामहनीययज्ञसा भद्रकमला-
 करेण स्वप्रणीतनिर्णयसिन्धौ मातृगोत्रजविचारदिस्थलेषु ' अथाज्ञा-
 तबन्धोः पुरोहितप्रवरेणाऽऽचार्यप्रवरेण ■ ' इत्यादिसत्याचादीयहि-
 रण्यकोशिसूत्रविषयकोल्लेखो बहुत्र प्रादर्शितः, तेन च आलिवाहनीये
 पञ्चदशशतके नाऽऽसीद्धिरण्यकोशिसूत्रलोप इति संसिध्यति । तथैव
 निर्णयसिन्धौ कमलाकरतः प्रायः अतकेन अतककल्पेन अतकाधिकेन
 वा कालेन प्राक्तनस्य हिरण्यकोशिसूत्रव्याख्याकृतः श्रीमातृदत्ताचार्य-
 स्य प्रथमपरिच्छेदे विकृतीष्टिकालनिर्णय उल्लेखतश्चतुर्दश्यां तत्पूर्वस्यां
 वा अतान्दथां निःसंदेहोन्मेषं हिरण्यकोशिसूत्रं जागरांचकारैव । तथा
 च १२१८ तमाद्वत्सरादारभ्य १३०८ तमं आलिवाहनीयं संवत्सरं
 थावत्सत्ताजुषां श्रीभाषवाचार्यपरनामधेयश्रीमाद्वियारण्यस्वामिनामध्व-
 संहिताभाष्योपोदघाते ' यज्ञं व्याख्यास्यामः । स त्रिभिर्वेदैर्विधी-
 यते ' इत्युल्लेखेन, तथा चान्यत्रापि ' जैरां गच्छसि परिधत्स्व
 वासः ' (का० १ अ० १ सू० २२) इत्याद्युल्लेखैश्च त्रयोदशशत-
 केऽपि स० हि० सूत्रसद्भावो नूनमभूदेव । ततोऽपि प्राचीनतमे समये
 भूयसांऽन्तेन द्वादशे आलिवाहनीये अतकेऽवस्थितिभाक् श्रीमदपरार्कः
 स्वप्रणीतार्थं याज्ञवल्क्यस्मृतिटीकायामपरार्काभिधायामाचार्यायै
 विवाहप्रकरणे एकोनशतितमे पथे ' यदाह सत्याचादः—न
 स्वामित्वस्य भार्याया० प्रतिनिधिर्षिद्यते ' इति हि० सूत्रमुल्लिखेत् ।
 तेनापि विश्वदी भवति द्वादशे शतके स० हि० सूत्रं पुनरेकान्ततो बोध-
 वीति स्मैवेति । एवमपि १८७४ ख्रिस्ताब्दे (बनारसमिन्टिगमसे)
 इत्याख्यमुद्रणमन्दिरेऽङ्कितस्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधर्माधि-
 कारिश्रीनन्दपण्डितविरचितदत्तकमीमांसामन्धस्य चतुर्ल्लेखे पत्रे ' नि-
 त्यानां द्ध्यामुष्यायणानां० ' इत्यादिहि० सूत्रे व्याख्यातं चैतच्छवर-
 स्वामिभिः—' द्ध्यामुष्यायणप्रसङ्गेन० जातास्ते परिग्रहीतुरेव ' इति
 श्ववरस्वामिकृतस० हि० सूत्रभाष्योल्लेखतः, श्रीकुमारिलमहोपाध्याय-
 तमस्य श्रीश्वरस्वामिनो दृष्टिपथेऽपि स० हि० सूत्रमासांषक एवेति
 निर्विचिकित्सम् ।

‘ नन्दाः पूर्णं भूय नेत्रे मनुजानां च वामतः ।

मेलने वत्सरो धाता युधिष्ठिरश्चकस्य वै ॥

भट्टाचार्यकुमारस्य कर्मकाण्डस्य वादिनः ।

जातः मादुर्भवस्तस्मिन्निज्ञेयो वत्सरे शुभे ॥

इति जिनविजयीयपद्येन कुमारिलजन्मनः सप्तत्यधिकशतद्वयधुतसह
स्रदयात्मकः कालोऽतिचक्राम ।

‘ हृद्वा भाष्यं हृष्टचेताः कुमारः मोचे वाचं देशिकं संकरेन्दुम् ।

श्लोके त्वत्सो मत्सरग्रामशाली सर्वज्ञानो नाल्पभावस्य पात्रम् ॥

इति विद्यारण्यविरचितश्रीमच्छंकरादिभिवजयस्य सप्तमसर्गस्थद्वयशी-
तितमपद्येन श्रीमदाद्यशंकराचार्यकुमारिलौ समानकालिकाविति संसि-
द्धम् । श्रीमदाद्यशंकराचार्यचरणेभ्यः समर्पितात्सार्वभौमेन सुधन्वना
भूपतिना ताम्रशासनाद्युधिष्ठिरश्चकीये २६६३ तमे वत्सर आसीदाद्या-
चार्यसमवस्थितिरिति मतेऽपि तत्समकालिकस्य श्रीकुमारिलसद्भावस्य
षोडशोत्तरसप्तदशशतकाधिकः समयो व्यतीतयैव । अर्वाचीनमतेऽपि
पुनरेकादशशतकेभ्यः प्रागेव श्रीकुमारिलसत्तेति विशदी भवति । शब्द-
रभाष्योपरि श्लोकवार्तिकतन्त्रवार्तिकादिष्वप्यारुणकृतः श्रीकुमारिलाद-
तितमा प्राचीनस्य श्रीशंकरस्वामिनः सत्याषाढसूत्रे भाष्यसद्भावात्,
सार्धसहस्रद्वयादपि नूनमतिमात्रे माक्तने काले सिद्धे च स० हि० सूत्र-
सद्भावे, तत्कालिकसूत्रसत्तया च तदुत्पत्तिक्षणादारभ्य श्रीशंकरस्वामिने
यावदनुमित्या हि० सूत्रसत्तासिद्धौ मध्ये तल्लोपमाचक्षणाः परास्ताः ।

यत्तुच्यते ‘ चरणव्यूहे, सत्याषाढी हिरण्यकेशी ’ इति भिन्नं शास्त्रा-
(सूत्र)द्वयं श्रूयते, अर्थात्सामतिकी शास्त्रैव नास्ति । अतः खलु
हिरण्यकेशिसूत्रं विद्यते न चेति महीयान्संदेह इत्यादि ‘ तदापातरम-
णीयम् । श्रीक्षेत्रकाशीस्यचौखाभ्याग्रन्यमालायां मुद्रिते चरणव्यूहपरि-
शिष्टसूत्रे पुनरष्टाविंशे पृष्ठे ‘ तत्र स्वाण्डिकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति ।
कालेता शाटघायनी हेरण्यकेशी भारद्वाज्यापस्तम्बेति ’ एवंविधपाठस-
द्भावात्, तदितरलिखितपुस्तकेष्वपि भूयःसु तादृशस्यैव ग्रन्थस्य
सत्तया च ‘ सत्याषाढी हिरण्यकेशी ’ इति पदद्वयपाठस्य प्रामादिक-
त्वात् । तथैव महीशूर(लौसूर)पत्तनेऽङ्किते बौधायनधर्मसूत्रेऽप्येषु वा

प्रभूतेषु लिखितपुस्तकेषु ' काण्वं बोधायनं त० । आपस्तम्बं सूत्रकारं
त० । सत्याषाढं हिरण्यकेशिनं त० । वाजसनेयं याज्ञवल्क्यं त० ' इति द्वितीयप्रश्ने पञ्चमाध्याये नित्यतर्पणप्रकरणे विशेषणघटितसत्या-
षाढपदनिर्देशात्, अपि च बालं प्रवृत्तकमलाकरभट्टमाधवाचार्यादिभिः
पण्डितमूर्धन्यैर्बालं भट्टीनिर्णयसिन्धुवर्धसंहिताभाष्यादिषु भूयिष्ठेषु प्रव-
न्धेषु पुनरेकस्यैव सत्याषाढमुनिवरप्रणीतहिरण्यकेशिसूत्रस्योभयथाऽपि
निर्देशात्तदेकत्वं विप्रतिपत्तिलेशविधुरं स्थिरी बभूव ।

अतीवगूढार्थमनन्यदर्शितं न्यायैश्च युक्तं रचयन्नसौ पुनः ।

हिरण्यकेशीति यथार्थनामभागभूद्वरात्तुष्टमुनीन्द्रसंमतत्वात् ॥

अपि च—सत्यावलम्बनतया विदिताद्यसत्या-

षाढाभिषामभजदात्मपितुः सकाशात् ।

सूत्रप्रणीतिकृतविस्मयसूत्रकार-

मुख्यैर्महर्षिभिरवाप हिरण्यकेशान् ॥

इत्याद्यैर्नामद्वयहेतुं विशदयद्भिर्वैजयन्तीकुन्महादेवीरुल्लेखैरभिधानद्वि-
तयानिर्दिष्टोऽपि पुनरेक एव सूत्रकार इति फलितम् । एतेन
महादेवस्यैव स्वप्रतिपाद्यप्रतीपवचांसि नेगूहन्तः स्वीकुर्वन्तश्च पुनरन्य-
थैव संभाव्य लुप्तप्रायमिति वचनमर्घजरतीयन्यायमवलम्बमानाधरण-
व्यूहस्य मामादिकपाठं क्रोडीकृत्य साखाद्वयमिति व्याहरन्त आक्षेपका
अपि निरस्ताः ।

यच्चाप्युच्यते—' तैत्तिरीयशाखाभाष्ये बोधायनापस्तम्बसूत्रयोरेव
निर्देशो न पुनः सत्याषाढीयसूत्रस्य । तेन च तादानिके काले तत्सूत्रं
लुप्तमेवाऽऽसीत् ' इति । नैतत्संप्रतम् । तैत्तिरीयशाखाभाष्यप्रणेत्रैव
प्रणीते पुनरथर्वसंहिताभाष्ये बहुत्र स० हि० सूत्रोल्लेखसंज्ञायात् ।
न हि भाष्यं प्रणयता सर्वाण्यपि सूत्राणि संग्राह्याणीतीश्वरवचनं, न
वा राजशासनं, नतरां वा दण्डकथनं किंतु तत्र निर्देशुरिच्छैव बली-
यसी । अन्यथाऽथर्वसंहिताभाष्ये सत्याषाढीयहिरण्यकेशिकौशिकाप-
स्तम्बाश्वलायनादीनामुल्लेखात्, बोधायनभारद्वाजशाङ्खायनादिसूत्राणां
पुनरनिर्देशाच्चाऽऽक्षेपकमतेन तानि बोधायनादिसूत्राणि लोपभावं दौके-
रन् । तथैव ऋक्संहितादिभाष्येष्वपि भाष्यकृदनिर्दिष्टा ग्रन्था अभि-
धानशेषतामाटीकेरन् । तस्माद्ग्रन्थकृदनुल्लेखतो निर्दिष्टेतरग्रन्थानां
पुनरदर्शनामित्यनुमानं बाढमनैकान्तिकमतिमात्रानर्थाधायकं च । एतेन

तैत्तिरीयशाखाभाष्ये स० हि० सूत्रोल्लेखासङ्गावाचत्सूत्रं लुप्तमित्यनुमा-
तारस्तार्किका अपि प्रत्याख्याताः । ' सत्याषाढं हिरण्यकेशिनं त० '
इति प्रागुदीरितसत्याषाढमुनिवरविषयकबोधायनोल्लेखात्सत्याषाढीय-
सूत्रस्य बोधायनसूत्रतः प्राचीनत्वमपि वक्तुं युज्यते समकालिकत्वं वा ।

यत्तु ' आपस्तम्बधर्मसूत्रस्य हिरण्यकेशिधर्मसूत्रस्य च बाहुल्येन
सादृश्यं संदृश्यते । ततः शङ्कते चेत्तः स्वतन्त्रमिदं सूत्रं न वेति '
इत्याद्युक्तम्, तदपि न समञ्जसम् । यद्यपि भूयःसु सूत्रेषु समानत्वमव-
लोक्यते तर्हिपि कतिपयानि हिरण्यकेशिधर्मसूत्राणि नाऽऽपस्तम्बधर्म-
सूत्रे । न पुनरापस्तम्बीयानि कतिचन सूत्राणि हिरण्यकेशिधर्मसूत्रेऽ-
वलोक्यन्ते । अपि चैकस्मिन्नपि सूत्रे पदविपरिवर्तनम् । तथा हि—
' अथाप्युदाहरन्ति—य आतृणन्त्यवितथेन० न दुष्तेकतमश्चनाहेति '
(२६ । १ । १८) तथा च ' न गायेन्न रोदेत् ' (२६ । १ । ८३)
इत्यादीनि हिरण्यकेशीयानि नाऽऽपस्तम्बीये धर्मसूत्रे । ' यदि स्नाया-
ण्डवत्पुषेत् ' एवमादीनि पुनरापस्तम्बीयानि नहि हिरण्यकेशिधर्मसूत्रे ।
' सप्तम आयुष्काममष्टमे ब्रह्मवर्चसकामम् ' अत्राऽऽपस्तम्बीये ' सप्तमे
ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामम् ' इति पदविपर्यासः । यत्र च सत्या-
षाढीये ' पादोनम् ' ' अर्धेनम् ' तत्र पुनरापस्तम्बीये ' पादूनम् '
' अर्धेन ' एवंजातीयकाः परःसहस्राः खलु विशेषाः साक्षात्किपन्ते ।
एतच्च वैषम्यं बाहुल्येनेति वदद्भिस्तेरप्यङ्गीकृतमेव । तस्मादुभयोरैक्य-
मिति न शङ्कनीयम् । कतिपयवाक्यानां सादृश्याद्यदि ग्रन्थैक्यं कल्प्येत
तर्हि, अग्निपुराणे षष्ठ्यधिकत्रिंशत्तत्मादिष्वध्यायेषु, ' कपदोऽस्य जटाजूटः
पिनाकोऽजमवं घनुः ' ' भोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याऽहंमतिः स्त्रियाम् '
' पद्ये यन्नसि च श्लोकः श्वरे खड्गे च सायकः ' ' शिशुः परित्राद् कर्मन्दी
पाराश्वर्यपि मस्करी ' ' जावालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः '
इत्यादीनां परःश्रुतानाममरकोशस्थानां पद्यानां विधमानत्वादमराग्नि-
पुराणयोरपि साम्यं प्रसज्येत । ऋक्तैत्तिरीयसंहितयोरपि पुनरेवाहं
साम्यं बहुत्राऽऽलोच्यते—' कृणुष्व पाजः ' (१ । २ । १४)
' जीमूतस्य ' (४ । ६ । ६) ' यदक्रन्द० ' (४ । ६ । ७) ' भानो
मित्रो ' (४ । ६ । ८) ' आशुः शिशानो ' (४ । ६ । ४) एवं-
मभूतयो बहवः स्तत्वनुवाका यथासंख्यं (३ । ४ । २२) (५ ।
१ । १९) (२ । ३ । ११) (२ । ३ । ७) (८ । ५ । २१)

एवमादिषु स्थानेषु ऋसंहितायां विद्यन्ते । मन्त्राः पुनः समानानुपूर्वीका भूयस्तमाः । तेनोभयोर्ऋक्तैस्त्रिरीयसंहितयोरपि तावत्त्यंशे किलैक्य-
कल्पना समुदिधात् । एतादृशानि साम्यानि तु प्रचुरेषु ग्रन्थेषु दृश्यन्ते ।
नैतावता ग्रन्थद्वयस्य स्वातन्त्र्यमतिशङ्कितं युज्येत । एतेनोभयै-
क्यमिति व्याहरन्तोऽपि निराकृताः ।

मियमहाभागाः सत्याषाढीयहिरण्यकेशिसूत्रे यानाक्षेपाभासान्वय-
मश्रौष्म याश्वाद्राक्ष्म तान्सर्वानपि सममाणं सविस्तरं सामञ्जस्येन
प्रचलतराभिरुपपत्तिभिरतिगभीराभिश्च शुक्तिभिः समूलमुन्मूल्य याव-
न्मतिवैभवं निरकार्म । यदीतरे केचनाऽऽक्षेपाभासा भवेयुरवशिष्टा-
स्तर्हि पुनरनयेव दिशा परिहर्तव्याः भङ्गावद्भिः । नहि तत्रेतोऽपि
वृथाऽनेहसं यापयितुं प्रवर्तोभहे ।

महोदयाः, इदमेकं च विज्ञापनीयमस्माकं कर्णे कुरुत, यदेतदक्षम-
भागीयपुस्तके ग्रन्थपरिसमाप्त्यनन्तरं पाठभेदात्मकाशुद्धिशुद्धिप्रकं
पुटाङ्कपङ्क्त्यङ्कानिदर्शनपूर्वकं नियोजितं समीक्ष्येत श्रीमाद्भिर्नहि ताः
सर्वा अप्यशुद्धयः किंतु सूत्रान्तरीयाः पाठभेदाः । तत्संभवोऽपि पुनरेवं
विभावनीयः—यदा किलैकादशमश्रममारभ्याग्रिमान् हि० सूत्रमश्रान-
ङ्कितं प्राचीवृताम्, तदा खल्वेकस्यैव सहाचिकस्य पुस्तकस्योपलब्धे-
रन्येषां पुनर्मूलमात्राणामपि लिखितपुस्तकानामसंनिहिततया मूलात्मक-
सूत्रस्याऽऽनुपूर्वीसाम्यदर्शनासंभवादेवृत्तिसंकलपितृपरिगृहीतमूलसूत्रमेव
वास्तवमिति संभावनया मूलवृत्त्योः पुनः समन्विततया च तादृशमेव
ययमाङ्किभ्यः । कतिपयदिवसानन्तरं संगृहीतेषु च केषुचिन्मूलभूत-
स० हि० सूत्रपुस्तकेषु, निरीक्षितेषु च तुल्यानुपूर्वीदृष्ट्या पाठभेदैर्भूयो-
भिस्तानि लिखितपुस्तकानि मुद्रितमूलेन परस्परमपि विसमवादिषु ।
सतो वैदिकप्राचीनपठनपाठनपारम्पर्यं समन्विष्य लिखितपुस्तकेष्वपि
पुनरनेकेषां पुस्तकानां समन्वयं सुविचार्य ते पाठभेदाः प्रादर्शितवन्तः ।

एतस्य स० हि० सूत्रस्याष्टमे भागे विंशप्रश्नसमनन्तरमेवाऽऽ-
चारकाण्डसंस्कारकाण्डस्यान्तिकाण्डनवग्रहपूजादिविविधविषयपरिप्लुतो
गृह्यशेषाख्योऽष्टपटलात्मक एकः सत्याषाढीयः प्रश्नश्च संगृहीतः । तत्
उपनयनादिवौलन्ताः केनापि विदुषा प्रणीताः २६० गृह्यकारिकाः

संकलिताः । भट्टगोपीनाथोन्नीतो याजुषहौत्रोपोद्गातः, गद्रेइत्युपाह-
 भट्टमहादेवविरचितो याजुषहौत्रविचारः, श्रीविद्वद्वरहीरकाभ्यं करोपाह-
 भास्करशास्त्रिप्रणीतो याजुषहौत्रविचारः, श्रीमहामहोपाध्यायाभ्यं-
 करोपाहवासुदेवशास्त्रिप्रणीतो याजुषहौत्रविचारः, एवमादयोऽत्युपका-
 रका विषयाश्च संकलिताः । सहृदया महताऽऽयासेन सूक्ष्मोक्तिकया च
 संशोभ्यापि मुद्रितेऽस्मिन्ग्रन्थे मानुष्यमुल्लासो दोषा नयनगोचरा भवेयु-
 र्बिदुषां तर्हि ते धीमद्भिः सन्तत्या इति साक्षाद्विबन्धं सप्रश्रयं च
 प्रार्थयते विद्वज्जनविधेयः—

फातगुनशुक्लाष्टम्यां
 भौमवासरे
 शके १८५३ पुष्यपक्षनमः ।

रानडे इत्युपाभिधो गोविन्दत-
 नुनन्मा पुरुषोत्तमशर्मा ।

**अथ स.य.पाठहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे धर्मप्रतिपादकषड्विंश-
सप्तविंशप्रश्नगतविषयाणामनुक्रमणिका ।**

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सामयाचारिकधर्मव्याख्यानप्र- तिज्ञा	१	भिक्षाचरणविधिः, भिक्षाप्रत्या- ख्यानं निन्दितुं पैङ्गयब्राह्मणप्रद- र्शनम्	१७
प्रमाणस्वरूपम्, वर्णानामानु- पूर्व्येण विभागः, तत्र जन्मतः श्रेष्ठ्यम्	२	अनुमानेन भेद्यमुच्छिष्टं न मन्तव्यं किंतु दृष्टश्रुताभ्यामेवेति कथनम्, यवत्पूर्व्या वाचा वाह्य- णा भिक्षेतत्यादिकथनम्, गुरवे भेक्षं समर्प्य तेन प्रदिष्टं भुञ्जीते- त्यादिकथनम्	१८
अशूद्राणां कर्मण्यधिकारः, शू- द्रधर्मः, पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वर्गे निःश्रे- यसपूयस्त्वम्	३	आत्मार्थे भिक्षानिवेधः, स्वयं पात्रप्रस्तादनम्, उच्छिष्टकरणनिवे- धादि	१९
उपनयनशब्दार्थविचारः, गाय- त्रीप्रशंसा, उपनेतृलक्षणम् आचार्यलक्षणम्, मातापितृ- तोऽप्याचार्यस्य श्रेष्ठ्यप्रतिपादनम् वर्णानुपूर्व्येणोपनयनकालः काम्योपनयनकालः	४	भिक्षस्य हविष्यकल्पनेन ब्रह्म- चारिणो ब्रह्मकरणभावना, आचा- र्येण शिष्याय श्रुतिविप्रतिषिद्धो- च्छिष्टं न देयमिति कथनम्, आनु- मानिकाचाराच्छ्रुतेर्वर्ज्यस्त्वम्	२०
सावित्रीति क्रमप्रायाश्चित्तम् पिश्राद्यनुपनीतौ तेषामभ्यागम- नादिनिषेधः, इच्छतां तेषां प्राय- श्चित्तम्, उदकस्पर्शनमन्त्राः	५	विना धर्मविप्रतिपत्तिं विदु- र्ज्येष्ठभ्रातृश्वोच्छिष्टं मोक्तव्यम्, उदकुम्भाद्याहरणम्	२१
उपनयनविस्मरणप्रायाश्चित्तम् अव्ययनविधिः, गुरुकुलवास- कालः	१०	निशि समिदाहरणनिषेधः, सा- यंप्रातः समिदधानम्, समूहन्वाऽ- भिसमूहर्त्तृनिषेधः, अश्लिष्योपयु- क्तोदकेनेतरकार्यविधाने निषेधः, न पाणिपीडितोदकेनाऽऽचमनम्	२२
वित्तरेण ब्रह्मचर्यविधिकथनम् दिवसवापादिनिषेधः मेखलादण्डवासआदिकथनम् गानरोदननृत्यदर्शननिषेधः समासमानादिगमननिषेधकथ- नम्	११ १२ १३ १४ १५ १६	आचार्यस्तृणादिनिषेधः, ब्रह्म-	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
चारिणियमपरिपालयितुः कञ्च-		गुरुपमुक्तासनशय्यादीनां स्वीका-	
निदर्शनपूर्वकं प्रशंसाकथनम्	२३	राभावकथनम्, प्रियादम्यदृष्टो	
नियमातिक्रमो नरकहेतुः	२४	गुरुणा स्वयमेव न भाषेतेत्यादि	३८
अनतिक्रमे सदृष्टान्तं श्रुतवर्षयो		अथार्थपाचार्यसंनिपाते पूजा-	
भवन्तीति कथनम्	२५	दिक्रमः	१९
गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि	२६	अवराधिनं शिष्यमुपालभेत,	
अभिवादनप्रकारः	२७	आगस्तारतम्येन दण्डादिकमपि	
उपसंग्रहणलक्षणम्	२८	विधेयम्,	४०
गुरुसंनिधौ स्थातव्यक्रमः	२९	उपाकरणकालादि	४१
देवमिवाऽऽचार्यमुपासीतेत्या-		मार्गादिष्वध्ययननिषेधः, इम-	
दिकथनम्	३०	शानादिषु च	४२
ब्रह्मचारिभर्माः	३१	शय्याचाण्डालादिसंनिधानेऽध्यय-	
गुरुसंनिधौ श्रोत्रियाभ्यागमे		ननिषेधः	४३
विशेषः	३२	हस्त्यश्वादिषु गृह्यगत्स्थानव्ययः	४४
गुरोरपसव्यं न पर्वोवर्तेत, नम्रां		मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमन-	
स्त्रियं नेक्षेत चेत्यादिकथनम्, अव-		ध्यायः	४५
घ्राणनिबन्धन औषधिवनस्पतिकृ-		सन्नेषु वननारुक्तेऽपि वपने	
न्त निषेधः, उपानच्छत्रयानवर्ज-		दोषभावः	४६
नम्, ऋते कारणास्त्रियं नोप-		श्वगर्दभादीनां शब्दा अनव्या-	
स्पृशेदिति निषेधः	३३	यहेतवः	४७
गुरुसमवाये तातकालिकमुरवे मि-		छर्द्दनादिकमध्यनध्यायहेतुरि-	
हासमर्पणकथनम्, कृतसमावर्तनो		त्यादिकथनम्	४८
मात्रे दद्यादित्यादिविधानम्	३४	अनध्यायापत्रादाः	४९
गुरुश्लिष्णाहरणप्रकारः, दत्त-		विभ्रोषितानां पुनर्मेलने तद्वह-	
स्याकथनं स्मरणमपि न कर्तव्यम्,		नोधीयतेत्यादि	५०
आत्मद्रव्यसावरगहावर्जनादि	३५	प्रक्षयज्ञाविधिः	५१
उपसंग्रहणादीन्विषयाविहाया-		तदनध्यायाः	५२
ऽऽचार्यवदाचार्यदारे वर्तनम्, समा-		प्रदोषादिकालेऽध्ययननिषेधः,	
वृत्तनियमाः	३६	बोधवाति वाते विरते मुहूर्तमनध्यायः	५३
बहुपादासनोपवेशननिषेधः	३७	स्वाध्यायप्रशंसा	५४

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
सत्स्वपि वातादिषु स्वस्वमप्य-		नातिमृजेन् ह्येवमपकर्मस्वाध्याया-	
ध्येतव्यमित्यादिकथनम्	१५	दिषु ब्रह्मोपवीती स्यात्	१४
कर्मयोगे मन्त्राणां नानध्यायः,		भूमिगतोदकाचमनं प्रशस्तम्,	
अशास्त्रीयमातुलमुत्तापरिणयादिप्र-		वर्षधारादकाचमनं निषिद्धम्, कार-	
वृत्तौ नरकपाप्मः	१६	णेऽसति ततोदकेन नाऽऽचामेत्	१५
पञ्चमहायज्ञप्रशंसा	१७	कारणं विनाऽप्यतो नश्रो वा	
वर्णज्यायसां वृद्धतराणां च		■ रिष्ठेत्, अगोक्षितमिन्धनं नाग्ना-	
पूना कार्येत्यादिकथनम्, धर्माति-		वादध्यात्	१६
क्रमे नरकपाप्मः, समावृत्तशिष्यं		वासोऽपि प्रोक्ष्योपयोजयेत्,	
न देय आचार्येण संपादेशः,		शुनोपहतः सचैलः स्नायात्,	
अध्ययनार्थं ॐ हारपठनमाव-		श्यतो नाऽऽसीदेदमिसमीपे	१७
श्यकमित्यादि	१८	अशुचिरग्निं नोपधमेत्, मूत्रा-	
शुश्रूषापूर्वकं कृच्छ्रग्रन्थपठनं		दिलेपप्रायश्चित्तम्	१८
कार्यम्, कान्यनाटकादिश्रवणे नायं		आचमनविधिः	१९
विविधः	१९	आचमननिमित्तादि	२०
बावदध्ययनं तावदुपसंग्रहणम्,		स्वप्नसद्विधुर्विरादिनिबन्धनमा-	
परस्परमध्यापने न शुश्रूषा, गृह-		चमनम्	२१
स्वोऽपि श्रवणमिच्छन् प्रतिवर्षं		अपक्षयविचारः	२२
द्वौ द्वौ मासौ गुरुकुले वसेत्	२०	केशनखसुषुप्तिपमर्जनं न मो-	
नैयमिकानि कर्माणि, अध्यय-		क्तव्यमित्यादि	२३
नार्थं प्रपन्नं शिष्यं न प्रत्याचक्षीत		भोजनकाले परिपालनीया नि-	
गुरुः, न च तस्मिन्दोषं पश्येत्,		यमाः	२४
मूत्राधियः शिष्यस्य गुरुशुश्रूषैव		पात्रशुद्धेरुपायाः, पुनरप्यभ-	
धारणम्, मातरि पितर्याचार्यवच्छु-		क्षयविचारः	२५
श्रूपा विधेया	२१	मद्यपाननिषिद्धिः, उष्ट्रीमृगी-	
उपसंभ्राष्टा वृद्धा अभिवाद्याश्च	२२	संधिन्यादीनां क्षीरं न पेयम्, क-	
अभिवादने सांपानत्कत्वादिनि-		लज्जपलाब्ध्वादयोऽपक्षयाः	२६
षेधः, कुर्याच्चभिवादनविधिः	२३	अपक्षयमांसादिविचारः	२७
कुशलप्रश्नादिविचारः, श्रोत्रियं		मत्स्यमांसादिविषयेऽपक्षयविचारः	२८
क्षियं चारुण्ये संवाचनमकृत्यैव			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सुमिक्षे दुर्मिक्षे च कथं वर्ति-		पतितचाण्डालादिभिः साकं न	
तन्म्यम्	७९	व्यवहर्तव्यम्, पतनानिमित्तानि क-	
शिल्पिजीविशस्त्रजीविनं पुंवि-		र्माणि	९९
कामिषगादीनामन्नमोष्यम्	८०	अशुचिकराणि कर्माणि	९७
अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते दी-		क्षात्रधैर्यशूद्रादिहनने प्राय-	
क्षितस्यान्नं मोक्तव्यम्, अमोक्ष्या-		क्षितम्	९८
न्नाः हृन्नादयः पुरुषाः	८१	स्त्रीहनने प्रायश्चित्तम्, आस-	
मोक्ष्यान्नविषयेऽनेकेषां मतानि	८२	णादिहननेऽभिज्ञस्तत्तम्, तत्प्राय-	
मिक्षाविषये प्रक्ष्यान्नह्यत्ववि-		क्षितम्, आग्नेधीहनने प्रायश्चित्तम्	९९
चारः	८३	मार्गद्वये न सूकरादिमार्गेण	
मृगयुगाशिकुलटादीनामन्नमो		गच्छेत्, अभिशस्तप्रायश्चित्तम्	१००
ज्यम्	८४	गुरुश्रोत्रियादिहनने प्रायश्चित्तम्	१०१
अध्यात्मविद्याप्रशंसा	८५	गुरुतरुपगमस्य प्रायश्चित्तम्	१०२
अमृतलक्षणम्	८७	सुदर्शनतेनादिप्रायश्चित्तम्	१०३
विषयसंगपरित्यागेनायमुपास्य		सुरापादीनां प्रायश्चित्तम्	१०४
इत्यादिवर्णनम्	८८	वायसादितिर्यक्प्राणिहननप्रा-	
आत्मोपासनफलम्	८९	यश्चित्तम्, स्त्रीणामर्ष-नायश्चित्तम्	१०५
मृतानां दाहोत्पत्तिकराः क्रो-		अवकीर्णिप्रायश्चित्तम्	१०६
धादयो दोषाः	९०	मिक्षाघातप्रायश्चित्तम्	१०७
तेषां दोषाणां नाशका योगाः	९१	अमोक्ष्यभोजनादिप्रायश्चित्तम्,	
लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य न धर्मा-		कृच्छ्रादिविधिः	१०८
श्चरेत्, दृष्टं फलं न त्याज्यमित्यादि	९२	अगतनीयानि प्रायश्चित्तानि	१०९
प्रायश्चित्तादौ दुष्करायां व्यव-		स्तेयस्वरूपम्, पतित आचार्ये	
स्थायां निर्णयः, श्रुतिस्मृत्योः प्र-		स्थातव्यक्रमः	११०
त्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादवगम्य		पतितायां मातारि स्थातव्यक्रमः	
कर्णो धर्मः, धर्माधर्मपरिपालनशी-		अधर्मापहतभोगानुज्ञाप्रायश्चित्तम्	१११
लस्योभयलोकविजयित्वम्	९३	गुरुतरुपगामिने मत्तभेदेन प्रा-	
कठशक्रव्यविचारः	९४	यश्चित्तम्, दारव्यतिक्रमप्रायश्चित्तम्	११२
परस्परं सदृशपण्यविक्रये न		भर्तृव्यतिक्रमप्रायश्चित्तम्, भू-	
दोषः	९५	गन्धः प्रायश्चित्तम्	११३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मणः शस्त्रं		स्वाधीशकप्रकारः	१२०
नाऽऽददीत, अस्य प्रतिप्रसवः	११४	द्वारोपगमनकारः	१२१
अभिशास्तमायश्चित्तम्, अभि		द्वारोपगमने नियमाः	१२२
शस्त्रैः पुत्रेषु स्थातव्यक्रमः	११५	स्वधर्मानुष्ठानप्रशंसा	१२३
पुरुषः पतति नेन्द्रियम्, स्त्री-		पुण्यपापकर्मनुगुण्येन जन्मा-	
दविधान्योः सादृश्यम्, पतिताप-		न्तरप्राप्तिः, चाण्डालोपस्पर्शनप्रा-	
त्यस्य पातित्यविषयविचारः	११६	यश्चित्तम्	१२४
पतनीयवृत्तेः प्रायश्चित्तम्	११७	अन्नसंस्कारेऽधिकारिणः, तेषां	
समावर्तनविधिः	११८	नियमाः	१२५
स्नातकव्रतानि	११९	वैश्वदेवप्रकारः, बलीनां देशा-	
शिरः प्रावृत्त्य मूत्रपुरीषोत्सर्गः,		दिसंस्कारः	१२६
मूत्रपुरीषयोश्छायायां वर्जनम्	१२०	बलीनां देशे परिवेचनविचारः	१२७
भोजने दिक्नियमः, अस्तमित		आहुतिप्रदानदेशाः	१२८
आदित्ये मूत्रपुरीषार्थं ग्रामाद्बहि-		वैश्वदेवकरणप्रशंसा	१२९
र्गमने निषेधः	१२१	अतिथिभोजनम्, अन्नाद्यभावे	
अप्रयतेन देवाभ्यादीनां नाम म		कर्तव्यता, अनश्वानस्य ब्राह्मण-	
ब्राह्मणम्, ब्राह्मणं गां च पश्वा न		स्याऽऽतिथ्यप्रकारः	१३०
स्पृशेत्, वत्सचन्वनरज्जुं नोछेद्ध्य-		अतिथिभूतस्य शूद्रादेरातिथ्य-	
येत्, सस्यवान्यादिकं भक्षयन्ती		प्रकारः	१३१
गां स्वामिने न ब्रूयादित्यादि	१२२	ब्राह्मणस्याऽऽपदि सन्निधादेर-	
उदयास्तसमये नाऽऽदित्यं प-		ध्यध्ययनस्य कर्तव्यत्वम्	१३२
श्येत्	१२३	अतिथिभूतस्याऽऽचार्यदेरुपा-	
कुमार्येण न ग्रामं प्रविशेत्,		सनप्रकारः, आचार्यसंनिधौ वर्तन-	
यदि प्रविशेद्द्वौऽश्वं अपेत्	१२४	नियमाः	१३३
गृहस्थसामान्यधर्माः	१२५	आचार्यसंनिध्ये परीवादाक्रो-	
स्वाध्यायधर्माः	१२६	शादिषर्जनम्	१३४
गमने मार्गमयानादिनिषेधः	१२७	अध्यापयितुर्नियमाः	१३५
बाहुभ्यां नदीतरणमकारणा-		आत्माधी नाभिरूपमर्जं पाच-	
तृणादिच्छेदनं वर्जयेत्	१२८	येत्, मधुपर्काह्नाः	१३६
दम्पत्योर्नियमः	१२९		

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
मनुष्यवर्गद्रव्याणि तत्प्रतिनिधि-		धर्मन्यतिक्रमो न भवति प्रत्यक्षा-	
अवेदाङ्गानि	१४७	यस्तेजस्विनाम्, तादृगाचरणं प्रयु-	
अङ्गानां न वेदशब्दव्यवहारः,		ज्ञानः सीदेदपरः	१५९
अतिथौ निराकृते विषेयम्	१४८	आर्वे विवाहे दुहितृमते दानं	
वैश्वदेवान्ते सर्वान्मागिनः कुर्वी-		काश्यम्	१६०
त, उपेतः स्त्रिणामुपेतस्य त्रयोच्छ्रष्टं		दायविभागः	१६१
न भुङ्गीत	१४९	पुत्राभावे सपिण्डो यः प्रत्या-	
सर्वाणि दानान्युदकपूर्वाणि, य-		सन्नः	१६२
ज्ञकर्मेणि नायं नियमः, वैश्वदेवा-		पौर्वापर्यविवेकः	१६८
जमागिनः, आश्रमभेदेन प्राप्तसं-		धर्मयुक्तानामेव दायविभागवित्तम्	१६९
ख्यानिरूपणम्	१५०	भर्तृविप्रवासे स्त्रिया नैमित्तिक-	
जात्याचारसंशये कर्तव्यम्,		दाने न स्तेयत्वम्	१७०
श्रोत्रियलक्षणम्	१५१	मातेषु मृतेषु मातापितरावेवो-	
अतिथिलक्षणम्, तत्पूजया रक्षार्हा-		दकोपसर्जनं कुर्याताम्	१७१
दिलामः	१५२	अमात्यानां केशश्मश्रुवपनम्, न	
असमावृत्तातिथिविषये, अस्त-		स्नातकानां बालानां च	१७२
मित आदित्ये नोदकमानयेत्	१५३	अन्नप्राशनान्तराग्न्यान्ना अप्रयता	
मनुष्ययज्ञप्रशंसा, तत्राग्निवय-		न भवन्ति, अत्र मतान्तरम्	१७३
कक्षपनम्	१५४	याश्चानिभित्तानि	१७४
पयसोपासितमत्तमजिष्टोमस-		साग्निवैश्ययोः कर्माणि	१७५
मानमित्यादि	१५५	प्राप्तानां पापिनां गुरुणा	
दिनसंख्ययाऽऽतिथ्यस्य फला-		प्रायश्चित्तोपदेशः कार्यः	१७६
धिक्यकथनम्	१५६	सति संदेहे राजा दण्डं न	
सर्वर्णायामुत्पन्नपुत्राणां कर्मसंक्षेपः,		कुर्यात्, साक्षिप्रश्नादिभिः शपथा-	
दायसंक्षेपः	१५७	न्तैः सुविचितं विचार्य तृपो दण्डाय	
पुत्रेभ्यो दायविभागं वक्ष्यन्-		प्रवर्तेत, केन कस्मै पन्था	
न्यस्य भार्यायामन्येतोत्पादयितुराहो-		देयस्तद्विषये विचारः	१७७
स्विदुज्जिह्वलोत्प्रेषण इति संक्षेपे		धर्माधर्माचरणेन जातिपरिवर्तन-	
निर्णीतिः	१५८	विचारः, द्वितीयभार्यावरणे विचारः	१७८
		सगोत्रयोनिसेवकादिनिषेधाः	१७९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
विवाहपेदाः	१८१	आद्धकर्तुः कर्म, आश्रम-	
विवाहप्रकारेषु त्रय आद्याः		विभागः	२००
प्रशस्त्याः	१८२	नैष्ठिकब्रह्मचारिणो गुरुकुले वासः	२०१
गृहस्थस्य वर्षविशेषाः	१८३	अविच्छिन्नब्रह्मचर्यः भ्रज्ययां कु-	
सूर्याभिमुख्यप्रायाश्चितम्	१८४	र्यात्	२०२
संशयितार्थे न प्रत्यक्षवद्भूयात्	१८५	परित्राद्धर्माः	२०३
आद्धस्वरूपम्	१८६	आत्मन्यवगते सकलमलशाल-	
आद्धविषयेऽपरपक्षस्य श्रेष्ठ्यम्,		नपूर्विका क्षेमप्राप्तिः	२०४
प्रतिपक्षानुपूर्व्येण फलनिरूपणम्	१८७	वानप्रस्थस्वरूपम्, वानप्रस्थ-	
श्रद्धार्हं तिलमाषादिद्रव्योपयो-		धर्माः	२०५
ज्यस्वम्	१८८	वानप्रस्थाश्रमे कर्तव्यम्	२०६
केन द्रव्येण पितृणां कियत्का-		क्षारलवणमधुमांसादिवर्जनम्,	
लिकां तृप्तिः	१८९	नीवारादिना होमो वृत्तिश्च	२०७
कीदृशो यजमानः कीदृशान्		नवसस्यप्राप्त्यनन्तरं पुराणस्य	
ब्राह्मणान्भोजयेत्, तुल्यगुणेषु प्रा-		स्थागः	२०८
ह्मप्रकाशविचारः, निषेदनमन्त्रणयोः		ऊर्ध्वरेतसां प्रशंसा	२०९
कालः	१९०	गार्हापत्यस्य स्तुतिः	२१०
आद्धप्रदेशे पतितादीनां वर्ज-		पुदिणो गृहमेधिनः स्वर्गस्य	
नम्	१९१	कर्तिश्च लाभः	२११
पक्ष्तिदूषणाः पक्ष्तिपावनाश्च	१९२	कुपुत्रस्य नत्कप्राप्तिर्न स्या-	
आद्धे किं वर्जयेत्	१९३	तत्र पर्णदृष्टान्तः	२१२
नित्यश्राद्धनवद्रव्यादीनां स्वरू-		राज्ञो गृहादिविन्यासप्रकारः	२१३
पम्	१९४	राज्ञो विषये न कोऽपि क्षुधा	
आद्धार्थं विष्णवं कार्यम्, तस्यो-		रुजा हिमातनाभ्यां वाऽवसीदेत्	२१४
त्तार्षे ब्राह्मणा भोजयितव्याः	१९५	राजधर्माः	२१५
पुष्टिकामस्य प्रयोगः	२९६	आमेभ्यः सर्वासु दिक्षु योजन-	
आद्धे मुखशुद्धादिनिषेधः	१९७	माश्रं नगरं राज्ञा संरक्षणीयम्	२१६
पुष्टिकामस्यापरः प्रयोगः	१९८	श्रोत्रियादिभ्यः करो न ग्राह्यः	२१७
आद्धीयनिषमाः	१९९	दण्ड्यादण्ड्यविचारः	२१८
		नियोगदूषणम्	२१९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अन्यपूर्वायां सवर्णायां गमने		पशूनामवरोधने दण्डप्रकारः	२२३
प्रायश्चित्तम्	२२०	अदण्ड्यस्वरूपम्	२२४
आचार्यादिवचनेन दण्डस्य न्यु-		अपराधसंदेहे निश्चयकपः, सा-	
मत्त्वम्	२२१	इयविधिः	२२५
मूष्यादिपरस्वहारिणां दण्डप्र-		सत्ये स्वर्गः प्राप्नोति, सर्वभूत-	
णयनविधिः	२२२	कृतप्रशंसा च भवति	२२६

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे धर्मप्रतिपादकपाठसप्त-
विंशप्रश्नगतविषयाणामनुक्रमणिका समाप्ता ॥

**अथ सत्पाषाढहिरण्यकेशिभौतसूत्रे पितृमेधीयाष्टाविंशै-
कोनविंशप्रश्नगतविषयाणामनुक्रमणिका ।**

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पितृमेधीयकर्मविषयिणी प्रति		उदरविदारणपूर्वकमान्त्रपुरीषा-	
ज्ञा, मृतस्य कर्मणो विधानम्	२२७	दिनिष्कासनम्	२४३
आहिताग्निमरणसंशीतो दहन-		राजगव्याः संज्ञपनमुत्सर्गो वा-	
वेधं सेवेताऽर्घ्यः	२२८	तत्रोत्सर्गो विशेषः	२४४
दहनदेशवर्णनम्	२२९	संज्ञपनपक्षेऽग्निदकर्तृकममात्य-	
तत्राभ्युद्धरणं	२३०	कर्मकं संभेषणम्	२४५
अग्निस्थापनार्थं वेदिनियमः		अग्निदः प्रेतस्य पत्नी तत्स-	
क्रमनियमश्च	२३१	भीषे शाययेदित्यादिविधिः	२४६
अग्निहोत्रोच्छेषणस्य निधानम्,		प्रेतस्य प्राणायतनेषु हिरण्यश-	
ग्रामे वाऽनेन कस्मिन् होतव्यम्	२३२	रुक्मप्लेपादिः, तदभाव आज्यावि-	
यदि यजमानो जीवेदग्निहोत्रो-		न्दुप्रत्यस्यति, पात्रचयनादिप्र-	
च्छेषणं पिबेत्	२३३	कारः	२४७
मरणपक्षे कर्तव्यविचारः	२३४	अवयवनिर्देशपूर्वकः पात्रस्था-	
मृतस्याऽऽहिताग्नेः स्थापन		पनविधिः	२४८
प्रकारः	२३५	यज्ञपात्रिणो यजमानस्य स्वर्ग-	
प्रेतस्य वापनस्त्रापनालंकरणा-		लाभः	२४९
दिविविधक्रमः	२३६	दहनप्रकारः	२५०
सौम्याजिसूत्रे गार्हपत्य आ-		शवाभौ हवनम्	२५१
विज्ञाश्रयणम्	२३७	सर्व आदित्यस्योपस्थानं कुर्युः	२५२
आसन्दीस्थितं प्रेतं ज्ञातय		मृततारतम्येन नियमपरिपाल-	
नावदीरन्	२३८	नम्	२५४
अनुवहनपक्षे विशेषः	२३९	अस्थिसंचितिविधिः	२५७
शरुसंबन्धिकापालानां भेदनम्	२४०	शरीरावोक्षणम्	२५८
श्मशानायतनस्य संमार्जनप्र-		दद्म्यः शिरसो वाऽस्थीभ्या-	
कारः	२४१	ददीत	२५९
एकपवित्रेण प्रोक्षणीसंस्कारादि-		अस्थिसंचयनोत्तरं कर्तव्यम्	२६०
विधिः	२४२	अस्थिनिवपनम्	२६१

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
अस्थिवेषणप्रकारः	२६२	यतनसंमार्जनप्रकारः	२८०
अग्निहोत्रहवण्यादिदृष्टदुपलान्ता-		इमशानमूमेभ्यनुर्विशोभनेष्टका	
ना दहनाप्रावतुप्रहरणम्	२६३	करणम्	२८१
पुनर्दहनप्रशंसा	२६४	वारणादिदक्षिणम्	२८२
तत्संस्कारादिकर्मान्वयानिमित्ता-		सीतावेक्षणम्	२८३
शौचदिनिवृत्त्यर्थं शान्तिकर्मविधिः	२६५	सिकतासूक्तम्	२८४
अग्निमुत्तरेण लोहितस्यानकुहः		अस्थिकुम्भस्य निमार्जनम्	२८५
स्थापनम्	२६६	कपालसंभेदनम्	२८५
पृथिव्यामोषधीस्तन्मस्य पति-		लोष्टचितेः स्थानस्थोर्ध्वप्रमा-	
स्थापनम्	२६७	णम्	२८७
यवौदनस्य प्राञ्चनम्	२६८	चित्तस्याग्नेरुपस्थानम्	२८८
आहिताभ्यादीनां दहनप्रकारः	२६९	मन्त्रकाण्डे क्रमप्राप्तौ यम-	
शास्त्रान्तरोक्तकर्मतारतम्यानु-		यज्ञविधिः	२८९
रूपपैतृमेषिककर्मतारतम्यव्यवस्था	२७०	यमावाहनम्	२९०
अनुपेतानामुपेतानां च कन्या-		उत्तरपेयां बलिनिवेदनस्यानम्	२९१
नां कर्तव्यविधिः	२७१	यममाहास्यप्रातिपादका मन्त्राः	२९२
पितृमेधयोग्यस्त्रीविषये वपन-		मुक्तशेषस्यान्यत्र निनयनादि-	
निवेधः	२७२	नकारः	२९३
लोष्टचितेर्विधिः	२७३	ब्रह्ममेधारूपो दहनसंस्कारः	२९४
उत्तरतो लोष्टानवरुज्य दक्षि-		पत्नीभिरुपसंवेशनम्	२९५
णा निर्हरन्ति, इत्यादिप्रकारः	२७४	पात्रचयनोपोषणोपस्थानानुम-	
जन्तुसंस्कारविधिः	२७५	न्त्रणानि	२९६
धवनपक्षे प्रयोगः	२७६	अनुशंसनसंगाहनादित्योष-	
मेघ्यामूले मृतस्त्रिया अस्थि-		स्थानावगाहनादिविधिः	२९७
निधानप्रकारः	२७७	मरणसंशये विधिः	२९८
परिक्रमणम्	२७८	दक्षोष्ट्रिविधिः	२९९
शवाग्नौ पक्षद्वयप्राधारणप्र-		पशुकन्धमध्ये मृतस्य विधिः	३००
योगः	२७९	यायावरसंज्ञकानामृषीणामारूपा-	
पलाशादिशास्त्रया इमशाना-		धिकार	३०१

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
औषधसंयोजने निर्मयसंयोजन-		दारकर्मण्यशक्तस्य केवलमनः- धानम्	३१४
ध्यादिकर्मणः प्रतिपादनम्	३०२	विषयसंपदंशादिना मृतस्य प्रो-	
विच्छिन्नज्ञान्यादिविषयः	३०३	वितस्याऽऽहिताग्नेः कर्तव्यम्	३१५
आहिताग्नेरग्निभिः पानैश्च दाह-	३०४	पलाशवृन्तादिभिः कृष्णाग्निने	
यस्य मृतस्याऽऽत्मनि वाऽऽ-		पुरुषाकृतिविधानम्, एवं कृते यदि	
रण्योऽग्नयः प्रागेव समारूढास्तस्या-		यजमानः पुनरागच्छेत्तदानीतन-	
मिसंपादनम्	३०५	विधिः	३१६
अजने मृतस्याऽऽहिताग्नेर्देह-		गिरिं गत्वाऽग्नये कामायेष्टिं	
नादिप्रकारः	३०७	निर्देष्टुं	३१७
अग्नित्रयेण सन्ना गच्छत आ-		गर्भिणीमरणे कर्तव्यविचारः	३१८
हिताग्नेर्माममर्यादातिक्रमणे कर्त-		तद्विषये कपदिकारिकाः	३२०
व्यम्	३१२		
दंष्ट्योरेकदा मृतौ विशेषः	३१३		

इति सत्पाषाणद्विरण्यकेशिभूतसूत्रे पितृमेधीयाष्टाविंशैकोनत्रिंश-
मश्वगतविषयाणामनुक्रमणिका समाप्ता ॥

1918-1919

1918-1919

1918-1919

1918-1919

1918-1919

1918-1919

1918-1919

1918-1919

1918-1919

1918-1919

1918-1919

1918-1919

1918-1919

**अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे षड्विंशसप्तविं-
शाष्टाविंशैकोनविंशप्रश्नगतसूत्राणां
पाठक्रमेण प्रतीकानि ।**

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
अथातः साम०	१	अतिक्रान्ते सावित्र्याः	८
धर्मज्ञसमयः	२	तत उपनयनम्	११
प्रमाणं वेदाः	११	अथोदकोपस्पर्शनम्	११
अस्वारो वर्णा ब्रा०	११	अथाध्याप्यः	११
तेषां पूर्वः	११	अथ यस्य पीता	२
अशुद्राणाम०	३	तेषामभ्यागमनम्	११
शुश्रूषा शुद्रस्ये०	११	तेषामिच्छताम्	११
पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्	११	यथा प्रथमेऽतिक्रम	११
उपनयनं विद्यार्थस्य	४	प्रतिपूरुषः संरूपाय	११
सर्वेभ्यो वै देवेभ्यः	११	सप्तभिः पावमानी०	११
तस्मिन्मिजनविद्या०	११	अथाध्याप्यः	१०
तस्मिन्मैव विद्या०	५	अथ यस्य प्रपितामहादि	११
यस्माद्वर्मानाचिनोति	११	तेषामभ्यागमनं	११
तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन	११	अथ गृहमेधोपदेशनम्	११
स हि विद्य तस्तं जनयति	११	नाध्यापनम्	११
तच्छ्रेष्ठं जन्म	११	ततो वो निर्गतते	११
शरीरमेव मातापितरौ	११	तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत्	११
अथाप्युदाहरन्ति	६	उपेतस्याऽऽचार्यकुले	११
तमसो वा एष तमः	११	अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि	११
वसन्ते ब्रह्मणमुपनयीत	११	पादोन्नम्	११
गर्माहमेधु ब्रह्मणं	११	अर्धोन्नम्	११
अथ काभ्यानि	७	त्रिमिथी	११
सप्तम आयुःकाममहमे	११	द्वादशावराध्यम्	११
आ षोडशाद्ब्रह्मण०	११	न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य	१३
यथा ज्ञतेषु समर्थः	८	अथ ब्रह्मचर्यविधिः	११

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
आचार्याधीनः	१२	अजिनं त्वेवोत्तरं	१५
हितकारी गुरोर०	"	न गायेन्न रोदेत्	"
अघासनशायी	"	अनृतदर्शी	"
नानुदेश्यं भुञ्जीत	"	सभाः समाजाश्चाम्बगन्ता	१६
तथा क्षारलवणमधुमां०	"	अजनवादशीलः	"
अदिवास्वार्थी	१३	रहःशीलः	"
अगन्धसेवी	"	गुरोरुदाचारेष्वाकर्ता	"
मैथुनं न चरेत्	"	स्त्रीभिर्यावदर्थसंभाषी	"
उत्सन्नश्लेषः	"	मृदुः	"
अङ्गमने न प्रक्षालयति	"	शान्तः	"
प्रक्षालयति त्वशुचिलिप्तानि	"	दान्तः	"
नाप्सु श्लाघमानः	"	होमान्	"
जटिलः शिखाजटो वा	"	दृढसिद्धिर्धृतिः	"
त्रिवृन्मोक्षी मेखला	"	अग्न्यानिः	१७
उया राजन्यस्य	"	अक्रोधनः	"
मोक्षी वाऽयोमिश्रा	१४	समाहितः	"
आंवीसूत्रं वैश्यस्य	"	ब्रह्मचारी	"
वैश्यः पालाशो वा	"	अनसूयः	"
वासः	"	सर्वलाभमाहरःगुरवे	"
शाणीक्षेममजिनानि	"	स्त्रीणां प्रत्याचक्षणाणां	"
काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति	"	नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं	१८
माञ्जिष्ठं राजन्यस्य	"	भक्ष्यपूर्वया ब्राह्मणो	"
हारिद्रं वैश्यस्य	"	भक्ष्यन्मध्यया राजन्यः	"
हारिणमैण्यं वा कृष्णं	"	भक्ष्यदन्त्यया वैश्यः	"
कृष्णं घेदनुपस्तीर्णासनशायी	१५	तत्समाहृत्योपनिषाय	"
रीरवश्च राजन्यस्य	"	तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत	"
भस्ताजिनं वैश्यस्य	"	विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय	"
आविकश्च सार्वधार्मिकम्	"	तैर्विप्रवासेऽन्येभ्यो	"
कम्बलश्च	"	नाऽऽत्मप्रयोजनव्यरेत्	१९
अक्षवृद्धिमिच्छन्	"	प्रोषितो भैक्षादग्नौ	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
भुक्त्वा स्वयममत्रं	१९	अथाहरहर्गार्थं	२३
न चोच्छिष्टं कुर्यात्	"	स गुह्यात्संविशन्	"
अशक्तौ भूमौ	"	प्रमादादाचार्यस्य	"
अप्सु वा प्रवेशयेत्	"	अनिवृत्तौ स्वयं	"
आचार्य पर्यवद्व्याद्वा	"	निवर्तयेद्वा	"
अन्तर्भिने वा शूद्राय	"	अथ यः पूर्वोक्त्याथी	"
भैक्षं हविषा	२०	स य एवं प्रणिहितात्मा	"
आहवनीयार्थं च	"	नियमेषु तपःशब्दः	२४
तं भोजयित्वा	"	तदातिक्रमे विद्याकर्म	"
हविरुच्छिष्टमेव तत्	"	कर्तृगत्यमनायुष्यं	"
चदन्यानि द्रव्याणि	"	तस्मादृषयोऽवरेषु	२५
स वा एष ब्रह्मचारिणो	"	श्रुतर्षयस्तु भवन्ति	"
न चास्मै श्रुतिविगतिः	"	अथ यथा श्वेतकेतुः	"
यथा सारलवणमधुमांसाः	"	यत्किञ्च समाहितो	"
एतेनान्ये नियमा व्याः	"	अथो यत्किञ्च मनसा	"
श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमाः	"	गुरुप्रसादनीयानि	२६
दृश्यते चापि प्रवृत्तिः	२१	अतोऽन्यानि निवर्तन्ते	"
प्रतिर्तुं परम्यते	"	स्वाध्यायधृग्वर्मः	"
पितृज्येष्ठस्य च	"	सदा महान्तमपररात्रः	"
धर्मविप्रतिपत्ताः	"	समानग्रामे च	"
सायंप्रातरुत्कुम्भमहरेत्	"	प्रोष्य च समागमे	२७
सदाऽरण्यादेवानाहः	"	स्वर्गमःयुश्चेप्सन्	"
नास्तमिते समिद्धारो	२२	दक्षिणं न ह्युश्चोत्रसमं	"
अग्निमिद्ध्वा परिसमुष्ठा	"	प्राञ्जलिः	"
सायमेवाग्निपूजेत्येके	"	प्लावनं च नास्त्रो	"
समिद्धमग्निं पाणिना	"	उदित आदित्ये	२८
प्राक्तु यायाकामी	"	सदैवाभिवादनम्	"
नाभ्युदकशोषेण	"	उपसंग्राह्य आचार्यः	"
पाणिसंस्तुब्धेनोदके	"	दक्षिणेन पाणिना	"
स्वप्नं च वर्जयेत्	२३	उभाभ्यामेवोभावमि	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
सर्वहं सुयुक्तो	२८	न चैनं प्रत्युत्तिष्ठेद्	३२
तथा गुरुकर्मसु	"	देशात्वासनाच्च संसर्पेत्	"
आहताध्यायी च स्यात्	२९	नास्मा तदन्तेवासिनं	"
सदा निशायां गुरुः	"	यस्मिंस्त्वनाचार्यसं०	"
न चैनमभिप्रसारयति	"	भुक्त्वा चास्य सकाशे	"
न खट्वायाः	"	आचामेद्वा	"
न चास्य सकाशे	"	किं करवाणित्यामन्त्र्य	३३
आभिभाषितस्त्वासीनः	"	उत्तिष्ठेत्तुष्णीं वा	"
अनूत्पाद्य तिष्ठन्तम्	"	नापपर्याधतेत गुरोः	"
गच्छन्तमनुगच्छे०	"	अथ धिवनस्पतीनाच्छिद्य	"
सध्वापन्नस्तु कर्मशुक्तो	"	उपानहौ छत्रं	"
न चेदुपसीदेत्	३०	नोपनिघ्रेत्स्त्रियं मुखेन	"
देवमिवाऽऽचार्यमुपा०	"	न हृदयेन प्रार्थयेत्	"
अनुपस्थकृतः	"	नाकारणादुपस्पृशेत्	"
अनुवाति वीतः	"	रजस्वलो रच्छदन्	"
अप्रतिष्ठब्धः पाणिना	"	यां विद्यां गुरौ कुरुते	३४
अनपश्रितोऽन्यत्र	"	यान्न्यान्पश्यतो	"
यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः	"	गुरुसमवाये	"
अघोऽनिवीतस्त्वेकवस्त्रः	"	समावृत्तो मात्रे दद्यात्	"
अभिमुखोऽनभिमुखम्	३१	माता भर्तारं गमयेत्	"
अनासन्नोऽनतिदूरं	"	भर्ता गुरुम्	"
यावदासीनो बाहुभ्यां	"	धर्मकृत्येषूपयोजयेत्	३५
अप्रतिवातम्	"	कृत्वा विद्यां यावतीः	"
एकाध्यायी दक्षिणं	"	विषमगते त्वाचार्ये	"
यथावकाशं ग्रहः	"	सर्वदा शूद्रत उग्रतो	"
तिष्ठति च नान्वासीत	"	दत्त्वा च नानुक्रययेत्	"
आसीने च न संविशेत्	"	कृत्वा च नानुस्मरेत्	"
वेष्टति च चिकीर्षेत्	"	आत्मप्रशंसां	"
न चास्य सकाशे	३२	प्रेषितस्तदेव	"
गोत्रेण वा कीर्तयेत्	"	शास्तुश्चानागमा०	"
		अन्यत्रोपसंग्रह०	३६

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
तथा समादि०	३६	अपराधेषु चैन५	४०
वृद्धतरे च सन्नद्धधारिणि	"	अभिप्रासोपवासो०	"
उच्छिष्टाशनवर्न०	"	निवृत्तं चरितब्रह्मचर्य०	"
समावृत्तस्याप्येतदेव	"	श्रावण्यां पौर्णमास्यां०	४१
यथा ब्रह्मधारिणो	"	तैषोपसस्य	"
मास्यालिप्तमुक्तः	"	अर्धपञ्चमा५श्वतुरो	"
उदाचारेषु	३७	निगमेष्वध्ययनं	४२
स्वैरिकर्मसु च	"	आनङ्गहेन शकुत्पि०	"
यथा पादप्रसा०	"	इमशाने सर्वतः	"
तदद्रव्याणां च न	"	ग्रामेणाध्यवसिते	"
स्नातस्तु काले	"	ज्ञावमाने तु	"
उच्चैस्तारा नाऽऽसीत	"	इमशानवच्छूद्रपातितौ	"
तथा बहुशदे	"	समानागार इत्येके	"
सर्वतः प्रतिष्ठिते	३८	शूद्रायां तु प्रेक्षण०	"
शूद्रासने चाऽऽचरिते	"	तथाऽन्यस्या५	"
य.नमध्यन्युक्तो	"	ब्रह्माध्येष्यमाणो	"
समानिकवकट०	"	अन्तःशवम्	४३
नानमिमाषितो	"	अन्तश्चाण्डालम्	"
व्युपतोदव्युरा०	"	अभिनिर्हृतानां	"
आपद्यर्धं ज्ञापयेत्	३९	संदर्शने चारण्ये	"
सह वसन्सायंशतर०	"	तदहरागतेषु च	"
प्रोष्य च तदहरागतः	"	अपि सत्सु	"
प्रतिषेधयेदितरः	"	संघावनुस्तनिते	"
लुप्यते पूजा चास्य	"	वर्षर्ताविदम्	"
मुहुस्त्वाचार्यकुल०	"	स्वप्नपर्यान्तं विद्युति	४४
तस्मिन्गुरोर्बुक्तिः	"	उपव्युषं यावता	"
पुत्रमिवैनमनु०	४०	दहे चपररात्रे	"
न चैनमध्ययनविद्वे	"	उर्ध्वमर्धरात्रादित्येके	"
अन्तेवास्यानन्तेवासी	"	गर्वां चावरोधे	"
आचार्योऽप्यनाचार्यो	"	वध्यानां च यावता	४५

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
पृष्ठारुद्धः पशूनां	४४	कण्डोपाकरणे	४९
अहोरात्रामवा०	४५	कण्डसमापने	४९
आतुर्मासीषु च	४५	पनुष्यप्रकृतीनां	४९
वैरमणे गुरुष्व०	४५	पर्युषितैस्तण्डुलैरा०	४९
तथा संवन्धेषु	४५	तथोषधिवनस्पति०	४९
मातरि पितर्याचार्ये	४५	यत्काण्डमुपाकुर्वीत	४९
तेषु चोदकोपस्पर्शनं	४५	उपाकरणसमापन०	४९
अनुभाषिनां तु	४५	वायुघोषवाग्भूमौ	५०
न समावृत्ताः	४६	ग्रामारण्ययोश्च	४९
तथाऽप्युदाहरन्ति	४६	स्वैरिर्कर्मसु च	४९
सत्रेषु तु	४६	यथा पादप्रक्षालनो०	४९
आचार्ये त्रीनहो०	४६	तथा वृत्तसमाकृतोऽप्यसु	४९
श्रोत्रियसंस्थाया०	४६	अविहितमनुवाक्य०	४९
सप्तस्रचारिणीत्येके	४६	नित्यप्रश्नस्य चाविधिना	५१
श्रोत्रियाभ्याम०	४६	तस्य विधिः	४९
गुरुसंनिधौ	४७	अकृतपातराशः	४९
उपयत उप०	४७	मनसा चानध्यये	४९
अधीयानेषु	४७	विद्युति चाम्यग्रायां	४९
अगर्दभनादाः	४७	श्राद्धभोजने	४९
शास्त्रान्तरे च	४७	विद्युत्स्तनयित्तु०	४९
सर्वेषु च शब्दकर्मसु	४७	यावद्व्युदका	५२
छर्दयित्वा स्वप्न०	४८	एकेन द्वाभ्यां	४९
सर्षिर्वा प्राश्य	४९	सूर्याचन्द्रमसोर्महणे	४९
पुतीगन्धश्च	४९	अग्ने चापतौ	४९
मुक्तं चाऽऽत्मसंयुक्तम्	४९	सूर्याचन्द्रमसोः	४९
प्रदोषे च भुक्त्वा	४९	मुहूर्ते विरते वाते	५३
शोदकभोश्च पाण्योः	४९	सखावृक्षशमेक०	४९
प्रेतसंवल्लेप्तं	४९	नक्तं चारण्येऽन०	४९
आ च विपाकात्	४९	अननूक्तं चापतौ	४९
अश्राद्धेन तु	४९	प्रदोषे च	४९

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
सार्वकालिकमाप्नातम्	५१	नित्यानां तु सलु	१०
यथोपाकृते	—	ब्रह्मणि मिथो	११
तत्र स्वाध्यायः	५४	ब्रह्म वर्धत	११
तत्र श्रूयते स	११	निवेशे हि वृत्ते	११
अथापिवाज०	११	एतेन ह्ययं	११
तस्य शास्त्रान्तरे	५५	तच्छास्त्रेषु च	११
अथ यदि वातो	११	निवेशे हि वृत्ते नैव०	११
एवं सत्यार्थ०	११	अध्ययनार्थेन	११
अध्यायानध्या०	११	न चास्मिन्दोषं	११
आर्यसमयो	५६	यद्वच्छायासंवृत्तौ	११
विधां प्रत्यनध्यायः	११	मातरि पितर्याचा०	११
ब्राह्मणोक्ता	११	समावृतेन सर्वे	१२
प्रयोगादनुमीयन्ते	११	भ्रातृभगिनीषु च	११
यत्र तु प्रीत्युप०	११	नित्या च पूजा	११
तदनुवर्तमानो	११	ऋत्विक्श्वशुर०	११
अथापि ब्राह्मणोक्ताः	५७	तूष्णीं वोपसंगृह्णीयात्	११
सहरहर्भूत०	११	दशवर्षे पौरसरूपं	११
पूजा वर्णज्यायसां	११	ज्ञायमाने वयोविशेषे	११
वृद्धतराणां च	५८	विषमगतायामुखे	१२
हृष्टो दर्शति दृष्टो	११	अन्वारुद्धा वा	११
न समावृत्ते	११	अप्रयतेन नाभिवाद्यं	११
ॐकारः स्वर्गद्वारं	११	पातिवयसः स्त्रियः	११
विकथां चान्यां	११	न सोषान्द्वेष्टित०	११
यज्ञेषु चैतदादयः	५९	सर्वनाम्ना स्त्रियो	११
लोके च भूतिकर्म०	११	मातरमाचार्यदारं	११
मासमयेन कृच्छ्रं	११	दशवर्षश्च ब्राह्मणः	११
अविधिक्रितस्या	११	कुशलमवरवयसं	१४
न बहिर्वेदे	११	अनामयं सञ्जियम्	११
समादिष्टमध्यापयन्तं	६०	अनष्टं वैश्यम्	११
एनमुपसंगृह्णीयात्	११	आरोग्यं शूद्रम्	११

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
नासंभाष्य श्रोत्रियं	६४	दक्षिणेन पाणिना	७०
उपासने गुरुणां	७१	भोक्ष्यमाणस्तु	७१
भूमिगतास्वस्वाचम्य	६५	इयावान्तपर्यन्ता०	७१
ये वा प्रयतः	७१	न इमंभूमिस्तच्छिष्टाः	७१
न वर्षधारारवाचामेत्	७१	य आस्याद्विन्दयः	७१
तथा प्रदशोदके	७१	ये भूमौ न	७१
तप्ताभिश्चाकारणात्	७१	स्वप्ने सवधौ	७१
रिक्तपाणिर्वयसः	७१	आर्द्रं वा सक्तदोष०	७१
शक्तिविषये न	६९	हिंसार्थेनासिना	७२
नम्रो वा	७१	दद्विरूपस्व	७१
नःपु सतः प्रयमणं	७१	यस्य कुष्ठे त्रिपेत	७१
उत्तीर्य स्वाचामेत्	७१	तथाऽनुत्थितायां	७१
नाप्रोक्षितमिन्धन०	७१	अन्त शवे च	७१
मूदस्वस्तरे	७१	अप्रयतोपहत०	७१
तथा तृणक छेषु	७१	अप्रयतेन	७१
भोक्ष्य वक्षः	६७	यस्मिन्वाग्ने केशः	७१
शुनोपहतः	७१	अन्यद्वाऽमेध्यम्	७३
प्रशाल्य वा तद्देश०	७१	अमेध्यैरवसृष्टम्	७१
अग्निं नाप्रयतः	७१	कीटो वाऽमेध्यसेवी	७१
इधुभात्रादित्येके	६८	मूषकलाऽङ्गं वा	७१
न चैनमुपघमेत्	७१	पदा वोपहतम्	७१
सदृशार्थं च	७१	सिचा वा	७१
प्रयुतेधोदके	७१	अपपात्रेण वा दृष्टम्	७१
मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा	६९	शुना वा	७१
तिष्ठन्नाऽऽचामेत्प्रहो वा	७१	सिचा वोपहतम्	७१
आसीनस्त्रिराचा०	७१	दास्या वा नक्तमाह्वनम्	७१
त्रिरोक्ष्यै वास्मिमेत्	७१	मुञ्जानं वा यत्र	७१
द्विरित्येके	७०	अनर्हद्विर्वा	७४
सप्तद्वयस्प्रशेत	७१	भुञ्जानेषु वा	७१
द्विरित्येके	७१	कुत्सयित्वा वा	७१

सं. प्र०	पृष्ठाङ्काः	सं. प्र०	पृष्ठाङ्काः
मनुष्यैरवधत्त०	७४	कुक्षौक्षवाध्वाणस०	७७
न नावि भुञ्जीत	७५	पञ्चनखानां	७८
तथा प्रसादे	७६	अमक्ष्यक्षेटो	७९
कृतमूमी ■ भुञ्जीत	७७	सर्पशीर्षा मृदुरः	८०
अनाप्रीते मुन्नेय	७८	मध्वामं मार्गं	८१
आप्रीतं चेदभिदग्धे	७९	एतान्यपि नानन्ते०	८२
परिमृष्टं लोहं	८०	आमं वा गृहीरन्	८३
अभिर्लिखितं	८१	कृतान्नस्य विरसस्य	८४
यथागमं यज्ञे	८२	न सुभिस्ताः स्युः	८५
नाऽऽपणीयमन्नमद्यात्	८३	स्वयमप्यवृत्तौ	८६
तथा रसानाममांस०	८४	नात्यन्तमन्व०	८७
तैलसर्पिषी	८५	अयाणां वर्णानां	८८
कृतार्जं पर्युषित०	८६	अकृत्या ब्राह्मणस्य	८९
शुकं च	८७	यत्राप्रायश्चित्तं	९०
क्रान्तितृथुकतण्डुल०	८८	वरितनिर्वेषस्य	९१
शुकं चापरयोगम्	८९	सर्ववर्णानां स्वधर्मे	९२
सर्वं मद्यन्नपेयम्	९०	तस्यापि धर्मोपनतस्य	९३
तथैकं पयः	९१	सुवर्णं दत्त्वा पशुं	९४
उद्धीक्षीरद्वगीक्षीर०	९२	क्षेत्राजमपोजयम्	९५
धेनोश्चानिर्देशायाः	९३	परिकुष्टं च	९६
जीवधूनां च	९४	सर्वेषां च शिराजी०	९७
कलत्रपल, षड्०	९५	ये च शस्त्रमाजिवन्ति	९८
यद्यान्यत्परिचक्षते	९६	ये चाविम्	९९
अयाकमोक्षमिति	९७	मिषक्	१००
एकसुतोद्वयव०	९८	वार्षिकः	१०१
धेनवनदुहोश्च	९९	अस्मीतराजको दीक्षितः	१०२
कुक्कुटो विकिराजाम्	१००	अग्नीषोमीय०	१०३
स्रगः मतुङ्गम्	१०१	हुतायां वा कपायां	१०४
अज्यादाः	१०२	स्रगः	१०५
हृत्प्रासादकवाक०	१०३	राज्ञः प्रेषकृत्	१०६

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
अहविर्याजी	८१	आत्मनश्चयन्	८९
यश्चाग्नीनपास्यति	■	निदुण्णोऽणीयान्	९०
यश्च सर्वोऽवर्जयति	११	दोषाणां तु	११
सर्वाग्नी च	११	य भूराहीयान्	११
आग्निव्यो निराकृतिः	११	ोषो हर्षो रोषो	■
वृषलीपतिः	११	अक्रोधोऽहर्षो	९१
मत्त उन्मत्तो	११	नेमं लौकिकमर्थ	९२
अथ क आश्रयः	८२	निष्कला ह्यम्बुदधे	११
यस्येप्सेदिति	■	तद्यथाऽऽग्ने फलोर्ध्वे	■
दुण्य इति कौत्सः	११	न चेदनुत्पद्यन्ते	११
यः कश्चिद्वादिती	११	अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः	११
यदि हि रजः	११	न धर्माधर्मौ	९३
शुद्धा भिक्षा	८३	यत्तार्याः क्रियमाणं	११
सर्वतोपेतम्	११	सर्वजनपदेष्वेकान्तं	■
दुण्यस्येप्सततो	११	एवं वर्तमान उभौ	■
पुण्यस्याप्यनी०	११	अविहिता	११
यतः कुतश्चाभ्युद्यतं	११	आपदि व्यवहरेत	९४
माननियोद०	११	मनुष्यान् रसान्	११
अथ पुराणश्लोका०	■	तिलतण्डुलाश्च	११
चिकित्सकस्य	८४	अविहितश्चेतेषां	९५
अजादे भ्रूणहा	११	अग्नेन चाक्षस्य	११
गुणो याजश्च	८५	अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत	११
अध्यात्मिकान्यो०	११	तृणकाष्ठैरविकृतैः	११
आत्मलाभाय	११	नात्यन्तमन्वयस्येत्	११
तत्राऽऽत्मलाभीयान्	८७	वृत्तिं प्राप्य विरमेत्	९६
पूः प्राणिनः सर्वे	११	अथाप्युदाहरन्ति	११
यदिऽमिती	८८	न पतितैः	११
आऽपञ्चवाह०	११	तथाऽऽपानैः	११
सर्वभूतेषु यो	८९	अथ पतनीयानि	११
योऽनुतेष्टेत्सर्वत्र	११	स्तेयमामिषशर्क	११

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
गुर्वी तर्ही (लि)	९७	आभिपथे वा	१०१
नागुरुनस्त्रे	"	अःश्रमेधिकं	"
अत्रमार्णां तु	"	धर्मार्थसंनिधौ	"
अयाशुचिकराणि	"	गुरुं हत्वा	"
शूद्रगमनमार्यैर्जगाम्	"	नास्यास्मिहं के	"
प्रतिविद्वानां	"	कल्मषं तु	१०२
शुनो मनुष्यस्य	"	गुरुनक्षत्रगामी	"
मनुष्याणाम्	"	ज्वलिनां वा	"
शूद्रोच्छिष्टः	"	कृच्छ्रं संवत्सरं	"
अपि एतनीयान्येतानि	"	सुरापेऽग्निस्पर्शाः	"
अतोऽन्यानि	९८	स्तेनः प्रकीर्णकेशो	१०३
दोषं बुद्ध्वा	"	राजानं गत्वा	"
सन्निधौ हत्वा	"	अनुज्ञातेऽनुज्ञातारं	"
शतं वैश्ये	"	उत्तरमृत्वाग्निं	"
अथमश्वात्राधिकः	"	मत्तापचयेन	"
स्त्रीषु चैतेषामेवम्	९९	कृच्छ्रं संवत्सरं	"
पूर्वोर्वर्णः	"	अथाप्युदाहरन्ति	१०४
ग्राहणमात्रं	"	स्तेयं कृत्वा	"
गर्भं च तस्याङ्गिनम्	"	तेन कल्पेन	"
आग्नेयीं च स्त्रियम्	"	प्रथमं दणै	"
तस्य निर्वेषः	"	अपि वा लोभानि	"
अरण्ये कुट्टि	"	वायसप्रचलाकः	१०५
तस्य पन्थाः	१००	धेन्वनज्जुहोश्वाः	"
दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत्	"	धुर्यवाहप्रवृत्तौ	"
स्वप्नेन लो०	"	अनःक्रोश्यः	"
कोऽभिज्ञस्ताय	"	शूद्रस्य सत्तरात्रः	"
अष्टकवोपवः	"	स्त्रीषु चैतेषामेवम्	"
गाश्च रसेत्	"	येष्वाभिज्ञः	१०६
तासां निष्क्रमणः	"	अनार्यवपैशुम्	"
द्वादश वर्षाणि	१०१	गर्दभेनावकीर्णा	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः
तस्य शूद्रः	१०७	गुरुतल्लगावी	११२
मिथ्यावर्तितप्रायश्चित्तम्	"	मिथ्यैतदिति	"
संयत्सरमाचार्य०	"	यो ह्यात्मानं	"
एवमन्येष्वपि	"	एतेनैव	"
काममन्युस्त्वां	"	दारण्यतिक्रमे	"
पर्वणि वा तिलभक्षः	"	वरवृत्ति०	११३
भ्रातृण्यां पौर्णमास्यां	१०८	स्त्रियाश्च	"
इष्टिभक्षकतृत्या	"	अथ भ्रूणहा	"
अभोक्ष्यं भुक्त्वा	"	यः श्रमत्तो	११३
सप्तरात्रेणवाप्यते	"	सह संकल्लेन	"
हेमन्तशिशीर०	"	एवमन्येष्वपि	"
कृच्छ्रद्वादशरात्रं	"	तथा पुण्यक्रियासु	"
ज्वहमनक्ता०	"	परीक्षार्थो	"
एकमेवाभ्य०	१०९	यो हिंसार्थ०	"
अथापरं	"	अथाप्युदा०	"
अनार्थी शयने	"	अपाभिज्ञस्ताः	११५
यदेकरात्रेण	"	पुमान्संनिष्याद्य	"
बधानायाच	"	अथापि न	११६
सन्त्यपत्रादाः	११०	तवेतेन	"
शम्योवाः	"	मिथ्यैतदिति	"
अतिव्यवहारो	"	दक्षिणानी०	"
सर्वज्ञानुमति०	"	यो हि दाक्षिणान्या०	"
न पतितमाचार्य	"	अभिचारा०	११७
न चास्माद्भोगा०	"	पत्नीयाविति	"
यदृच्छासंनिपातः	१११	पत्नीयवृ०	"
माता पुत्रस्य	"	इत्यनुचिकर०	"
न तु धर्मसंनिपातः	"	विद्यया स्नातीत्येके	"
अर्धमाहृतान्	"	तथा व्रतेना०	११८
अथ संयोगः	"	विद्या व्रतेन च	"
एवमन्येष्वपि	"	तेह सर्वेषु	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
समाधिर्विशेषा०	११८	न पततः	१२३
अथ स्नातकभृतानि	"	प्रेरुत्सावन्तरेण	"
पूर्वेण	११९	उद्यन्तमस्तं	"
संशोधय वहि०	"	दिवाऽऽदित्यः	"
विप्रतिषेधे	"	सह ह्येतां	१२४
सर्वान्नामधन्	"	न कुसुम्या	"
कृष्णं च	"	नात्राक्षणा०	"
अनुद्गासि	"	ओषादींश्च	१२५
अऽकृष्टं च	"	प्रवचनयुक्तो	"
द्विधा च	१२०	मिमुनीभूय	"
अिरस्तु प्रावृत्त	"	शब्दानश्चा०	"
छायायां च	"	न तस्यां	"
अग्निमादित्य०	१२१	अनाविस्तमः०	"
अथाप्युदाहरन्ति	"	निशार्थां दारं	"
प्राक्मुखोऽजानि	"	सशिरामञ्जनं	"
आरात्राऽऽवसथा०	"	अस्तमिते	"
अस्तमिते च	"	पाठाशमासनं	"
अश्मानं	"	स्तुतिं च गुणैः	"
देवताभिधानं	१२२	आ निशायां	"
ब्राह्मणस्य	"	अनध्यायो	"
हस्तेन	"	मनसा वा	"
देवानां सुराक्षश्च	"	ऊर्ध्वं मध्यरात्रा०	"
वत्सतती(स्ती) च	"	नापररात्र०	"
स्तृहती	"	काममघः	"
सऽपृष्टां	"	मनसा वाऽप्रीथीत	"
नाचेतुरिति	"	सुद्रन्नुद्राचरितांश्च	१२६
न भद्रं	१२३	समाः समाजाश्च	"
पूर्णं	"	समाजं	"
नास्ती मे सपत्नः	"	नमरप्रवेशनानि	१२७
नेन्द्रधनुरिति	"	प्रश्नं च	"

सू. प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू. प्र०	पृष्ठाङ्काः
मूर्धं कूलं	१२७	ततः परिवृत्तौ	१२३
गार्दभं	"	यथौषधि०	"
न(ना)हुभ्यां	१२८	एतेन	१२४
नावां(वं) न	"	स्वेनोऽभिशास्तौ	"
तृणच्छेदन०	"	एवमेतेन	"
यन्मान्यस्पर्शचक्षते	"	वाऽण्डालोपस्पर्शने	"
पाणिग्रहणादधि	"	अवगाहन०	"
कः सुयोर्भोजनम्	१२९	आर्याः प्रयताः	१२५
अतृप्तिश्चा०	"	मावां कांन	"
पर्वसु	"	केद्यानङ्गं	"
औपवस्तमेव	१३०	आर्याविष्टिनाः	"
तृप्तिश्चाज्ञस्य	"	तेषां स	"
वक्षेतयोः	"	अधिकमहरहः	"
अथश्च शयिवाताम्	"	उदकोपस्पर्शनम्	"
मैथुनवर्जनं	"	अपि वा	"
श्रोमूढे	"	परोक्षमक्ष२	१२६
तस्योपचारः	"	सिद्धेऽक्षे	"
नित्यं छीकाः	"	तत्सुभूतमिति	"
यस्मिन्देशे	"	गृहमेधिनो	"
नित्यमुदधा०	१३१	तेषामुपयोगे	"
अहन्यसंवेशनम्	"	उत्तमस्यैक०	"
अनौ च	"	बलीनां तस्य	"
अन्तराले	१३२	औपासने	१३७
अक्षयवच०	"	एवं बलीनां	"
स्त्रीवाससैव	"	सति मूपे	"
यावत्संनिपातं	"	अपरेणाग्नि२	१३८
ततो नाना	"	उदधान०	"
उदकोपस्पर्शनम्	"	मध्येऽगारस्य	"
अपि वा	१३३	उत्तरपूर्वार्धे	"
सर्ववर्गना२	"	शक्वादेशे	"

सू० प्र०	पृष्ठ क्र०	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
देहस्थामन्त०	१३८	यथोपदेशम्	१४३
उत्तरेणापि०	"	आत्तने	"
उत्तैर्ब्रह्मसदने	"	निष्ठन्सव्येन	"
दक्षिणतः पितृलिङ्गेन	"	अन्यं वा	"
रौद्र उत्तरो	१३९	स्थानासन०	"
तथोर्नाम	"	संनिहि०	१४४
नक्षत्रमेवोत्तमेन	"	दारे प्रजायां	"
एतान्व्यग्रो	"	वाक्येन	"
अग्रं च	१४०	श्रेयसां च	"
अतिथीनेवाग्रे	"	ब्राह्मणदेवता०	"
कुमारान्	"	विद्यया च	"
काले स्वामिना०	"	यथा विद्यया	"
अमावे तृणानि	"	न चास्य समीपे	"
एवंवृत्ता०	"	उपाकरणा०	१४५
ब्राह्मणायान०	"	ऋत्वे वा	"
अभिषादना०	१४१	यथाऽगमः	"
राजन्यवैश्यौ च	"	मनसा वाचा	"
शूद्रसम्भागतं	"	येन कृतान्तयः	१४६
दासा वा	"	शेषभोज्य०	"
नित्यमुत्तरं	"	न रसान्गृहे	"
अपि वा	"	नाऽऽरमार्थ०	"
यत्र भुज्यते	"	विशेषेणापुमान्	"
ब्राह्मणः	१४२	गोमधुपर्काहो	"
आपदि ब्राह्मणेन	"	आचार्य ऋत्विक्	"
अनुगमनं	"	आचार्याय०	१४७
अ(त)त ऊर्ध्वं	"	दक्षिणधुतः स्रष्टे	"
सर्वविद्याना०	"	अमाव उदकम्	"
अधीत्य	"	पडङ्गो वेदः	"
यदि त्वरेत	"	छन्दः कल्पो०	"
समावृत्तं	"	सुन्दर्यारम्भ०	१४८

सू. प्र०	पृष्ठाङ्कः	सू. प्र०	पृष्ठाङ्कः
अङ्गानां च	१४८	अन्नसम्पर्कार०	१९३
अतिथि निराकृत्य	"	उद्धृतान्य०	१९४
यानवन्तमा या०	१४९	भूय उद्धरेत्येव	"
यावन्नानुजानी०	"	द्विषन्द्विषतो	"
अप्रती०	"	पाप्मानं	"
सर्वमन्त्रैश्चदेवे	"	स एष प्राजापत्यः	"
नानर्हद्वयो ददा०	"	योऽतिथीनाम०	"
उपेतः स्त्रीणां०	"	ऊर्नं पुष्टिं प्रजां	"
सर्वाप्सुदक०	१९०	पयसोपासित०	१९५
वयाध्रुति	"	प्रिया अमिया०	"
ये च मृत्वाः	"	दत्तमातर्मध्यंदिने	"
काममात्मानं	"	यदनुतिष्ठत्युद०	"
तथा चाऽऽमन	"	वत्सान्त(न्व)यित्वा	"
अयाप्युदा०	"	यत्संसाधयति	"
जात्याचारसंशये	१९१	यदुपावर्तते	"
साधुतां	"	आहिताग्निं	"
अग्निरिव	"	पुराऽग्निहोत्रस्य	१९६
धर्मेण वेदाना०	"	यदि ताव०	"
त्वधर्मयुक्तं	१९२	एकरात्रं	"
तस्य पूजायां	"	असमुदेतभ्ये०	"
तमभिमुखो	"	सवर्णापूर्व०	१९७
न बहुपादमा०	"	दायेन	"
अयास्य पादौ	"	पूर्वपत्वाध०	"
अन्यतरोऽग्नि०	१९३	तत्रापि	"
अग्नस्योदकमाहारये०	"	उत्पादयितुः	१९८
नोदकमाहा०	"	इदानीमेवाह०	"
अधययन०	"	हृष्टो धर्मव्यतिक्रमः	१९९
नास्तमिते	"	तेषां	"
सान्त्वयित्वा	"	तदन्विद्वय	"
आवसथं	"	दानं च	१९९

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
विवाहे दुहितृमते	११०	एतस्मिन्काळे	१७२
एकधनेन	१११	न समानृत्ताः	११
पुत्राभावे	११२	न विहारिणः	११
तदभावे	११८	अनशनानध्यय०	११
दुहिता वा	११	ब्राह्मणा०	११
सर्वाभावे	११	देशतः कालतः	११
ज्येष्ठो दायादः	११	यस्याग्नौ	११
देशविशेषे	११	न क्षारलक्षणहोमो	११
रथः पितुः	११	तथाऽयज्ञसंसृष्टस्य	१७१
अलंकारी	११	अहविष्यस्य	११
तच्छास्त्रैर्वि०	११	न स्त्री नुहुयात्	११
मनुः पुत्रेभ्यो	११	नःपुत्रैः	११
अथापि	११	आऽन्नप्राश०	११
तथाऽपि	११९	आ परिसंव०	११
सर्वे हि	११	यावता वा	११
यस्त्वधर्मेण	११	ओपनयना०	११
जायापत्योर्न	११	अत्र ह्यधिकारः	११
तथा पुण्यक्रिया०	१७०	सा निष्ठा	११
द्रव्यपरिमहेषु	११	स्मृतिश्च	१७३
न हि	११	भिक्षणे	११
एतेन	११	तत्र गुणान्	११
मातुश्च योनिंसं	११	इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य	११
मातापितरावेव	१७१	स्वकर्म	११
हर्तारश्च	११	अन्यकृत्वापरि०	१७५
मार्यायां	११	एतान्येव	११
आतुरव्यञ्ज०	११	क्षत्रियवद्वैश्यस्य	११
केशान्मस्त्रीर्य	११	ना[न]नृचानमृत्विजं	११
एवं जिः	११	अथाज्यो	११
अभतीक्षाः	११	युद्धे तथोगाः	११
इतरेषु	११		

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
न्यस्तायुष०	१७१	ब्राह्मणदेवा०	१८२
शास्त्रैरधिगताना०	"	अग्निं ब्राह्मणं	"
तस्य	"	अनुज्ञाप्य	"
राजा	"	ब्राह्मणां २५	"
न ब्राह्मणान्	"	अग्निमपश्य	"
बलविशेषेण	"	अग्नीनां २	"
इतरेषां	"	अवचनात्	"
न संदेहे	१७७	प्रतिमुखमग्नि०	"
सुविचितं	"	पृष्ठतश्चा०	"
एवं वर्तमानो	"	सूर्याभ्युदितो	"
राज्ञः पन्थाः	"	सूर्याभिनिम्नोक्तो	१८४
समेत्य तु	"	आ तमितोः	"
यानस्यान्धस्य	"	स्वप्नं वा	"
अशिष्टपतित०	"	अर्थं वा	"
धर्मचर्यया	१७८	नियमवतिक्रमे	"
अधर्मचर्यया	"	क्षोणफलसंशये	"
धर्मप्रजासंपन्ने	"	एवमध्यायां०	"
अन्यतराभावे	"	न संशये	१८९
आधाने	"	अभिनिम्नोक्ता०	"
सगोत्राय	१७९	तच्च लिङ्गं	"
मातुश्च	"	सह देवमनुष्याः	१८६
बन्धुकील०	१८१	प्रजानिःश्रेयसा	"
आर्षे दुहितृमते	"	तत्रे पितरो	"
दैवे यज्ञतन्त्रे	"	मासि श्राद्ध०	"
मिथः	"	अपराहः	"
यथाशक्ति	"	तथाऽपरपक्षस्य	"
दुहितृमतः	१८२	सर्वेष्वहःसु	१८७
तेषां त्रयः	"	प्रथमेऽहनि	"
यथा युक्तो	"	द्वितीयेऽस्तेनाः	"
पुत्रेण	"	तृतीये	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
चतुर्थे	१८७	पूर्वेषु निवेदनम्	१९०
पञ्चमे	"	अपरेषु०	"
षष्ठे	"	त्रिः प्रायमेके	१९१
सप्तमे	"	यथा	"
अष्टमे	"	सर्वेषु	"
नवमे एकसुराः	"	उदीच्यवृ०	"
दशमे	१८८	उद्धरिष्याम्यग्नौ	"
एकादशे	"	काममुद्विषतां	"
द्वादशे पशुपान्	"	श्रमिरापा०	"
त्रयोदशे	"	शिपिविष्टः	१९२
चतुर्दशे	"	अथाप्युदाह०	"
पञ्चदशे	"	न च नक्तं	१९३
तत्र द्रव्याणि	"	आरब्धे	"
एतानि मास५	"	निद्रयनं	"
तथा वर्माहते	"	कृष्णघान्ध५	"
संवत्सरं	"	अहविष्य०	"
भूयाः समितो	"	स्मृतिभिच्छ०	"
एतेन	१८९	अथोनाभ्युपरि०	"
खड्गोपस्तरणे	"	नित्यश्राद्धम्	"
तथा	"	बहिर्मापा०	"
तथा वार्ध्वाणिसस्थ	"	तत्र नवानि	१९४
एतेनाऽऽरण्यानां	"	येरस५	"
प्रयतः प्रसन्नमनाः	"	तानि च	"
नाथपेशो	"	समुदेताश्च	"
गुणहान्या	"	न चातद्गुणा०	"
एतेनान्तेषा०	"	तानि	१९५
अथाप्युदा०	१९०	एव५	"
संभोजनी	"	तेषामुत्तमं	"
इहैव	"	मानं च	"
उत्प५गुणेषु	"	स्योत्तरार्धे	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
उभयान्वयति	१९९	पादयोः	१९९
कृताकृतमतः	"	जानुनि	"
भादेन	१९९	नस्त्वै	"
पुष्टिकामस्तिष्वेण	"	एकवान्यत्परिचसते	"
अनायुष्यं	"	योक्ता च	"
औदुम्बरश्चपसः	"	प्रतिपादयिता	२००
म चान्येना०	"	संमहीता	"
यावद्मासः	"	मोक्षा	"
न च मुखशब्दं	१९७	एवंवर्तमानः	"
पार्णि च	"	चत्वारः	"
आचम्योर्ध्वौ	"	तेषु [सर्वेषु] यथो०	"
ततोऽग्नि०	"	सर्वेषामुप०	२०१
दिवा च न	"	बुद्ध्या	"
स्थालीपाका०	"	सर्वेषाम०	"
नैयमिकं	"	यथा विद्यार्थस्य	"
सर्विर्मास्समिति	"	इति मन्त्रचारिवाप्तः	२०२
अमावे तैलः	१९८	अथ परित्राजः	"
मघामु	"	अत एव	"
तिष्ठानां द्रोणं	"	तस्योपदिशन्ति	२०३
समुदेताश्च	"	अनग्निरनिकेतः	"
उदगयने	"	तस्य	"
एवमहरहः०	"	सर्वतः	"
द्वौ द्वितीये	"	सत्यानृते	"
त्रीःस्तृतीये	"	बुद्धे क्षेम०	२०४
एवमभ्युच्चयेन	"	तच्छास्त्रैर्वि०	"
महान्ते पोषं	१९९	बुद्धे चेत्क्षेम०	"
आदितः	"	एतेन परं	"
आत्ततेनसां	"	अथ वानप्रस्थः	२०५
मस्मज्जुषाविधानं	"	अत एव	"
पदा पादस्य	"	तस्योपदिशन्ति	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
एकाग्रिरनिकेतः	२०९	इत्यूर्ध्वरेतसां	२०९
तस्याऽऽरण्य०	"	यथा वर्ष	"
ततो मूलेः	"	तस्माच्छ्रुतितः	"
अस्ततः	"	त्रैविष्टवृद्धानां	"
आपो वायुराकाशः	"	यत्तु इमशः नमुच्यते	२१०
तेषामुत्त०	"	ततः	"
अथ वानप्रस्थ०	२०६	अपाप्यस्य	"
विद्या५ समाप्य	"	अथापि च स	२११
गृहान्कृत्वा	"	ते शिष्टेषु	"
एको वा	"	एवमपरोऽपरः	"
शिलोच्छेन	"	आ मृतसंछु०	"
संवत्सरा०	"	पुनः सर्वे	"
अभिविक्तश्च	"	अथापि	"
शनैरपो	२०७	त्रयीं विद्यां	"
सर्वत्रैवो०	"	तत्र ये	२१२
स्वारलभ०	"	नास्यामिहोके	"
तस्य द्वंद्वं	"	अथापि	"
एकैकमादा०	"	तेषां प्रकृतयः	"
तस्यारण्येनैव	"	स्यात्तु	"
येषु कर्मसु	"	व्याख्याताः	२१६
सर्वे चोपास्तु	"	दक्षिणाद्वारं	"
नारण्य०	"	अन्तरस्थां	"
अन्यथ५	२०८	तस्य पुरस्ता०	"
आकाशे	"	दक्षिणेन	"
अनुपस्तीर्णे	"	सर्वत्रैवानस्ताः	"
नवे सस्ये	"	अग्निपूजा	२१४
मूया५स०	"	आवसथे	"
ततो मूलेः	"	तेषां पूजा	"
अथ पुराणे	"	तेभ्यो	"
अष्टाशीतिस०	२०९	सर्वाणीतिश्च	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
न चास्य	२१४	चरिते यथापुरं	२१८
सभायां	"	न सगोत्रस्थानांवां	"
आर्या विशुचयः	२१५	कुलाय हि स्त्री	२१९
सर्वधर्माणां	"	तदिन्द्रिय०	"
आयुधमहर्ण	"	अवशिष्टं	"
सैमकृदाजा	"	तदव्यतिक्रमे	"
भृत्यानामनुष०	२१६	नियमारम्भणो	"
आज्ञागस्वान्य०	"	वाद्य आर्यः	"
एतेनान्ये	"	वच्यः शूद्रः	"
ग्रामेषु	"	दारं चास्य	२२०
तेषां	"	सवर्णायाम०	"
सर्वतो योजनं	"	एवमभ्यासे	"
क्रौशो	"	चतुर्थे सर्वम्	"
तत्र यन्मुच्यते	"	जिह्वाच्छेदम्	"
चर्म्य० शुल्क०	२१७	वापि पथि	२२१
अकरः श्रोत्रियः	"	पुरुषवधे	"
सर्ववर्णानां	"	चक्षुर्निरोध०	"
कुमाराश्च	"	नियमातिक्रमण०	"
ये च विद्यार्थाः	"	असमापत्तो	"
तपस्विनश्च	"	आचार्यः	"
शूद्रश्च	"	क्षेत्रं परिगृह्यो०	२२२
अन्धमूकचक्षुरं०	"	अवाशिनः	"
ये न्यर्थाः	"	तथा पशुपस्य	"
अनुद्धिपूर्वमलंकृतो	"	अवरोधनं	२२३
आद्धिपूर्व	२१८	हित्वा	"
संनिपाते वृत्ते	"	अवरुध्य पशूनां	"
कुमार्यां तु	"	प्रमादादरण्वे	"
अथ राज्ञा	"	पुनः प्रमादे	"
रक्ष्ये चात ऊर्ध्व	"	तत्र ऊर्ध्व	"
चरितनिर्वेधं	"	परपरिमह०	"

सू० प०	पृष्ठाङ्काः	सू० प०	पृष्ठाङ्काः
विदुषो असतः	२२४	संदेहे	२२५
अदृग्द्वयः	"	पुण्याहे	"
प्राप्तानिमित्ते	"	अनृते	"
प्रयोजयित्वाऽनुमन्ता	"	नरकश्चात्राधिकः	२२६
यो भूयः	"	सत्ये स्वर्गः	"
कुटुम्बिनी	"	सा निष्ठा	"
तयोरनुमते	२२५	आयर्षणस्य वेदस्य	"
विवादे	"		

=====

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रौढसूत्रे (पिबृमेधापरपर्याये)
सूत्राणां पाठक्रमेण प्रतीकानि ।

अथातः पैतृमोक्षिकम्	२२७	पूर्वया द्वारो०	२२५
पुरुषाहुतिर्ह्यस्य	"	अथास्य दक्षिणेन	२२६
आमहिताग्नेर्मरण०	२२८	औदुम्बर्यामा०	"
दक्षिणाप्रत्यक्प्रवण०	२२९	अथास्यै(स्ये)तर०	"
यस्माद्दक्षिणा०	"	तत्पुत्रो आता	"
समं वा	"	प्रतीतः	२३७
यस्मादारा०	२३०	अपरेणाऽऽहवनीयं	"
तद्वौषधिः(धवः)	"	गार्हपत्ये	"
तस्मिन्स्त्रियो०	"	यदि सोमयाभी	"
अन्तरा	२३१	पालाशं	"
तेष्वजलेषु	"	राजगर्भी	२३८
प्राणा वा	"	येन	"
तस्यैतदग्नि०	२३२	न हनिमन्वा०	"
ग्रामे वाऽस्यैतेन	"	कथ्येतमाददते	"
यदि जीवेत्	२३३	अनसा	"
यदि मरणस्य शये	२३४	कुष्माण्डव	२३९
तं जघनेन	२३५	इमौ युनज्मीत्येष	"
सर्वेषु संवेद्यनेषु	"	आदीयमानमनु०	"

સૂ. પ્ર.	પૃષ્ઠાક્રા:	સૂ. પ્ર.	પૃષ્ઠાક્રા:
સુરીયમધ્વનો	૨૩૯	તામાવિક્ર:	૨૪૧
સત્યાનુદ્મય	"	અન્ન પત્ની સદ્વર્ત્ત	"
અનમિષૂન્વન્તશિ:	૨૪૦	પ્રેતસ્ય	"
મેક્ષણેન	"	સુવર્ણેન	"
પરીત્ય પરીત્ય	"	ચતુષા	"
આદીયમાન.	"	મણિના	"
સુરીયમધ્વનો	"	અપેનં	"
સુરીયમધ્વનો ગત્વા	"	અન્ન વા	૨૪૭
અપાસ્ય	"	અપાસ્ય	"
તૂળ્ણી ચતુર્થમાદાય	૨૪૧	આજ્યમિન્દુન્ના	"
પ્રત્યેત્ય હરિણ્યા	"	પાત્રાણિ	"
દક્ષિણત:	"	સર્વાણ્યનુછોમાનિ	"
રઙ્ગુરૂપકૃ.	૨૪૨	તસ્ય દક્ષિણહસ્તે	"
રઙ્ગુપુ ચેવ	"	સન્યમુપમૃતમ્	"
એકપવિત્રેણ	"	ઉરસિ	"
અગ્નિહોષ્ઠેષ્ઠેષ્ઠેણ.	"	મુલ્હેઽગ્નિ.	"
અયેનમુદરે	૨૪૩	નાસિકયો:	"
અપિ વા	"	અક્ષ્ણોર્હિરવ્ય.	૨૪૮
અન્ન રાજગ.	"	હન્વોરૂરૂસ્તર.	"
અપિ વાઽક્ષિવાર.	"	દત્તુ પ્રાઞ્ણ:	"
તાં જ્ઞાતયો	૨૪૪	યદિ પ્રાવાણો	"
અપાત્યન્ત.	"	શિરસિ	"
તા પ્રન્ત્યુત્સુજન્તિ વા	"	છછાટે	"
યદ્યુત્સુજ.	"	ઉદરે	"
યદિ પ્રન્તિ	૨૪૫	નામ્યામાજ્યસ્પર્શી	"
નિહન્યમાનાથા:	"	પાર્શ્વયો:	"
અથાઽઽહ	"	અક્ષ્ણ(જક્ષ્ણ)યો:	"
વિસ્વંસ્થમાના.	"	અઞ્ઞયોર્હિષદુપલે	"
[તત:] સંપ્રેપ્ય	"	શિથેઽસ્માન્	૨૪૯
અન્ન પત્ની.	૨૪૬	વહ[પ્રતિષ્ઠયો:]	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
पत्त उपा०	२४९	सिरोस्मिक्तेनोदके०	२५८
शिखाया५	"	अत एवा०	२५९
इक्ष्मात्रं	"	अयुग्मिरुद०	"
इक्ष्ममे	"	यस्याः पुनः	"
अवशिष्टान्य०	"	तद्वाप्तसि	"
एष यज्ञायुषी	"	इदं त एक०	"
उत्पुकेर्बुष्टा०	"	पर उ त एक०	२६०
दक्षिणहस्ते	२५०	तृतीयेन	"
हस्तयोरेव	"	संवेशन	"
वपस्याऽऽस्य	"	एवमेवा०	"
अथैनमु०	"	मस्माभिः तमूह्य	"
शृतं यदेति	"	शम्वां पलाशमूले	"
तूष्णीं दक्षिण०	"	मृश ज्ञाती०	२६१
पुरस्तात्	"	अघातो	"
अथैनमुपतिष्ठते	२५१	समस्याः	"
विज्ञानमुपैति	"	अनन्तलोको	"
अथनेन	"	अथ यदि	"
अजोमोग०	"	अत एवा०	२६२
अत्रैव	"	एतयेवान्त०	२६३
नव च	"	न चात ऊर्ध्व५	"
अत्रोभयं	"	कृति(ती)र्वा	"
अपरेणाग्निं	"	तमभ्येवाऽऽदि०	"
अथनेन दहन०	२५२	एवं ध्रुति०	२६४
अथनेन कर्षुः	"	स नैवाऽऽदिभ्यस्व	"
अथैनं(ने)	"	एव५ हि	"
अथभ्यः	"	तस्यो ह्येव०	"
उद्धयं समस	"	नवन्धा	२६५
केशान्प्रकीर्य	"	अथेताननु०	"
अशनानभ्यय०	२५४	प्रतिष्ठोमकृतंथा	"
अपरेधुस्तृतीयस्थां	२५७	दश च	२६६

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
हुत्वा हुत्वा	२६९	स्त्रियाश्चैवम्	२७२
तत्रोभयं	"	पुंलिङ्गवचन०	"
उत्तरेणाग्निं	"	दिष्टगमनां०	२७३
तं ज्ञातयो०	"	अपज्ञाते	"
प्राश्चो गच्छन्ती	"	अयुजो युजो	२७४
नचन्थो	"	पुरस्तादेव	"
अथैभ्यो	"	अपराह्णे	"
स्त्रीणामल्ललिषु	२६७	षट् पुरस्ता०	२७५
तैर्मुखानि	"	माने परिताने	"
यदाह्वनं	"	सर्वत्र	"
यदि अककुदं	"	प्रसव्यं	"
पृथिव्यामोष०	"	न प्राणान(द)धि	"
प्रत्येत्य	"	स्वार्थां तल्पे	"
अत्रोभयं	२६८	श्रोभूते पशुना	"
अजमेतदहः	"	अथ यदि	२७६
अजोऽसीति	"	तस्य पूर्वार्धे	"
यवोऽसीति	"	पुरस्तादेव	"
यत्राऽऽसन्दी	"	या स्त्री मुख्यतमा	२७७
नापितकर्मणि	"	न ददामीतीतरा	"
एष प्रथमो	"	एवं द्वितीये	"
सोऽयमेवं	"	एकरात्राय	"
औपासनेना०	२६९	यावद्वात्रं	"
निर्मन्थे(न्थ्ये)न	"	एतस्यां वाधि	"
उत्तपनेनेतरान्	"	शतातृणं	"
अथैकेषां	२७०	तस्य बिलं	"
नासंनद्यता०	"	तस्मिन्दधि	"
उत्सर्गो	"	विस्तरन्त०	२७८
स्त्रियाश्च	२७१	चत्वारो	"
दहनकल्पेन	"	एवमपात्याः	"
पुनर्दहनमन्त्रेणैव	"	उत्तराभिः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्काः
संप्रवदन्ति	२७८	यथाऽङ्गमङ्गानि	२८५
आतर्मध्यदिने	"	मुक्तमोगेन	"
पञ्च सप्त	२७९	अथास्य	२८६
उत्तमेऽहनि	"	मुक्तमोगेन वाऽसा	"
एतस्मिन्नेवाग्री	"	इष्टकाः	"
तेषामभिधारणानि	"	एवं चरुः	"
अपररात्रे	२८०	अतिरिभिर्धाना०	"
न हनिमन्वा०	"	ओषधीस्तन्वा०	२८७
व्युष्टायाः	"	तेषां मन्त्र०	"
दक्षिणतः	"	लोकं पृणोति	"
यावद्गवं	"	उत्तरया	"
तस्याश्चतुर्विंशेन	२८१	श्मशानस्थ	"
वारणं	२८२	उत्तमा	"
मौञ्जं रज्जु०	"	यावत्पु(ती पु)र०	"
वचनादभ्युत्	"	अपि वा	"
शुनं वाहाः	२८३	उदधात्रे०	"
उद्यम्प	"	आरोहणं	२८८
सपितैतानि	"	उपस्थानेनो०	"
विमुच्यध्वमाक्षिया	"	वारणशालां	"
उदपात्रेणो०	"	विधृतिलेष्ट०	"
पाश्यां सर्वैष०	"	शमीशाखां	"
चितः	२८४	अथैनमुपतिष्ठते	"
उत्तरया	"	जघनेन	"
अगत्या	"	यमयज्ञं	२८९
विधृतिलेष्टान्	"	हविरुद्धास्या०	"
अभिवान्यायै	"	तस्यां [उत्तर]	"
सकृदं	२८५	दक्षिणेन	२९०
पालाशान्	"	प्रागग्रैर्द्वैर्विष्टरं	"
मध्ये नलेषि(षी)कां	"	इमं यम	"
पुराणेन	"	कृष्णाः प्रतिसराः	"

सू० प्र०	पृष्ठङ्काः	सू० प०	पृष्ठङ्काः
अपार्कपणी०	२९१	सृत्युमुक्तेना०	२९५
प्रतीच्यामुत्तरवेद्या	"	सौम्यं(म्या) संग्राहम्	"
योऽस्य	"	सौर्धेणाऽऽदित्यो०	"
दक्षिणेन	"	ईयुष्टे	"
ग्रीहि स्वर्ग	२९२	अत ऊर्ध्व	"
दक्षिणा०	"	तान्परं	"
अथैनं	"	तानसाधारणे	"
नाके सुपर्णमिति	"	नानाचार्याय	"
उरु५ हि राजा	"	द्विजातीनामेवं	३९८
आपो हि द्या	"	अभाजत्ताणां	"
प्रवक्ताऽवभृये	"	अप५शयेऽजस्रं	"
यमेन दत्ते	"	पुरस्तादायुष्मत्या	"
उद्धयं	२९३	ग्रामेऽप्येके	"
हविषा	"	तदनर्धुकं	२९९
भक्षस्य	"	यदि पूर्वपक्षरात्रौ	"
यमो यष्टारमितः	"	यद्यपरपक्षे	"
अथात उत्तर०	"	दर्शेष्टि	"
यं ब्रह्ममेवः	२९४	यदीष्टचमावे	"
अथाप्युदाहरन्ति	"	यदीष्टिमध्ये	३००
तस्य सम०	"	[अथ] यदि	"
भर्तृमुक्तेन	२९५	पश्चाद्विषये	"
पत्नीभिरुप०	"	स्त्रियमाणस्यैवं	"
दाक्षिणाप्रति०	"	उक्तं दीक्षित०	"
हृदयैर्हिरण्य०	"	वायावराः	३०१
संभारय०	२९६	प्रतिपदि	"
उपोतिष्मतीभिः०	"	पक्षधये	३०२
नारायणाम्या०	"	अग्नीन्समारोपयते	"
ब्राह्मणः	"	यदि समाकूटो	३०३
चित्त५ संतानेनेति	"	यथाहितान्नि०	"
प्रयासाय	"	आधानपश्रुति	३०४

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः
अथ वे	३०४	तयोर्थः पूर्वो श्रियेत	३१२
तस्य प्राचीना०	"	सहैव प्रसीते	३१३
तूष्णीं विहृत्य	३०५	दारकर्मणि	३१४
यद्यात्मन्परिणयोर्वा	"	यदि पत्नी	"
आहिताग्नि	३०७	यद्याहिताग्नि०	३१५
आहिताग्निमजने	"	अपि वा ग्रीणि	"
तानि ग्राम०	"	यदि तानि न	३१६
प्रवसन्त्यनमानो	"	यद्येतस्मिन्	"
यद्याहिताग्निरध्वानं	३१२	गिरिं गत्वाऽग्नये	३१७
शरीरैरग्निन्	"	अत ऊर्ध्वमीप्सि०	"

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिभौतसूत्रे षड्विंश-
सप्तविंशोऽध्यायः क्रौञ्चध्वजप्रभगतसूत्राणां
पाठक्रमेण प्रतीकानि ॥

अथ परिशिष्टगतसूत्राणां प्रतीकानि ।

अथ शर्विण्या०	३१९	अथ वः	३१९
चितां कल्पयित्वा	"	यस्ते स्तनः	"
तामुत्तानां	"	श्वर्गं च कुर्वत	"

इति परिशिष्टगतसूत्राणां प्रतीकानि ॥

1940	1941	1942
1943	1944	1945
1946	1947	1948
1949	1950	1951
1952	1953	1954
1955	1956	1957
1958	1959	1960
1961	1962	1963
1964	1965	1966
1967	1968	1969
1970	1971	1972
1973	1974	1975
1976	1977	1978
1979	1980	1981
1982	1983	1984
1985	1986	1987
1988	1989	1990
1991	1992	1993
1994	1995	1996
1997	1998	1999
2000	2001	2002
2003	2004	2005
2006	2007	2008
2009	2010	2011
2012	2013	2014
2015	2016	2017
2018	2019	2020
2021	2022	2023
2024	2025	2026
2027	2028	2029
2030	2031	2032
2033	2034	2035
2036	2037	2038
2039	2040	2041
2042	2043	2044
2045	2046	2047
2048	2049	2050
2051	2052	2053
2054	2055	2056
2057	2058	2059
2060	2061	2062
2063	2064	2065
2066	2067	2068
2069	2070	2071
2072	2073	2074
2075	2076	2077
2078	2079	2080
2081	2082	2083
2084	2085	2086
2087	2088	2089
2090	2091	2092
2093	2094	2095
2096	2097	2098
2099	2100	2101
2102	2103	2104
2105	2106	2107
2108	2109	2110
2111	2112	2113
2114	2115	2116
2117	2118	2119
2120	2121	2122
2123	2124	2125
2126	2127	2128
2129	2130	2131
2132	2133	2134
2135	2136	2137
2138	2139	2140
2141	2142	2143
2144	2145	2146
2147	2148	2149
2150	2151	2152
2153	2154	2155
2156	2157	2158
2159	2160	2161
2162	2163	2164
2165	2166	2167
2168	2169	2170
2171	2172	2173
2174	2175	2176
2177	2178	2179
2180	2181	2182
2183	2184	2185
2186	2187	2188
2189	2190	2191
2192	2193	2194
2195	2196	2197
2198	2199	2200
2201	2202	2203
2204	2205	2206
2207	2208	2209
2210	2211	2212
2213	2214	2215
2216	2217	2218
2219	2220	2221
2222	2223	2224
2225	2226	2227
2228	2229	2230
2231	2232	2233
2234	2235	2236
2237	2238	2239
2240	2241	2242
2243	2244	2245
2246	2247	2248
2249	2250	2251
2252	2253	2254
2255	2256	2257
2258	2259	2260
2261	2262	2263
2264	2265	2266
2267	2268	2269
2270	2271	2272
2273	2274	2275
2276	2277	2278
2279	2280	2281
2282	2283	2284
2285	2286	2287
2288	2289	2290
2291	2292	2293
2294	2295	2296
2297	2298	2299
2300	2301	2302
2303	2304	2305
2306	2307	2308
2309	2310	2311
2312	2313	2314
2315	2316	2317
2318	2319	2320
2321	2322	2323
2324	2325	2326
2327	2328	2329
2330	2331	2332
2333	2334	2335
2336	2337	2338
2339	2340	2341
2342	2343	2344
2345	2346	2347
2348	2349	2350
2351	2352	2353
2354	2355	2356
2357	2358	2359
2360	2361	2362
2363	2364	2365
2366	2367	2368
2369	2370	2371
2372	2373	2374
2375	2376	2377
2378	2379	2380
2381	2382	2383
2384	2385	2386
2387	2388	2389
2390	2391	2392
2393	2394	2395
2396	2397	2398
2399	2400	2401
2402	2403	2404
2405	2406	2407
2408	2409	2410
2411	2412	2413
2414	2415	2416
2417	2418	2419
2420	2421	2422
2423	2424	2425
2426	2427	2428
2429	2430	2431
2432	2433	2434
2435	2436	2437
2438	2439	2440
2441	2442	2443
2444	2445	2446
2447	2448	2449
2450	2451	2452
2453	2454	2455
2456	2457	2458
2459	2460	2461
2462	2463	2464
2465	2466	2467
2468	2469	2470
2471	2472	2473
2474	2475	2476
2477	2478	2479
2480	2481	2482
2483	2484	2485
2486	2487	2488
2489	2490	2491
2492	2493	2494
2495	2496	2497
2498	2499	2500
2501	2502	2503
2504	2505	2506
2507	2508	2509
2510	2511	2512
2513	2514	2515
2516	2517	2518
2519	2520	2521
2522	2523	2524
2525	2526	2527
2528	2529	2530
2531	2532	2533
2534	2535	2536
2537	2538	2539
2540	2541	2542
2543	2544	2545
2546	2547	2548
2549	2550	2551
2552	2553	2554
2555	2556	2557
2558	2559	2560
2561	2562	2563
2564	2565	2566
2567	2568	2569
2570	2571	2572
2573	2574	2575
2576	2577	2578
2579	2580	2581
2582	2583	2584
2585	2586	2587
2588	2589	2590
2591	2592	2593
2594	2595	2596
2597	2598	2599
2600	2601	2602
2603	2604	2605
2606	2607	2608
2609	2610	2611
2612	2613	2614
2615	2616	2617
2618	2619	2620
2621	2622	2623
2624	2625	2626
2627	2628	2629
2630	2631	2632
2633	2634	2635
2636	2637	2638
2639	2640	2641
2642	2643	2644
2645	2646	2647
2648	2649	2650
2651	2652	2653
2654	2655	2656
2657	2658	2659
2660	2661	2662
2663	2664	2665
2666	2667	2668
2669	2670	2671
2672	2673	2674
2675	2676	2677
2678	2679	2680
2681	2682	2683
2684	2685	2686
2687	2688	2689
2690	2691	2692
2693	2694	2695
2696	2697	2698
2699	2700	2701
2702	2703	2704
2705	2706	2707
2708	2709	2710
2711	2712	2713
2714	2715	2716
2717	2718	2719
2720	2721	2722
2723	2724	2725
2726	2727	2728
2729	2730	2731
2732	2733	2734
2735	2736	2737
2738	2739	2740
2741	2742	2743
2744	2745	2746
2747	2748	2749
2750	2751	2752
2753	2754	2755
2756	2757	2758
2759	2760	2761
2762	2763	2764
2765	2766	2767
2768	2769	2770
2771	2772	2773
2774	2775	2776
2777	2778	2779
2780	2781	2782
2783	2784	2785
2786	2787	2788
2789	2790	2791
2792	2793	2794
2795	2796	2797
2798	2799	2800
2801	2802	2803
2804	2805	2806
2807	2808	2809
2810	2811	2812
2813	2814	2815
2816	2817	2818
2819	2820	2821
2822	2823	2824
2825	2826	2827
2828	2829	2830
2831	2832	2833
2834	2835	2836
2837	2838	2839
2840	2841	2842
2843	2844	2845
2846	2847	2848
2849	2850	2851
2852	2853	2854
2855	2856	2857
2858	2859	2860
2861	2862	2863
2864	2865	2866
2867	2868	2869
2870	2871	2872
2873	2874	2875
2876	2877	2878
2879	2880	2881
2882	2883	2884
2885	2886	2887
2888	2889	2890
2891	2892	2893
2894	2895	2896
2897	2898	2899
2900	2901	2902
2903	2904	2905
2906	2907	2908
2909	2910	2911
2912	2913	2914
2915	2916	2917
2918	2919	2920
2921	2922	2923
2924	2925	2926
2927	2928	2929
2930	2931	2932
2933	2934	2935
2936	2937	2938
2939	2940	2941
2942	2943	2944
2945	2946	2947
2948	2949	2950
2951	2952	2953
2954	2955	2956
2957	2958	2959
2960	2961	2962
2963	2964	2965
2966	2967	2968
2969	2970	2971
2972	2973	2974
2975	2976	2977
2978	2979	2980
2981	2982	2983
2984	2985	2986
2987	2988	2989
2990	2991	2992
2993	2994	2995
2996	2997	2998
2999	3000	3001
3002	3003	3004
3005	3006	3007
3008	3009	3010
3011	3012	3013
3014	3015	3016
3017	3018	3019
3020	3021	3022
3023	3024	3025
3026	3027	3028
3029	3030	3031
3032	3033	3034
3035	3036	3037
3038	3039	3040
3041	3042	3043
3044	3045	3046
3047	3048	3049
3050	3051	3052
3053	3054	3055
3056	3057	3058
3059	3060	3061
3062	3063	3064
3065	3066	3067
3068	3069	3070
3071	3072	3073
3074	3075	3076
3077	3078	3079
3080	3081	3082
3083	3084	3085
3086	3087	3088
3089	3090	3091
3092	3093	3094
3095	3096	3097
3098	3099	3100
3101	3102	3103
3104	3105	3106
3107	3108	3109
3110	3111	3112
3113	3114	3115
3116	3117	3118
3119	3120	3121
3122	3123	3124
3125	3126	3127
3128	3129	3130
3131	3132	3133
3134	3135	3136
3137		

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840.

$$\frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} \right)^2 = \frac{1}{8} \quad \text{and} \quad \frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} \right)^2 = \frac{1}{8}$$

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

(धर्मसूत्रापरपर्यायं षड्विंशसप्तविंशप्रश्नद्वयात्मकम्) ।

महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

अथ षड्विंशप्रश्नप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

हिरण्यकेशिनं नत्वा गणेशं च गुरुं तथा ।

प्रक्षयोर्धर्मसंज्ञानां लिख्यते वृत्तिरुज्ज्वला ॥

अथातः सामयाचारिकान्धर्मान्व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथशब्द आनन्तर्यार्थोऽधिकारार्थो वा । अतःशब्दो हेत्वर्थः । सामयाचारभाषाः

+सामयाचारिकास्तान् ॥ १ ॥

* हेतुर्थ इति—आचान्तेन कर्तव्यम्, यज्ञोपवीतिना कर्तव्यम् : 'संभ्याहीनोऽग्नौचिर्नि-
त्यमर्हः सर्वकर्मसु' अशुचिचरनिर्देशः 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्,' इत्यादिष्वचनायस्मादु-
क्तानि श्रौतानि गार्हपत्यि कर्माणि ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि च नक्ष्यन्माणान्धर्मानपेक्षन्ते तस्मात्सा-
मयाचारिकान्धर्मान् व्याख्यास्यामः कथयाम इति योजनेत्येत्यर्थः । + समयो नाम धृत्याद्यर्थविचार-
प्रवृत्तपुरुषकृतव्यवस्थोच्यते । सा च विधिभिनयसन्निवेशभेदाद्विधा । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजनको विधिः ।
मया संन्योश्च बहिर्गमादासनम्, अहरहः संभ्यामुपासीतेत्यादिः । निवृत्तिप्रयोजनको नियमनिषेधौ ।
तत्र प्राहुमुखोऽज्ज्ञानि मुञ्जीतेत्यादिनिषयः । शुद्रपद्वन्तु हि भोजने प्रवृत्तिः । तत्र यदिऽपि हिगभिः
मुखोऽपि मृत्वा भोजनेन धृत्यादिशतं कर्तुं शक्नोति नरः । एवं सति यत्प्राहुमुखोऽज्ज्ञानि मुञ्जीते-
त्युच्यते तेन नियमः कियते । प्राहुमु एव भूत्वाज्ज्ञानि मुञ्जीत नेतरदिगभिमुख इति । परिसंख्या
तु नियमस्यैव कियताऽप्यंशेन भेदो बोध्यः । न कलङ्गं भक्षयेत्, न सुरां पिबेत्, नानृतं वदेत्,
इत्यादिनिषयः । सोऽनृतवदनादिभ्यः पुरुषं निवारयतीति । तादृशसमयमूला आचाराः सामयाचाराः ।
सामयाचारेषु भवाः सामयाचारिकाः । एवंभूतान्धर्मानित्यर्थः । कर्मजन्यान्यभ्युदयानिःश्रेयसनिदान-
भूतानि पण्डापूर्वाणि धर्मा इति भीमासक्ताः केचिद्वदन्ति । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ॥ परे । धर्म-
पदं चाधर्मस्याप्युपलक्षणम् । अधर्मपरित्यागेन स्वविरोधिनाऽभावात्संचितधर्महानिसंभवप्रतिब-
न्धद्वाराऽधर्मस्यापि धर्मोपयोगित्वादित्यर्थः । धर्माधर्मलक्षणं सामान्यमुक्षेप विश्वामित्र आह—यमायः
कियमाणं तु क्षेपन्याममवेदिनः । स धर्मो यं विहृन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥ इति । विधिषु विधिवि-
श्वानुष्ठानाद्धर्म इति तादृशसर्वधर्मतम् । नियमनिषेधयोरपि नियमननर्थानुष्ठानाद्धर्म इति केचिद्वदन्ति ।
अन्ये तु विधिनिषेधानुष्ठानादेव धर्मो न तु नियमनिषेधानुष्ठानात् । नियमनिषेधेषु हि तद्विपरीतानु-
ष्ठानाद्धर्म एव केवलं न कियानपि कश्चिदपि धर्मः । न ह्यप्रतिगृह्यपिबन्वा सुरां धार्मिक इति लोके
प्रसिद्धमिति वदन्ति ।

समयशब्दं स्वयं व्याचष्टे—

धर्मज्ञसमयः ॥ २ ॥

धर्मज्ञाः ऋष्यादयः ॥ २ ॥

तेषां तत्र प्रमाणं किमत आह—

= प्रमाणं वेदाः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नर्थे वेदाः प्रमाणम् ॥ ३ ॥

चत्वारो वर्णाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणाद्याश्चत्वारो वर्णाः सामयाचारिकैर्धर्मैरधिक्रियन्ते । चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाकथंचित्तेष्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । ततश्च ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति बोधायनादिभिस्त्वतानामनुलोमजानामत्र ग्रहणं मतम् । तथा च गौतमः प्रति, लोमानामेषानधिकारमाह—प्रतिलोमा धर्महीना इति ॥ ४ ॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् ॥ ५ ॥

जन्मत इति हेतुवचनात्पट्टवृत्तादपि शूद्राद्वैश्यब्रुवोऽपि श्रेयान् । एवं वैश्यास्तक्षत्रियः । क्षत्रियाद्ब्राह्मणः ॥ ५ ॥

* धर्मज्ञा इति । ते च यथा—तेषामन्वङ्गिरोभ्यासगतमाभ्युषानोयमाः । यत्किदृशसं वर्तयतातपपराधराः ॥ विष्णुप्राप्तस्त्वहारीताः छात्रः कात्यायनो गुरुः । प्रवेदा नारदो योभी बौधायनपितामही ॥ सुमन्तुः कश्यपो यज्ञः पैठीनो व्याघ्र एव च । सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कौण्ठिकेतिस्तथा । जाबालिर्ममदक्षिण लौगाक्षिर्ब्रह्मसंभवः इति धर्मप्रणेताः षट्त्रिंशद्वयः स्मृताः । इति । ननु येऽत्र परिगणितस्तावन्त एव धर्मज्ञा उतान्येऽपि सन्ति । सन्तीत्याह । तथा चाङ्गिराः—जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्धो लौगाक्षिकादयपौ । व्यासः सनत्कुमारश्च शततुर्जनकरतथा ॥ व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातकुर्यः क्षेमिलः । बौधायनः कणादश्च विश्वामित्रश्चैव च । उपस्मृतय इत्येताः श्रवन्ति मनीषिणः ॥ इत्युक्तेः । तस्मात्पूर्वोक्तं न परित्यक्तवान् किंवाहरणप्रदर्शनमात्रमिति बोध्यम् ।

= न ॥ यथे पुनरिदमवगम्यते । यस्मिन्वाद्य एव धर्मज्ञा न बुद्धादय इति । यदि च बुद्धादीमतीन्द्रियेऽर्थे धर्मे ज्ञानं न संभवतीत्युच्यते तर्हि मन्वादिष्वप्यतीन्द्रियार्थज्ञानासंभवः केन दण्डनिवारितः । अथ मन्वादीनां धर्मज्ञादतिशयादतीन्द्रियेऽपि ज्ञानं श्रुयत इति चेद्बुद्धादिष्वपि तत्समानम् । यदुक्तम्—श्रुतौ यदि सर्वज्ञः कपिलो नेति का प्रमा । तालुभौ यदि सर्वज्ञौ मतिभेदः कथं तयोरिति । तस्मान्मन्वादीनां धर्मज्ञत्वे प्रमाणमाह—प्रमाणं वेदा इति । नोऽवधारणे । वेद एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । नहि नित्येषु निर्वचिषु वेदेवृक्षोपालम्भः संभवति । तस्मात्सन्तः प्रमाणस्य कदस्य न वक्तुदोषनिबन्धनमप्राप्तम् । तदिहास्मदादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् । धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रमाणम् । मनुस्मृत्याह—वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिर्हाले च तद्विवाम् । आचारश्चैव सम्भूनामात्मनस्तुष्टिरेव च । इति । यद्यपि धर्ममूलभूतोऽप्रत्यक्षो वेदोऽस्मदादिभिर्नोपलभ्यते तथाऽपि मन्वाद्य उपलब्धवन्त इत्यनुमीयते । वक्ष्यति च—तेषामुत्सवाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते (च. धर्म. २६ । १२ । १०) इति ।

अक्षुद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयो वेदाध्ययनमन्याधेयं फलवन्ति च कर्माणि ॥

॥ ६ ॥

शूद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपनयादयो धर्माः । उपनय उपनयनम् । माणवकेनाऽऽत्मनः समीपं नय आगमनमिति यावत् । इ(द्विजा)तिकर्माध्ययन-वत्कर्मत्वात् । अध्ययनस्य योग्यत्वात् । नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयादि विधीयते । प्राप्त-त्वात् । नापि शूद्राणां प्रतिति विधायते । प्राप्त्यभावात् । तथाहि—उपनयनं तावद्गृह्ये सप्तवर्षे ब्राह्मणमित्यादिना त्रैवर्णिकानामेव विहितम् । इहापि तथैव विधास्यते । अध्य-यनमप्युपेतस्याऽऽधार्यकुले ब्रह्मचारिणा इत्यारभ्य विद्यानादनुपेतस्य शूद्रस्याप्राप्तमेव । किंच श्मशानवच्छूद्रपतितावित्यनध्यायप्रकरणे वक्ष्यते । ततश्च यस्य समीपेऽपि नाध्येयं स कथं स्वयमव्येतुमर्हति । अन्याधेयमिति । वसन्ते ब्राह्मणमित्यादिना त्रैवर्णिकाना-मेव विहितम् । फलवन्ति चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि च त्रयाणामेव वर्णानामित्युक्तत्वा-न्नैवर्णिकानामेव नियतानि । विद्याभ्यासाच्च शूद्राणामप्रसक्तानि । उक्तो विद्याभ्या-सावः । तस्माददुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । तथा स्मृत्यन्तरे द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतन-मिति । पतनं पतनकरं कर्म द्विजातिकर्मभ्यो हानिकरं विश्लेषकम् । द्विजातिकर्मसु न पतितस्याधिकार इति यावत् । एवमुपनयनादिप्रतिषेधादस्त्वत्र प्रतिषेधे तु दुष्टकर्म-णामप्यधिकारो भवत्येव । फलवन्ति च कर्माणीत्याभिधानात्फलेप्सुना क्रियत इति । कर्मेति वचनात् । चकारास्तित्याद्यापि । अथवा कर्मभिर्निःश्रेयसामित्युक्तत्वात्निःश्रेय-सार्थत्वात्तित्येष्वपि प्राप्तिः । फलवद्ग्रहणं पूर्वेषामुपनयनादीनामङ्ग[त्वं]लाभादि-
(र्थम्) । तेन चकारः समुच्चयार्थ इत्यर्थः । यदपि प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्त इति गौतमस्मरणं तदपि ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्म-त्वसंभवाददुष्टकर्मणामुपनयादिकमित्युक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु नित्यप्राप्तानुवादः ॥ ६ ॥

एवं च यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूतास्तादृशं शूद्रस्य धर्ममाह—

शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणादीनां या शुश्रूषा सा शूद्रस्य परमो धर्मः ॥ ७ ॥

तत्र विशेषः—

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन् वर्णे निःश्रेयसं भूयः ॥ ८ ॥

शुश्रूषेत्यनुवृत्तिः । सर्वप्रकारं कृताया अपि वैद्यशुश्रूषाया माश्रयाऽपि कृता साञ्चि-यशुश्रूषा बहुतरं फलं साधयति । एवं साञ्चियशुश्रूषाया अपि ब्राह्मणशुश्रूषा । निःश्रे-यसं निःश्रेयससाधनमतिशयेन जनयति । एषा नित्यकर्मत्वेनोक्ता प्रधानभूता ॥ ८ ॥

उपनयनं वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तमस्मिन्कम् उपनयने विशेषमाह—

उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारः ॥ ९ ॥

विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविहितः संस्कारः । उपनय-
नमाचार्यसमीपे गमनं पूर्ववत् । विद्यार्थस्येति वचनान्मुक्तादेनं संभवति । तथा च शङ्क-
लिखितौ—नोन्मत्तमूकान्संस्कुर्वादिति । विद्यार्थस्येति विधेयकर्तृलिङ्गस्य विवक्षितत्वा-
त्त्रिण्या अपि न भवति । यद्यपि तस्या अग्रे गृहपते इत्यादिकथं विद्ययाऽर्थस्तथाऽपि
तस्या अनुपनीताया एवाऽऽधानात्पूर्वमेवाध्ययनं भवेत् । यावदुपयुक्तं मन्त्रजातये(मि)ति ।
श्रुतित इति वचनं तदतिक्रमे श्रौतातिक्रमप्रायश्चित्तं कर्तव्यं त्रात्यस्तोमाद्यपीति दर्शयि-
तुम् । उपनयनस्य शास्त्रात्मनिकश्रुतौ सेतिकर्तव्यताकस्य दृष्टस्योपनयनं व्याख्यास्थानः ।
आतस्वादिश्रौतमाध्यकारादिनिश्चि(श्चि)तुं स्मर्तुं निवेशः स्मार्तप्रकृतित्वात् (?) ॥ ९ ॥
अनेकवेदाध्यायिनां वेदग्नयदुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्त उच्यते—

सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

वेदेभ्य इति पञ्चमी । उद्धृत्येत्यर्थः । चतुर्थी वा तादर्थ्ये ।

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमद्वदुहत् ।

तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठे प्रजापतिः ॥ इति मनुः ।

अद्वदुहदिति पृथक्कृतवान् । वेदार्थ एवात्रानूच्यत इति सिद्धानुवादाद्विधिः । ततश्चो-
पनयने यत्सावित्र्या अनुवाचनं तन्मुखेन सर्वे वेदा अनुक्ता भवन्तीत्यगृह्यमाणविशेषत्वादे-
कमेवोपनयनं सर्वार्थमिति न्यायः । अस्मिन्नर्थे शास्त्राद्यनब्राह्मणमेव पठितम् । अथर्वणस्य
वेदस्य पृथगुपनयनं वचनात्कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतं—नान्यत्र संस्कृतो भृगवः
रसोऽपितीति । अन्यत्रान्यवेदार्थं भृगवःरसोऽथर्वणो विद्वानेवोपनेताऽभिगम्यत इति
विधातुं निष्ठायाह—तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति
हि ब्राह्मणम् । यथा कश्चित्तमसः सकाशात्तम एव प्रविष्टो न किञ्चित्ज्ञानास्येवमेवैष
यं माणवकमविद्वानुपनयते तथा यश्चाविद्वान् ‘उपनयते’ इत्यपेक्षते । यश्च स्वयमवि-
द्वान्सन्नुपनयते सोऽपि तमस एव तमः प्रविशतीत्यस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति ॥ १० ॥

कीदृशस्तर्ह्युपनेताऽभिगम्यस्तत्राऽऽह—

तस्मिन्मभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं स संस्कर्तारमिच्छेत् ॥ ११ ॥

अविच्छिन्नवेदवेदिसंघने कुले जन्माभिजनम् । अभिजनं विद्यां च सम्यगात्तं
भूतगतं प्राप्तम् । कर्तरि(क्तः) । गत्यर्थकर्मकेति सूत्रात् । षड्भिरङ्गैः सह यथावदर्थज्ञानपर्य-
न्तमधीतवेदविद्याः । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिता वेदाः । तासां सर्वासामसंभवे
वेद एव वा । तस्मिन्नुपनयने कर्तव्ये ताम्भ्यामभिजनविद्याभ्यां समुदेतं संपन्नम् । समाहितं

विहितप्रतिषिद्धेष्वविहितमनसं संस्कर्तारमार्चायमिच्छेत् । इच्छया करणं लक्ष्यते । आप्नु-
यादधिगच्छेदिति ॥ ११ ॥

तस्मिन्नेव विद्याकर्मोऽऽन्तमविमत्तिपक्षे धर्मेभ्यः ॥ १२ ॥

तस्मिन्नेव चोपनेतरि विद्याकर्म विद्याग्रहणं कर्तव्यमारम्भादासमाप्तेः । अविमत्तिपक्षे
धर्मेभ्यः । यद्यसाधारण्यो धर्मेभ्यः प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते तु तस्मिन्संपर्कोऽ-
न्मनोऽपि विद्याकर्म भवत्येव । आचार्यान्तराद्भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

आचार्यशब्दनिर्वचनमाह —

यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ॥ १३ ॥

यस्मात्पुरुषाण्माणवको धर्मानाचिनोति आत्मनः प्रति चिनोति शिष्यते स आचार्यः ।
अप्यस्तरसाभ्याजिर्नृणादिति चकारमात्रेणैवं निर्वचनम् । अनेन प्रकारेण माणवकमा-
चार्यः शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

तस्मै न दुष्टेत्कदाचन ॥ १४ ॥

तस्मा एवं भूतायाऽऽचार्याय कदाचन कदाचिदपि न दुष्टेत् । तद्विषयमपकारं च
न कुर्यात् ॥ १४ ॥

कस्मादित्याह —

स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १५ ॥

स आचार्यो माणवकं विद्यातो जनयति । यथा पिता मातुतः । अत्रास्य माता
सावित्री पिता तु आचार्य इत्युच्यते इति शास्त्रान्तरम् । तथा मातुरग्रे प्रजायेत
द्वितीयं मौलिनम्वनादिति । इदमेव द्विनातिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ १५ ॥

तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥ १६ ॥

तद्विद्यातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम् । अम्युद्यनिःश्रेयसहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

मातापितृभ्यामाचार्यः श्रेष्ठ इत्याह —

शरीरमेव मातापितरौ जनयतः ॥ १७ ॥

मातापितरौ हि शरीरमात्रमेव काष्ठकुण्डलसमं जनयतः । आचार्यस्तु सर्वपुरुषार्थसमं
रूपं जनयतीति । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणामिति च गौतमः ॥ १७ ॥

* द्रष्टव्यमिति । येषां चाऽऽचार्यकरणविधिप्रयुक्तमभ्ययनं तेवासेतमोपपद्यते । कथम्
रूपनीवाभ्यासनेनाऽऽचार्यकं भावयेदिति । तत्कदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनस्तपनयनसंस्कारः स-
म-
धत्ते । तत्कथमन्योऽभ्यासयेदेनम् । एतेषां मध्य आचार्यभरणे माणवकस्य तदनन्तरमभ्ययनं नाऽऽच्चा-
र्यान्तरात्संभवतीति द्रष्टव्यम् ।

तथाऽऽचार्यः श्रेष्ठतर इत्युक्तं तस्मै न द्रुष्टेदिति च यदुक्तं तत्र वेदं प्रमाणयति
श्लोकरूपम्—

अथाप्युदाहरन्ति य आत्मणस्यवितथेन कर्मणा-
दुःखं कुर्वन्मृतं संप्रयच्छंस्तं मन्येत पितरं
मातरं च तस्मै न द्रुष्टेत्कतमश्ननाहेति ॥ १८ ॥

अथाप्यत्रापि पठन्ति य आचार्योऽवितथेन संफलेन कर्मणा माणवकं योजयति
कर्माऽऽचाराध्ययनादि तस्मै शिष्ययति तदवितथम् । पितरौ केवलं तच्छिक्षयतः ।
यदा शिष्यतः प्रातरेव भोक्तव्यं यासौ मूषादि धार्यमिति तद्भोगमात्रेण क्षीयतेऽतो
वितथम् । किं च तावात्मनः सुखमेतत्कालं संपादयते न तथाऽऽचार्यः । आचार्य आत्मा
नेऽतिप्रयासजन्यं दुःखं संपादयस्तस्मा अमृतसुखं परमाहितमिहामुत्र च तत्कर्मफलं
ददत्कर्मणा योजयति तमेव पितरं मातरमुपदेष्टारं शिष्यवर्तिनं मन्येत । अत एव
तस्मै न द्रुष्टेत् कतमश्ननैहिकमामुष्मिकं वा हितं जानानः । अहेत्यव्ययं छान्दसो वा
दीर्घः । निश्चितमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीमविद्वान्समुपनयनमाश्रयं संस्कारारं संस्कृतं च निन्दति प्रतिषेधकल्पनाय—

तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते
यश्चाविद्वानिति विज्ञायते ॥ १९ ॥

वेदमजानानो यं माणवकमुपनयते माणवकोऽविद्वान्य उपनेता(यः) स च तमसः
पापकर्मणः सकाशात् पापफलं दुःखाख्यं तमो मोहकरत्वं प्रविशति प्राप्नोति । माणवको
ह्यज्ञाननिरासाय विद्यार्थसंस्कारमपेक्षते सोऽवेदविदुषा कृतस्तदा तेन निषिद्धेन संस्कारेण
न संस्क्रियते नापि विद्यां प्राप्नोतीति । तथोपनेताऽपीह लाभपूजारूपादिकं न प्राप्नोति ।
लोकनिन्दितेन कर्मणा दुःखं च प्राप्नोतीति विज्ञायते श्रुतिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं संस्कारकसंस्कार्यौ व्याख्याय त्रयाणामेव काले व्याचष्टे—

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम् ॥ २० ॥

प्रासाधिकारोऽप्युपनेयादिर्ग्राह्य इति व्याख्येयम् । वसन्ते ब्राह्मणमित्यादि गृह्ये
यतम् ॥ २० ॥

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं गर्भैकादशे राजन्यं गर्भद्वाद-
शेषु वैश्यम् ॥ २१ ॥

गर्भस्यस्य यः कालो वर्षं सोऽपि गर्भस्तस्मादष्टमं वर्षंपूरणं येषां तानि तेषूपनय-
नम् । नायमपूर्वाविधिः किंतु सप्तवर्षमित्यादिगृह्यवद्व्याख्या । बहुवचनं कन्यानामपि
तेष्वन्तर्भावार्थम् ॥ २१ ॥

अथ काम्यानि ॥ २२ ॥

कामनिमित्तान्युपनयनानि वक्ष्यन्ते ॥ २२ ॥

सप्तम आयुष्काममष्टमे ब्रह्मवर्चसकामं नवमे तेज-
स्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं
द्वादशे पशुकामम् ॥ २३ ॥

एतानि षट् सूत्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वत्रोपनयेदित्यपेक्षते ॥ २३ ॥

आचार्यार्थानिः स्यादित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिणो व्रतानि वक्ष्यन्ते तेष्वसमर्थानां
कुमाराणां वर्णक्रमेणानुकरणात्—

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्यानात्थय आ द्वाविंशत्स-
न्धियस्याऽऽ चतुर्विंशतद्वैश्यस्य ॥ २४ ॥

येषां त्वाचार्यकरणाविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । उपनीयऽध्यापनेनाऽऽचा-
र्यत्वं भवति । न च सकृदुपनीतस्य माणवकस्य पुनरुपनयनसंस्कारः संभवति । तत्कथम-
न्योऽध्यापयेत् । एतेनाध्येष्यमाणस्य माणवकस्य तदन्तमध्ययनं स्यात् । अज्ञेन कृतस्य
संस्कारस्य कृतत्वाद्वैगुण्यं प्रायश्चित्तेन परिहार्यम् । अत्र वसन्तादिविधानं गृह्ये कृत-
मपि पुनः क्रियते तत्तु स्मार्थते । गर्भाष्टमेऽप्यित्यादिविधयः । यदन्यैरष्टमे ब्राह्मणमित्यु-
च्यते तत्तु गर्भान्तेन सप्तमे इति यदुक्तं तेन विकल्प्यते । यच्च स्मृत्यन्तरात्सांनिधि-
वैश्ययोगेर्मेकादशद्वादशयोः श्रवणं तत्तु गृह्योक्तेन विकल्प्यते । न्यूनत्वात् । किंचात्र
सप्तमीबहुवचनेन पूरणप्रत्ययेनायमर्थः—गर्भादष्टमं वर्षमेकादशं द्वादशं च तेषु सप्तमे-
वेत्यर्थं नियम आचार्यस्येष्टस्तेनावशब्देनाऽऽनन्तर्यवाचिना च काम्येषु पूर्वतने नियमे
सतीत्येव काम्यानि नवशक्तविषयेऽङ्गीकृतो गौणोऽपि कालः फलाङ्गमिति । तेन गर्भ-
सप्तमे ब्राह्मणं ब्रह्मवर्चसकामस्य गर्भाष्टमेनाऽऽह—नवम इत्यादि । स्त्रिये त्वेकादशमभि-
ध्याप्येत्येष तस्य न पशुकामस्थोपनयनं गर्भाष्टम इत्यनुवर्तते । अग्रेऽपि गर्भद्वादशेषु
गर्भाद्वादशेषु च गर्भाष्टमान्तास्तेषु स्त्रियवैश्ययोर्ब्रह्मवर्चसकामः पारलौकिकः । अवश्यं
चेतदङ्गीकार्यम् । कुतः । इदं तावत्प्रयोजनं गृह्यात्पुनरुक्तिपरिहारः । तथा च विशिष्ट-
विभिना च फलार्थविधेर्विरुद्धनिकट्वयापत्त्या वाजपेयाधिकरणे निराकृतत्वात् । अथ
गोदोहनवद्विधिः प्रकृतोपनयन एव । स किं गृह्यात्प्राप्तो न भवति । तत्र सप्तवर्षा-
द्युत्पत्तिशिष्टगुणावरोधाद्विरुद्धाष्टवर्षादिगुणविधिः फलार्थो न संभवति । स एवाऽऽचा-
र्येण स्वीकृतः । तत्र वसन्तादिगुणविधयः शाट्यादनकात् । अथ शास्त्रान्तरीयोऽत्र वसन्ते
ब्राह्मणमित्यादिविशिष्टस्तत्र विरोधो नास्तीति चेत् तर्हि तत्रायशब्दमधिकारार्थं व्यर्थम-
ङ्गीकृत्याष्टवर्षादित्याहुवान्न नित्यमेव स्यात् । तथा च ब्राह्मणस्याष्टमादप्यकाम्यान्धपरयो-

रह्यमारभ्येति प्राप्ताच्छास्त्रान्तरात्प्राप्तकालविधिः स्वीकार्यो वा पूर्वोक्त एव वा पक्षः स्वी-
कार्यः । गृह्ये सप्तवर्षव्याख्यानाथमुत्तरयोरेकादशद्वादशविकल्पितगर्भैकादशद्वादशविधिर्न
भवत्येव बहुवचनवैदर्यादित्यलमिति प्रसङ्गेन । गृह्ये सप्तवर्षादिविशिष्टः कर्तारमुपगच्छे-
दिति विशिष्टविधिर्वसन्तादिगुणाविधिस्तत्र काम्यविधानामसंभवाद्भवन्तादित्यतिरिक्तेना-
संभवाद्गुणाविधिर्न । तदर्थमाह—वसन्तादिविशिष्टविधिरत्र तथैतस्मिन्मयदि काम्यगुण-
विधिस्तदाऽपि वसन्तादिर्व्यभिचारी । यदा तु गर्भाष्टमेष्वित्यशदिना काम्यविधिस्तदाऽ-
स्मावन्नत्येन वसन्तादिना त्वविशिष्ट इत्युदगयनादिकालेऽपि भवति । भवति च गृह्यो-
क्तवसन्तादावपीति विकल्पः । गृह्य उत्पत्तिविशिष्टत्वेन वसन्तादिविधानाच्छास्त्रान्तरे-
णोदगयनादिना नित्योपनयनमपि विकल्प्यते । अत्रत्यं न विकल्पते । आकारोऽभि-
विधौ । अत्यथोऽतिक्रमः । स एवात्यथः । तदभावोऽनात्यथः । यादृच्छिको दीर्घः ।
आलो वा प्रयोगः । प्रकरणादुपनयनस्येति गम्यते ॥ २४ ॥

यथा व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्यामः ॥ २५ ॥

यथा व्रतेषु समर्थः स्यात्त्या एतावान्कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सत्य-
हवर्षव्यतिक्रमे वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तमेव भवति । एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्वं कियन्तंभि-
त्कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ २६ ॥

तदिदं प्रायश्चित्तमाह

अतिक्रान्ते सावित्र्याः काल ऋतुं त्रैविद्यकं

ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ २६ ॥

यस्य यः सावित्र्याः कालस्तदतिक्रमे त्रैविद्यकं व्यवयवा विद्या तामधीयते त्रैविद्या-
स्तेषामिदं त्रैविद्यकम् । 'गोत्रेचरणाद्ब्रह्म' 'चरणाद्धर्मास्त्रायथोरिति वुञ्' । एवं भूतं
ब्रह्मचर्यमग्निपरिचर्यामध्ययनं गुरुशुश्रूषामिति परिहाय सकलं ब्रह्मचर्यधर्मं चरेत् ।
कियन्ते कालम्—ऋतुम् । कौलाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । ऋतुमिति वचनाद-
त्वारभ्ये प्रायश्चित्तारम्भमिच्छन्ति ॥ २६ ॥

तत उपनयनम् ॥ २७ ॥

एवंचरितव्रत उपनेतव्यः ॥ २७ ॥

अथोदकोपस्पर्शनम् ॥ २८ ॥

तत उपनयनादारभ्य संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । शक्तस्य त्रिषवणमश-
क्तस्य यथाशक्ति । संवत्सरमित्यापस्तम्बे दर्शनात् ॥ २८ ॥

अथाध्याप्यः ॥ २९ ॥

परितव्रतः पश्चादध्याप्यः ॥ २९ ॥

१ पटलः । महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

६

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपनीतौ स्यातां
ते ब्रह्महसस्तुताः ॥ ३० ॥

यस्य माणवकस्य पिता पितामह इत्यनुपनीतौ स्यातां स्वयं च ते तथाविधा माण-
वश्च ब्रह्महसस्तुता ब्रह्महण इत्येवं कीर्तिता ब्रह्मवादिभिः । अतस्तस्मिन्स्तच्छब्दप्रयोग-
स्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । इमंशानवच्छूद्रपतितावित्यध्ययनप्रतिषेधो वक्ष्यते । ततश्च यथा ब्रह्म-
हसमीपे नाध्येयमेवमेषामपीति ॥ ३० ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

तेषामेषामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनं मातृपितृपुत्रदारशरीररक्षणार्थमपि वर्जयेत् ।
यद्यपि रक्षा सर्वतः प्रग्राह्येति वक्ष्यते, भोजनमुद्यत्तमपि वर्जयेत् । अपि दुष्कृत-
कारिण इति सत्यपि वचने विवाहं वर्जयेत् । यद्यपि स्त्रीरस्नं दुष्कुलादपीति मानव-
वचनं च ॥ ३१ ॥

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३२ ॥

इच्छतामिति वचनाच्च बलात्कारेण प्रायश्चित्तं कारयितव्याः ॥ ३२ ॥

यथा प्रथमेऽतिक्रम ऋतुरेव संवत्सरम् ॥ ३३ ॥

यथा प्रथमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः काल एवमस्मिन्नतिक्रमे संवत्सरः कालः । अथोप-
नयनं तत उदकोपस्पर्शनमिति पूर्ववच्छेषमापस्तम्बदर्शनाच्च ॥ ३३ ॥

प्रतिपूरुष संख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥ ३४ ॥ (ख० १)

यदि पितृवानुपेतः स्यात्संवत्सरमेकम् । अथ पितामहोऽपि ततो द्वौ । अथ स्वय-
मपि यथाकालमनुपेतस्ततः संवत्सरानिति ॥ ३४ ॥ (ख० १) ॥

अथोदकोपस्पर्शने मन्त्राः—

सप्तभिः पावमानीभिर्यदन्ति यश्च दूरक इत्येताभिर्यजुषविश्रेण
सामपविश्रेणाऽऽङ्गिरसेनेति ॥ ३५ ॥

एवमानः सोमो देवता यासां ताः पावमान्यः । यजुष्यविश्रेण आपो अस्मान्मातरः
शुन्धयन्तु इत्येतेन । सामपविश्रेण कया नक्षित्र आभुवदिति तृचेन गीतेन वामदेव्येन
साक्षा आङ्गिरसेन हस्तः शुचिषदित्येतेन । एतैरञ्जलिना शिरस्थपोऽवसिञ्चेत् ॥ ३५ ॥

आपि वा व्याहृतिभिरेव ॥ ३६ ॥

पूर्वैः सह व्याहृतीनां विकल्पः ।

अथाध्याप्यः ॥ ३७ ॥

गतम् । अथ यस्य पिता पितामह इत्युपक्रमे यत्स्येत्येकवचनमन्तेऽपि अथाध्याप्य इति, मध्ये तु ब्रह्महसःस्तुतास्तेषामभ्यागमनं तेषामिच्छतामिति बहुवचनं तत्रोपक्रमो-
पसंहारानुसारेण माणवकस्यैव प्रायश्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविध-
माणवकबहुत्वापेक्षमित्युच्यते ॥ ३७ ॥

अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते
श्मशानसस्तुताः ॥ ३८ ॥

प्रपितामहादारभ्य प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं च यथाकालमितिते तथाविधा
माणवकाः श्मशानसस्तुताः । तेन श्मशाने सर्वतः शम्याप्राप्तादित्यध्ययननिषेध एषा-
मपि संनिधौ भवति ॥ ३८ ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत्तेषा-
मिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादश वार्षणि त्रैविद्यकं
ब्रह्मचर्यं चरेत्तत उपनयनमथोदकोपस्पर्शनं पाव-
मानी(न्यादि)भिः ॥ ३९ ॥

गतम् । पावमानी(न्यादि)भिरित्यनेन प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरानित्येतदपि द्रष्ट-
व्यम् ॥ ३९ ॥

अथ गृहमेधोपदेशनम् ॥ ४० ॥

गृहमेधो गृहशास्त्रं गृहस्थस्य धर्मो वा ॥ ४० ॥

नाध्यापनम् ॥ ४१ ॥

कृत्वास्य वेदस्य किं तु गृह्यमन्त्राणामेव ॥ ४१ ॥

ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽ-
तिक्रमे ॥ ४२ ॥

तत एवं कृतप्रायश्चित्ताद्गृहस्थीभूताधो निर्वर्तते उत्पद्यते तस्योपनयनसंस्कारः कर्त-
व्यः । कथं यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरित्वेत्यन्तम् ॥ ४२ ॥

तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् ॥ ४३ ॥

तद्वत्तु यो निर्वर्तते तस्य प्रकृतिवत् । यथाप्राप्तमुपनयनं कर्तव्यमिति । यस्य पितु-
राह्यं नानुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं नोक्तं धर्मशास्त्रेस्तुहितव्यम् । निरूपितम्,
पुनश्च ॥ ४३ ॥

अध्यायमविधिः—

उपेतस्याऽऽचार्यकुले ब्रह्मचारिणो वासः ॥ ४४ ॥

एवं यथाविध्युपेतस्य ब्रह्मचारिणः संततमाचार्यकुले वासो भवति । ब्रह्म वेदस्तदर्थं
व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्ययनाङ्गानि व्रतानि चरितुं नित्यमाचार्यकुले वस्तव्यमिति
उक्तं भवति ॥ ४४ ॥

तत्र कालः—

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ॥ ४५ ॥

भतुर्णां वेदानामेषोऽध्ययनकालः । एवं च प्रतिवेदं द्वादश वर्षाणि ॥ ४५ ॥

एषः कालः—

पादोनम् ॥ ४६ ॥

स एव एष कालः पादोनं वा प्रत्येतव्यः । पादोनं पादोनम् । प्रकृत्याद्विवात्पा-
देनेति तृतीया । तद्वत्षट्त्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव नव ॥ ४६ ॥

अर्धोनम् ॥ ४७ ॥

ऊनमित्येव समस्तचतुर्विंशतिवर्षाणि । प्रतिवेदं षट् ॥ ४७ ॥

त्रिभिर्वा ॥ ४८ ॥

पादैरूनमिति प्रकरणादभ्यते । द्वादश वर्षाणि । प्रतिवेदं त्रीणि ॥ ४८ ॥

द्वादशावराध्यम् ॥ ४९ ॥

अवराध्यशब्दोऽवरमात्रेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । द्वादश वर्षाण्यवरा मात्राऽवरमानं व्यून-
मानं यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यम् । पूर्वैरेव सिद्धे ब्रह्मचार्यतिम-
ेषावितया चतुरो वेदानितोऽरुपीयसा कालेन गृह्णाति तेनाप्येतावत्कालं गुरुकुले वस्तव्यम् ।
यावद्ग्रहणमित्यास्मिन्नपि पक्षे नातित्वरितेन स्नातव्यमिति । एवमर्थमिदमारभ्यते । एव-
मेकस्य वेदस्य ब्रह्मचर्यमवश्यंभावीत्यर्थात्सिद्धम् । गृह्यो षट्त्रिंशत्कालो नोक्तोऽत्र तु
द्वादशान्युनेनोक्तस्तस्माद्विकल्पार्थमेकवाक्यता । मनुष्याह—

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैविद्यकं व्रतम् ।

तद(र्धे)कं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वेति ॥

अथाणां वेदानां षट्त्रिंशत् । एकैकस्य द्वादश । तदधिकं अथाणामष्टादश । एकैकस्य
षट् । पादिकं वा अथाणां नव । एकैकस्य त्रीणि । ग्रहणान्तिकमेवेत्येकैकस्य त्रिंशत् ऊर्ध्वं
नियमो न प्रागित्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्ये द्वादश द्वादशैकैकवेदार्थे यथाकामं यावद्ग्रहणप-
क्षोऽपि तुल्यं विकल्पते । अपरे अतपुषः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति श्रुतिविरोधपरिहारा-
यष्टाचत्वारिंशतमिति पक्षमाधानानधिकारिणि मन्यन्ते । पक्षान्तराणि तु अधिका-
रिषु ॥ ४९ ॥

न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोऽस्ति ॥ ५० ॥

ब्रह्मचारिविद्यार्थशब्दयोरर्थ उक्तः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थो भवति न तेन दिवस-
मात्रमपि परस्य समीपे वस्तव्यम् । आचार्यसमीपे वस्तव्यमित्युक्तं भवति । विद्यार्थस्येति
वचनान्नैष्ठिकस्य कदाचिदन्यत्र वासेऽपि न दोषः । यद्वा भोजननिवृत्तिरेवोपवासः ।
परलोकायोपवासः परोपवासः । स विद्यार्थस्य न भवति । नैष्ठिकस्य न दोष इति । अत्र
पक्ष आहिताग्निरनुवादित्यादिविद्यार्थब्रह्मचारिविषयम् ॥ ५० ॥

अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥ ५१ ॥

ब्रह्म वेदस्तदर्थं यद्भक्तं चरितव्यं तद्ब्रह्मचर्यमधिक्रियते ॥ ५१ ॥

आचार्याधीनः स्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ ५२ ॥

आचार्याधीनतया स्यातव्यमिति विधिरनधीयानस्याप्युपनयनानन्तरम् । अन्यत्र
पतनीयेभ्य इति विशेषवक्ष्यामीति पतनीयेभ्य इति कारणे (करणे) कृत्यप्रत्ययः ।
कृत्यल्युट् बहुलमिति । अस्मद्वरति ब्राह्मणं व्यापादयेत्याचार्येण चोदितोऽप्येवमादि न
कुर्यात् ॥ ५२ ॥

हितकारी गुरोरप्रतिलोभयन्वाचा ॥ ५३ ॥

आचार्येण प्रयुक्तोऽप्यस्युक्तोऽपि तस्मै हितमेव कुर्यात्, वाचा प्रातिकूल्यमकुर्वन् ।
अत्र गुरुराचार्यः ॥ ५३ ॥

अपासनशायी ॥ ५४ ॥

आसनमुपवेशनं भावे ल्युट् । शयनं शायः । भावे घञ् । अथ आसनशायौ यस्य
सोऽपासनशायी । नित्ययोगार्थमिन्द्रिययोऽन्यथा बहुव्रीहिर्गोचालम् । गुरुसंनिवायश्च
आसीतायः शर्यतित्युक्तं भवति । अथः शब्दस्य सर्वेर्णदीर्घश्छान्दसोऽकारलोपश्च ।
अपपाठो वा । तृणेषु प्रस्तरेषु वाऽऽसनशयने शिष्टाचारसिद्धे ॥ ५४ ॥

नानुदेश्यं भुञ्जीत ॥ ५५ ॥

नानुदेश्यं श्राद्धाद्यं देवतार्थं योद्दिष्टं न भुञ्जीत । अग्रे न दोषो ब्रह्मचार्यत्वेन
कल्पितत्वात् ॥ ५५ ॥

तथा क्षारलवणमधुर्मांसानि ॥ ५६ ॥

न भुञ्जीतित्येव । क्षारलवणादीनि गृह्ये भोक्तव्यानीति उक्तं तत्फलार्थिने
निषेधो न भोक्तव्यानीति क्षारलवणानाम् । इक्षुविकाराः क्षाराः । लवणानि सामुद्रा-
दीनि ॥ ५६ ॥

अदिवास्वापी ॥ ५७ ॥

दिवा न स्वप्यात् ॥ ५७ ॥

अग्न्यसेवी ॥ ५८ ॥

चन्दनादिगन्धद्रव्याणि न सेवेत ॥ ५८ ॥

मैथुनं न चरेत् ॥ ५९ ॥

उपचारः क्रिया केलिः स्पर्शो मूषणवाससाम् ।

एकशय्यासनक्रीडाश्चुम्बनालिङ्गने तथा ॥

इत्यादेः सर्वस्योपलक्षणं मैथुनग्रहणम् ॥ ५९ ॥

उत्सन्नश्लाघः ॥ ६० ॥

श्लाघा शोभा सा उत्सन्ना यस्य ॥ उत्सन्नश्लाघः । एवंभूतो भवेत् । अक्षणादिना
मुखादिकमुज्ज्वलं न कुर्यादिति ॥ ६० ॥

अङ्गानि न प्रक्षालयीत ॥ ६१ ॥

विना शिरसा मु(सु)खार्थमुष्णोदकादिना शरीरं न प्रक्षालयेत् ॥ ६१ ॥

प्रक्षालयीत त्वशुचिलिप्तानि गुरोरसंदर्शे ॥ ६२ ॥

यानि तु मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तानि अङ्गानि तानि मृद्धिः प्रक्षालयेद्वाक्त्रन्धले-
पश्चापैति । तदपि गुरोरसंदर्शे यत्र स्थितो गुरुरमुं न पश्यति तत्र । आचार्यप्रकरणे गुरु-
ग्रहणात् पित्रादीनामपि ग्रहणम् ॥ ६२ ॥

नाप्सु श्लाघमानः स्नायात् ॥ ६३ ॥

स्नाने प्राप्ते न श्लाघमानः स्नायात् । किंतु दण्डवत्पूजेत् । स्नानीयैर्द्रव्यैर्मलापकर्षणं
श्लाघा, क्रीडा वा जले ॥ ६३ ॥

जटिलः शिखाजटो वा श्याद्वापयोदितरान् ॥ ६४ ॥

सर्वकेशानां जटा अथवा शिखामेव जटां कृत्वा इतरान्केशान्वापयेन्नापि-
तेन ॥ ६४ ॥

त्रिवृन्मौज्जी मेखला ब्राह्मणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ६५ ॥

मुञ्जानां विकारो मौज्जी । त्रिवृत् त्रिगुणाः । एवं भूता ब्राह्मणस्य मेखला भवति ।
सा च शक्तिविषये शक्तौ सत्यां दक्षिणावृत्तानां कर्तव्या । तद्धितार्थं गुणभूतानामपि
मौञ्जानामेताद्विशेषणम् ॥ ६५ ॥

जया राजन्यस्य ॥ ६६ ॥

राष्ट्रम् ॥ ६६ ॥

मौड्डी वाऽयोमिश्रा ॥ ६७ ॥

अथवा अयोमिश्रा क्वचित्कालायत्तेन बद्धा मेखला ॥ ६७ ॥

आवीसूत्रं वैश्यस्य सैरी तामली वेत्येके । ६८ ॥

अविरूपायुः । तत्संबन्धिनी ऊर्णा आवी । तत्कृतं सूत्रमावीसूत्रम् । सा मेखला वैश्यस्य भवति । सैरी क्षीरवाहयोक्त्ररज्जुः । तमालो वृक्षस्तस्य त्वचा अयिता तामली ॥ ६८ ॥

वैत्वः पालाशो वा दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधः
स्कन्धजोऽवाह्यो राजन्यस्य वादर औदुम्बरो
वा वैश्यस्य वासो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उप-
दिशन्ति ॥ ६९ ॥

गृह्ये गता एव केचित्त्विक्वरूपाय स्मार्यन्ते ॥ ६९ ॥

वासः ॥ ७० ॥

वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते येन तद्वासः ॥ ७० ॥

वक्ष्यते—

ज्ञानीक्षीमाजिनानि ॥ ७१ ॥

ज्ञानस्य विकारः ज्ञानी कर्षी । क्षुमा अतसी बस्य विकारः क्षीमम् । श्वेतपट्टाख्यो वासोविशेष इत्यन्ये । अजिनं यस्य कस्यचिन्मेध्यस्य पशोः । शीण्येतानि वर्णविशेषेण वासांसि ॥ ७१ ॥

काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ॥ ७२ ॥ (ख० २)

वस्त्रं कापसं तच्च काषायं कषायेण रक्तं पूर्ववत् ॥ ७२ ॥ (ख० २)

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ ७३ ॥

माञ्जिष्ठया रक्तं माञ्जिष्ठम् ॥ ७३ ॥

हारिद्रं वैश्यस्य ॥ ७४ ॥

हरिद्रया रक्तं हारिद्रं वैश्यस्य । एतान्युत्तरीयाणि ॥ ७४ ॥

हारिमणैष्यं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ७५ ॥

वस्ताजिनमिति वक्ष्यमाणत्वादिहाप्यजिनमिति गम्यते । अजिनमुत्तरमुत्तरय-
हस्थुपनयने यदाजिनं धार्यमुक्तं तद्धारणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मृगस्तस्य विकारः ।
ऐष्यं वा कृष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐष्यम् । एण्या दम् । द्विविधा एष्यः
कृष्णा भौराश्च । अतो विशेष्यते कृष्णमैष्यमिति ॥ ७५ ॥

अस्मिन्पक्षे विशेषमाह—

कृष्णं चेदनुपस्तीर्णासनधायी, स्यात् ॥ ७६ ॥

कृष्णं चेद्विभूषाञ्च केवलं हारिणं तस्मिन्नुपस्तीर्णे नाऽऽसीत् न च शयीत् । अयं तावदर्थः । शब्दनिर्वाहस्तु अघासनशायित्यत्र कृतः ॥ ७६ ॥

रौरवः राजन्यस्य ॥ ७७ ॥

रुर्विन्दुमान्मृगः ॥ ७७ ॥

वस्तजिनं वैश्यस्य ॥ ७८ ॥

वस्तश्छागः ॥ ७८ ॥

आविकः सार्ववर्णिकम् ॥ ७९ ॥

अविरुर्णायुः । स एवाऽऽविकः । तस्य चर्माऽऽविकम् । तत्सर्वेषामेव वर्णानाम् । तस्य हारिणादिभिर्विकल्पः ॥ ७९ ॥

कम्बलश्च ॥ ८० ॥

अथमप्याविक एव प्रावरणः सर्वेषाम् ॥ ८० ॥

काषायं चैके बलमुपदिशन्तीत्यारभ्य वासांस्यजिनानि च विहितानि ॥ काम-
वशेन विवेशमाह—

ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत् क्षत्रवृद्धिमिच्छन्वस्त्राण्येवो-
भयवृद्धिमिच्छन्नभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ८१ ॥

ब्रह्मवृद्धिर्ब्राह्मणवृद्धिः । क्षत्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥ ८१ ॥

अथ स्वपक्षमाह—

अजिनं त्वेवोत्तरं धारयेत् ॥ ८२ ॥

उत्तरमुत्तरीयमजिनमेव धारयेत् ॥ ८२ ॥

न गायेन्न रोदेत् ॥ ८३ ॥

गानं सामव्यतिरिक्तं न कुर्यात् । अश्रूणि न मुञ्चेत् ॥ ८३ ॥

अनृत्तदर्शी ॥ ८४ ॥

न नृत्तं पश्येत् ॥ ८४ ॥

सभाः समाजाश्चागन्ता ॥ ८५ ॥

द्युतादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायाः समाजाः । ताः सभाः समाजांश्च
ताच्छील्येन नो गच्छेत् । यद्वच्छया गमने न दोषः ॥ ८५ ॥

अजनवादशीलः ॥ ८६ ॥

अजनादः परिवादो लोकवार्ता वा तच्छीलो न स्यात् ॥ ८६ ॥

रहःशीलः ॥ ८७ ॥

सति संभवे रहःशीलः स्यात् ॥ ८७ ॥

गुरोरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिक्माणि ॥ ८८ ॥

येषु प्रदेशेषु गुरुदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिक्माणि मैत्रप्रसाधनादीनि
न कुर्यात् ॥ ८८ ॥

स्त्रीभिर्यावदर्थसंभाषी ॥ ८९ ॥

स्त्रीभिः सह यावत्प्रयोजनमेव संभाषेत न प्रसक्तानुप्रसक्तमतिचिरम् । नञ्वा-
निन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षतीति । अतिबालाभिरतिवृद्धाभिश्च न दोषः ॥ ८९ ॥

मृदुः ॥ ९० ॥

सभावान् ॥ ९० ॥

शान्तः ॥ ९१ ॥

इन्द्रियाणामसद्विषये प्रवृत्त्यभावः शमः । तद्वाञ्छान्तः ॥ ९१ ॥

दान्तः ॥ ९२ ॥

विहितेषु कर्मसु दमः । तद्दान् ॥ ९२ ॥

हीमान् ॥ ९३ ॥

हीर्लज्जा ॥ ९४ ॥

दृढसिद्धिर्धृतिः ॥ ९४ ॥

निश्चितफलः फले निश्चयवान् । अथवा फलद्वयमात्रे दृढां सिद्धिं मन्यमानो न
दृष्ट्येन विषीदेत् ॥ ९४ ॥

× शुभकर्मणः फलं लाभः । अशुभकर्मणः फलं हानिः । एतत्फलद्वयमित्यर्थः । तत्फलद्वयमवि-
शिष्टमपि बन्धादापतत्येवेति मत्वा लाभे न दृष्ट्येत्, हानौ न विषीदेत् । किंतु धैर्यमेवानिलम्ब्य
स्तिथयः स्वादिति तात्पर्यम् ।

अग्लानिः ॥ ९५ ॥

उत्साहचंपलः ॥ ९६ ॥

अक्रोधनः ॥ ९६ ॥

न कस्मैचित्कुप्येत ॥ ९६ ॥

समाहितः ॥ ९७ ॥

स्वस्थान्नःकरणः ॥ ९७ ॥

ब्रह्मचारी ॥ ९८ ॥

गतम् ॥ ९८ ॥

अनसूयः ॥ ९९ ॥

पराभ्युदयानुसंतापोऽसूया । तच्छीलो न स्यात् ॥ ९९ ॥

सर्वे लाभमाहरन्गुरवे सायंप्रातरमत्रेण भिक्षाचर्यं चरेद्भिक्ष-
माणोऽप्यत्राप्यत्रेभ्योऽभिक्षस्ताच्च ॥ १०० ॥

अपपात्राः प्रतिज्जेमजा रजकादयः । अपगतानि हि तेषां पात्राणि पाकाद्यर्थानि
चानुर्वर्ण्यैः सह । अभिशस्तान्वक्ष्यति अथ पतनीयान्त्यादिना । तानुभयोन्वर्ज्येति स्वाऽ-
न्यत्र भिक्षेत । तत्र च भिक्षमाणः सर्वे लाभं यच्च यावच्च लब्धं गोहिरण्यादि तत्सर्व-
ममात्यया गुरव आहरेत् । एवमहरहः कुर्वन्सायंप्रातरमत्रेण न हस्तादिना भिक्षाचर्यं
भिक्षाचरणं चरेत् कुर्यात् । सायंप्रातरिति वचनात् सायंगृहीतेन प्रातराशौ नापि
प्रातर्गृहीतेन सायमाशः ॥ १०० ॥

अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निम्नितुं ब्राह्मणप्राकृत्यते--

स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं
हुतं प्रजां पशून्ब्रह्मवर्चसमन्वाद्यमिति वृक्ते
तस्माद्दु इ वै ब्रह्मचारिसंघं चरन्तं न प्रत्याचक्षी-
तापि हेष्वेवंविध एवव्रतः स्यादिति हि
ब्राह्मणम् ॥ १०१ ॥

ध्याख्यातः समाहितः । समाहितो ब्रह्मचारी । यामिः स्त्रीभिर्भिक्षा प्रत्याख्यायते
तासां प्रत्याचक्षाणानां स्त्रीणामिष्टं यागैरर्जितं धर्मदत्तं च दानैरर्जितं हुतं दक्षिणामेव
गार्ह्यैरर्जितं सर्वमेव धर्मं वृक्ते आच्छिनत्ति । यस्मादेवं तस्माद्ब्रह्मचारिसंघं धर्मं
चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उहवै इति निपातो वाक्यालंकारार्थः । अपिहि शक्यौ

कदाचिदित्येवमर्थं द्योतयत । एषु संप्रीभूतेषु ब्रह्मचारिषु कदाचिदेवंविधः समाहित एवंप्रतः स्यात् । अथ ब्रह्मचर्यविधिरित्यारम्य यानि व्रतान्युक्तानि तैस्तद्ब्रह्मचारी स्यात् । संप्रावने लिङ् । संभवेत् । तस्मान्न प्रत्याचक्षतेत्येवं पैङ्गवमाह्वयं भवति ॥ १०१ ॥

नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ १०२ ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । न तल्लिङ्गाभासेनोच्छिष्टं मन्तव्यं किंतु दृष्टश्रुताभ्यामेव । दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् । श्रुतमाप्तोपदेशः । ताभ्यामेव [न] तदुच्छिष्टमवगन्तव्यम् ॥ १०२ ॥

भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ १०३ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मचारी भवत्पूर्वया वाचा भिक्षेत । भवति भिक्षां देहीति ॥ १०३ ॥

भवन्मध्यया राजन्यः ॥ १०४ ॥

भिक्षां भवति देहीति राजन्यो भिक्षेत ॥ १०४ ॥

भवदन्त्यया वैश्यः ॥ १०५ ॥

भिक्षां देहि भवन्तीति ॥ १०५ ॥

सर्वं लाभमाहरन्गुरव इत्युक्तम् । अथाऽऽहृत्य किं कर्तव्यमित्यत आह—

तत्समाहृत्योपनिषाद्य गुरवे प्रब्रूयाद्भैक्षमिदं भो इति ॥ १०६ ॥

तद्वैशं समाहृत्य संप्रीवे निषायाऽऽचार्याय प्रब्रूयाद्भैक्षमिदं भो इति ॥ १०६ ॥

तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ १०७ ॥

तेनाऽऽचार्येण प्रदिष्टं सौम्य स्वमेवं भुङ्क्ष्वेत्युक्तं भुञ्जीत ॥ १०७ ॥

विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ १०८ ॥

यदि गुरुर्विप्रोषितोऽसंनिहितः स्यात् तत आचार्यकुलायाऽऽचार्यस्य यस्कुलं भार्या पुत्रादि तस्मै प्रब्रूयात् । तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ १०८ ॥

तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ १०९ ॥

तैः सकुलैः सह गुरोर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः प्रब्रूयात् । तैः प्रदिष्टं भुञ्जीतेति विपरिणामेनान्वयः । गौतमोऽप्याह—असंनिधौ तद्व्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्य इति ॥ १०९ ॥

+ ब्राह्मणादिना ब्रह्मचारिणा स्वसजातीयगृहेष्वेव भिक्षितव्यम् । तदुक्तं व्यासेन—ब्राह्मणक्षत्रियविश्वधरेषु भैक्षमन्वहम् । सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकेनैव वा ॥ इति सा च भिक्षा पक्वान्त्य सजातीयगृहेषु ह्यर्थः । कलौ क्षत्रविशोदभावात् पक्वान्नाभिक्षायाः सार्ववर्णिकत्वं प्रवर्तते । सार्ववर्णिक-भिक्षाया युगान्तरपरत्वंमामात्रपरत्वं वा कोऽयम् ।

नाऽऽत्मप्रयोजनक्षरेत् ॥ ११० ॥

आत्मा प्रयोजनं प्रयोजको यस्य स आत्मप्रयोजनः । एवंभूतो भिक्षां न चरेत् । आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुङ्गीतेति वक्ष्यमाणप्रोषितविधिरप्रोषितेऽपि यथा स्यादिति ॥ ११० ॥

प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुङ्गीत ॥ १११ ॥

प्रोषितशिष्य आचार्यप्रयोजनः स्वप्रयोजनो वाऽऽचार्यकुलश्रोत्रियाभावे भिक्षातः किञ्चिदाद्याग्नौ +प्रक्षिप्य भुङ्गीत ॥ १११ ॥

भुक्त्वा स्वयममन्नं प्रक्षालयेत् ॥ ११२ ॥

अमन्नं योजनपात्रं भुक्त्वेति संनिधानात् । स्वयमेव प्रक्षालयेत् । भिक्षापात्रस्य स्वन्येनापि प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये ॥ ११२ ॥

न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥ ११३ ॥

पापच्छक्नोति भोक्तुं तावदेव योजनपात्रे कृत्वा भुङ्गीत ॥ ११३ ॥

अन्नक्तौ भूमौ निखनेत् ॥ ११४ ॥

भोजने प्रवृत्तो यदि भोक्तुं न शक्नुयात्तदा तदन्नं भूमौ निखनेत् ॥ ११४ ॥

अप्सु वा प्रवेशयेत् ॥ ११५ ॥

प्रक्षिपेत् ॥ ११५ ॥

आर्याथ पर्यवदध्याद्वा ॥ ११६ ॥

आर्यैर्वर्णिकः । तस्मा अनुपनीताय पर्यवदध्यात् । सर्वमेकस्मिन्पात्रेऽवधाय तत्समीपे भूमौ स्थापयेत् ॥ ११६ ॥

अन्तर्धिने वा शूद्राय ॥ ११७ ॥

अन्तर्धानमन्तर्धिः । सोऽस्यास्तीत्यन्तर्धी । त्रीक्षादित्वादिनिः । अन्तर्धी दासः । अन्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वम् । आशौचेषु तु स्वामितुल्यत्वात् । प्रकरणादाचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय वा शूद्राय पर्यवदध्यात् ॥ ११७ ॥

अथ ब्रह्मचारिणो यज्ञं विभ्रातुं हविरादीनि संपादयति—

* आचार्यमाचार्यार्थं वा प्रोषितः शिष्य इत्यर्थः । + श्रोत्रियार्थं सद्भावेऽसद्भावे चेत्यादिः । अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्य इत्येतदत्र न भवति । यदि स्वात्तत्रैवार्थं ज्ञयात्—तदभावेऽग्नौ कृत्वा भुङ्गीतेति । यद्यपि तत्राऽऽचार्यस्य विप्रवासः प्रकृतस्तथाऽपि न्यायसाम्याच्छिष्यप्रवासेऽपि भविष्यति ।

भैक्षं हविषा संस्तुतं तत्राऽऽचार्यो देवतार्थे ॥ ११८ ॥

भैक्षं हविष्येन संस्तुतं कीर्तितं तत्र तस्मिन्हविषि आचार्यो देवतार्थे देवकार्ये, तत्प्री-
त्यर्थत्वात् ॥ ११८ ॥

आहवनीयार्थे च ॥ ११९ ॥

तस्य जठरामावाहयमानत्वात् ॥ ११९ ॥

तं भोजयित्वा यदुच्छिष्टं प्राश्नाति ॥ १२० ॥

अनुवादेशु सर्वत्र विधिः प्रकरणीयः । तं भोजयित्वा तस्योच्छिष्टं प्राश्नी-
यात् ॥ १२० ॥

हविरुच्छिष्टमेव तत् ॥ १२१ ॥

इदामक्षणादित्यनीयमित्यर्थः ॥ १२१ ॥

यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमाहरति दक्षिणा एव ताः ॥ १२२ ॥

यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षाचरणे लब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहूतानि
यथालाभमाहरति ता दक्षिणा एव । दक्षिणासामानाधिकरण्यात्ता इत्युक्तम् ॥ १२२ ॥

स वा एव ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यं प्रव्रतः ॥ १२३ ॥

॥ एव एवंप्रभो यज्ञो ब्रह्मचारिणो नित्यं प्रतायते । एवंकुर्वता ब्रह्मचारिणा यज्ञा
एव नित्यं क्रियन्त इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥ १२४ ॥

अस्मै शिष्यायाऽऽचार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धं शास्त्रविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न दद्यात् ॥ १२४ ॥

किं पुनस्तत्—

यथा सास्त्रलक्षणमधुमांसानीति ॥ १२५ ॥ (ख. ३)

यथेति वचनाल्लुतिविप्रतिषिद्धमिति लक्षणतः प्रतिषेधाच्च क्षारादिग्रहणमेवंविधस्यो-
पलक्षणम् ॥ १२५ ॥ (ख. ३) ।

एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥ १२६ ॥

अग्न्यङ्गशेषो गन्धशेषो मांस्यशेष इत्यादयस्तु प्रतिषिद्धा आचार्येण देया इत्युक्त-
मेवेति ॥ १२६ ॥

केचित्तु श्रुतिविप्रतिषिद्धमपि आचार्यशेषमुपयुक्तानां दृश्यन्ते पूर्वः पूर्व आचारः
प्रमाणमिति वदन्ति तन्निराकरोति—

श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥ १२७ ॥

अनुमानाय प्रभवतीति आनुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वाऽनुमीयते । तस्मादानुमानिकादाचारस्तत्प्रत्यक्षा श्रुतिर्बलीयसी तद्विरोधे नानुमात्रं शक्यते । अनुमानम-
बाधित इति न्यायात् । एवं च ब्रुवता ब्रह्मचारिणः क्षारलवणादिप्रतिषेधः प्रत्यक्ष-
आक्षेपमूल इति दर्शितं भवति । यद्यपि क्षारलवणादिप्रतिषेधश्रुतेरुच्छिद्यत्यतिरेको वि-
षयः संभवति तथाऽपि संकोचोऽपि तस्या अविशेषप्रवृत्तायाः आनुमानिकादाचाराद्यु-
क्तः ॥ १२७ ॥

ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते गृह्णाति न गृह्णातीति । तत्किमाचा-
रासंकोचिका श्रुतिर्नानुमीयते । अत आह—

दृश्यते चापि मनुष्यकारणम् ॥ १२८ ॥

स्यादेवं यद्यप्याचारोऽगृह्यमाणकारणः स्यात् । गृह्यते तु कारणम् ॥ १२८ ॥

किं तत्—

मीतिर्गुणलभ्यते ॥ १२९ ॥

क्षारादिभोजने भुज्जानस्य मीतिर्भवति । ततश्च यत्र मीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र
शास्त्रमस्तीति न्यायात् संकोचिका श्रुतिरनुमीयत इति ॥ १२९ ॥

पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्+ ॥ १३० ॥

स्पष्टम् ॥ १३० ॥

धर्मविपत्तिपक्षावभोज्यम् ॥ १३१ ॥

यदि तयोर्धर्माद्विपत्तिपक्षिरपायो भवति ततो न भोज्यम् । यद्वा भुज्जानस्य वक्ष्या-
रिणो यदि धर्मो विपत्तिविद्धो भवति मधुमांसादिभिश्चत्वेन ततो न भोज्य-
मिति ॥ १३१ ॥

सायंश्रमरुदकुम्भमाहरेत् ॥ १३२ ॥

आचार्यस्य ज्ञानपानार्थम् ॥ १३२ ॥

सदाऽरण्यादेवानाहृत्याधो निदध्यात् ॥ १३३ ॥

सदा दत्तहमरण्यात् विश्रादिगृहादेधान् काष्ठानि आचार्यगृहे पाकाद्यर्थमाहरेत् ।
गतमेतद्गृहे । आहृत्याधो निदध्यात् । इदमपूर्वमधोनिधानमाचार्यस्य पुत्रादिषु बालेषु
पतनशङ्कया । अपर आह—आत्मनः समिदाधानार्थमाहरणमिति तदनुवादेनाधो-
निधानमभिधीयते दृष्टार्थमदृष्टार्थं चेति ॥ १३३ ॥

नास्तमिते समिद्धारो गच्छेत् ॥ १३४ ॥

अस्तमित आदित्ये समिध आहुतं न गच्छेत् । चोरव्याघ्रादिसंभवात् । समिद्धार
इत्यण् कर्मणि चेति तुमर्थेऽण् प्रत्ययः ॥ १३४ ॥

अग्निमिद्ध्वा परिसमूहं समिध आदध्यात्सायं यात-

यथोपदेशम् ॥ १३५ ॥

परिसमूहं परितो मार्जन्तम् । विप्रकीर्णस्याग्रे राशीकरणमित्यन्ये । यथोपदेशं
यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आदध्यात् । गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते ।
सर्वधर्माचरणार्थं सायंप्रातरादिकान्विशेषान्वक्ष्यामीति च ॥ १३५ ॥

सायमेवाग्निपूजेत्येके ॥ १३६ ॥

एक आचार्याः सायमेवाग्निपूजा कार्या न प्रातरिति मन्यन्ते ॥ १३६ ॥

समिद्धमग्निं पाणिना समूहेन समूहन्त्या ॥ १३७ ॥

समिदाधानेन समिद्धमग्निं पाणिनैव समूहेन समूहन्त्या । समूहनीं समार्जनीं दर्भ-
निर्मिता वेदाकृतिराचारात् ॥ १३७ ॥

प्राक्तु याथाकामी ॥ १३८ ॥

प्राक्तु समिदाधानात्परिसमूहने यथाकामी भवति । यथाकामस्य भावो यथाकामी ।
प्यञ् । भित्त्वान्कीप् ॥ १३८ ॥

नारयुदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्यादाचामेद्वा ॥ १३९ ॥

अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिषेचने च यदुपयुक्तमुदकं तच्छेषेण वृथा कर्माणि
अदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्यात् नाध्यायामेत् ॥ १३९ ॥

अवृथाकर्मत्वादस्य पुनः प्रतिषेधः—

पाणिसंशुब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाऽऽचामेत् ॥ १४० ॥

पाणिसंशुब्धं कुम्भादिगानं यत्पाणिना संक्षोभितं तेनोदकेन नाऽऽचामेत् । अद्यावु-
पात्रेण नाळिकैरेण वा वैनवेन च मृन्मयेन वा ताम्रमयेण वा पात्रेण स्वयमाचमनमाच-
रन्ति शिष्टाः ॥ १४० ॥

* नेदं तटाकादिषु स्वयमाचमने । यदा चापर आचामयति तर्दकेन पात्रेण यदावर्जितमुद-
कं तेन नाऽऽचामेत् । किंतु भाभ्यां हस्ताभ्यां करकादि गृहीत्वा यदावर्जितमुदकं तेनाऽऽचामेत् ।
एव च स्वयं यामहस्तेनाऽऽवर्जितेनापि नाऽऽचामेदिति तात्पर्यम् ।

स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ १४१ ॥

पूर्वमादिवास्वापीत्यनेन दिवास्वापः प्रतिषिद्धः । अनेन तु रात्र्यापि यावदाचार्यो न स्वपिति तावन्तं कालं स्वापः प्रतिषिध्यते । स्वप्नकथनं न कीर्तयेदित्यन्ये ॥ १४१ ॥

अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः ॥ १४२ ॥

अथ स्वप्नस्य प्रकृतत्वात् । स्वप्नानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्त उत्थायेत्यर्थः । अहरहर्नित्य-
माचार्यं गोपायेत् । किं दण्डादि गृहीत्वा नेत्याह—धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः । धर्मयुक्तानि
कर्माणि समित्कुशपुष्पाहरणादीनि । अर्थयुक्तानि युग्मवासाहरणादीनि ॥ १४२ ॥

स शुद्धात्संविशन्त्याद्धर्मगोपायमाज्जगुपमहमिति ॥ १४३ ॥

स ब्रह्मचारी यावदुत्थानाद्यावच्च संवेशनादेवमाचार्यं शुद्धात् । संविशन्शयनं मनू-
धर्मगोपायमाज्जगुपमहमिति मन्त्रं ब्रूवात् । धर्मं गोपायतीति धर्मगोपाय आचार्यस्तमह-
माज्जगुपमाभिमुख्येन रहि(शि)तवानस्मि । इदानीं संविशानीति मन्त्रस्यार्थः । अपर आह—
हे धर्म गोपाय रक्ष माम् । यस्मादहमाज्जगुपमाचार्यमेतावन्तं कालमिति ॥ १४३ ॥

प्रमादादाचार्यस्य बुद्धिपूर्वं वा नियमातिक्रम्य रहसि बोधयेत् ॥ १४४ ॥

प्रमादोऽनवधानम् । प्रमादाद्बुद्धिपूर्वं वाऽऽचार्यस्य यो नियमातिक्रमस्तं रहसि बोध-
येत् । इत्थमयं नियम आचार्यपादेनातिक्रम्यत इति ॥ १४४ ॥

अनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारभेत् ॥ १४५ ॥

यदि बोधितोऽप्याचार्यो न निवर्तेत ततः स्वयमेतस्य कर्तव्यानि ब्रह्मयज्ञादीनि
कर्माण्यारभेत कुर्यात् ॥ १४५ ॥

निवर्तयेद्वा ॥ १४६ ॥

प्रसह्य वा श्च स्वयं निवर्तयेत् ॥ १४७ ॥

अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी भवति तमाहुर्न स्वपितीति ॥ १४७ ॥

यः पूर्वमाचार्यादुत्तिष्ठति प्रतिबुध्यते । जघन्यशब्दः पश्चादर्थः । जघन्यश्च संविशति
तं ब्रह्मचारिणं न स्वपितीति धर्मज्ञा आहुः । प्रयोजनं स्वप्नं वर्जयेदिति यदुक्तं तस्या-
यमर्थः । न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥ १४७ ॥

स य एवं मणिहिताभ्या ब्रह्मचारी भवत्यत्रैवास्य सर्वाणि
फलवन्ति कर्माण्यवाप्तानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥ १४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रपरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने
प्रथमः पटलः ॥ १ ॥ (ख० ४) ॥

आचार्याधीनः स्यादित्याश्रम्य यस्य नियमा उक्ताः ॥ ब्रह्मचारी एवमुक्तेन प्रकारेण
प्रणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्ष-
व्याऽऽस्तात्तत्रैव शरीरन्यासः । वक्ष्यति चाऽऽचार्यकुले शरीरन्यास इति । अस्यैवंविधस्य
ब्रह्मचारिणोऽग्नौ ब्रह्मचर्याश्रमे, सर्वाणि फलवन्ति यथोतिष्ठोमादीनि कर्माणि अवा-
प्तानि भवन्ति तत्फलवाप्तिरैवैतद्वाप्तिः । यान्यपि कर्माणि गृहमेधे गृह्यशास्त्रे विवाहा-
दीनि अष्टकान्तानि तान्यप्यवशाप्ताणि भवन्ति । तदेवं नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयमिदं
सूत्रम् ॥ १४८ ॥ (ख० ४) ॥

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे धर्म-
सूत्रव्याख्यायामुज्ज्वलायां वृत्तौ षड्विंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथ द्वितीयः पटलः ।

नियमेषु तपःशब्दः ॥ १ ॥

आचार्याधीनः स्यादित्यादयो नियमा उक्ता अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे तपःशब्दस्तेषु
द्रष्टव्यो न क्लृप्तादिषु ॥ १ ॥

तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्त्वति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात् ॥ २ ॥

तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्त्वति गृहीतं वेदं निःसार-
यति । एतस्माद्विनियमातिक्रमेणाध्येतुः पुरुषाश्च केवलादेवैतस्मात् । किं तर्हि सहापत्या-
दपत्येन सह वर्तत इति सहापत्याः । नोपसर्जनस्येति समाधामावे रूपम् । अपत्यादपि
ब्रह्म निःसारयति । यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति तथाऽपि पितृशोषादेव
ततोऽपि ब्रह्म निःसरति नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात्सहापत्याद्गृहीतं ब्रह्म
निःसरति । ब्रह्मयज्ञादिषु प्रयुज्यमानमपि अकिंचित्करं भवतीत्यर्थो विवक्षितः । स्व-
त्सेक्ष सकर्मकस्य प्रयोगो माप्ये दृष्टः स्ववत्युदकं कुण्डिकेति । अपर आह तदतिक्र-
मेऽविद्याकर्मनियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः । यतो निःस्त्वति ब्रह्म
निःसरतीत्यर्थः । शेषं समानमिति । विद्याकर्म पातिस(रिस्)ति ब्रह्म च निःस्त्वतीत्यन्ये ।
कुर्वत इति चाध्याहार्य तदतिक्रमेण विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निःस्त्वतीति ॥ २ ॥

न केवलमकिंचित्करं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं प्रत्युतानर्थकमित्याह—

कर्तृपत्यमनायुष्यं च ॥ ३ ॥

कर्तृशब्देन स्वर्गाभिधायिना नरको लक्ष्यते । पतत्यनेनेति पत्यम् । एवंभूतं विद्या-
ग्रहणं नरकहेतुर्भवति । अनायुष्यं आनायुष्करं च ॥ ३ ॥

तस्माद्वयस्योऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥ ४ ॥

अत एवःपरेषु अर्वाचीनेषु कलियुगवर्तिषु योनिषु न जायन्ते मन्त्रदृशो न भवन्ति ।
नियमातिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वात् ॥ ४ ॥

कथं तर्ह्यतना अतिक्रामन्तोऽपि नियमानल्पेनैव यत्नेन चतुरो वेदान् गृह्णन्ति ।
पुनान्तरे सन्ध्यागनुष्ठितस्य नियतकर्षणः फलशेषेणेत्याह—

* भूतर्षवस्तु भवन्ति केचित्कर्म्मफलशेषेण पुनःसंभवेऽपि ॥ ५ ॥

पुनःसंभवः पुनर्जन्म ॥ ५ ॥

अत्रोदाहरणम्—

अथ यथा श्वेतकेतुः ॥ ६ ॥

श्वेतकेतुर्लक्षणेनैव कालेन चतुरो वेदाश्नमाह । तथा च छान्दोग्यम्—श्वेतकेतु-
र्होऽऽरुणेय आस तँ ह वितोवाच श्वेतकेतो वाऽग्रहवर्धनं वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽन-
मूक्यं ब्रह्मबन्धुरिष भवति । स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्भिःशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य
महामना अनुमानमानी स्तत्र एवायेति ॥ ६ ॥

एवं नियमातिक्रमे दोषमुक्त्वा तदनुष्ठाने सिद्धिमाह—

यत्किञ्च समाहितोऽब्रह्माऽऽचार्यादुपयुक्ते ब्रह्मवदेव
तस्मिन्फलं भवति ॥ ७ ॥

अब्रह्मापि पररूपं कतन्तवत् । अपेक्षाकारलोपः । विहितविनद्धादिवत् ।
वेदव्यतिरिक्तमपि यत्किञ्चिद्विषयमप्रादिकं समाहितो नियमवान्भूत्वाऽऽचार्यादुपयुक्ते
गृह्णाति तस्मिन्ब्रह्मवदेव फलं भवति ॥ ७ ॥

मिमहाज्जुमहशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह—

अथो यत्किञ्च मनसा वाचा ध्येया वा संकल्प-
यन्ध्यावत्याहाभिचिपश्यति वा तथैव सद्भवती-
त्युपदिशन्ति ॥ ८ ॥

* उक्तं भूतस्य तस्मात्तारः भूतर्षव उच्यन्ते । × पररूपं कतन्तवदपेक्षाकारलोपः । विहित-
विनद्धादिवत् । अत्रोदाहरणं ब्रह्मवदेव समाहितोऽब्रह्माचार्यादुपयुक्ते गृह्णाति तस्मिन्ब्रह्मवदेव फलं भवति ।
यते । शुक्तादुक्तं सदासर्वविचारणीयम् ।

अथो अपि च यत्किञ्च निग्रहात्मकमनुग्रहात्मकं ॥ संकल्पयंश्चिकीर्षन्मनसा निन्दितेन शिवेन वा ध्यायतीत्यभिदमस्यास्त्विति तथैव तद्वचति । एवं यत्किञ्च संकल्पयंश्चक्षुषा पीरा(चोरे)ण मेत्रेण वाऽभिविपश्यति तथैव तद्वचतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥८॥

अवश्यं धर्मयुक्तेनाध्येतव्यमित्युक्तम् । इदानीं धर्मो लक्षणतल्लिखेत्साह—

गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसं-
वृत्तिरिति ॥ ९ ॥

चैरनुष्ठितैर्गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि षादप्रक्षालनादीनि । स्वस्तीत्यभि-
नाशनाम तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तच्च त्रिविधम् । दृष्टार्थमदृष्टार्थमुभयार्थं चेति ।
दृष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः । अदृष्टार्थं क्षारादिनिषेधः । उभयार्थं भिक्षाचरणादीनि ।
अध्ययनसंवृत्तिरधीतस्य वेदस्याभ्यासः ॥ ९ ॥

अतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणि ॥ १० ॥

कर्माणीति शेषः । एतेभ्योऽन्यानि कर्माणि निवर्तन्ते । ब्रह्मचारिणा न कर्तव्या-
नीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वाध्यायधृग्वर्मरुचिस्तपस्व्यूजुर्भृदुः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥११॥

स्वाध्यायधृक् । अधीतस्य स्वाध्यायस्य धारयिताऽविस्मर्ता । धर्मो रुचिर्यस्यासौ
धर्मरुचिः । तपस्वी नियमेषु तपःशब्द इति तद्वान् । ऋजुरमायायी । सृदुः क्षमा-
यान् । एवंभूतो ब्रह्मचारी सिध्यति सिद्धिं प्राप्नोति । उक्ता सिद्धिः । अथो यत्किञ्च
मनसेत्यत्रोक्तानां पुनर्वचनमादराव । तदनुष्ठाने फलभूमाऽतिक्रमे च दोषभूमेति ॥११॥

सदा महान्तमपरराजप्रुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातरभि-
वादयी(ये)नासावहं भो इति ॥ १२ ॥

सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रेः पश्चिमवाममुत्तिष्ठन्नुत्थाय च समीपे तिष्ठन्गुरोः
प्रातरभिवादयी(ये)ताभिवादयेऽसावहं भो इति ब्रुवन् । असाविष्यात्मनो नामनिर्देशः ।
यथाऽभिवादये यज्ञशर्मोऽहं भो इति ॥ १२ ॥

समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां प्राकृमातरा-
न्नात् ॥ १३ ॥

अन्येषामपि वृद्धतराणां प्राकृमातराणात्प्रातर्मौजनात्प्राकृमानाभिवादनमभिवादयी-
(ये)त ते चेत्समानग्रामे वसन्ति ॥ १३ ॥

प्रोक्ष्य च समागमे ॥ १४ ॥

यदा स्वयं प्रोक्ष्य चाऽऽगत आचार्यादयो वा तदाऽप्यभिवादयी(ये)त । इदं भैमिशिकं
पूर्वं नित्यम् ॥ १४ ॥

अथ काम्यम्—

स्वर्गमायुश्चेत्सन् ॥ १५ ॥

अभिवादयी(ये)तेत्येव ॥ १५ ॥

अभिवादनप्रकारं वर्णानुपठ्येणाऽऽह—

दक्षिणं बाहुं च ओन्नतमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीतोरःसमं

राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः ॥ १६ ॥

ब्राह्मणोऽभिवादयमान आत्मनो दक्षिणं बाहुं ओन्नतमं प्रसार्यभिवादयी(ये)तोरःसमं
राजन्यो दक्षिणं बाहुं प्रसार्यभिवादयी(ये)तेति गम्यते । एवमुत्तरयोरपि । मध्यसममुदर-
समं वैश्यः । ऊरुसममित्यन्ये । नीचैः पादसमं शूद्रोऽभिवादयी(ये)त ॥ १६ ॥

प्राञ्जलिः ॥ १७ ॥

प्राञ्जलिर्यथा भवति तथाऽभिवादयी(ये)त । अञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः । प्रा(ञ्ज)लिः इति
तु पुक्तः पाठः ॥ १७ ॥

प्लावनं च नाज्ञोऽभिवादाने पूर्वेषां वर्णानाम् ॥ १८ ॥

अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवादयितुर्नाज्ञः प्लावनं कर्तव्यम् । प्लुतः कर्तव्य
इत्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां शूद्रवर्जितानाम् । प्रत्यभिवादेऽशूद्र इति पाणिनिस्मृतिः । तत्र
वाक्यस्य टेःनुवृत्तेः । प्रत्यभिवादवाक्यस्यान्ते नामयोगः । तस्मै टेः प्लुतः । आयुष्मान्भव
सौम्य ३ इति प्रयोक्तव्यम् । स्मृत्यन्तरवचनाज्ञादक्ष पश्चादकारः । तथा
च मनुः—

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नाज्ञोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ इति ।

आयुष्मान्भव सौम्य देवदत्त ३ अ इति प्रयोगः । शंभुर्विष्णुश्चक्रपाणिरित्येवमा-
दीनां नाज्ञां संबुद्धौ गुणे कृते ' एचोऽप्रगृह्यत्वादूराद्धूते पूर्वस्यार्थस्यादुत्तरस्येदुतौ '
इत्ययमपि विधिर्भवति । अन्ते अकारः । तथोच्चार्यवि संहितायामिति चकार-
वकारौ च भवतः । शंभा ३ व विष्णा ३ व चक्रपाणा ३ इति । प्रत्यभिवादाने चेति
चकारस्यार्थं न पश्यामः । तस्मादनर्थक एव चकारः । अनर्था अपि निपाताः
प्रयुज्यन्ते ॥ १८ ॥

उदित आदित्य आचार्येण समेत्योपसंग्रहणम् ॥ १९ ॥

उदिहे त्वादित्य आचार्येणाध्ययनार्थं समेत्य वक्ष्यमाणविधिनोपसंग्रहणं कुर्यात् ॥ १९ ॥

सदैवाभिवादसम् ॥ २० ॥

अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तप्रकरेणाभिवादनमेव । अयमनुवाद उत्तरया विवक्षया ॥ २० ॥

उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २१ ॥

अभिवादनप्रसङ्गे सदैवोपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २१ ॥

किमिदमुपसंग्रहणं तदाह—

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमवस्तादभिमृश्य

सकृष्टिकमुपसंगृहीयात् ॥ २२ ॥

आत्मनो दक्षिणेन पाणिनाऽऽचार्यस्य दक्षिणं पादमवस्तादभिमृश्य । अवःशब्द उपरिभावे । अवस्ताद्योपरिष्ठाञ्चाभिमृश्य सकृष्टिकं सगुल्फम् । साकुष्ठमित्यन्वे । उपसंगृहीयात् । इदमुपसंग्रहणम् । एतत्कुर्यात् । ॥ २२ ॥

उभाभ्यामेवोभावाभिपीडयत् उपसंग्राह्यावित्येके ॥ २३ ॥

उभाभ्यामेव पाणिभ्यामुभावेवाऽऽचार्यस्य पादावभिपीडयतो माणवकस्योपसंग्राह्यावित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयत् इति कृत्यानां कर्तारि वेति षष्ठी । नत्र मनुः—

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सध्येन सव्यः स्पष्टन्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

इति ॥ २३ ॥

सर्वाह्णं सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये ॥ २४ ॥

सर्वं च तदहश्चेति सर्वाह्णम् । राजाहः सखिम्यष्टच् । अहोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः । अह्नोऽदन्तादिति णत्वम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वाह्णं तदा सुयुक्तः सुसमाहितोऽनन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः । नान्तरयतीत्यनन्तरः । अध्ययनाद्यपानाऽऽत्मानमन्तरयति यथाऽध्ययनात् विच्छिद्यते तथा स्यात् अध्याये स्वाध्यायकाले । अध्याय इत्यनुवादः ॥ २४ ॥

तथा गुरुकर्मसु मनसा चानध्याये ॥ २५ ॥

मनसा चानध्याय इति विशेषाभिधानादनध्याय इति प्रायेण पठन्ति । तत्र नकारश्छान्दसोऽपपाठो वा । गुरुकर्मसु तथा स्यात् सुयुक्तोऽनन्तर एव स्यादनध्याये ॥ २५ ॥

१ पटलः) महादेवदीक्षितविरचितोऽष्टाध्यायवासनेतम् ।

२९

आहूताध्यायी च स्यात् ॥ २६ ॥ (ख० ५) ।

आचार्येणाऽऽहूतोऽधीधीन । नाध्ययने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥ २६ ॥ (ख० ५) ।

सदा निशायां गुरुः संवेद्येत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य
संवाहानुज्ञातः संविशेत् ॥ २७ ॥

सदा प्रत्यहं निशायामतिक्रान्ते पदोषे संवेशयेत् । कथम् । गुरोः पादौ प्रक्षाल्य
संवाह्य च । संवाहनं पादतले हस्तेन मर्दनम् । अनुज्ञातः संविशेत् । गुरुणाऽनुज्ञातः
स्वयं संविशेत् । शयीत ॥ २७ ॥

न चैनमभिप्रसारयीत ॥ २८ ॥

एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ २८ ॥

न स्वध्वायाः सक्तोऽभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥ २९ ॥

यदा ह्य गुरुः स्वध्वायां निदिशेते तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषायेत्येके
मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति ॥ २९ ॥

न चास्य सकाशे संविष्टो भाषेत ॥ ३० ॥

तस्याऽऽचार्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टः शयानो नाभिभाषेत । कार्यभेदनादावुत्था-
देव भाषेत ॥ ३० ॥

अभिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् ॥ ३१ ॥

आचार्येणामिभाषित आसीनस्तु प्रतिब्रूयात् । इतदाचार्य आसीने शयाने
वा ॥ ३१ ॥

अनूत्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ३२ ॥

यदा स्वाचार्यस्तिष्ठन् ब्रूते तदा तमनूत्थाय प्रतिब्रूयात् ॥ ३२ ॥

गच्छन्तमनुगच्छेद्वाचनमनुधायेच्च सोपानद्वेष्टिशिरा अवहित-
पाणिर्वाऽऽसीदेत् ॥ ३३ ॥

अनुधावेदित्यन्तं स्पष्टार्थम् । उत्तरसोपानतत्प्रतिषेधाच्च सोपानद्विष्टानुवाकोऽध्यापकास्त्विति
प्रतिवेदितुम् । आचार्यसमीपे न सोपानत्क आसीदेत् । अपि वा वेष्टितशिरा अवहितपा-
णिर्वादिहस्त एवभूतोऽपि नाऽऽसीदेत् ॥ ३३ ॥

अध्यापकस्तु कर्मयुक्तो वाऽऽसीदेत् ॥ ३४ ॥

अध्वानं प्राप्तोऽध्यापकः । कर्मणि दात्रादिसाध्ये प्रवृत्तः कर्मयुक्तः । एवभूतस्तु
सोपानत्कान्तिकोऽप्यासीदेत् ॥ ३४ ॥

न चेदुपसीदेत् ॥ ३५ ॥

न चेदाचार्यसमीप उपसीदेदुपविशेत् । यदि तूपविशेदध्वापन्नः कर्मयुक्तो वा तदो-
पानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥ ३५ ॥

देवमिषाऽऽचार्यमुपासीताविकथयन्नाविमना वाच५ शुश्रूष-
माणोऽस्य ॥ ३६ ॥

योऽयं देवं भजते स तद्भावनयाऽऽचार्यमुपासीत । अविकथयन् । व्यर्थाः कथा वि-
कथाः । ता अकुर्वन् । अविमनाः । अविसिद्धमनाः । वाचमस्याऽऽचार्यस्य शुश्रूष-
माणः ॥ ३६ ॥

अनुपस्थकृतः ॥ ३७ ॥

उपस्थकरणं प्रसिद्धं तत्कृत्वा नोपासीत ॥ ३७ ॥

अनुवाति वीतः ॥ ३८ ॥

वातेऽनुवाति वीतो विपर्ययेण इत उपासीत । प्रतिवाते तु वक्ष्यमाणेन प्रतिविध्यते ।
मनुरप्याह—प्रतिवातेऽनुवाते च नाऽऽसीत गुरुणा सह । इति ॥ ३८ ॥

अप्रतिष्ठन्वः पाणिना ॥ ३९ ॥

पाणिना प्रतिष्ठन्वो न स्यात् । पाणितलं भूमौ कृत्वा पाण्याकम्बनो नाऽऽसीत
॥ ३९ ॥

अनपश्रितोऽन्यत्र ॥ ४० ॥

अन्यत्र कुट्टादावाश्रितो न स्यात् । कुट्टाद्यपश्रितो नाऽऽसीत ॥ ४० ॥

यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥ ४१ ॥

यदा द्विवस्त्रस्तदाऽन्यतरेण वाससा यज्ञोपवीती स्यात् । अथवा सूत्रमेवोपवीतार्थ-
मित्येष विविस्तदा न भवति ॥ ४१ ॥

अधोऽनिवीतस्त्वेकवस्त्रः ॥ ४२ ॥

यदा त्वेष एकवस्त्रो भवति तदाऽनिवीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्वाप्येकदेशेनोत्तरी-
यम् ॥ ४२ ॥

* उपस्थ शब्द आसनविशेषं भूते । आकुम्बित्य सभ्यमाजुन उपरि दक्षिणपादप्रक्षेपे कृत्वा
यस्तुक्षेनावस्थानं तदुपस्थकरणमिति । उपस्थं कृत्वा (वै. आ० २।११) इत्यत्र स्पष्टमित्यर्थः ।

अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥ ४३ ॥

स्वयमाचार्याभिमुख आत्मानं प्रत्यनभिमुखमाचार्यमुपासीत । स्वयमाचार्यमेव पश्येत् ।
आचार्यस्य पुर आर्जवेनाऽऽसीत ॥ ४३ ॥

अनासन्नोऽनतिदूरे ॥ ४४ ॥

अनासन्नश्च स्यात् । अतिदूरे वा न स्यात् ॥ ४४ ॥

बावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नुयात् ॥ ४५ ॥

बावदन्तराळ आसीन आचार्यो बाहुभ्यां प्राप्तुं शक्नुयात् तावत्यासीत ॥ ४५ ॥

अप्रतिपातम् ॥ ४६ ॥

आचार्यस्य प्रतिपातं नाऽऽसीत ॥ ४६ ॥

एकाध्यायी दक्षिणं बाहुं मत्सुपसीदेत् ॥ ४७ ॥

यदैक एवाधीत आचार्यस्य दक्षिणं बाहुं प्रति दक्षिणपार्श्व उपसीदितुमिच्छेत् ॥ ४७ ॥

यथावकाशं बहवः ॥ ४८ ॥

बहवस्तु शिष्या यथावकाशमुपविशेयुः ॥ ४८ ॥

तिष्ठति च नाभ्यासीत नासनयोगविहिते ॥ ४९ ॥

आसनयोग आत्मरूपना । आसनयोगेन विहितः संभावित आसनयोगविहितः ।
नाऽऽसनयोगविहितो नासनयोगविहितः । आसनयोगेनासंभावित आचार्ये तिष्ठति च
न स्वयमासीत ॥ ४९ ॥

आसीने च न संविशेत् ॥ ५० ॥

शयनयोगविहित इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयोगेनासंभावित आचार्य
आसीने स्वयं न संविशेत् शयीत ॥ ५० ॥

चेष्टति च चिकीर्षस्तच्छक्तिविषये ॥ ५१ ॥

ध्यत्ययेन परस्मैपदम् । आचार्ये चेष्टति स्वयमपि चिकीर्षन्स्यात् । किमविशेषेण ।
तच्छक्तिविषये शक्तिः शक्ते विषये । यथाचार्येण क्रियमाणमात्मनः शक्तेर्विषयो भवति ।
चिकीर्षन्निति सम्प्रत्यययोगादिच्छामेव प्रदर्शयेत् । नाऽऽच्छिद्य कुर्यात् । प्रदर्शितायामिच्छा,
यामाचार्यो यद्वक्तव्यमासीत् प्रदर्शयेत् । अशक्तिविषये तु नेच्छाऽपि प्रदर्शयितव्या । चिकी-
र्षेदिति युक्तः पाठः ॥ ५१ ॥

न चास्य सकाशेऽन्वक्स्थानिनमुपसंगृहीयात् ॥ ५२ ॥

आचार्यव्यतिरिक्ता गुरुवोऽन्वक्स्थानिन इति स्मार्तो व्यवहारः । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणामिति तमवेदयान्वक्स्थानपदमेवामिति कृत्वाऽऽचार्यस्य संनिधायन्वक्स्थानिनं नोपसंगृहीयात् ॥ ५२ ॥

गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ५३ ॥

न चैनमन्वक्स्थानिनं गोत्रेणभिजनकुलदिना कीर्तयेत्तुषीत । मार्गवोऽयं महाकुल-
प्रसूत इति ॥ ५३ ॥

न चैनं मत्पुत्रिष्ठेदनुत्तिष्ठेद्वाऽपि चेदस्य गुरुः स्यात् ॥ ५४ ॥

प्रत्युत्थानमपि स्वयं न कर्तव्यमचार्यस्य सकाशे । यदा पुनरसावाचार्यसकाश आसित्वा गमनायोत्तिष्ठति तदाऽनुत्थानमपि न कर्तव्यम् । यद्यप्यसावाचार्यस्य मातु-
र्यादिगुरुः स्यात्तदाऽऽचार्यस्य प्रचार्यसंनिपात इति पूजां वक्ष्यति तेनैव न्यायेन मातु-
र्यादिविषयि प्रसक्त इदमुक्तम् ॥ ५४ ॥

देशात्त्वासनाच्च संसर्पेत् ॥ ५५ ॥

किंतु देशात्त्वासनाच्च संसर्पेत् । तस्य समानार्थम् ॥ ५५ ॥

नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥ ५६ ॥

तस्याऽऽचार्यस्यान्तेवासिनं नाम्नैव कीर्तयेद्यज्ञशर्ममिति । यद्यप्यसावात्मनो गुरुर्भवती-
त्येवमेके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नामग्रहणं न कर्तव्यमिति ॥ ५६ ॥

यस्मिंस्त्वनावार्थसंबन्धाद्गौरवं वृत्तिरेव तस्मिन्न-
न्वक्स्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥ ५७ ॥

यस्मिंस्तु पुरुषे शिष्याचार्यमावमन्तरेणापि विद्याचारित्रादिना लौकिकानां गौरवं
तस्मिन्नन्वक्स्थानीयेऽपि आचार्ये वा वृत्तिः सा कर्तव्या । अन्वक्स्थानीयेऽप्यन्वक्स्थानि-
न्येव ॥ ५७ ॥

भुक्त्वा चास्य सकाशे नानुत्थायोत्तिष्ठं प्रयच्छेत् ॥ ५८ ॥

अस्याऽऽचार्यस्य भुज्जानस्याभुज्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वाऽनुत्थायोत्थापनमकृत्यो-
त्तिष्ठं न प्रयच्छेत् । आचार्याय वा पर्यवदध्यादिति यद्विहितम् ॥ ५८ ॥

आचामेद्वा ॥ ५९ ॥

आचमनमप्यनुत्थायं न कुर्यात् ॥ ५९ ॥

किं करवाणीत्यामन्त्र्य ॥ ६० ॥ (स्त्र० ६) ।

आचम्य किं करवाणीति गुरुमामन्त्र्य ॥ ६० ॥ (ल० ६) ।

उत्तिष्ठेत्तूर्णी वा ॥ ६१ ॥

विकल्पः । आमन्त्र्येति लिङ्गादुत्थायाप्याचमनं न कुर्यात् । आचार्यस्तकाश एव वाऽऽचामेत् ॥ ६१ ॥

नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षिणीकृत्यापेयाग्नं प्रेक्षेत नम्रां स्त्रियम् ॥ ६२ ॥

उत्थाय कार्यवत्तया गन्तुमिच्छन्गुरोरपसम्यं न पर्यावर्तेत किं प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् । स्त्रियं प्रेक्षमाणस्य मनसो विकारो भवति । तन्मम्रां नेक्षेत ॥ ६२ ॥

ओषधिवनस्पतीनाच्छिद्य नोपजिघ्रेत ॥ ६३ ॥

ओषधयः फलप्राकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति । वीरुद्वृक्षाणामप्युपलक्षणम् । तेषां पत्रपुष्पे आच्छिद्य नोपजिघ्रेत् । आच्छिद्येति वचनाद्याद्याच्छिके गन्धग्रहणे न दोषः ॥ ६३ ॥

उपानहौ छत्रं यानमिति वर्जयेत् ॥ ६४ ॥

यानं शकटादि । इति छत्रं एवंप्रकाराणामुपग्रहणार्थः । तत्र गौतमः—वर्जयेन्मधुमांसगन्धमास्यदिवास्वापाज्जनाभ्यञ्जनोपानच्छत्रकामकोधलोममोहवादवादनस्नानदन्तधावनहर्षनृत्यगीतपरिवादमयानीति ॥ ६४ ॥

नोपजिघ्रेत्स्त्रियं मुखेन ॥ ६५ ॥

ज्ञातामुल्लिखं वा स्त्रियं बालमपि मुखेन नोपजिघ्रेत् । मुखेनेति वचनाद्याद्याच्छिके गन्धग्रहणे न दोषः ॥ ६५ ॥

न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥ ६६ ॥

हृदयेन भगवता स्त्रियं न प्रार्थयेत् । अपीयं मे स्यादिति ॥ ६६ ॥

नाकागणादुत्पृष्ठेत् ॥ ६७ ॥

कारणं विना स्त्रियं नोपपृष्ठेत् । कारणं योक्त्रमनहनविस्त्रमनपतनधारणादि ॥ ६७ ॥

* रजस्वलौ रक्तदन्सत्यवादी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ ६८ ॥

* न स्यादेत यदि स्यादेतापिगृह्य स्मर्येतेति हि ब्राह्मणम् । स्मर्यते न कुर्यात् । यदि तु ह्योतिरेकाद्वारयितुं न शक्नोति तदा हस्तान् मुखेऽपिगृह्य पिपाय स्मर्यते कुर्यादिति ब्राह्मणग्रन्थे स्थितमित्यधिकं कथितम् ।

रजस्वलो मलिनमात्रः । रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन्तः । छान्दसो दन्तादेशः । पञ्चि-
दन्त इत्यर्थः । दन्तदुमयमपि उत्सन्न-स्त्राद्य इत्यनेन गतमपि पुनरुच्यते, अतिक्रमे श्रौत-
प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । अनृतं चोक्त्वेति प्रायश्चित्तं वक्ष्यति । सत्यावादी स्यादिति
हि भाषणम् ॥ ६८ ॥

यां विद्यां गुरौ कुरते तेऽप्यस्याऽऽचार्या ये
तस्यां गुरोर्वैश्याः ॥ ६९ ॥

आत्मनो गुरौ यां विद्यां कुरुतेऽधीते तस्यां विद्यायां गुरोर्धे वंश्या आचार्यास्तेऽ-
प्यस्य माणवकस्याऽऽचार्याः । यद्यपि साक्षात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथाऽपि त
आचार्यवदुपचरितव्याः । तस्यामिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वंश्यास्तेषु नायं
विधिः ॥ ६९ ॥

यानन्यान्पश्यतोऽस्याऽऽचार्य उपसंगृहीयात्
तदात्वे त उपसंग्रहाः ॥ ७० ॥

अस्य माणवकस्य पश्यतोऽस्मिन्माणवके पश्यति यानन्यानाचार्य उपसंगृहीयात् ते
तस्य माणवकस्याप्युपसंग्रहाः । किं सदा नेत्याह—तदात्वे तस्या दद्यायाम् । अपर
आह—तदामृति उपसंग्रहाः । तु शब्दात्समावृत्तेनापीति ॥ ७० ॥

गुरुसमवाये भिक्षायामुत्पन्नायां यममुबन्ध(द)-
स्तदधीना भिक्षा ॥ ७१ ॥

यदा द्वितीयं तृतीयं वा वेदनानिवानस्य माणवकस्य गुरुसमवायो भवति गुरुवः
समवेता भवन्ति तदा भिक्षायामुत्पन्नायां यं गुरुनिदानामनुबन्धो(दो) यतोऽधीते तद-
धीना भिक्षा । यच्च यावच्च लब्धं तत्तस्मै निवेदयेत् । तदुक्तञ्च विनियोगः ॥ ७१ ॥

समावृत्तौ मात्रे दद्यात् ॥ ७२ ॥

कृतसमावर्तनो विवाहः त्रामर्जितं मात्रे दद्यात् ॥ ७२ ॥

माता भर्तारं गमयेत् ॥ ७३ ॥

माता पतिं प्रापयेत् ॥ ७३ ॥

भर्ता गुरुम् ॥ ७४ ॥

सोऽपि भर्ता गुरुं प्रापयेत् । माणवकस्य गुरुम् । माणवकार्जितं द्रव्यं माणवकगु-
ण्यामि युक्तम् ॥ ७४ ॥

धर्मकृत्येषु योजयेत् । ७२ ॥

धर्मकृत्यानि विवाहादीनि तेषु योजयेत् । गुरोर्भावे भर्ता तदभावे माता सर्व-
धामभावे समावृत्तः स्वयमेव ॥ ७१ ॥

कृत्वा विद्यां यावती ५ शक्युयाद्देवदक्षिणामाहोर्ध्वतो यथाशक्ति ॥ ७६ ॥

यावतीं विद्यां कर्तुं शक्युयाद्देवं वेदो वेदान्ता तावतीं कृत्वाऽपीत्य गुरवे वेद-
दक्षिणामाहरेद्दद्याद्गयाशक्तिं धर्मतो लब्धां न्यायार्जितम् ॥ ७१ ॥

धर्मत इत्यस्यापवादः—

विधमगते त्वाचार्य उग्रतः शूद्रतो वा ॥ ७७ ॥

यदा त्वाचार्यो विधमगत आपद्गतस्तदोग्रतः शूद्रतो वा प्रतिगृह्य दक्षिणामाहरेत् ।
वैश्याच्छूद्रायां मात उग्रः । उग्रकर्मा वा द्विजातिः ॥ ७७ ॥

सर्वदा शूद्रत उग्रतो वाऽऽचार्यार्थस्याऽऽहरणं

धर्म्यमित्येके ॥ ७८ ॥

सर्वदाऽऽप्यनापदि वाऽऽचार्यार्थस्याऽऽचार्याय योऽर्थो देयस्तस्योग्रतः शूद्रतो वाऽऽ-
हरणं धर्म्यं धर्मादनपेतमित्येक आचार्या मन्यन्ते । धर्म्यमिति पाठे स्वार्थे ण्यन् ॥ ७८ ॥

दत्त्वा च नानुकथयेत् ॥ ७९ ॥

आचार्याथैवमाहृत्य दत्त्वा न कीर्तयेदेवं मया दत्तमिति ॥ ७९ ॥

कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ ८० ॥

गुरवे प्राणसंशयादौ महान्तमुपकारं कृत्वा नानुस्मरेन्नानुचिन्तयेदहो मया तत्कृत-
मिति ॥ ८० ॥

आत्मप्रशंसां परगर्हीमिति च यर्जयेत् ॥ ८१ ॥

इतिकरणादेवंप्रकाराणामात्मनिन्दादीनामपि प्रतिषेधः ॥ ८१ ॥

प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्येत ॥ ८२ ॥

इदं कुर्वित्याचर्येण प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्येत कुर्यात् । क्रियमाणमपि कर्म विहाय,
यद्यपि तदाचार्यस्य भवति ॥ ८२ ॥

ज्ञास्तुश्चानाममादहृत्तिरन्यत्र ॥ ८३ ॥

तस्मिंश्चैव विद्यः कर्मान्तमित्यन्यापवादः । यद्यपि मन्तुमिष्टा विद्या शास्तुः शासितुराचा-
र्यस्य सम्यक्कृताऽऽहृत्तिरिति तदा त्वस्यानाममादन्यत्र पुरुषान्तरेऽपि प्रवृत्तिर्भवति । यस्य सत्य-
भागच्छति । येषामाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत इत्यवोचाम ॥ ८३ ॥

अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनपादप्रक्षालनादित्याचार्य-
वदाचार्यदारे वृत्तिः ॥ ८४ ॥

अन्यत्रेत्युभयोरिति विशेषः । आचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः कर्तव्या । किमविशेषेण ।
न । अन्यत्रोपसंग्रहणमुच्छिष्टाशनपादप्रक्षालने । इतिकरणात्पादसंवाहनादिकं वर्ज-
यित्वा । अत्र मनुः—गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभवाद्येह पादयोरिति । गौतमस्तु—तद्भार्या-
पुत्रशिष्येषु चैव नोच्छिष्टाशनः स्नानप्रसाधनपादप्रक्षालनोन्मर्दनोपसंग्रहणानीति । दार
इत्येकवचनं छान्दसम् ॥ ८४ ॥

तथा समादिष्टोऽध्यापयति ॥ ८५ ॥

आचार्येण समादिष्टो यथा नियुक्तोऽध्यापयति । तस्मिन्नाचार्यवद्वृत्तिः । अध्या-
पयतीति वर्तमाननिर्देशात्पादध्यापनमेवातिदेशः ॥ ८५ ॥

वृद्धतरे च सन्नक्षचारिणि ॥ ८६ ॥

अध्यापयतीति नानुवर्तते । तरनिर्देशाज्ज्ञानवयोभ्यामधिको गृह्यते । सन्नक्षचारी
सहाध्यायी । समाने ब्रह्मणि व्रतं धरति तस्मिन्नध्याचार्यवद्वृत्तिः ।

आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ।

पादं सन्नक्षचारिभ्यः पादः कालेन पठ्यते ॥

इत्यध्ययने तदुपयोगसंभवात् ॥ ८६ ॥

उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥ ८७ ॥

उच्छिष्टाशनवर्जमिति वचनादुपसंग्रहणं भवति । एतच्च ज्ञानवयोभ्यां वृद्धे । तदर्थं
वृद्धतर इत्यनुवर्तयन्ति । गौतमे तुपसंग्रहणप्रतिषेधो वृद्धतरादन्यविषयः ॥ ८७ ॥

समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥ ८८ ॥ (ख० ७) ।

समावृत्तस्य कृतसमावर्तनस्याप्येतदेवानन्तरोक्तम् । एतेष्व्याचार्यादिषु पुत्रान्तेषु
सामयाचारिकं सामयाचार्यवृत्तिः स्यात् । समादिष्टे त्वध्यापयतीति विशेष उक्तः
॥ ८८ ॥ (ख० ७) ।

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ ८९ ॥

समावृत्तस्येति वर्तते । समावृत्तस्य ब्रह्मचारिणोऽकृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं
तथा वक्ष्यामः ॥ ८९ ॥

माल्यालिप्तमुख उपलिप्तकेशश्चमश्चरक्तोऽभ्यक्तो वेष्टिन्य-

पवेष्टिनी काञ्चुक्पुपान्दी पादुकी ॥ ९० ॥

माली माल्यवान् । आलिप्तमुखश्चन्दनदिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम् । मुखमग्रे ब्राह्मणो
छिप्येदित्याश्रयाद्यनः । सुगन्धिविरामलकादिभिर्द्रव्यैरुपलिप्तं संस्कृतं केशश्चमश्च यस्य

स उपलिप्तकेशश्मश्रुः । अक्तोऽङ्गनेनाक्ष्णोः । अम्यक्तस्तैलेन । वेष्टिनी वेष्टिताक्षिराः । क-
टिप्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य सोऽपवेष्टिनी । कञ्चुकमेव काञ्चुकम् । तद्वान्काञ्चु-
की । उपानही । ब्रह्मादित्वादिनिः । पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान्पादुकी ॥ ९० ॥

उदाचारेषु चास्यैतानि न कुर्यात्कारयेत् वा ॥ ९१ ॥

अस्याऽऽचार्यदिः पुत्रान्तस्योदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेष्वेतानि न कुर्यात्कार-
येद्वा ॥ ९१ ॥

स्वैरिक्कर्मसु च ॥ ९२ ॥

एतानि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ९२ ॥

तत्रोदाहरणम्—

यथा पादप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानुलेपनानीति ॥ ९३ ॥

पादप्रक्षालनं पादधावनम् । उत्सादनमुद्धर्तनम् । अवलेखनं कङ्कतादिना केशानां
विभागोनाकस्यापनम् । अनुलेपनं चन्दनादिना । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नान-
भोजनमूत्रोच्छारणादिष्वपि प्रतिषेधः ॥ ९३ ॥

तद्द्रव्याणां च न कथयेदात्मसंयोग आचार्यः ॥ ९४ ॥

तस्य शिष्यस्य गृहस्थीभूतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्य एकेनावि
द्रव्येण यथाऽऽत्मा संयुज्यते तथा न कथयेत् । आचार्यः शिष्यगृहं प्राति आगतो,
यथा अहो दर्शनीयं भोजनपात्रमित्यादिना परं लिप्सा यथा गम्यते तथा न
कथयेदिति ॥ ९४ ॥

स्नातस्तु काले यथाविध्यभिहृतमाहूतोऽभ्येतो

वा न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ९५ ॥

अधीत्य वेद-स्नानमितीत्यनेन विधिना स्नातस्तस्मिन्काले यथाविध्यभिहृत आच-
र्यस्नानादिराचार्येणाऽऽहूतः स्वयमेव वा तस्मिन्मभ्येतो न प्रतिसंहरेज विमुञ्चेदित्येके
मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तदपि प्रतिमुञ्चति । काले यथाविध्यभिहृतमिति वचनादपरे-
शुरारभ्य प्रतिसंहरेदेव ॥ ९५ ॥

उच्चैस्तरां नाऽऽसीत् ॥ ९६ ॥

स्वार्थे तरप् । आचार्यस्याऽऽसनादुच्चासने नाऽऽसीत् ॥ ९६ ॥

तथा बहुपादे ॥ ९७ ॥

नीचेऽप्यासने बहुपादे नाऽऽसीत् तथा ॥ ९७ ॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ ९८ ॥

आसने स्वासीत । आचार्यं पीठादाबुपदेश्य स्वयं वेशासनादावासीत । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥ ९८ ॥

शय्यासने चाऽऽचारिते नाऽऽविशेत् ॥ ९९ ॥

आचार्येणाऽऽचारित उपभुक्ते शय्यासने नाऽऽविशेत् । शयने न शयीत । आसने नाऽऽसीत । वेशादिष्वपि समानम् । मनुर्विशेषेणाऽऽह—शय्यासने वाऽध्युषिते श्रेयसां न समाचरोदिति । गतं समावृत्तस्य वैशेषिकम् ॥ ९९ ॥

अथ ब्रह्मचर्यविधेरेव शेषः—

यानमध्यन्त्युक्तोऽन्वारोहेत् ॥ १०० ॥

यानं शकटादि, आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादागंहेत् । छत्रं यानमिति वर्जयेदिति पूर्वोक्तस्य प्रतिषेधस्यापवादः । यानं च गुर्वारुहमन्यद्वा ॥ १०० ॥

सभानिकचकटस्वस्तरांश्च ॥ १०१ ॥

उक्तोऽन्वारोहेदित्येव । सभाः समाजांश्चेत्यस्यापवादार्थं सभाग्रहणम् । निकषो नाम कुषीवलानामुपकरणम् । कृष्टक्षेत्रं समीक्रायने येन तत् । तच्च कर्मिश्चिदाकृढे केनचिदाकृष्यते । तत्र गुरुणाऽऽकृष्यमाणे तेनोक्तः सन्नारोहेत् । न त्वनौचित्यमया-
जाऽऽरोहेदिति । कटो धीरवर्णनिर्मिता शय्या । तत्र गुरुणोक्तः सज्जासीत । उत्सवादावेष आचारः । स्वस्तरौ नाम पल्लवशय्या । न स्वस्तरं संमिश्रतीति दर्शनात् । तत्रापि गुरु-
णोक्तः सन् सहासनादि कुर्यात् ॥ १०१ ॥

नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥ १०२ ॥

गुरुणाऽनभिभाषितो गुरुं प्रति न किञ्चिद्व्याप्तं प्रियादन्यत् । प्रियं तु ज्ञूयात् । यथा पुत्रो जात इति ॥ १०२ ॥

व्युपतोदकपूज्यापवणभिहासोऽभ्यन्त्रणनामधेयग्रह-

णप्रैषणार्नाति गुरोर्वर्जयेत् ॥ १०३ ॥

व्युपतोदोऽकुल्यादिना संघट्टनं यदाभिमुख्यार्थं क्रियते । व्युपजापः कर्णयोर्मुहुर्ज-
स्वनम् । वकारश्छान्दसः । अपपाठो वा । व्यभिहास आभिमुख्येन हसनम् । उदा-
मन्त्रणमुखैः संमोचनम् । यथा अधिरं प्रति । नामधेयग्रहणं द्वादश्यां (शाहे) विहितस्य नाभ्यो
ग्रहणम् । न पूजनान्नो भगवदादेः । प्रैषणमाक्षय्याम् । एतानि गुरुविषये न कर्तव्यानि ।
इतिकरणादेवंप्रकाराणामन्येष्टामपि प्रतिषेधः । यथाऽऽह मनुः—

नोदाहरेत्तस्य नाम परोक्षवपि केवलम् । न चैवमार्यानुदुर्नीतं गतमाषितं चेष्टितमिति ॥ १०३ ॥

आपन्नं ज्ञापयेत् ॥ १०४ ॥

आपदि व्युपतोदादिभिर्यमाभिप्रेतं ज्ञापयेत् । असति पुरुषान्तरे वचनेनापि बोद्धव्यो न साक्षात्प्रेषयेत् । यथा—शूलतोद्रे मे भवति । स चाग्निना शाम्यति । न चात्र कश्चित्संनिहितः । किं करोमि मन्दयाग इति ॥ १०४ ॥

उत्तरे सूत्रे समावृत्तविषये—

सह वसन्सायंप्रातरनहृषोः गुरुदर्शनार्थो गच्छेत् ॥ १०५ ॥

एकस्मिन्प्रागे वसन् क्षयंप्रातरहृत्पि मुरुदर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो गच्छेत् ॥

प्रोष्य च तद्द्वरगतः ॥ १०६ ॥

यदा आमन्तरं गतः प्रत्यागच्छति तदा तदहरेवाऽऽचार्यं गच्छेत् ॥ १०६ ॥

आचार्यप्राचार्यसंनिपाते प्राचार्याद्योपसंगृह्योपसंनिघृष्टेदाचार्यम् ॥१०७॥

आचार्यस्याऽऽचार्यः प्राचार्यः । प्रपितामहवत् । यदाऽऽचार्यस्य प्राचार्यस्य च संनिपातो मेलनं भवति तदा प्राचार्यार्थः । द्वितीयार्थं चतुर्थी । प्राचार्यं पूर्वमुपसंगृह्य स्वाचार्यमुपसंगृहीदुमिच्छेत् । न केवलं मनसा किंतु यथाऽऽचार्यो जानाति तथाऽवेक्षेत् । अन्यथाऽदृष्टार्थमुपदिष्टं स्यात् ।। १०७ ॥

प्रतिप्रेक्ष्येदितरः ॥ १०८ ॥

इतर आचार्यः प्रतिषेधयेत् । अतः भोषसंग्रहीरिति ॥ १०८ ॥

लुप्यते पूजा चास्य सकाशे ॥ १०९ ॥

अन्यस्य प्राचार्यस्य संनिवायस्याऽऽचार्यस्य पूजा लुप्यते न कार्या । न केवलमुप-
संग्रहणेन ॥ १०९ ॥

उत्तरं समावृत्तविषयम्—

सुहृत्स्वाचार्यकुलदर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्त्यां वै हस्तवधादाद्यापि
दन्तमश्लक्ष्णानीति ॥ ११० ॥

वीरपालोपधात्र द्रष्टव्यः । मुहुर्मुहुरिति विवक्षितम् । अमान्तरे वसन्नपि मुहुर्मुहु-
 राचार्यकुलदर्शनार्थं गच्छन् । यथाशक्ति गोरसानूपादि अभिहृत्यमादाय । हस्ते भव-
 मादाय । स्वयमेव गृहीत्वेत्यर्थः । अपिशब्दोऽभावेऽपि विधिं द्योतयति । गोरसाद्यभावे
 न दन्तप्रक्षालनान्यपीति । हतिशब्दोऽन्तेवासिघर्माणां समाप्तिद्योतनार्थः ॥ ११० ॥

सस्मिन्शुभोर्वाचिः ॥ १११ ॥

तस्मिन्नन्तेवासिनि गुरोर्वृत्तिप्रकारो बह्व्यते ॥ १११ ॥

पुत्रमिवैनमुकाकृत्स्नसर्वधर्मेष्वनपच्छादयमानः

सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ॥ ११२ ॥

एनं शिष्यं पुत्रमिवास्थाभ्युदयः स्यादित्यनुकाकृत्स्नसर्वेषु धर्मेषु किंचिदप्यनपच्छा-
दयन्नाविगूहन् सुयुक्तः सुद्वयहितस्तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ॥ ११२ ॥

न चैनमध्ययनविघ्नेनाऽऽत्मकार्येभ्यस्त्युपबन्ध्यादनापत्सु ॥ ११३ ॥

न चैनं शिष्यमध्ययनविघ्नेनाऽऽत्मप्रयोजनेषूपबन्ध्यादनापत्सु । उपरोधोऽस्वतन्त्री-
करणम् । अनापत्स्त्विति वचनादापद्यध्ययनविघातेनाप्युपरोधेन दोषः ॥ ११३ ॥

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरा-

वनैः पुण्यमापद्यमानः ॥ ११४ ॥

आपद्यमान इत्यन्तर्भावितपर्ययः । योऽन्तेवासी विनिहितात्मा द्वयोराचार्ययोर्विधिव-
निहितात्मा गुरावनैः पुण्यमापादयति नानेनायं प्रवेशः सस्यमुक्त इति सोऽन्तेवासी न
भवति स त्याज्य इत्यर्थः । अपर आह—योऽन्तेवासां वाक्यमनकर्मकायैरनै-
पुण्यमापद्यमानो गुरोर्विषद्वानिहितात्मा भवत्यनुरूपं न शुश्रूषते सोऽन्तेवासी न
भवति ॥ ११४ ॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ ११५ ॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । श्रुतात्परिहरमाणः । तेन तेन
भ्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥ ११५ ॥

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ॥ ११६ ॥

अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालभेत । इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ॥ ११६ ॥

अभिप्रासोपवासोऽङ्कोपस्पर्शनान्यर्दशनमिति दण्डा यथा-

मात्रमा निवृत्तेः ॥ ११७ ॥

अभिप्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनल्लोपः । उदङ्कोपस्पर्शनं शीतोदकेन
स्नानम् । अदर्शनं यथाऽप्रावात्मानं न दयति तथा करणं गृहप्रवेशनिषेधः । सर्वत्र
प्यन्तात्प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यथापराधं तदनु रूपं व्यस्ताः
समस्ताश्चाऽऽनिवृत्तेर्पावदमौ ततोऽपराधान्निवर्तते तावदेते दण्डाः ॥ ११७ ॥

निवृत्तं चरितब्रह्मचर्यधन्येभ्यो धर्मैभ्योऽमन्तरो

भवेत्यतिसृजेत् ॥ ११८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशमश्रे

द्वितीयः पटलः ।

एवं चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात् । कृतसमार्पितनमित्यर्थः । एवंभूतमेनमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसावाश्रमं प्रविशत्सति तत्रस्थेभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो मय तेभ्यो यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्वा विसृजेत् ॥ ११८ ॥

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायामुज्ज्वलायां षड्विंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

(अथ-तृतीयः पटलः ।

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत ॥ १ ॥

एवमध्येतुरध्यायवितुश्च धर्मा उक्ताः । अथ देशकालकृता अध्ययनधर्मा उच्यन्ते । मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते । चान्द्रमासास्तदन्ताः स्युश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥ तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्र्यादिका स्मृता । कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं सिंहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमासे या मध्यवर्तिनी पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रावणयोगस्तु भवतु मा या । तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिनोपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधीयीत । अर्धयानश्च मासमेकं प्रदोषे नाधीयीत । प्रथमे रात्रिभागे नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणादूरात्रावप्यूर्ध्वं न दोषः ॥ १ ॥

* तैषीपक्षस्य रोहिण्यां विरमेत् ॥ २ ॥

गृह्योक्तेन विकल्पः । अनयोः पक्षयोः पञ्च मासानधीते ॥ २ ॥

अर्धपञ्चमाश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥

अर्थः पञ्चमो येषां तेऽर्धपञ्चमाः । अर्धाधिकाश्चतुरो मासानधीयीतेत्येवमेके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रोक्ष्यपद्यामुपाकरणम् । शास्त्रान्तरदर्शनात् । उत्सर्जनस्य चापकर्षः । उत्सर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक्पक्षपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य । कुष्णपक्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनम् । पुनः श्रावण्यामुपाकृत्यागृहीतस्य ग्रहणाध्ययनमिति ॥ ३ ॥

* तिथ्यः पुष्यः । तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी । श्रावणीवत् । तादृशपौर्णमास्युपलक्षितपौषमासीयङ्गपक्षस्य पुष्मात्पूर्वभाविन्यां रोहिण्यां नक्षत्रे विरमेदुत्सर्जनं कुर्यादित्यर्थः । तत्प्रशङ्गोऽपि दृष्टोक्त एवेति बोध्यम् ।

निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

निगमा वगिदपथाव्यत्वारो निर्गमनमार्गा वा । नियमेन गम्यते येनिति । तेषु सर्व-
प्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

आनहुहेन शकृत्पिण्डेनोपलिप्तेऽधीयीत ॥ ५ ॥

अनहुत्संबन्धिना शकृत्पिण्डेनोपलिप्य निगमेऽप्यधीयीत ॥ ५ ॥

इमशाने सर्वतः शम्याप्रासात् ॥ ६ ॥

इमशाने वाऽध्ययनं वर्जयेत्सर्वासु दिक्षु शम्याप्रासात् । पञ्चमीनिर्देशादर्वागिति
गम्यते । शम्या सिद्धा यावति देशे पतति ततोऽर्वागिति ॥ ६ ॥

ग्रामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नानध्यायः ॥ ७ ॥

यदा इमशानं ग्रामतया क्षेत्रतया वाऽध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदानीं नानध्यायः ।
अध्येतव्यमेव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाने तु तस्मिन्नेव देशे नञ्धीयीत ॥ ८ ॥

तथाऽध्यवसिते गृहे इमशानं ज्ञायतेऽयं प्रदेश इति तदा तावत्येव प्रदेशे नाधी-
यीत । न शम्याप्रासादर्वाक् ॥ ८ ॥

इमशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥

शूद्रपतितसकाशेऽपि शम्याप्रासादर्वाक् नाध्येयम् ॥ ९ ॥

समानागार इत्येके ॥ १० ॥

एके मन्यन्ते समान एवागारे शूद्रपतितौ वर्ज्यौ न शम्याप्रासादिति ॥ १० ॥

शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः ॥ ११ ॥

शूद्रायां तु यदा परस्परं प्रेक्षणं भवति तदैवानध्यायो न समानागारे न शम्या-
प्रासादिति ॥ ११ ॥

तथाऽन्यस्याऽस्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मैथुने ॥ १२ ॥

शूद्रव्यतिरिक्ताऽपि या स्त्री मैथुने वर्णव्यतिक्रान्ता नीचवर्णगामिनी तस्यामपि
प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः ॥ १२ ॥

ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वाससेच्छन्संभाषितुं ब्राह्मणेन संभाष्य

तथा संभाषेत संभाष्य तु तथा ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीतेवं
तस्याः प्रजानिःश्रेयसम् ॥ १३ ॥

यो वेदमध्येभ्यमाणो मलवद्वाससा रश्मिलया सह संभाषिषुमिच्छति ॥ पूर्वं ब्राह्म-
णेन संभाष्य पश्चात्तया संभाषेत । संभाष्य च तथा ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीत । किमेवं
सति भवति । एवं तस्या मलवद्वासस आगामिनी वा प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्युदयो
भवति । प्रजाकरूपं वा निःश्रेयसं तस्या अपि भवति । प्रजानिःश्रेयसमिति वचनाद्वि-
भवामिः संभाषणे नैतत्कर्तव्यम् ॥ १३ ॥

अन्तःशेषम् ॥ १४ ॥

अन्तःशेषे ग्रामे नाध्येतव्यम् । एतेनान्तश्चाण्डालमिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥

चण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तमर्थे । अव्ययीभावो वा विभक्त्यर्थे
द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

अभिनिर्हृतानां च सीम्न्यनध्यायः ॥ १६ ॥

यदा तु शयाः सीम्न्यभिहृता भवन्ति तदा तत्रानध्यायः ॥ १६ ॥

संदर्शने चारण्ये ॥ १७ ॥

अरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा दृश्यतेः तावत्यनध्यायः ॥ १७ ॥

तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥ १८ ॥

बाह्या उपनिषदादयः परिपन्थिनः । तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः । तस्मि-
न्ग्रामे नाध्येतव्यम् ॥ १८ ॥

अपि सत्सु ॥ १९ ॥

विद्याचरित्रादिभिर्महान्तः सन्तः । तेष्वपि ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ॥ १९ ॥

संधानुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥

संधिः संध्या । तस्मिन्संधानुस्तनिते मेषगर्जिते सति सर्वा रात्रिं नाधी-
यति ॥ २० ॥

वर्षतीचिदम् ॥ २१ ॥

अन्यस्मिन्नधिकं वक्ष्यति ॥ २१ ॥

स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥ २२ ॥

स्वप्नपर्यान्तम् । अन्त्यो दीर्घ उषान्त्यो ऋत्विः । विपर्यासश्छान्दसः । अपपाठो वा । सौ विद्युति सत्या स्वप्नपर्यान्तां रात्रिमनध्यायः । न सर्वाम् । स्वप्नपर्यान्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा ॥ २२ ॥

एवं सार्यसंध्यायामुक्तम् । प्रातःसंध्यायामाह—

उपव्युषं यावता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्याप्रासाद्विजानी-
यादेतस्मिन्काले विद्योतमाने सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २३ ॥

उषःसमीपमुपव्युषम् । तत्र विद्युति सत्यामपरेद्युः सप्रदोषमहरनध्यायः । प्रदो-
षादूर्ध्वमध्येयम् । यावता कालेन शम्याप्रासादवस्थितां गां कृष्णामिति वा रोहिणीमिति
वा विजानीयात्तस्मिन्काल उपव्युषे वा विद्योतमान इत्यन्वयः । रोहिणी गौरवर्णा ।
इतिशब्दप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते । तत्रान्वयप्रकारश्चिन्त्यः ॥ २३ ॥

दहे चापररात्रे स्तनयित्नुना ॥ २४ ॥

रात्रेस्तृतीयो भागः सर्वोऽपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तस्याऽऽद्योऽंशो महारात्रः ।
तदन्यो दहः । तस्मिन्दहेऽपररात्रे स्तनयित्नुना निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥ २५ ॥

अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तररात्रावधिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दह एवेति ॥ २५ ॥

गवां चावरोधे ॥ २६ ॥

दस्युप्रभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो ग्रामाभिर्गमन-
निरोधः ॥ २६ ॥

वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २७ ॥

वध्यानां चोरादीनामवरोधो यावता कालेन ते हन्यन्ते यावन्तं कालमन-
ध्यायः ॥ २७ ॥

पृष्ठारूढः पशूनां नाधीयीत तावन्तं कालम् ॥ २८ ॥

हस्त्यश्वादीनां पशूनां पृष्ठमारूढस्तत्राऽऽसीनः सप्ताधीयीत तावन्तं कालम् ॥ २८ ॥

अदोरात्रावमावास्यासु ॥ २९ ॥ (ख० ९) ।

अमावास्यासु द्वावहोराशौ नाधीयीत । तासु च पूर्वेष्वश्वतुर्दशीषु । तथा च मनुः—
अमावास्याचतुर्दश्यौ पौर्णमास्यष्टकासु चेति ॥ २९ ॥ (ख० ९) ।

चातुर्मासीषु च ॥ ३० ॥

चतुर्थं चतुर्थं मासेषु मवाभ्यातुर्मास्यः । संज्ञैषां तिसृणां पौर्णमासीनाम् । चातुर्मास्यानि क्रियन्ते । काः पुनस्ताः । फाल्गुन्याषाढीकार्तिक्यः । चातुर्मास्याख्ये यज्ञे तत्र भवे च संज्ञायामण् । चातुर्मासीषु च पूर्ववद्वायहोरात्रावनध्यायः । गौतमस्तु स्वशब्दे-
माऽऽह—कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासीति । पौर्णमास्यन्तरे प्रतिपत्सु च शास्त्रा-
न्तरादनध्यायः । यथाऽऽहोशना—पर्वणीतिहासवर्जितानां विद्यानामनध्यायः । प्रतिपत्सु
न चिन्तयेदिति । एवं चतुर्दशीवर्जने शास्त्रान्तरं मूलम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—पञ्चदश्यां
चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतक इति ॥ ३० ॥

वैरमणे गुरुष्वष्टक्य औपाकरण इति व्यवहारः ॥ ३१ ॥

विरमणमुत्सर्जनम् । तदेव वैरमणम् । तस्मिन्वैरमणे । प्रथमान्तपाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा ।
गुरुषु श्वशुरादिषु संस्थितेष्विति प्रकरणाद्व्यवहृतम् । अष्टकैवाष्टक्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । आदौ
प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये(र्न) कृता । उपाकरणमेवौपाकरणः । एषु निमित्तेषु व्यवहारो अध्ययन-
रहिताः । तत्र गुरुमरणदिनादारभ्य व्यवहारः । इतरेषु पूर्वश्वशुरपरेषुस्तस्मिन् दिने नाधीयी-
त । अत्र गौतमः—तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमभितो वार्षिकमिति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रागु-
त्सर्जनाद्यध्ययनं तद्वार्षिकम् । तदभितस्तस्याऽऽदायन्ते च यत्कर्म क्रियते तत्रापि
त्रिरात्रमित्यर्थः । औशनसे च व्यक्तम्—उपाकरणे चोत्सर्जने च अध्ययनध्याय इति ।
मानवे च व्यक्तम्—उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतमिति ॥ ३१ ॥

तथा संवन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३२ ॥

संनिष्कृष्टा ये ज्ञातयो आत्रादयस्तेष्वपि मृतेषु ज्यह्मनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधि-
रयम् । आशीचक्तां तु वायदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः । तत्र मनुः—

उभयत्र दशाहानि कुलेऽस्थानं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्ययश्च निवर्तते ॥ इति ।

उभयत्र जनने मरणे च ॥ ३२ ॥

मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥ ३३ ॥

मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केष्विद्यावदाशौचं
तावन्तं कालमिति च्छन्ति । नेति वयम् । अनध्यायप्रकरणात् ॥ ३३ ॥

तेषु चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ३४ ॥

मात्रादिष्वग्निकं तावन्तं कालमहरहः स्नानमपि कार्यं न केवलमनध्यायः ॥ ३४ ॥

अनुभाषिनां तु परिवापनम् ॥ ३५ ॥

अनु पश्चाद्भूता जाता अनुभाविनः । मृतभेषजयाऽनुभाविनोऽवरवयसस्तेषां परिवा-
 ज्ञेनमपि भवति । परिवापनं केशानां कृन्तनम् । कृत्यच इति प्राप्तस्य गत्वस्य जेर्वि-
 याचेति विकल्पः । अन्ये तु शयवदुत्खमनुभाविनां सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति । अपरं
 ब्राह्म—अनुभाविन उदकार्हास्तेषां मरणे परिवापनमिति ॥ ३५ ॥

न समावृत्ता वपरेऽन्यत्र विहारिण इत्येके ॥ ३६ ॥

विहारो वज्रदीक्षा साऽस्थास्तीति विहारो । तस्मादन्ये सतोऽन्यत्र न समावृत्ता
 वपेरनित्येके मग्न्यन्ते । स्वपक्षस्तु वपरेजेवेति ॥ ३६ ॥

तत्र वपनस्थानमङ्गकत्वं गुणविधिना परिहारं च वक्तुं ब्राह्मणमुदाहरति—

तथाऽप्युदाहरति रिक्तो वा एषोऽनपिहितो यन्मु-
 ष्टस्तस्यैतदपिधानं याद्विच्छेति ॥ ३७ ॥

रिक्तोऽन्तःशून्यो घटादिः । सोऽनपिहितः पिधानरहितो यादृशस्तादृश एष यन्मुष्टो
 नाम । तस्य रिक्तस्य पिधानमेतद्व्यच्छिन्ना नामेति । अनेन चैतद्वर्जितं निषेधशक्तं
 तद्वह शिखया वपनप्रातिषेधपरमिति ॥ ३७ ॥

कथं तर्हि सत्रेषु तु शिखाया वपनं वचनसामर्थ्यादित्याह—

सत्रेषु तु वचनाद्वापनं शिखायाः ॥ ३८ ॥

गतः ॥ ३८ ॥

आचार्ये श्रीनहोरात्रानित्येके ॥ ३९ ॥

आचार्ये संस्थिते श्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेदित्येके मग्न्यन्ते । स्वपक्षस्तु द्वादशाहः
 पूर्वोक्तः ॥ ३९ ॥

श्रोत्रियसंस्थायामपरिवत्सरायामेकाम् ॥ ४० ॥

श्रोत्रियं वक्ष्यति । तस्य संस्थायामपरिपूर्णवत्सराणां श्रुतायामेकां रात्रिमेकाहोरात्र-
 मध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणादुर्वादिष्वपि सैव निमित्तम् ॥ ४० ॥

सब्रह्मचारिणीत्येके ॥ ४१ ॥

एके तु सब्रह्मचारिणो मरणं ह्यवमनन्तरोक्तमनध्यायमिच्छन्ति ॥ ४१ ॥

श्रोत्रियाभ्यागमेऽभिजिगौसमानोऽधीयानो वाऽ-

नुज्ञाप्याधीयीताभ्यापयेद्वा ॥ ४२ ॥

श्रोत्रिय आगतेऽध्येतुकामोऽधीयानश्च तमनुज्ञाप्याधीयीत । अध्यापनमपि श्रोत्रिये
संनिहित एवमेव ॥ ४२ ॥

गुरुसंनिधौ चाधीहि भो इत्युक्त्वाऽधीयीताध्या-
पयेद्वा ॥ ४३ ॥

गुरुसंनिधौ विशेषे यदधीहि भो इत्येनमनुज्ञाप्याधीयीत । स्वयम्भार्यो गुरो-
वाचार्योऽधीहि भो इत्यनुज्ञाप्याध्यापयेत् । गुरुशिष्ययोर्गुरावुपगौरप्यधीहि भो
इति ॥ ४३ ॥

उभयत उपसंग्रहणमग्निजिर्गसमानस्याधीत्य
च ॥ ४४ ॥

उभयतोऽध्ययनस्याऽऽदावन्ते चोपसंग्रहणं कर्तव्यम् । अध्येतुकामस्याऽऽदावधी-
त्यान्ते ॥ ४४ ॥

अधीयानेषु वा यत्रान्यो व्यवेयादेतमेव शब्दमु-
त्सृज्याधीयीत ॥ ४५ ॥

बहुवचनमत्रम् । अधीयानेषु वा यत्रान्यो व्यवेयादध्येतृणामन्तरा गच्छे-
त्तत्राधीहि भो इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्योच्चार्याधीयीत । प्रत्येकमुपदेशदेकवचनम् ।
अधीयीरितिर्थाः ॥ ४५ ॥

अगर्दभनादाः सलावृक्वयकसृकोलूकशब्दाः सर्वे
वादितशब्दा रोदनगीतसामशब्दाश्च ॥ ४६ ॥

शुनां गर्दमानां बहूनां नादाः । बहुवचननिर्देशात् । सलावृकी वृक्कात्ययान्तरभेदः ।
क्रोष्टीत्यन्ये । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्पुंसोऽपि ग्रहणम् । इन्द्रो यतीन्सलावृकेभ्यः
प्रायच्छंदित्वादिनिर्देशात् । सर्वत्राऽऽदिस्वरो दीर्घः स एवायं विकृतः प्रयुक्तः । एक-
सूक इत्येकचरः सृगालः । उलूको दिवासीतः । एषां च शब्दाः । वादितानि वादि-
त्राणि वीणावेणुमृदङ्गादीनि । तेषां च सर्वे शब्दा रोदनशब्दा गीतशब्दाः सामशा-
ब्दाश्च । एते श्रूयमाणा अनध्यायहेतवः ॥ ४६ ॥

शास्त्रान्तरे च साम्नामनध्यायः ॥ ४७ ॥

वेदाभ्तरसकाशे साम नाध्येयम् । गीतिषु सामाख्या उद्योगाद्भेदोऽपि सामो-
च्यते ॥ ४७ ॥

सर्वेषु च शब्दकर्मसु यावत्तां वा सञ्ज्येरन् ॥ ४८ ॥

आक्रोशपरीवादेषु सर्वेषु च शब्दकर्मसु अनध्यायः । यावता वाऽध्ययनशब्देन संबन्धं गच्छेरन् ॥ ४८ ॥

उर्दयित्वा स्वप्नपर्यन्तम् ॥ ४९ ॥

यमनं कृत्वा स्वप्नान्तं यावत्तावन्नाधीयीत ॥ ४९ ॥

सर्पिर्वा प्राश्य ॥ ५० ॥

अथवा सर्पिः प्राश्याधीयीत ॥ ५० ॥

पूतीगन्धश्च ॥ ५१ ॥

पूतीगन्धो कुर्गन्धः । स चोपलभ्यमानोऽनध्याय्यहेतुः ॥ ५१ ॥

भुक्तं वाऽऽत्मसंयुक्तम् ॥ ५२ ॥

यत्पक्वं कालपाकेनाच्छं जातं शुक्तम् । तद्वृक्तं यावता कालेनाऽऽत्मसंयुक्तं स्योदरस्थ-
मजीर्णं यावद्यावत्तदनुगुण उद्धारो वा तावदनध्याय्यहेतुः ॥ ५२ ॥

प्रदोषे च भुक्त्वा नाधीयीत ॥ ५३ ॥

तेनाधीत्येव भुञ्जीत ॥ ५३ ॥

प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥ ५४ ॥

भुक्त्वेष्वेव । भुक्त्वा यावत्प्रोदको पाणी आर्द्रौ, तावन्नाधीयीत । केचिद्भुक्त्वेति
नामुवर्तयन्ति ॥ ५४ ॥

प्रेतसंक्लृप्तं चार्धं भुक्त्वा समदोषमहरनध्यायः ॥ ५५ ॥

यो मृतोऽसपिण्डीकृतः स प्रेतः । तदुद्देशेन दत्तमन्नं भुक्त्वा समदोषमहर्नाधीयीत ।
प्रदोषादूर्ध्वं न दोषः । अत्र मनुः—

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धालेषश्च तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषो देहे ताक्लृप्तं न कीर्तयेत् । इति ॥ ५५ ॥

आ च विपाकात् ॥ ५६ ॥

यदि तावता कालेन तदन्नं विषकं जीर्णं न भवति तदाऽऽविपाकात्
नाधीयीत ॥ ५६ ॥

अभ्राद्धेन तु पर्यवदध्यात् ॥ ५७ ॥

जीर्णेऽजीर्णे च तस्मिन्नाभ्राद्धेनाग्नेन पर्यवदध्यात् । तस्योपर्यभ्राद्धमन्नं भुञ्जीते-
त्युक्तं भवति । केचिदभ्राद्धेति वचनात्पूर्वत्रापि प्रेतान्नमिति आद्धमात्रं विवक्षितं
मन्यन्ते ॥ ५७ ॥

काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥ ५८ ॥

काण्डोपाकरणं काण्डव्रतादेशनम् । तस्मिन्नहनि अमातृकस्यान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहर-
नध्यायः । अपर आह— भुक्त्वेति नानुवर्तते । तथा चोत्तरत्र भुक्त्वाग्रहणं काण्डोपा-
करणेऽमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमहरनध्याय इति । एतेनोत्तरं व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

काण्डसमापने चापितृकस्य ॥ ५९ ॥

काण्डसमापनं व्रतविसर्गः ॥ ५९ ॥

मनुष्यप्रकृतीनां च (ख० १०) । देवानां यज्ञे

भुक्त्वेत्येके ॥ ६० ॥

मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा ये देवाः संपन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो देवाः । ब्राह्मे
पुराणे कुबेरनन्दीश्वरकुमारादयः । तेषां यज्ञे तत्प्रतीत्यर्थे ब्राह्मणभोजने भुक्त्वा सप्रदोष-
महरनध्याय इत्येके मन्यन्ते । मनुष्यमुखदेवेष्विव्यमानेष्वित्यन्ये ॥ ६० ॥

मेतत्संकल्लसमित्यस्यापवादमाह—

पर्युषितैस्त्वष्टुलैराममांसेन च नानध्यायः ॥ ६१ ॥

पर्युषिता राध्यन्तरिताः प्रतिग्राह्याः । प्रतिगृहीतेषु तण्डुलेषु अद्य पक्त्वा मुख्यमानेषु
मानध्यायः । तथाऽऽममांसेन तदहर्भक्षितेन नानध्यायः । पर्युषितेनेत्यन्ये । पर्युषितै-
रिति वचनात्तदहर्भुक्ताः सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ ६१ ॥

तथौषधिवनस्पतिमूलफलैः ॥ ६२ ॥

औषधिग्रहणेन गृह्यते । वनस्पतिग्रहणेनापि वृक्षग्रहणम् । तेषां मूलेः फलेः
सूरणादिभिः पक्कैरपक्कैश्च तदहर्भक्षितैरपि नानध्यायः ॥ ६२ ॥

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न

तत्तदहरधीयीत ॥ ६३ ॥

यस्मिन्नहनि यत्काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रौपल-
क्षणम् ॥ ६३ ॥

उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य च तां

विधाम् ॥ ६४ ॥

अनेकवेदाध्यायो यदैकवेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारायणस्य ये उपाकर-
णोत्सर्जने तयोः कृतयोस्तां विधां तदहर्नीधीयीत । उक्तं गृह्ये पारायणाविधानातिदे-
शेन । तां विधामिति वचनाद्विद्यन्तराध्ययने न दोषः ॥ ६४ ॥

वायुर्घोषवान्भूमौ वा तृणसंवाहो वर्षति वा यत्र
घाराः प्रवहेत् ॥ ६५ ॥

घोषवान् कर्णश्रावः । भूमावस्थितानि तृणानि संवाहयति उत्क्षिप्य भम-
यतीति तृणसंवाहः । वर्षति वा देवे घाराः प्रवहेत् क्षिपेत् । यत्र देश एवंधिघो वायु-
स्तत्र तावन्तं कालं नाधीयीत । अत्र मनुः—कर्णश्रावेऽनिके राज्ञो दिवा यां(पां)-
सुप्तमूहन इति ॥ ६५ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदासिद्धे—

ग्रामारण्ययोश्च संघौ महापये च गतो विमोष्य च
समध्ययनं तदहः ॥ ६६ ॥

यदा सहाधीयानाः कारणवशात्प्रवसेयुः के(कदा)चिच्चाऽऽचार्येण संगतास्तदा सम्-
ध्ययनं सहाधीयमानं तदहर्नाधीयीत । विमोषितानां पुनर्यदहर्मेहनं तदहर्नाधीयीते-
त्यप्ये ॥ ६६ ॥

स्वैरिक्तसु च ॥ ६७ ॥

नाधीयीतित्येव ॥ ६७ ॥

तत्रोदाहरणम्—

यथा पादप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानुलेपनानीति
तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा संधयोः ॥ ६८ ॥

स्वैरिक्तसु तावन्तं कालमध्ययनमध्यापनं च वर्जयेत् । ज्योतिषोर्दर्शनादुभे संध्ये
तयोः । तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा । एवमुत्तरत्राप्यनुवृत्तिः ॥ ६८ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदासिद्धे—

तथा वृक्षसमारूढोऽप्सु वाऽवगाढो नक्तं चापावृत्ते
दिवा चापिहिते ॥ ६९ ॥

विवृतं द्वारमपावृत्तम् । तत्र नक्तं नाधीयीत । संवृतं द्वारमपिहितम् । तत्र दिवा नाधी-
यीत ॥ ६९ ॥

अपिहितमनुवाकाध्ययनमाषाढवासान्तिकयोः ॥ ७० ॥

वासान्तिको वसन्तोत्सवः । स चैत्रे मासि शुक्लत्रयोदश्यां भवति । आषाढशब्दे-
नापि तस्मिन्मासे क्रियमाणस्तादृशः काष्ठिदिन्द्रोत्सवादिर्विवासितः । तयोस्तदहरनुवाका-

३ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

५१

ध्ययनमविहितम् । अनुवाकग्रहणान्धुने न दोषः । अपर आह—अनुवाकग्रहणान्धुने-
ब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधो नाङ्गनामिति ॥ ७० ॥

नित्यमश्वस्य चाविधिना ॥ ७१ ॥

नित्यं प्रश्नाध्ययनं यस्य स नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्याविधिना । उक्तविधेरन्यो
विधिरविधिः । तेनाविधिना । वक्ष्यमाणप्रकारेण विधिनाऽनुवाकाध्ययनं विहितम् ।
यद्यपि नित्यं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तथाऽपि केनचिद्वृत्तेन विना न कर्तव्यम् । तेन
विस्मृत्य प्रातराशे कृते प्रायश्चित्तमेव न नश्यजः । स्नातकव्रतलोपेऽपि प्राय-
श्चित्तमभोजनम् ॥ ७१ ॥

तस्य विधिः ॥ ७२ ॥

तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिरुच्यते ॥ ७२ ॥

अकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्रयतः शुचौ देशे

स्वाध्यायमधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ ७३ ॥

अकृतप्रातराशोऽकृतदिवाभोजनः । उदकान्तमुदकसमीपं गत्वा प्रयतः स्नानमार्जना-
दिना शुद्धः शुचौ देशे प्राच्यामुदीच्यां प्रागुदीच्यां दिश्यच्छदिदेशेऽधीयीत यथाध्यय-
नमुत्सृजन् यथापाठमनुसक्तमुत्सृजन्नादित आरभ्य प्रथमादिष्वहःसु अधीयीत । द्विती-
यादिषूत्सृज्य ततः परमधीयीत । पाचोच्चैरित्यर्थः ॥ ७३ ॥

मनसा चानध्याये ॥ ७४ ॥

अनध्याये च मनसाऽधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥ ७४ ॥

विद्युति चाभ्यग्रायां स्तनयित्नावप्रायत्ये प्रेताग्रे

नीहारे च मानसं परिचक्षते ॥ ७५ ॥

विद्युति अभ्यग्रायामविरतायाम् । स्तनयित्नां चाभ्यग्रे । अप्रायस्य आत्मनोऽशुचि-
भावे । प्रेताग्रे च भुक्ते । नीहारे नीहारो हिमानी तस्मिन् कर्तमाने । मानसमनन्तरोक्त-
मध्ययनं परिचक्षते वर्जयन्ति ॥ ७५ ॥

श्राद्धभोजन एवेत्येके ॥ ७६ ॥

एक आचार्याः श्राद्धभोजन एव मानसं परिचक्षते न विद्युदादिषु ॥ ७६ ॥

विद्युत्स्तनयित्नुर्बृष्टिश्चापतौ यत्र संनिपतेयुःकृपह-

मनध्यायः ॥ ७७ ॥

अपतौ यथा—यस्मिन्देसे यो वर्षकालस्ततोऽन्यथापतुः । तत्र यदि विद्युदादयः संनि-
पतेयुः समुचिताः स्युस्तत्र ऽवहमनध्यायः ॥ ७७ ॥

यावद्व्युदका भूमिरिस्थेके ॥ ७८ ॥

यावता कालेन भूमिर्विगतोदका भवति तावन्तं कालमनध्याय इत्येके म-
न्यन्ते ॥ ७८ ॥

एकेन द्वाभ्यां वै तेषामाकालम् ॥ ७९ ॥

विद्युदादीनां मध्य एकेन द्वाभ्यां वा योग आकालमनध्यायः । परेषुरागतस्य कालस्य
प्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचलनेऽवस्थान उल्काया-
मन्युत्पाते च सर्वासां विद्यानां सार्वकालिकमा-
कालम् ॥ ८० ॥

सूर्याचन्द्रमसोरिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । भूमिचलने भूमिकम्पे । अव-
स्थाने निर्घाते । उल्कायामुल्कापाते । अन्युत्पाते ग्रामादिदाहे । एतेषु सर्वासां विद्यानां

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

इत्युक्तानां सार्वकालिकमृतौ चापतौ चाऽऽकालमनध्यायः । अत्र सर्वासामिति वचना-
दन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अङ्गानामपीत्यन्ये ॥ ८० ॥

अग्रे चापतौ ॥ ८१ ॥

अपतावधं दृश्यमानं यावद्दृश्यते तावत्कालमनध्यायः ॥ ८१ ॥

सूर्याचन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुषि प्रतिसूर्यमत्स्य-
[श्च] वाते पूतीगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेतेषु तावन्तं
कालम् ॥ ८२ ॥

एवं परिवेषादिष्वपि शोध्यम् । अत्रापि बृहस्पत्यादिपरिवेषे न दोषः । इन्द्रधनुः
प्रसिद्धम् । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवल्गुशङ्खम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दसो
लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वातादिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्यायनम् । अत्रेति शेषवाति ।
पूतीगन्धे दुर्गन्धे । नीहारे हिमन्याम् । वातादिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्रगर्दभादीनामुपलक्ष-
णम् । पुनरिह विधानं तावत्कालमिति विधातुम् । अत्रैव गर्दभादिग्रहणे कर्तव्ये पूर्वत्र
पाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥ ८२ ॥

मुहूर्तं विरते वाते ॥ ८३ ॥

वाते च घोषयति विरते मुहूर्तमनध्यायः । द्वे नाडिके मुहूर्तः ॥ ८१ ॥

सलाहकयामेकसक इति स्वप्नपर्यन्तम् ॥ ८४ ॥

तावत्कालमित्यस्यापवादोऽयम् ॥ ८४ ॥

नक्तं चारण्येऽनघाचहिरण्ये वा ॥ ८५ ॥

रात्रावाग्निवर्जिते हिरण्यवर्जिते वाऽरण्ये नाधीयीत ॥ ८९ ॥

अननूक्तं चापतौ छन्दसो नाधीयीत ॥ ८६ ॥

उत्सर्जमादूर्ध्वमुपाकरणादवर्गपतुः । तत्र च्छन्दसो नानूक्तमंशमपूर्वं नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनमपतौ न कर्तव्यम् । यद्यपि तेषां पौर्णमास्या रोहिण्यां वा विरमेदित्युक्तं तथाऽपि कियन्तं काष्ठं तद्विरमणं कस्याध्ययनमित्यपेक्षायामुच्यते । एतावन्तं कालं ग्रहणाध्ययनं न कर्तव्यम् । चारणाध्ययने तु न दोषः । तथा छन्दस इति वचनादङ्गाणां ग्रहणेऽपि न दोषः ॥ ८९ ॥

प्रदोषे च ॥ ८७ ॥

प्रदोषे चाननूक्तमृतावपि नाधीयीत । मासं प्रदोषे नाधीयीत्येतत्तु चारणाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह—यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयोदशी च मिश्रे सप्त, सप्तस्यां प्रदोषे नाधीयीताननूक्तमनूक्तं वर्तावपतौ चैव आचार इति ॥ ८७ ॥

सार्धकालिकमाज्ञातम् ॥ ८८ ॥

आज्ञातमधीतं न सार्धकालिकम् । अपतौ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेऽनध्यायः ॥ ८८ ॥

यथोपाकृते नानुवाकानामेवमपतौ कल्पानां यथोक्तमन्यदक्षः (तः)

परिषत्सु ॥ ८९ ॥ (स्त० ११) ।

इति सत्यानाहहिरण्यकोशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने

तृतीयः पटलः ॥

अत एतस्मादनध्यायप्रकरणादन्यदनध्यायनिमित्तं परिषत्सु मानवादिधर्मशास्त्रेषु यथोक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र वसिष्ठः—दिग्दाहपर्वतप्रपातेषु फलहविरपांसुवर्षेऽथाकालिकमिति । यमः—

श्लेष्मातकस्य च्छायायां मधुकस्य तथाऽप्यधः ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्तयोः ॥

संमामोद्यानदेवसमर्पिषु नाधीयीत ॥ ८९ ॥ (ख० ११) ।

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रशस्त्याख्याया-
मुज्ज्वलायां षड्विंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

तपः स्वाध्याय इति हि ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

योऽयं नित्यस्वाध्यायः सः, कृच्छ्रान्द्रायणादिलक्षणं तपो यावत्फलं साधयति
तावत्फलं साधयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र श्रूयते स यदि तिष्ठन्नासीनः कथामो वा
स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि
स्वाध्याय इति ॥ २ ॥

तत्र ब्राह्मणे स यदि तिष्ठन्नित्यापत्कल्पः श्रूयते । तत्र दर्शनां महदुपस्तीर्योपस्थं
कृत्वा प्राङ्नासीनः स्वाध्यायमित्यादिर्मुखः कल्पः । स यदि तिष्ठन्नासित्वा ब्राह्मण
एवोक्तः । इह पुनरासीनवचनं यथाकथंषिवासीनार्थम् । तस्मात्स्वाध्यायानस्तप एव
तत्तप्यत इति ब्राह्मणार्थः । मनुस्मृत्याह—

आहैव स नस्त्राग्नेयः परमं तप्यते तपः ।

यस्तन्नयवि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ इति ।

स्मृतीति स्वेरं दर्शयति । एवं कर्तुर्नियमो नाऽऽपद्यतीवाऽऽदरणीय इति ॥ २ ॥

उत्कालेऽप्याह—

अथापि वाजसनेयिब्राह्मणं ब्रह्मयज्ञो ह वा एष
यत्स्वाध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यत्स्तनयति यद्वि-
द्योतते यदवस्फूर्जति यद्वातो वा वाति तस्मात्स्त-
नयति विद्योतमाने वाऽवस्फूर्जति वाते वा वाय-
त्यधीयीतैव वषट्काराणामच्छब्दकारायेति विज्ञा-
यते ॥ ३ ॥

अथापि अपि च स्वाध्यायो नाम यदेव ब्रह्मयज्ञः । ब्रह्म वेदस्तत्साधनो यागः । यथा
दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः । हवैशब्दौ प्रसिद्धिं द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैते

स्तनयित्वाद्यः । वषट्कारदर्शनात् । वायतीति वै शोषण इत्येतस्य रूपम् । यथाऽऽर्द्रः प्रदेशः शुष्को भवति तथा वायतीत्यर्थः । यस्मादेते वषट्कारास्तस्मात्स्तननादिष्व(न)-
ध्यायनिमित्तेषु सत्स्वप्नधीयतीति न पुनरनध्याय इति नाधीयीत । किमर्थम् । वषट्का-
राण्यमेतेषामच्छब्दकारायाव्यर्थत्वाय । अन्यथा वषट्कारा एते व्यर्थाः स्युः । ततश्च
यथा होत्रा वषट्कृतेऽध्वर्युर्मुहुयात्तादृगेव तत्स्यात् ॥ ३ ॥

तस्य शास्त्रान्तरे वाक्यसमाप्तिः ॥ ४ ॥

तस्य वानसमेयिब्राह्मणस्य शास्त्रान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति । न तावता पर्यव-
सानम् ॥ ४ ॥

तदेव शास्त्रान्तरे पठति—

अथ यदि वातो वा वायात्स्तनयेद्वा विद्योतेत
वा स्फूर्जेद्वैका वर्षमेकं वा यजुरेकं वा सामा-
भिन्याहरेद्भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहो-
मीति चेतत्तेनो हेवास्येतदहः स्वाध्याय उपपत्तो
भवति ॥ ५ ॥

अन्त इति शब्दोऽध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु एकामृचमधीयीत प्राप्ते प्रदेशे । यजुर्वै-
दाध्ययन एकं यजुः । सामवेदाध्ययन एकं साम । सर्वेषु वा वेदेषु भूर्भुवःस्वरित्यादिकं
यजुरभिन्याहरेत् । न पुनर्थेयापूर्वं प्रश्नमाश्रम् । तेनैतावताऽध्येतुस्तदहस्तास्मिन्नहनि
स्वाध्याय उपपत्तो भवति स्वीकृतो भवति । अधीतो भवतीत्यर्थः । केचिद्भूर्भुवःस्वरित्या-
दिकं ब्राह्मणं नामाध्ययनविषयं मन्यन्ते न सार्वत्रिकम् ॥ ५ ॥

कस्मात्पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्योदाहृते शास्त्रान्तरे वाक्यपरिसमाप्तिरवसायते न
पुनर्थेयाश्रुतमात्रं गृह्यते तत्राऽऽह—

एवं सत्यार्थसमयेनाविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥

एवं सति एवं वाक्यपरिसमाप्तावाश्रयिमाणायामार्थसमयेनाऽऽर्याः शिक्षा मन्वाद्य-
स्तेषां समयो व्यवस्था तेनाविप्रतिषिद्धं भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात् ॥ ६ ॥

कथम्—

अध्यायानध्यायान्छुपदिशन्ति तदनर्थकं स्याद्वा-

असनेयिब्राह्मणं चेदवेक्षेत ॥ ७ ॥

आर्याः स्वाध्यायमनध्यायं शोपदिशन्ति । तदुपदेशोऽनर्थकः स्याद्यदि वाजसनेयि-
ब्राह्मणं यथाश्रुतमवेक्षेताध्येता ॥ ७ ॥

आहानर्थकमेव तदस्तु । श्रुतिविरोधात् । तत्राऽऽह—

आर्यसमयो अगृह्यमानकारणः ॥ ८ ॥

योऽयमध्यायानध्यायमये विषय आर्यसमयो न तत्र किञ्चित्कारणं गृह्यते । यथा वैस-
र्जनीयं वासोऽध्वर्यवे ददातीति । अगृह्यमाणकारणव्याऽऽर्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमा-
णम् । अतो वाक्यपारिसमाप्तिरेव युक्तम् । एवं वागसनेयिब्राह्मणस्यापि नास्त्यन्तर्वाचः ।
अनध्यायोपदेशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयतयाऽर्थवत्त्वमिति । अगृह्यमाणकारण इति
णस्त्वभावाच्छान्दसः । का पुनरसौ स्मृतिया ब्रह्मयज्ञेऽप्यनध्यायमुपादिशति । मानवे
तावद्विपर्ययः श्रूयते—नेत्येके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसूत्रं हि तत्स्मृतमिति । सामान्येना-
नध्यायो ब्रह्मयज्ञादन्यत्र धरितार्थः । तस्माच्छादशी स्मृतिर्मृश्या ॥ ८ ॥

एवं तर्ह्यग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति नेत्याह—

विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥

विद्यां वेदानामध्ययनं प्रत्यनध्यायः श्रूयते न पुनः कर्मयोगे । हेतुः । अर्थान्तरं
हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणाम् । नापूर्वग्रहणार्थमध्ययनम् । पारायणाध्ययनमध्येऽनध्याया-
गमे मषति न वेति चिन्त्यम् । एवं रुद्रादिजपेऽपि ॥ ९ ॥

कथं पुनरायसमयः प्रमाणं यावता न तेषामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं संभवति । तत्राऽऽह—

ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पादाः ॥ १० ॥

अध्येतृदौर्नस्यात् ॥ १० ॥

कथं तर्हि तेषामस्तिस्वम्—

प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ ११ ॥

प्रयोगः स्मृतिनिबन्ध[न] मनुष्ठानं च । तस्माद्ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते मन्वादिभिरुपलब्धानी-
ति । कथमपरश्चा स्मरेशुरनुतिष्ठेयुर्वा संभवति च तेषां वेदसंयोगः ॥ ११ ॥

अथ प्रसङ्गादुपस्मृतिरुच्यते—

यत्र तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति ॥ १२ ॥

यत्र तु मातुलसुतापरिणयनादौ प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सर्गपाठशास्त्रप्रा-
प्तानां श्रुतिमूलत्वं युक्तम् ॥ १२ ॥

तादृशप्रमाणमित्याह—

तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥ १३ ॥

ता अपस्मृतिरनुवर्तमानस्तदुक्तं कर्म कुर्वाणो नरकाय राध्यति । कल्पत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथेदानीं प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता एष केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते तेषामपि स्मार्तेष्वनुप्रवेशार्थम् । तेन तदतिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति—

अथापि ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषां महायज्ञा महा-
सत्राणीति संस्तुतिः ॥ १४ ॥

अत्रापि स्मृतिमूल्यानि ब्राह्मणानि प्रत्यक्षाणि दृश्यन्ते तद्वत्तत्रापि श्रुतिमूलमनुमीयते इत्यर्थः । तेषां वक्ष्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तुतिः । स्वाध्यायब्राह्मण आरण्यकादौ संस्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं नामधेयं धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । तेन महायज्ञेषु सोमयागेषु ये धर्मा न ज्येष्ठआतुरमन्तरित्यसोमेन यष्टव्यामित्यादयो ये च महासत्रस्य गवामयनस्य धर्मा इष्टप्रथमवह्नानामधिकार इत्येवमादयस्त उभय एवं वक्ष्यमाणेषु पञ्च महायज्ञेषु ॥ भवन्ति ॥ १४ ॥

अहरहर्भूतबलिर्भूतप्रेभ्यो यथाशक्तिदानं (ख०
१२) । देवेभ्यः स्वाहाकार आकाष्ठात् पितृभ्यः
स्वधाकार ओदपात्रात्स्वाध्याय इति ॥ १५ ॥

वैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बलिहरणप्रकारेण भूतेभ्योऽहरहर्बलिर्देय एष भूतयज्ञः । मनु-
प्रेभ्यश्च यथाशक्ति दानं कर्तव्यमेष मनुष्ययज्ञः (ख० १२) । देवेभ्यः स्वाहाका-
रेण प्रदानमाकाष्ठात् । अशनीयाभावे काष्ठमपि तावदेयं वैश्वदेवोक्तप्रकारेण । एष देव-
यज्ञः । केचिद्वैश्वदेवाहुतिभ्यः पृथग्भूताभिमां मन्यन्ते । देवेभ्यः स्वाहेति मन्त्रमिच्छन्ति ।
देवयज्ञेन यक्ष इति संकल्पमिच्छन्ति । वयं तु न तथेति गूढ एवावोचाम । केचिदाहु-
राकाष्ठादिति वचनाद्दनीयाभावेन भोजनलोपेऽपि यथाकथंचिद्वैश्वदेवः कर्तव्यः पुरुष-
संस्कारस्वादिति । अपरे त्वशनीयसंस्कार इति वदन्तो भोजनलोपे वैश्वदेवो न कर्तव्य
इति स्थिताः । तच्चिन्त्यम् । पितृभ्यः स्वधाकारेण प्रदानमोदपात्रात् । अत्राद्यमात्र
उदपात्रमपि तावदेयम् । पात्रग्रहणात्सह पात्रेण देयम् । एष पितृयज्ञः । स्वाध्याय-
स्तस्य विधिरित्यारम्योक्तो नित्यस्वाध्यायः । एष ऋषियज्ञः । इतिशब्दः समाप्तौ ।
इत्येते महायज्ञा इति । न चायमुपदेशक्रमोऽनुष्ठान उपयुज्यते । अनुष्ठानं तु ब्रह्मयज्ञो
देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥ १५ ॥

पूजाप्रसङ्गादाह—

पूजा वर्णज्यायसां कार्या ॥ १६ ॥

वर्णतो यो ज्यायान्प्रशस्ततरो भवति तस्याशरेण पूजा कार्या । अध्वन्यनुगमना-
दिका । उस्सवेषु गन्धमाख्यादिका ॥ १९ ॥

वृद्धतरणां च ॥ १७ ॥

सजातीयानामपि पूजा कार्या । तरनिर्देशाद्विधायकः कर्मभिर्वृद्धानाम् । हीनानामपि-
त्येके । तथा च मनुः—शूद्रोऽपि दशमीं गत इति पूजा कार्येत्युक्तम् ॥ १७ ॥

तद्विरोधिहर्षो वर्ज्य इत्याह—

हृष्टो दर्पति हृष्टो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमे खलु
पुनर्नरकः ॥ १८ ॥

अभिमतलाभादिनिमित्तश्चित्तविकारो हर्षः । तद्युक्तो हृष्टः । स दर्पति । दर्पो गर्वोऽ-
भिमानः । हृष्टो धर्ममतिक्रामति । पूज्यपूजनादिकं प्रतिस्तब्धत्वात् । खलुशब्दो वा-
क्यालंकारे । धर्मातिक्रमे पुनर्नरको भवति निरयं प्रतिपद्यते । तस्माद्धर्मातिक्रममूलभूतो
हर्षो न कर्तव्यः । यद्यपि भूतदाहृष्येषु दोषेषु वर्जनयिषु हर्षो विवर्ज्यते तथाऽपीह
विशेषेण हर्षवर्जनार्थोऽयं समास्म्यः । योगाङ्गत्वाद्व्यवसायस्य ॥ १८ ॥

न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ १९ ॥

समावृत्तशिष्यं प्रत्याचार्येण समादेशो न देय इदं त्वया कर्तव्यमिति । यथा समा-
वृत्तदशायां दीयते उदकुम्भमाहरेति । नैमित्तिके स्वेच्छया करणे न प्रतिषेधः
॥ १९ ॥

ॐकारः स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माध्येष्यमाण एतदा-
दि प्रतिपद्येत ॥ २० ॥

ओंकारः प्रणवः स्वर्गद्वारमिति यथा द्वारेण गृहाम्यन्तरं प्राप्यते तथा तेन स्वर्गः ।
तस्माद्ब्रह्म वेदं स्वर्गसाधनमध्येष्यमाण एतदादि अनाम्नात्मपि ॐकारमादौ कृत्वा
प्रतिपद्येत क्रमेताध्वेऽनुम् ॥ २० ॥

विकथां चान्यां कृत्वैव लौकिक्या वाचा व्याध-
तेति ब्रह्म ॥ २१ ॥

अध्ययनेऽनुव्युक्ताः कथा विकथाः । अतोऽन्यां कृत्वा एतदादि प्रतिपद्येत । एवं सति
ब्रह्म वेदो लौकिक्या वाचा व्यावर्तते तथा मिश्रितं न भवति ॥ २१ ॥

पुनरप्योंकारमेव स्तोति—

यज्ञेषु चेतदादयः प्रसवाः ॥ २२ ॥

यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिव्येतदादय ऊँकारादयः प्रसवा अनुज्ञावाक्यानि स्युर्वा-
दीनाम् । ओं प्रणय । ओं निर्वप । ओं स्तुतेति ॥ २२ ॥

लोके च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्य-

या पुण्याह स्वस्त्ययनमृद्धिमिति ॥ २३ ॥

लोके ॥ कर्मसु पाणिग्रहणादिव्येतदादीन्येव वाक्यानि स्युः । तान्युदाहरति यथा
पुण्याहवाचने—ॐ कर्मणः पुण्याहमिति वाचयित्वा वदन्ति ॐ पुण्याहं कर्मण इति
प्रतिवक्तारः । ॐ कर्मणे स्वस्ति भवन्तो भुवन्त्विति वाचयित्वा ॐ स्वस्ति कर्मण
इतीतरे । ॐ कर्मण ऋद्धिं भवन्तो भुवन्त्विति वाचयित्वा ॐ कर्म ऋध्यतामिती-
तरे । तस्मादेव प्रशस्त ऊँकार इति ॥ २३ ॥

नासमयेन कृच्छ्रं कुर्वीत त्रिः श्रावणं त्रिः सह-

वचनामिति परिहाप्य ॥ २४ ॥

समयः शुश्रूषा । तेन विना कृच्छ्रं दुःखं दुरवधारणमपूर्वग्रन्थं न कुर्वीत । क्रिया-
सामान्यवचनः करोतिरध्ययनेऽध्यापने च वर्तते । समयेन विना शिष्योऽपि कृच्छ्रं
ग्रन्थं नाधीयति । आचार्योऽपि नाध्यापयेत् । तथा च मनुः—

धर्मार्थो यत्र न स्यात्तां शुश्रूषो अपि तद्विद्या ।

न तत्र विद्या वक्तव्या शुभं नीजमिच्छते ॥ इति ।

किमिशेषेणेत्याह—त्रिः श्रावणं त्रिः सहवचनमिति परिहाप्य वर्जयित्वा । त्रिः
श्रावणमात्रा(त्रे) त्रिः सहवचनमात्रा(त्रे) चान्यतरापेक्षया क्रियमाणे शुश्रूषा नापेक्ष्या
ततोऽधिके सर्वत्रापेक्ष्येति ॥ २४ ॥

अविचिकित्साया ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥ २५ ॥

विचिकित्सा संशयः । तदभावेऽविचिकित्सा । सा यावदुपपद्यते तावद्ब्रह्म निगन्त-
व्यं नियमेन गन्तव्यं नियमपूर्वमधिगन्तव्यमिति हारीत आचार्यो मन्यते । अत्र पक्षे
त्रिःश्रावणत्रिःसहवचनयोरपि शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणः दक्षेण नायं विधिः ॥ २५ ॥

न बहिर्वेदे गतिर्विद्यते ॥ २६ ॥

बहिर्वेदे वेदाद्बहिर्भूते काव्यनाटकश्रवणे गतिः शुश्रूषा च विद्यते । यद्यपि तदुपयुक्तं
वेदार्थज्ञाने ॥ २६ ॥

समादिष्टमध्यापयन्तं यावदध्यायमुपसंगृहीयात् ॥ २७ ॥

आचार्येण समादिष्टोऽध्यापयेति तं यावदध्यायं यावदसावध्यापयति तावदुपसंगृहीयात् । तथा समादिष्टोऽध्यापयतीत्यत्र सूत्र आचार्यदारवद्वृत्तिरुक्ता । तत्र चान्यत्रोपसंगृहीयादिति वर्तते । अत उपसंग्रहणार्थोऽयमारम्भः ॥ २७ ॥

एनमुपसंगृहीयान्नित्यमर्हन्तमित्येके ॥ २८ ॥

स चेत्समादिष्टोऽर्हन्भवति विद्यासमाधारादिनां ततो नित्यमुपसंगृहीयादित्येके । स्वमतं तु यावदध्ययनमिति ॥ २८ ॥

नित्यानां तु स्वतु ॥ २९ ॥

सा गतिर्नित्यसमादिष्टा य आचार्येणाध्यापनार्थं तेषामेव । न तु कदाचित्समादिष्टानाम् । कदाचित्के तु नित्यं न गतिर्विद्यते । यद्यध्यसावर्हन्भवति तथाऽध्याचार्ये या गतिः शुश्रूषा साऽस्मिन् कर्तव्या ॥ २९ ॥

ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ ३० ॥

ब्रह्मणि वेदविनियोगविषये यथा मिथो विनियोगः क्रियते बह्वृषो यजुर्वेदाध्यायिमः सकाशाद्यजुर्वेदमधीते सोऽपि तस्माद्व्येदं तदा परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥ ३० ॥

अत्र हेतुं स्वयमेवाऽऽह—

ब्रह्म वर्धत इत्युपदिशन्ति ॥ ३१ ॥

द्वयोरपि ब्रह्म वर्धते । सैव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषा इत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥ ३१ ॥

निवेशे हि वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ
समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयः श्रुतमिच्छन्निति
श्वेतकेतुः ॥ ३२ ॥

भूयः श्रवणमिच्छन् पुरुषो निवेशे वृत्ते दारकर्मणि वृत्तेऽपि प्रतिवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेदिति श्वेतकेतुराचार्यो मन्यते ॥ ३२ ॥

अत्र हेतुत्वेन श्वेतकेतोरेव शिष्यान्प्रति वचनम्—

एतेन ह्ययं योगेन पूर्वस्मात्कालाद्भूयः श्रुतमकुर्वामिति ॥ ३३ ॥

एतेनानन्तरोक्तेन योगेनोपायेन पूर्वस्माद्ब्रह्मचर्यकालाद्भूयोऽधिकतरं श्रुतमकुर्वं तत्कृतवानस्मि । ततो यूयमपि तथा कुरुष्वमिति ॥ ३३ ॥

तच्छास्त्रेषु च प्रतिषिद्धम् ॥ ३४ ॥

तदिदं श्वेतकेतोदर्शनेन श्रुत्यादिशास्त्रेषु विप्रतिषिद्धम् ॥ ३४ ॥

कथमित्याह—

निवेशे हि वृत्ते(ख० १३) । नैयमिकानि श्रूयन्ते
यथाऽग्निहोत्रमतिथयो यथान्यदेवं युक्तम् ॥ ३५ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मान्निवेशे वृत्ते नैयमिकानि नियमेन कर्तव्यानि नित्यानि
कर्माणि श्रूयन्ते । कानि पुनस्तानि । अग्निहोत्रमतिथयोऽतिथिपूजा ।

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । इति ।

यथान्यदेवं युक्तम् । एवंविधं श्राद्धादि । एवमेतैः कर्मभिरहरहराक्रान्तस्य शिरः-
कण्डूयनेऽप्यवसरो न भवति स कथं ह्यौ मासौ गुरुकुले वसेदिति ॥ ३५ ॥

अध्ययनार्थेन यं चोदयेच्छ चैनं प्रत्याचक्षीत ॥ ३६ ॥

यमाचार्ये माणवकोऽध्ययनं प्रयोजनमुद्दिश्य चोदयेच्छिष्यस्तेऽहं शाधि मां प्रपन्न-
मिति तमेव माणवकम् । चशब्दोऽवधारणे । मैत्रं प्रत्याचक्षीत ॥ ३६ ॥

किमविशेषेणेत्याह—

न चास्मिन्दोषं पश्येत् ॥ ३७ ॥

अस्मिन्निति निपातोऽस्ति चेदर्पवृत्तिः । ईदृक्च मूलया(डमा)निन इत्यादौ दर्श-
नात् । तस्यायं प्रयोगः । न चेदस्मिन्माणवकेऽध्याप्यहेतुदोषं पश्येत् ॥ ३७ ॥

यदृच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ३८ ॥

समानधर्माधानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्यदृच्छया दृष्टहेतुमन्तरेणैव बुद्धिमान्धा-
दिनाऽध्ययनस्यासंवृत्तिः स्थादधीतो भागो माणवकान्तरवज्राधिगच्छेत्तदा तस्य
यदृच्छायामसंवृत्तौ तस्मिन्नाचार्ये गतिरेव शुश्रूषैव माणवकस्तु शरणम् । तथाऽऽह मनुः—

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्याधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छतीति ॥

अधिकं शुश्रूषितो हि गुरुः सर्वात्मना तं शिक्षयेदिति ॥ ३८ ॥

मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ३९ ॥

मातृग्रहणेन पितामहपितामहोरपि ग्रहणम् । पितृग्रहणेन च पितामहपितामहयोर्ग्रहणम् । सर्वे एत आचार्यवच्छ्रुषितव्याः ॥ १९ ॥

समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंग्राह्याः ॥ ४० ॥

उक्तानुक्ताश्च ज्येष्ठा मातुलादयः सर्वे गुरवः समावृत्तेनाहरहरुपसंग्राह्याः ॥ ४० ॥

भ्रातृभगिनीषु च यथापूर्वमुपसंग्रहणम् ॥ ४१ ॥

पूर्वेणैव सिद्धे क्रमार्थमिदं वचनम् । यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति ॥ ४१ ॥

नित्या च पूजा यथोपदेशम् ॥ ४२ ॥

पूजा वर्षज्यायसां कार्या । वृद्धतराणामिति उपदेशानुरोधेन या नित्या पूजा सा च यथापूर्वं वृद्धतरक्रमेण ॥ ४२ ॥

ऋत्विक्स्वशुरपितृव्यमातुलानवरवयसोऽप्युत्थायाभिषदेत् ॥ ४३ ॥

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हतीति वक्ष्यति । तेऽवरवयस ऋत्विगादयोऽप्यभिवाद्यन्ते । तानभिवाद्यमानान्प्रत्युत्थायाभिषदेत् । नाने(भ्ये)ष्विव यथासुलमासीनः । वयसोऽङ्गुष्ठानां तेषामियमेव पूजा ॥ ४३ ॥

तूष्णीं योपसंगृहीयात् ॥ ४४ ॥

अथवा प्रत्युत्थाय स्वयमपि तांस्तूष्णीमुपसंगृहीयात् । विद्याचारिणाद्यपेक्षया विकल्पः ॥ ४४ ॥

अथाभिवाद्या उच्यन्ते—

दशवर्षं पौरसंख्यं पञ्चवर्षं तु चारणं त्रिवर्षपूर्वः

श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हतीति ॥ ४५ ॥

पुरे भवं पौरं पौरं च तैस्तंख्यं च पौरसख्यम् । सेवानिवन्धनं बान्धवम् । तदभिवादनस्य निमित्तम् । कीदृशम् । दशवर्षान्तराले [विद्यमानम्] । दशवर्षाधिकं पौरसख्यमश्रोत्रि-
योऽप्यभिवाद्य इति विवक्षितम् । पञ्चवर्षं तु चारणम् । सख्यमित्युपरि समस्तमप्यपेक्षते ।
चारणशब्दः शास्त्राध्यायिषु रुढः । तेषां सख्यं पञ्चवर्षमभिवादनस्य निमित्तम् ।
श्रोत्रियं वक्ष्यति । स त्रिवर्षपूर्वस्तद्वन्मात्रेणाभिवादनमर्हति न पूर्वसंख्यमपेक्षते ॥ ४५ ॥

ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धतरायाभिवाद्यम् ॥ ४६ ॥

क्रमार्थमिदम् । वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्वं वृद्धतरायाभिवाद्यमभिवादनं कर्तव्यं
पश्चाद्वृद्धायेति ॥ ४६ ॥

विषमगतायागुरवे नाभिवाद्यम् ॥ ४७ ॥

उच्चैःस्थाने नीचैःस्थाने वा स्थितौ विषमगतः । तस्मै गुरुव्यतिरिक्ताय नाभिवा-
द्यम् । गुरवे त्वभिवाद्यम् । एवं दर्शने सति तूष्णीमवस्थानस्य युक्तत्वात् ॥ ४७ ॥

अन्वारुह्य वाऽभिवादयीत ॥ ४८ ॥

इदमगुरुविषयम् । यत्रासावभिवादनीयः स्थितस्तत्र त्वन्वारुह्य वाऽभिवादयीताभि-
वादयेत् । अ[न]न्वारुह्येत्यपि द्रष्टव्यम् । उभयस्य तुल्यत्वात् । गुरौ तु(रस्तु)
दृष्टमात्र एवाभिवादनीय इत्युक्तम् । सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ ४८ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे—

अप्रयत्नेन नाभिवाद्यं त्रया प्रयतायाप्रयतश्च न प्रत्य-
भिवदेत् ॥ ४९ ॥

यद्यज्ञानादप्रयताय कश्चिदभिवदेत्तथाऽपि सोऽप्रयतो न प्रत्यभिवदेत् ॥ ४९ ॥

पतिवयसः स्त्रियः ॥ ५० ॥

पत्युर्ब्रह्मणः स्त्रीणां तदेव वयश्चेन्न तदगुरोर्धेन ज्येष्ठमार्यादिष्वभिवादनं कर्तव्यम् ॥ ५० ॥

न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वाऽभिवादयीत ॥ ५१ ॥

अवहितपाणिः समित्कुशहस्तो दात्रादिहस्तो वा । अन्यत्रसिद्धम् ॥ ५१ ॥

सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च न नाम्ना ॥ ५२ ॥

स्त्री च सर्वनाम्नेवाभिवाद्या त्वामभिवादयेऽहमिति । न नाम्नाऽभिवादनीया । एवं
राजन्यवैश्यौ च ॥ ५२ ॥

मातरमाचार्यदारं चेत्येके ॥ ५३ ॥

मातरमाचार्यदारं च । एते अपि द्वे सर्वनाम्नेवाभिवादयीत । स्वमतं तु नास्मैव
भवति ॥ ५३ ॥

वयोविशेषणाभिवादनं हीनवर्णे नास्तीत्याह—

दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रियः पितापुत्रौ

स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥ ५४ ॥

शिष्यं प्रत्याचार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूर्णाद्यो निपातः । ब्राह्मणः
सन्निय इत्युपलक्षणम् । विद्धि जानीहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १४ ॥

कुशलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत् ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणविषयमिदम् । सन्नियादिषु विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वयसा तुल्यो
वयस्यः । अवरवयसं वयस्यं वा ब्राह्मणं प(क)थादिषु संगतं कुशलं पृच्छेत्, अपि
कुशलमिति ॥ १५ ॥

अनामयं सन्नियम् ॥ ५६ ॥

अप्यनामयं त इति । आमयो रोगस्तदभावोऽनामयं पृच्छेत् ॥ १६ ॥

अनष्टं वैदपम् ॥ ५७ ॥

अप्यनष्टपशुघनोऽसीति ॥ १७ ॥

आरोम्यं दूदम् ॥ ५८ ॥

अप्यरोगो मवानिति ॥ १८ ॥

नासंभाष्य श्रोत्रियं क्षातिव्रजेदरण्ये च स्त्रियम्

॥ ५९ ॥ (ख० १४) ।

श्रोत्रियं वयिसंगतमसंभाष्य नक्षातिव्रजेक्ष्मातिक्रमेत् । अरण्ये च स्त्रियम् । अर-
ण्यग्रहणं समयदेशस्योपलक्षणम् । तत्र स्त्रियमेकाकिनीं दृष्ट्वाऽसंभाष्य नातिव्रजेत् ।
संभाषणं च मातृवद्भगिनीवच्च । भगिनि किं ते करवाणि न भेतव्यमिति
॥ १९ ॥ (ख० १४) ।

सर्वेषामेव कर्मणां शेषमातमाचमनं विचार्यस्तदुपयोगिनो विधीनाह—

उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे जपक-

र्मणि स्वाध्याये भोजन आचमने च यज्ञोपवीति

स्यात् ॥ ६० ॥

गुरुणामाचार्यादीनामन्येषां च वृद्धानामतिथीनां उपासने यदा तानुपास्ते तदा
होमे साङ्गे विध्यदभ्यस्र जपकर्मणि जपक्रियायां स्वाध्यायाध्ययने भोजनाचमनयोश्च
यज्ञोपवीती स्यात् । वासो विन्यासविशेषो यज्ञोपवीतम् । दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते
सर्वमिति यज्ञोपवीतमिति ब्राह्मणम् । वाससोऽसंभवेऽनुकल्पं वक्ष्यति । अपि वा सूत्रः
मेवोपवीतार्थम् । मनुरप्याह—

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् ।
उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते मुचैः ॥ इति ।

एतेषु यज्ञोपवीतविधानात्कालान्तरे नावश्यंभावः ॥ ६० ॥

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति ॥ ६१ ॥

अपि शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं चासु गोर्मेवेत् ।
अध्याशाश्वेदमेध्येनं गन्धवर्णरसान्विताः ॥
शुचि मोतृषिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् । इति याज्ञवल्क्यः ।
अना गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।
दशरात्रेण शुश्रूषन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥ इति मनुः ।
श्रावणे मासि संप्राप्ते सर्वा नद्यो रजस्वलाः । इति स्मृत्यन्तरमपि ।

एवंभूतदीवरहितास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति । प्रायत्त्यार्थमाचमनं भूगतास्वप्सु
कर्तव्यमिति ॥ ६१ ॥

यं वा प्रयत आचामयेत् ॥ ६२ ॥

यं वा प्रयतो योग्य आचामयेत्सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं वामहस्ताव-
र्जिताभिराचमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तरं उक्तं कमण्डलुधारणमाचार्यस्य नामितं
लक्षते । अलानुपात्रेण नारिकेलपात्रेण वा स्वयमाचमनं कुर्वन्ति ॥ ६२ ॥

न वर्षधारास्वाचामेत् ॥ ६३ ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्त्यार्थस्याऽऽचमनस्य वर्षधारासु प्रसङ्गाभावात् पिपासि-
तस्य पानप्राप्त्येवोऽयमिति केचित् । अपर आह—अस्मादेव प्रतिषेधाच्छिष्यादिस्थस्य
करकादेर्या धारा तत्र प्रायत्त्यार्थमाचमनं न भवतीति ॥ ६३ ॥

तथा प्रदरोदके ॥ ६४ ॥

भूमेः स्वयं दीर्घः प्रदेशः प्रदरः । तत्र यदुदकं तस्मिन्भूमिगतेऽपि नाऽऽचा-
मेत् ॥ ६४ ॥

तत्प्राग्निध्याकारणात् ॥ ६५ ॥

तत्प्राग्निध्याग्निर्नाऽऽचामेत् । अकारणाज्ज्वरादौ कारणे सति न दोषः ॥ ६५ ॥

रिक्तपाणिर्वयस उद्यम्याप उपस्पृशेत् ॥ ६६ ॥

वय इति पक्षी । यो रिक्तपाणिः सन् वयस उद्यम्य पाणिभुदिश्य तस्य प्रोक्ता-
रणाय पाणिमुद्यच्छति स तत्कृत्वाऽप उपस्पृशेत् तेनैव पाणिना । रिक्तपाणिरिति
वचनात्कालोद्वादिताहितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शनमाचमनमाहुः ॥ ६६ ॥

शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥ ६७ ॥

शक्तौ सत्यां मुहूर्तमप्यप्रयतो न स्यात् । आचमनयोग्यं जलं दृष्ट्वैव मूत्रपुरीषादिकं
कुर्यात् । यदि तावन्तं कालं वेगं धारयितुं शक्नुयात् ॥ ६७ ॥

नमो वा ॥ ६८ ॥

न मुहूर्तमपि स्यादिति संनध्यते । शक्तिविषय इति च । मणादिना कौपीनाच्छा-
दनाशक्तौ न दोषः ॥ ६८ ॥

नाप्सु सतः प्रथमणं विद्यते ॥ ६९ ॥

येन प्रयतो भवति तत्प्रथमणम् । करणे ह्युट् । तदप्सु सतो वर्तमानस्य न भवति ।
मध्यमध्य आसीनोऽपि नाऽऽचामेदिति ॥ ६९ ॥

चर्त्तार्यं त्वाचायेत् ॥ ७० ॥

तीर उचीर्याऽऽचामेत् । न नलमध्य इत्यर्थो न विषेयः । पूर्वेण गतत्वात् ।
संस्मादयमर्थः—यदा नदीमुत्तरति नावा प्रकारान्तरेण वा तदा तामुचीर्य तीरान्तरं
गतः प्रयतोऽप्याचामेत् । नद्यदेरुत्तरणमप्याचमनस्य निमित्तमिति । कुशब्दोऽपि
शब्दार्थः ॥ ७० ॥

नाभोक्षितमिन्धनमभावाद्ध्यात् ॥ ७१ ॥

श्रौते स्मार्ते लौकिकेऽ[वा]प्तावभोक्षितमिन्धनं नाऽऽद्ध्यात् । केचिल्लौकिके नेच्छ-
न्ति ॥ ७१ ॥

मूढस्वस्तरं चासंस्पृष्टान्प्रयतान्प्रयतो मन्येत ॥ ७२ ॥

पतितचण्डालसूतिकोदक्याश्चस्पृष्टितत्स्पृष्टचुपस्पर्शने सचैव इति गीतमः । तस्मि-
न्विषये वेदमुच्यते । शयनतयाऽऽसनतया वाऽऽस्तीर्णपलाछादिः स्वस्तरः । पृषोदरादि-
दर्शनाद्रूपसिद्धिः । यत्रातिश्लक्ष्णतया पलाछादेर्मूलाप्रविभागो न ज्ञायते ॥ मूढः ।
मूढश्चासौ स्वस्तरश्च मूढस्वस्तरः । तस्मिन्पतिताविषु अप्रयत्नेषु यदि कश्चित्प्रयत्न उप-
विशेत् ॥ तान्संस्पृशेत् स प्रयतो मन्येत । यथा प्रयतमात्मानं मन्यते प्रयतोऽस्मीति
तथैव मन्येत । नैवविषे विषये तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तत इति ॥ ७२ ॥

तथा तृणकाष्ठेषु निस्त्रातेषु ॥ ७३ ॥

तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ निस्त्रातेषु तथा । तत्र तत्स्पृष्टिन्यायो न भवतीति ॥ ७३ ॥

प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत् ॥ ७४ ॥

शुद्धमपि वासः प्रोक्ष्यैवोपयोजयेद्वसीति । अपर आह—अपवित्रस्यापि वाससः प्रोक्षणमेव शुद्धिहेतुरिति ॥ ७४ ॥

शुनोपहतः सचैलोऽवगाहेत् ॥ ७५ ॥

शुनोपहतः स्पृष्टो यद्यपि च शुना दष्टं तथाऽपि सचैलोऽवगाहेत् । भूमिगतास्वप्सु स्नायान्नोद्धृताभिः । स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र वसिष्ठः—

ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य च शुध्यति ॥

अङ्गिराः—ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ।

गृहस्थस्तु द्विरात्रेण एकाहेनाग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

तदेव द्विगुणं धक्त्रे मूर्ध्नि चेत्स्याच्चतुर्गुणम् ॥

सत्रविद्विशूद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।

द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रव्रजितस्य च ॥

ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।

यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं तदा कथम् ॥

यां दिशं तु गतः सोमस्तां दिशं त्ववलोकयेत् ।

सोममार्गेण सा पूता पश्चगन्येन शुध्यति ॥

प्रक्षाल्य चापि तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः । इति ॥ ७५ ॥

प्रक्षाल्य वा तद्देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य

चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ७६ ॥

शुना स्पृष्टं तद्देशं प्रक्षाल्याग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ च प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । व्यवस्थितविकल्पोऽयम् ।

ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यथः प्रक्षालनं स्मृतम् ॥

इति स्नानवे दर्शनात् ॥ ७६ ॥

अग्निं नाप्रयत्त आसीदेत् ॥ ७७ ॥

अप्रयत्तः सन्नग्निं नाऽऽसीदेद्देशोऽसन्नो न भवेत् । यावति देश ऊष्मोपलम्भः ।

अत्राप्यशक्नो न दोषः ॥ ७७ ॥

इषुमात्रादित्येकं ॥ ७८ ॥

इषुमात्रादर्वाह नाऽऽसीदेदूष्मोपलम्भो भवतु सा [वा] भूदित्येक आचार्या मन्यन्ते ॥ ७८ ॥

न चैनमुपधमेत् ॥ ७९ ॥

अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपधमेत् । प्रयतस्य न दोष इत्येके । अपर आह—मुखेन नोपधमेत् । नाग्निं मुखेनोपधमेदिति मानवदर्शनात् । स्मृत्यन्तरे—मुखे नोपधमेदग्निं मुखादग्निरजायत । उभयोर्विकल्पः । अपर आह—वाजसनेयके श्रौत-प्रकरणे—मुखादग्निरजायत । तस्मान्मुखेनोपसमिध्यत इति दर्शनाच्छ्रौतेषु मुखेनोपसमि-न्धनम् । अन्यत्र स्मार्तप्रतिषेध इति । अन्ये तु वैणवेनाऽऽयसेन वा सुषिरेणोपसमि-न्धनमिच्छन्ति । एवमग्नेर्मुखव्यापारस्यान्वयाच्छ्रुतिरप्यनुगृहीता भवति । आस्याद्दि-न्दूनां पतनशङ्कामयास्प्रतिषेधस्तुतिरपीति ॥ ७९ ॥

खट्वायां च नोपदध्यात् ॥ ८० ॥

खट्वायामग्निं नोपदध्यात् । अत्राप्यशक्ती न दोषः ॥ ८० ॥

प्रभूतैर्घोदके ग्रामे यत्राऽऽरमाधीनं प्रथमणं तत्र

वासो धर्म्यो ब्राह्मणस्य ॥ ८१ ॥

प्रभूत एष उदकं च यस्मिन्नास्मिन्ग्रामे ब्राह्मणस्य वासो धर्म्यः । तत्रापि न सर्वत्र कथं तर्हि । यत्राऽऽरमाधीनं प्रथमणं प्रायतनं मूत्रपुरीषप्रक्षालनानीति । यत्राऽऽरमाधी-नानि । यत्र कूपेभ्योदकं तत्र बहुकूपेऽपि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वर्णान्तरस्या-नियमः । ग्रामग्रहणादेवभूतेषु घोषादिष्वपि न वस्तव्यम् ॥ ८१ ॥

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरीषलेपानमलेपानु-

च्छिष्टलेपान्नेतसश्च ये लेपास्तान्मक्षास्य पादौ

चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ८२ ॥ (ख० १५) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रश्नसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) चर्चविंशमश्वे

चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

मूत्रं पुरीषं [वा] कृत्वोत्सृज्य तयोर्मूत्रपुरीषयोर्लेपा यस्मिन्प्रदेशे स्थिताः प्रदेशान्तरे वा पतितास्तान्सर्वान् । अन्नलेपांश्चोच्छिष्टलेपानपि । उच्छिष्टलेपांश्चाश्वलेपानपि । तथा रेतसश्च ये लेपाः स्वापादौ मैथुनेन च तान्सर्वानद्भिर्मृदा च प्रक्षाल्य पादौ च लेपव-र्जितावपि प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । अत्र स्मृतप्रमाणस्य संख्यायाश्चानुक्तत्वा-द्यावता गन्धलेपक्षयो भवति तावदेव विवक्षितम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—' गन्धलेप-स्यकरं शीघ्रं कुर्यादतन्द्रितः ' इति । देवलस्तु—

यावत्संशुद्धिं मन्येत तावच्छौचं समाचरेत् ।

प्रमाणं शौचे संख्याया न शिष्टैरुपदिश्यते ॥ इति ।

पैठीनासिः—मूत्रोत्सर्गे कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये ।

अन्यत्रोत्सृज्य कुर्यात्तु सर्वदैव समाहितः ॥ इति ।

॥ ८२ ॥ (ख० १५) ।

इति श्रीमन्महादेवविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्रव्याख्यायामुज्ज्वलायां
षड्विंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

=====

अथ पञ्चमः पटलः ।

=====

तिष्ठन्नाऽऽचामेत्प्रहो वा ॥ १ ॥

तिष्ठन्प्रहो वा नाऽऽचामेत् । नायं प्रतिषेधो वक्तुं शक्यते । आसीनस्त्रिराचामेदिति
वक्ष्यति । ततो यथा शयानस्याऽऽचमनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रहस्य च न भवति ।
एवं तर्हि नायं शौचार्थस्याऽऽचमनस्य प्रतिषेधः । तथा गौतमः—नाक्षलिना पिबेत्
तिष्ठन्निति । अपर आह—अस्मादेव वचनात्काचित्तिष्ठतः प्रहस्याऽऽचमनमभ्यनुज्ञातं
भवति । तेन भूमिगतास्वप्सु त्वरस्यापोढत्वं ऊरुदङ्गे नाभिदङ्गे वा स्थितस्याऽऽचमनं
भवति । गौतमे च तिष्ठद्बुद्धतोदकेन नाऽऽचामेदिति सूत्रच्छेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः
प्रतिषेध इति ॥ १ ॥

अथाऽऽचमनविधिः—

आसीनस्त्रिराचामेद्दृढयंगमाभिरञ्जिः ॥ २ ॥

अथाऽऽनुकूल्यं स्मृत्यन्तरवशादुपाश्रीयते । आसीनः शुचौ देशे नाऽऽसने मोजने त्वा-
सनेऽपि चाऽऽत्मनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखः प्राग्मुदङ्मुखो वा
हृदयंगमा अपः करतलस्थानु यावतीषु माषो निमज्जति तावतीः फेनमुद्मुदरहिता
वीक्षिता विमुक्तकानिष्ठाङ्गुष्ठेन संहतोर्ध्वाकृतमध्याङ्गुलिप्रयेण दक्षिणपाणिना मुक्तामसंस्पृ-
शंस्त्रिराचामेत्पिबेद्भाषणः । क्षत्रियः कण्ठगाः । वैश्यस्तालुगाः । शूद्रो जिह्वास्पृष्टाः
सकृत् ॥ २ ॥

त्रिरोष्ठो परिमृजेत् ॥ ३ ॥

त्रिरोष्ठावलोक्यप्रदेशावङ्गुष्ठेन परिमृजेत् परिमृज्यात् ॥ ५ ॥

द्विरित्येके ॥ ४ ॥

सुर्यविकल्पः ॥ ४ ॥

सकृदुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

मध्यमाभिस्त्रिभिरङ्गुलीभिरोष्ठौ ॥ ६ ॥

द्विरित्येके ॥ ६ ॥

सुर्यविकल्पः ॥ ६ ॥

दक्षिणेन पाणिना सव्यमभ्युक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रि-

याण्युपस्पृशेच्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥ ७ ॥

दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य तथा पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशेत् । उदकेन सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसंचष्टे—चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चेति । इन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी । केचिद्युगपत्केचित्पृथक्पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । अङ्गुष्ठेनैव वा सर्वाणि स्थानि संस्पृशेत् । अत्र पृथग्भावस्य निश्चितत्वात्पूर्वत्रापि पृथगिति युक्तम् । अत्राऽऽ-
पस्तम्भेनोक्तम्—अथाप उपस्पृशेदिन्द्रियस्पर्शनानन्तरं हस्तौ प्रक्षालयेदिति ॥ ७ ॥

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेद् द्विः

परिमृजीत सकृदुपस्पृशेत् ॥ ८ ॥

भोजनं करिष्यन्प्रयतोऽपि द्विराचमनं कुर्यात् । अत्र विशेषः । द्विः परिमृजीत न विकल्पेन त्रिः । सकृदुपस्पृशेत् विकल्पेन द्विः । प्रयतोऽपीति वचनादप्रयते सर्वत्र द्विरा-
चमनमाचार्यस्याभिमतम् । अत्र द्विराचामेदिति साह्रं द्विराचर्तयेदित्येके । द्विः परिमृजी-
त सकृदुपस्पृशेदित्येतत्प्रायशर्चितस्य द्विराचामेदेतस्यापि द्विः प्राशनमात्रपरत्वात्साह्रमाच-
मनमात्रं विधीयते । तस्याभ्यासाश्रवणात्सकृदित्येके । शास्त्रान्तरप्राप्त्याभ्यासोऽपीत्यन्ये
॥ ८ ॥

इषावान्तर्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ९ ॥

दन्तमूलात्प्रभृत्योष्ठौ । तत्रालेःमक्षप्रदेशः इषावः । तस्यान्तः सलोमकस्तत्पर्यन्तावो-
ष्ठावुपस्पृश्याऽऽचामेत् । ओष्ठयोरलोमकप्रदेशमङ्गुल्या काष्ठादिना वोपस्पृश्याचामे-
दिति । अस्मादेव प्रतिषेधाज्ज्ञायते यत्किञ्चिदपि द्रव्यमन्तरास्ये सवुच्छिद्यतया निमित्त-
मिति ॥ ९ ॥

न श्मश्रुभिश्छिद्यन्तर्भवन्त्यन्तरास्ये सन्निर्या-

वन् हस्तैर्नोपस्पृशति ॥ १० ॥

इमंश्रूणि यदाऽऽस्यस्यान्तर्भवन्ति तदा तैरन्तरास्ये सन्निरुच्छिष्टो न भवति यावत्
हस्तेनोपस्पृशति । उपस्पर्शन उच्छिष्टो भवति । ततश्चाऽऽचामेदिति । अत्र स्मृत्यन्त-
रम्—

भुक्त्वा सुत्वा च सुप्त्वा च छेदित्वोक्त्वाऽनृतं वचः ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासोऽपि परिधाय च ॥ इति ॥ १० ॥

य आस्थाद्भिन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वचमनं

विहितम् ॥ ११ ॥

भाषमाणस्याऽऽस्थात्पतन्तो लालाभिन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्पर्शनेन वा उप-
लब्धयोभ्यास्तेष्वचमनं विहितम् । वेदोच्चारणे गीतम्—मन्त्रान् ब्राह्मणमुच्चारयतो
ये बिन्दवः शरीर उपलभ्यन्ते तेष्वचमनं विहितमिति ॥ ११ ॥

ये भूमौ न तेष्वचामेदित्येके ॥ १२ ॥

ये बिन्दवो भूमौ पतन्ति न शरीरे तेषु नाऽऽचामेदित्येके । एवमेते तु तेष्वभ्याचामे-
दिति ॥ १२ ॥

स्वमे सवथो श्रृं(सिं)घाणिकाश्वालम्भे लोहि-

तस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चाऽऽ-

लम्भे महापथं च गत्वाऽमेध्यं शोपस्पृश्याप्रयतं

च मनुष्यं नीवीं च परिधायाप उपस्पृशेत् ॥ १३ ॥

स्वमः स्वापः । सवथुः सुतम् । श्रृंघाणिका नासिकामलः । अश्रु नेत्रजलम् ।
तेषामालम्भे स्पर्शः, लोहितस्य रुधिरस्य । केशानां शिरोमत्तानां भूमिमत्तानां च ।
अभ्यादीनां चतुर्णामालम्भे, महापथं च गत्वाऽमेध्यं च गोव्यातिरिक्तानां मूत्रपुरीषाणां
तान्मूलनिषेकादि शोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यमुपस्पृश्य । नीवीं प्रसिद्धा । तथोगाद-
घोवासो लक्ष्यते तच्च परिधायाप उपस्पृशेत् । केषुचित्स्थानं केषुचिदाचमनं केषुचि-
त्स्पर्शनमात्रं यावता प्रयतो मन्थते ॥ १३ ॥

आर्द्रं वा शकुदोषधीर्भूमिं वनस्पतिं चाऽऽचा-

मेद्वा ॥ १४ ॥

आर्द्रं वा शकुदुपस्पृशेत् । ओषधीर्वा अर्द्रा भूमिं वाऽऽर्द्रा वनस्पतिं वाऽऽर्द्रा
चाऽऽचामेत् । पूर्वोक्तेषु स्वरूपेषु वैकल्पिकमिदम् । एवमाचमनं सह निमित्त
तु(निमित्तम्)कम् ॥ १४ ॥

अथापस्याधिकारः—

हिसार्धेनासिना मांसं छिन्नं तदभोज्यम् ॥ १५ ॥

असिग्रहणं सुरादेरप्युपलक्षणम् । यन्मांसं पाककालेऽसिना छिन्नं तदभो-
ज्यम् ॥ १५ ॥

दक्षिरगृह्यस्य नापच्छिन्धात् ॥ १६ ॥

अपूपग्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । दक्षिरगृह्यं नापच्छिन्धात् ।
किंतु हस्तादिभिरवाच्छिद्य भक्षयेत् ॥ १६ ॥

यस्य कुले त्रियेत न तत्रानिर्देशे भोक्त-
व्यम् ॥ १७ ॥

यस्य कुले कश्चिन्म्रियेत सपिण्डतायां सत्यां तत्रानिर्गते दशाहे न भोक्तव्यम् ।
अनिर्देश इत्याशौचकालोपलक्षणम् । तेन क्षत्रियादिष्वधिकं पक्षिण्यादिषु
न्यूनम् ॥ १७ ॥

तथाऽनुत्थितायां सूतिकायाम् ॥ १८ ॥

सूतिकायामनुत्थितायां सत्याम् । उत्थानं नाम सूतिकागारे निवेशितानामदकुम्भा-
दीनामपनयनम् । तच्च द्वादशेऽहनि भवति । द्वादश्यां मातापुत्रौ स्नात इति गृह्य
उक्तत्वात् । अत्राप्याशौचकालोपलक्षणम् । तस्माद्यावदाशौचमभोजनम् । अत्राक्षिराः—

ब्रह्मसत्रविशं भुक्तौ न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् ।

सूतके शाव आशौचे त्वस्थिसंचयनात्परम् ॥ इति ॥ १८ ॥

अन्तःशवे च ॥ १९ ॥

यावद्दामास निर्हिंसते शवस्तावन्न भोज्यम् । आधारस्तु धनुःशतादर्वाकृतत्रापि
प्रदीपमारोप्योदकुम्भमुपनिधाय भुज्जते यदि समानध्वंशगृहं न भवति ॥ १९ ॥

अप्रयतोपहतमजमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २० ॥

अप्रयतेनाशुचिनोपहतं स्पृष्टमजमप्रयतं भवति किंत्वशुद्धमध्यभोज्यं न भवति ।
कः पुनरप्रयतस्याभोज्यस्य विशेषः । उच्यते । अप्रयतमजमग्नावधिमित्याद्भिः प्रोक्षितं
मस्मना मृदा वा संस्पृष्टं वाचा प्रशस्तमजं भवति भोज्यम् । अभोज्यं तु न शूद्रादिना
कदाचिदपीति ॥ २० ॥

अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमभोज्यम् ॥ २१ ॥

अप्रयतेन शूद्रेणोपनीतमभोज्यं स्पृष्टमस्पृष्टं च । स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥ २१ ॥

यस्मिन्नाग्ने केनः स्यात् ॥ २२ ॥

तदभोज्यम् । एतच्च षाकदशायामेव । पतितेन केशेन सह यत्पक्रमजं तद्विषयम् ।
भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतं भोज्यम् ॥ २२ ॥

अन्यद्वाऽभेद्यम् ॥ २३ ॥

अन्यद्वा नखादि यस्मिन्नन्ने स्वात्तदप्यभोज्यम् । इदमपि पूर्ववत् । अत्र नौघायनः—
कीटनखकेशास्तुपुरीषाणि दृष्टानि तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं भोज्यमिति । वसिष्ठस्तु—
कामं तु केशकीटानुद्धृत्याग्निः प्रोक्ष्य भस्मावकीर्य वाचा प्रशस्तमुपयुज्यतेति ॥ २३ ॥

अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २४ ॥

अमेध्यैः कलज्जालाब्दादिभिरवमृष्टं संपृष्टमभोज्यम् ॥ २४ ॥

कीटो वाऽभेद्यसेवी ॥ २५ ॥ (ख० १६) ।

यस्मिन्नान्ने स्वादिति व्यवहितकल्पनया संबध्यते । अमेध्यसेवी किमिः कीटः पूत्य-
प्लाव्यः ॥ २५ ॥ (ख० १६) ।

मूषकलाऽङ्गं वा ॥ २६ ॥

पूर्ववत्संबन्धः । मूषकला मूषकपुरीषम् । अङ्गं वा । उपसमस्तमपि मूषकत्वहणं
संबध्यते । यस्मिन्नन्ने मूषकस्याङ्गं वादादि पुरीषं वा भवति तदप्यभोज्यम् ॥ २६ ॥

पदा बोधतम् ॥ २७ ॥

प्रयतेनावि यत्पदा स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ २७ ॥

सिचा वा ॥ २८ ॥

सिग्वस्त्रदशा । परिहितस्य वाससः सिचा यत्स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ २८ ॥

अपपात्रेण वा दृष्टम् ॥ २९ ॥

अपपात्रेण वा यद्दृष्टं तदप्यभोज्यम् । अतितचाण्डालसूतिकोदकया अपपात्राः ।
अपमताः पात्रेभ्यः । नहि ते पात्रे भोक्तुं लभन्ते ॥ २९ ॥

शुना वा ॥ ३० ॥

शुना वा यद्दृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ ३० ॥

सिचा बोधतम् ॥ ३१ ॥

अपरिहितस्य शुद्धस्यापि वाससः सिचा यदुपहृतमानीतं तदप्यभोज्यम् ॥ ३१ ॥

दास्या वा नक्तमाहृतम् ॥ ३२ ॥

दास्या नक्तमाहृतमभोज्यम् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादस्तेनाऽऽहृते न दोषः । अन्ये लिङ्ग-
मविवक्षितं मन्यन्ते । नक्तमिति वचनादिवा न दोषः ॥ ३२ ॥

भुञ्जानं वा यत्र भूद उपस्पृशेत् ॥ ३३ ॥

भोजनदशायां यदा शूद्र उपस्पृशेत्तदाऽपि न भुञ्जीत । भुञ्जानग्रहणादन्यदा शूद्रोपस्पर्शने नाप्रायत्यामिति केचित् । अन्ये तु सदा भवत्यप्रायस्यं भोजनदशायाः प्रायश्चित्तप्रतिपादनाय प्रतिषेध इति ॥ ३३ ॥

अनर्हद्विर्षा समानपङ्क्तौ ॥ ३४ ॥

सर्वत्र वाशब्दः समुच्चये । अभिजनविद्यावृत्तरहिता अनर्हाः । तैः सह समानपङ्क्तौ न भुञ्जीत ॥ ३४ ॥

भुञ्जानेषु वा यत्रान्योऽनूत्थायोऽच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा ॥ ३५ ॥

समानपङ्क्ताविति वर्तते । समानपङ्क्तौ बहुषु भुञ्जानेषु यद्येकोऽन्योऽनूत्थाय भोजनाद्विरम्योच्छिष्टं शिष्येभ्यः प्रयच्छेदाचामेद्वा तस्यां पङ्क्तावितरेषां न भोक्तव्यम् । अतो बहुषु भुञ्जानेष्वेको मध्ये न विरमेत् । भोजनकण्टक इति तमाहुः ॥ ३५ ॥

कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दध्नुः ॥ ३६ ॥

सूर्ये धेधवेय विषं मुहूर्त्वेत्येवं कुत्सयित्वा यत्रान्नं दध्नुस्तदभोज्यम् ॥ ३६ ॥

मनुष्यैरवघ्रातमन्यैर्वा मेघैः ॥ ३७ ॥

मनुष्यैरन्यैर्वा मार्जारादिभिरवघ्रातमन्नमभोज्यम् । अवेत्युपसर्गाग्रयोगाद्दूरस्थैर्मन्त्र-
स्याऽऽघ्राणे न दोषः ॥ ३७ ॥

न नायि भुञ्जीत ॥ ३८ ॥

नाय्यामीनो न भुञ्जीत झुद्धेऽपि पात्रे ॥ ३८ ॥

तथा प्रसादे ॥ ३९ ॥

प्रसादो दारुणयो मन्त्रः । तत्रापि न भुञ्जीत ॥ ३९ ॥

कृतभूमी तु भुञ्जीत ॥ ४० ॥

भूमावपि भुञ्जानः कृतायां गोमयादिना संस्कृतायां भुञ्जीत ॥ ४० ॥

अनाभीते मृन्मये भोक्तव्यम् ॥ ४१ ॥

यदि मृन्मये भुञ्जीत तदाऽन्येनानाभीते भुञ्जीत । आभीतं कषित्कार्ये पाकादा-
(व)पयुक्तम् ॥ ४१ ॥

आभीतं वेदभिदग्धे ॥ ४२ ॥

आभीतमेव लभ्यते तदाऽग्निनाऽभितो दग्ध्वा तत्र भोक्तव्यम् ॥ ४२ ॥

परिमृष्टं लौहं प्रयत्नम् ॥ ४३ ॥

लौहं लोहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रं भस्मादिभिः परिमृष्टं सत्प्रयत्नं भवति । तत्र भस्मना कांस्थमाश्लेन ताम्रं राजतं शकुता सौवर्णमस्त्रिरेवेत्यादिसृत्यन्तरवशाद्द-
ृष्टव्यम् ॥ ४३ ॥

यन्निर्लिखितं दारुमयम् ॥ ४४ ॥

यद्दारुमयं भाजने तन्निर्लिखितं तदं सत्प्रयतं भवति ॥ ४४ ॥

यथागमं यज्ञे ॥ ४५ ॥

यज्ञपात्रं तु यथागमं शोधितं भवति । तद्यथा—अग्निहोत्रहवणी दर्भैरग्निः प्रक्षालिता । सोमपात्राणि मार्जालीये प्रक्षालितानि । आज्यपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ ४५ ॥

नाऽऽपणीयमन्मद्यात् ॥ ४६ ॥

आपणः पण्यवीथी । तत्र जातं छठ्वं वाऽऽपणीयम् । तत्र कृतं नाश्नीयात् । त्रीह्यादिषु न दोषः ॥ ४६ ॥

तथा रसानामर्मासमधुलवणानीति परिहास्य ॥ ४७ ॥

तथा रसान्तरसद्रव्याणि । तानप्यापणीयाज्जाश्रीयत् । आमर्मासादीनीति वर्जयित्वा ॥ ४७ ॥

तैलसर्पिषी उदकेऽवधायोपयोजयेत् ॥ ४८ ॥

तैलसर्पिषी तु आपणीये अपि उपयोजयेत् । उदकेऽवधाय निविच्य । पाकेन तैलसर्पिषी शोधयित्वा कार्यविरोधो यथा न भवति तथोदकेन संस्पृश्येत्येके व्याचक्षते ॥ ४८ ॥

कुनार्चं पर्युषितमस्त्राद्यापेयानाद्यम् ॥ ४९ ॥

कृतार्चं पर्युषितं पूर्वेषुः पक्वं सदस्त्राद्यमपेयमनाद्यं च । यथाद्योभ्यं स्त्रविशदद्रव्यं मृदुविशदसिद्धं च ॥ ४९ ॥

शुक्तं च ॥ ५० ॥

शुक्तं काले पाकेनाऽऽम्लीभूतं तदपि पर्युषितमस्त्राद्यापेयानाद्यम् ॥ ५० ॥

फाणितपृथुकतण्डुलभरुजकरम्भसक्तुशाकमांसापिष्टक्षीराविकारौ-

षधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ ५१ ॥

अनन्तरोक्तं विधिवत् फाणितादि वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पानविशेषः । इक्षुरस इति केचित् । भ्रष्टानां त्रीहीणां तण्डुलाः । पृथुमूताः पृथुकाः । मरुजा भ्रष्टा यवाः । करम्भो दधिसक्तुनामाहारः करम्भ इति प्रसिद्धः । वेदेऽप्युभयं भवति । यत्करम्भैर्जुहोति । घानाः करम्भ इति । क्षीराविकारो दध्यादि । प्रसिद्धमन्वत् ॥ ५१ ॥

अथ शुक्तं चेत्पत्य विधेः शेषः—

शुक्तं चापरयोगम् ॥ ५२ ॥

परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तत्परयोगम् । तदेव शुक्तं वर्जयति । पूर्वं सामान्येनाभिधाय सलावृकयामेकसक इति स्वप्नपर्यन्तमिति पश्चाद्विशेष उक्तः ॥ ५२ ॥

सर्वं मद्यमपेयम् ॥ ५३ ॥

सर्वं मद्यं मद्यकरमपेयम् । अत्र स्मृत्यन्तरवशादव्यवस्था । अत्र मनुः—

गौडी माध्वी च वैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैव ता न पातव्यास्तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥ इति ।

सुराभ्यतिरिक्तं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम् । तथा च गौतमः—मद्यं नित्यं ब्राह्मणस्येति । क्षत्रियवैश्ययोस्तु ब्रह्मचारिण्येति ॥ ५३ ॥

तथैलकं पयः ॥ ५४ ॥

अधिरेलका तस्याः क्षीरमपेयम् ॥ ५४ ॥

उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसंधिनीक्षीरस्यमसूक्षीराणीति ॥ ५५ ॥

उष्ट्रमृगौ प्रसिद्धौ । चा गर्भिणी दुग्धे सा संधिनीति शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा । एक-
कालदोहेत्यन्ये । एकस्मिन्नर्थे याऽनेकगर्भे सूते सा यमसूः । उष्ट्रादीनां क्षीराण्यपेयानि ।
इतिकरणादेवंप्रकाराणामेकशफानां क्षीराण्यपेयानि । तथा च मनुः—

आरण्यानां [च] सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।

क्षीरीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥

अनिर्देशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमेकशफं तथा ।

आपिकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ इति ॥ ५५ ॥

धेनोश्चानिर्देशायाः ॥ ५६ ॥

धेनुर्नवप्रसूता गौः । चकारादजामहिष्यौ च । अजा गावो महिष्यश्चेति मानवे
दर्शनात् ॥ ५६ ॥

औषधीनां च तथा कीलालम् ॥ ५७ ॥

औषधयः सुरार्थास्तेषां विकारभूतमजं कीलालं नाद्यात् ॥ ५७ ॥

कलञ्जपलाण्डुपरारिकाः ॥ ५८ ॥

कलञ्जं रक्तलसुनम् । पलाण्डुः स्थूलकन्दो नीलो लसुणानुकारी । परारिका कृष्ण-
हण्डुमाल्यं प्रसिद्धम् । एते चाभक्ष्याः ॥ ५८ ॥

प्रतिपदपाठो न शक्य इति समासेनाऽऽह—

यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ ५९ ॥

यच्चान्यदेवंयुक्तं शिक्षाः परिचक्षते वर्जयन्ति तदप्यभक्ष्यम् । तत्र मनुः—

लशुनं गृह्णनं चैव पलाण्डुकवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनामभेद्यप्रमवाणि च ॥ इति ॥ ५९ ॥

व्याकृमोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ६० ॥

व्याकृ कृमिप्रक्षम् । तदप्यभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुक्तार्थम् ॥ ६० ॥

एकसुरोष्ट्रगमयग्रामसूकरस्रभगवाम् ॥ ६१ ॥

मांसमित्यर्थाद्व्यस्यते । एकसुरा अश्वदधः । गवयो गोसदृशः पशुः । शरभोऽष्टा-
पद आरण्यो मृगः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां मांसमभक्ष्यम् ॥ ६१ ॥

धेन्वनदुहोश्च कारणभक्ष्यम् ॥ ६२ ॥

धेन्वनदुहोर्मांसं भक्ष्यं नावैधं किंनु कारणात् । कारणमष्टकादिविधिः । गोप्रति-
षेधस्य प्रतिप्रसवः—मेध्यमानदुहमिति वाजसनेयकम् । आनदुहं मांसं न केवलं भक्ष्यं
किं तर्हि मेध्यमपीति वाजसनेयिनः समामनन्ति ॥ ६२ ॥

कुक्कुटो विकिराणाम् ॥ ६३ ॥

पादाम्बां विकीर्य विकीर्य कीटघान्यादि ये भक्षयन्ति ते विकिरा मयूरादयः । तेषां
मध्ये कुक्कुटो न भक्ष्यः । स्मृत्यन्तरवशाद्वाग्यो नाऽऽरण्यः ॥ ६३ ॥

सुवः प्रतुदाम् ॥ ६४ ॥

सुण्डेन प्रतुद्य प्रतुद्य भक्षयन्ति ते दार्वाचल्लादयः प्रतुदस्तेषां मध्ये सुव एवामक्ष्यः ।
सुवः शकटविलास्यो बकविशेषः ॥ ६४ ॥

क्रव्यादाः ॥ ६५ ॥

क्रव्यं मांसं तदेव केवलं येऽदन्ति ते क्रव्यादा गृध्रादयः । तेऽप्यभक्ष्याः ॥ ६५ ॥

हंसभासचक्रवाकसुपर्णाश्च ॥ ६६ ॥

हंसः प्रसिद्धः । भासः श्वेनाकृतैः पीतसुण्डः । चक्रवाको मिथुनचरः । सुपर्णः
श्वेनः । एते चामक्ष्याः ॥ ६६ ॥

क्रुञ्चक्रौञ्चवाध्राणसलक्ष्मणवर्जम् ॥ ६७ ॥

क्रुञ्चा घृन्दचराः । क्रौञ्चा मिथुनचराः । ते चामक्ष्याः । सूत्रे क्रौञ्चेति विभक्ति-
लोपश्छान्दसः । किमविशेषेण क्रुञ्चक्रौञ्चा अभक्ष्याः । नेत्याह—वाध्राणसलक्ष्मणवर्जम् ।
क्षेतो लोहितो वा मूर्धा येषां ते लक्ष्मणाः । त एव विशेष्यन्ते वाध्राणि सा इति । वाध्रि-
चर्म तदाक्षरा नासिका येषां ते । एवंभूताल्लक्ष्मणान्वर्जयित्वा क्रुञ्चक्रौञ्चा न भक्ष्या
इति । अन्ये त्वाहुः । क्रव्यादा इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य क्रुञ्चादिषु तेषु प्रतिषेध इति ।
तत्र लक्ष्मणा सारसी । लक्ष्मणवर्जमिति व्यापोः संज्ञालक्ष्मणसोरिति ह्रस्वः । एवं क्रुञ्चा-
शब्दस्याप्यनादेरामन्तस्य ॥ ६७ ॥

पञ्चनखानां गोधाकच्छपश्चाविद्वल्यकखद्ग-

शशपूतीकखवर्जम् ॥ ६८ ॥

पञ्चनखा वानरमार्जारादयः । तेषां मध्ये गोधादीन्सप्त वर्जयित्वाऽन्ये भक्ष्याः ।
गोधा कुक्कुलासाकृतिर्महाकायः । कच्छपः कूर्मः । श्चाविद्वल्यहिविशेषः । यस्य
नाराचाकाराणि लोमानि स शल्यकः । यस्य कर्मणा तनुश्राणं क्रियते स श्चाविद् ।

शल्पक इति युक्तः प्राठः । एके तु च्छन्नं पठन्ति च्छकारात्पूर्वमिकारम् । खड्गो
मृतविशेषः पार्वत्तियः । यस्य तर्पणार्थं माननम् । शशः मसिद्धः । पूर्तीकस्वयः शशा-
कृतिर्हिभवति प्रसिद्धः ॥ ६८ ॥

अभक्ष्यश्रेष्ठो मत्स्यानाम् ॥ ६९ ॥

मत्स्यानां मध्ये वेदाख्यो मत्स्यो न भक्ष्यः ॥ ६९ ॥

सर्पशीर्षा मृदुरः क्रव्यादो ये चान्यै विकृता

यथा मनुष्यभिरसः । ७० ॥

जलमनुष्याख्या जलमत्स्यादयश्च तत्र सर्वे न भक्ष्याः । तत्र मनुः—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्ता चोपहर्ता च स्वादकश्चाष्ट वातकाः ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मध्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेवा मृतानां निवृत्तिस्तु गरीवसी ॥

अप्रतिषिद्धेष्वपि भक्ष्यानिवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥ ७० (ख० १७) ।

एवं मांसनिमित्तदुष्टं जातिदुष्टं कालदुष्टं चापेक्षमुक्तम् । तत्र निमित्तदुष्टं यस्य
फुले म्रियेत्यादि । जातिदुष्टं कच्छःदि । कालदुष्टं पशुवित्तमदि । इदानीं परिग्रहा-
शुचौनि कानिचिदनुज्ञापकानि कानिचित्प्रतिषेधत इति—

मध्वामं मार्गं मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्य

तिनिवेशनं पुण्यधासश्चोग्रतः प्रतिगृह्याणि । ७१ ॥

मधु पक्वपक्वं वा । आमं तण्डुलादि । मृगस्य विकारो मार्गं मांसम् । भूमिः शाले-
यादि क्षेत्रम् । विश्रामस्थानमित्येके । मूलफलानि मूलकाष्ठादीनि । रक्षाऽभयदानम् ।
गव्यतिर्गोमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वहतीति युगो बलीवर्दः । तस्य घातो भक्ष्यं
पलादादि । एतानि उग्रतोऽपि प्रतिग्राह्याण्यदुर्मिक्षेऽपि । उग्रः क्रूरकर्मा द्विजातिः ।
वैश्याद्वा शूद्रायां जातः । उग्रग्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् ॥ ७१ ॥

एतान्यपि नानन्तेवास्याहृतानीति हारीतः ॥ ७२ ॥

एतान्यपि मध्वादीन्यप्यन्तेवास्याहृतान्येव प्रतिग्राह्याणि न स्वयमिति हारीतो
मुनिराह ॥ ७२ ॥

आमं वा गृहीरन् ॥ ७३ ॥

पूर्वोक्तेषु आमं स्वयं गृहीरन् वा द्विजातय इति हारीताचार्यस्यैव पक्षः ॥ ७३ ॥

कृतान्नस्य विरसस्य ॥ ७४ ॥

आमस्यालाने कृतान्नस्यापि विरसस्य लवणादिरसैरप्युक्तस्य वक्षीनिर्देशात्स्तोकं
स्वयंपन्तेवास्याहृतं वा गृहीरन् ॥ ७४ ॥

न सुभिक्षाः स्युः ॥ ७५ ॥

अनन्तरोक्तविधानद्वये यद्वहीतं तत्र सुभिक्षाः सुहिता ॥ यवेयुः । यावता प्राण-
यात्रा भवति तावदेव गृहीरन् । यावता सौहित्यं न तावदिति ॥ ७५ ॥

स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत ॥ ७६ ॥

यदा तु दुर्भिक्षतयाऽऽत्मनोऽपि वृत्तिर्नोपलभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य तदा स्वयमप्यवृत्तौ
यत्रैव लभ्यते तत्रैव भुञ्जीत । तत्रैव गुणविधिः सुवर्णं दत्त्वा हृद्देवोपभोक्तव्यम् । उप-
रिष्ठात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । एतेन पशुं दत्त्वेति व्याख्यातम् । पशुरग्निः । अग्निः पशुरिति
मन्त्रलिङ्गात् । गोसूक्तेन चाग्नेरुपस्थानदर्शनात् ॥ ७६ ॥

नात्यन्तमन्ववस्येदृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ७७ ॥

यदा विहिता वृत्तिर्लभ्यते तदा निषिद्धाया विरमेत् । न पुनः सकृत्प्रवृत्तायाम-
वकुण्ठमेनेति न्यायेन तत्रैव रमेत् । अत्र च्छान्दोग्योपनिषत्—मटचीहसेषु कुरुवा-
टिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रदाणक उवास । स हेभ्यं कुल्मा-
षान्तादन्तं विभिक्ष इत्यादिर्भन्त्रश्च भवति । अवृत्त्या शुन आन्त्राणि पच इति ।
अवृत्त्या वृत्त्यभावे । अपर अह—दुर्भिक्षे स्वयमप्यवृत्तौ तन्निवृत्तेर्यत्र कुत्रचिन्नी-
चेऽपि दातारि भुञ्जाने वसेत् । या च यावती च । सुवर्णमात्रं यंकेचन पशुं वा दत्त्वा
॥ पुनरत्यन्तमलं वस्येत् । वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥ ७७ ॥

एवमापदि वृत्तिमुक्ता । सुभिक्षेऽनापदि वृत्तिमाह—

त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियभृतीनां समावृत्तेन न भोक्तव्यम् ॥ ७८ ॥

समावृत्तो द्विजातिः क्षत्रियादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहे न भुञ्जीत ॥ ७८ ॥

प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं कारणादभोज्यम् ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणस्य स्वर्णं प्रकृत्याऽस्य भावेनैव भोज्यम् । कारणादभोज्यम् ॥ ७९ ॥

कारणमाह—

यत्रात्रायश्चित्तं कर्माऽऽसेवते प्रायश्चित्तवति ॥ ८० ॥

यत्र यदाऽग्निहोत्रवैश्वदेवाद्यत्रायश्चित्तरूपं नित्यमभ्युदायिकं वा कर्माऽऽसेवते
तापत्येण करोति प्रायश्चित्तवत्यात्मनि न चोदितकर्मप्रायश्चित्सं तदा । एतस्मात्कारणा-
दभोज्यमिति ॥ ८० ॥

चरितनिर्वेषस्य भोक्तव्यम् ॥ ८१ ॥

कृतप्रायश्चित्तस्य ॥ ८१ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ॥ ८२ ॥

शूद्रवर्जितानां स्वर्गं वर्तमानानां सर्वेषामेव वर्णानामर्थं भोज्यं न ब्राह्मणस्यैवेत्येके
मन्यन्ते ॥ ८२ ॥

तस्यापि धर्मोपनतस्य ॥ ८३ ॥

तस्यापि शूद्रस्याहं भोज्यं यद्ययं धर्मार्थमुपनत आनमितो भवति । धर्मग्रहणा-
दर्थार्थमुपनतस्याभोज्यम् । आपत्कल्पश्चायम् ॥ ८२ ॥

तत्र गुणविधिः—

सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत नात्यन्तमन्ववस्येद्वृषिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८४ ॥
गतम् ॥ ८४ ॥

संघाजमभोज्यम् ॥ ८५ ॥

संयोगेन यत्संस्तुतमन्नमभोज्यं ते सर्वे यद्यपि दद्युः ॥ ८५ ॥

परिकुष्टं च ॥ ८६ ॥

भोक्तुमागच्छेत्त्येवं परिकुष्टं सर्वत आहूय यद्दीयते तत्परिष्कृतम् । तदभोज्यम्
॥ ८६ ॥

सर्वेषां च शिल्पजीविनाम् ॥ ८७ ॥

विप्रकर्मकृत्रनिर्वाणादिकाशिरां जीवन्ति उपजीवन्ति तेषां सर्वेषामपि ब्राह्मणाना-
मन्नमभोज्यम् ॥ ८७ ॥

ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ ८८ ॥

ये च शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यभोज्यं सन्निधौ वर्जम् ॥ ८८ ॥

ये चाधिम् ॥ ८९ ॥

आजीवन्तीत्यपेक्षते । स्वगृहे पराग्रासयित्वा तेष्यो भृतिग्रहणमधिर्यः स्तोम इति
प्रतिद्वः । परभूमौ कुट्टिं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु य इति । ये चाधिमा-
जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । अत्रार्थि ये जीवन्ति तेषां वार्धुषिकत्वादेव निषेधः
सिद्धः ॥ ८९ ॥

भिषक् ॥ ९० ॥

अभोज्यास्त इति प्रकरणद्वन्द्व्यते । भिषग्भेषज्यवृत्तिः । धर्मार्थं ये सर्वदद्यादिकं
चिकित्सन्ति ते भोज्यास्तः ॥ ९० ॥

वार्धुषिकः ॥ ९१ ॥

शूद्रा जीवन्त्यभोज्यास्तः ॥ ९१ ॥

अङ्गीतराजको दीक्षितः ॥ ९२ ॥

दीक्षितो दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतः । सोऽपि यावत्क्रीतराजको न भवति सोमकर्म
न करोति तावदभोज्यान्नः ॥ ९२ ॥

अग्नीषोमीयसंस्थायामेव दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ ९३ ॥

अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाधे दीक्षितस्य भोक्तव्यं न प्राणिति पक्षा-
न्तरम् ॥ ९४ ॥

हुतायां वा वपायां क्रीते वा राजनि यज्ञार्थे वा
निर्दिष्टे शेषान्नुज्जीरयति ब्राह्मणम् ॥ ९४ ॥

हुतायामित्यादि तु यज्ञार्थमनिर्दिष्टायाम्यशेषादेव । यज्ञार्थ इति पक्षान्तर इदं
यज्ञार्थमिति व्यादेशो कृते शेषान्नुज्जीरयति ब्राह्मणं भवति । ब्राह्मणग्रहणं प्रीत्युपल-
ब्धतः प्रवृत्तिरपस्मृतितो मा भूदिति मत्स्यक्षमेवोक्तं ब्राह्मणमिति ॥ ९४ ॥

ह्रीवः ॥ ९५ ॥

ह्रीवः प्रसिद्धः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ९५ ॥

राज्ञः प्रेषकृत् ॥ ९६ ॥

प्रेषकृद् दौत्यकर्मा । तस्यापि प्रतिषेधः ॥ ९६ ॥

अह्निर्याजी चाऽऽर्यविधिप्रव्रजितः ॥ ९७ ॥

अग्निहोत्राचनमुष्ठाताऽपि आर्यः शिष्टः । विचिराचारस्तस्मात्प्रव्रजितः प्रच्युतः ।
सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ९७ ॥

यद्याग्नीनपास्वति ॥ ९८ ॥

अविधिना वेताग्निगृह्याग्नित्यागी ॥ ९८ ॥

यश्च सर्वान्वर्जयति ॥ ९९ ॥

आत्मान् ओत्रियं मन्यमान इतरान्वर्जयति । अच्चादिसंसर्गेण संसर्गदोषात् ॥ ९९ ॥

सर्वाङ्गी च ॥ १०० ॥

सर्वेषामन्तर्गतेति मत्स्येन निरन्तरमित्युक्तम् । तत्तु युक्तानामयुक्तानां च ॥ १०० ॥

ओत्रियो निराकृतिः ॥ १०१ ॥

ओत्रियो निस्वाध्यायः । निवृत्त इत्यन्ये ॥ १०१ ॥

दृषलीपातिः ॥ १०२ ॥ (ख० १८) ।

कमविवाहे यस्य वृषली शुद्धजाता जीवतीतिरा मृता स वृषलीपतिः । स ओषियोऽप्यभोज्यान्न इति ॥ १०२ ॥ (ख० १८) ।

मत्स उन्मत्तो बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते यश्च प्रश्रयते तावन्तं कालम् ॥ १०३ ॥

मत्सो सदद्व्यसेवयाऽप्रकृतिं गतः । उन्मत्तो भ्रान्तः । बद्धो निगडादिना । अणिकः पुत्राच्छ्रुतग्राही । पुत्राचार्य इति शास्त्रे निन्दितः । प्रत्युपविष्टः कृयणादिना कारणेन धर्मादिकं निरुध्य तत्पार्श्वे उपविष्ट इतरस्तत्परिहारमुक्तवास्तेन सहाऽऽसीनः । प्रत्युपवेशयते यश्च प्रश्रयते तिष्ठति । एते मत्तादयस्तावन्तं कालमभोज्यान्ना यावन्मदाद्यनुवृत्तिः । अपर आह—अणिक ऋणिक ऋणस्य दाता । प्रत्युपविष्ट इदं विशेषणमिति ॥ १०३ ॥

अथ क आश्यान्नाः ॥ १०४ ॥

यद्येतेऽभोज्यान्नाः कस्तर्ह्याश्यान्नाः कस्य तर्ह्यन्नमशनीयमिति । यद्यप्येतेऽभोज्यान्ना इति उक्ते परिशिष्टा भोज्यान्ना इति गम्यते तथाऽप्यनेकमतोपन्यासार्थोऽयं प्रश्नपूर्वक आरम्भः ॥ १०४ ॥

यस्येप्तेदिति कण्वः ॥ १०५ ॥

य एवमर्थयते स एवाऽऽश्यान्न इति कण्वः कृषिर्मन्यते ॥ १०५ ॥

पुण्य इति कौत्सः ॥ १०६ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानामित्युक्तत्वाद्भोज्यान्नाः सर्वे पुण्या एव । इह पुनः पुण्यग्रहणमतिशयार्थम् । तपोहोमजपैः स्वधर्मेण युक्तः पुण्यः । स स्वयं चाप्रार्थयमानोऽपि भोज्यान्न इति कौत्सस्य पक्षः ॥ १०६ ॥

यः कश्चिदद्यादिति वार्ष्यायणिः ॥ १०७ ॥

यः कश्चित्पुण्योऽपुण्यो वा सततं दानशीलः स भोज्यान्न इति वार्ष्यायणिराह । तथा च मनुः—श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरदिति ॥ १०७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यदि हि रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेच्छलं दानेन निर्दोषो भवति ॥ १०८ ॥

रजः पापम् । तद्यदि पुरुषे कर्तारं स्थावरं स्थिरं न भोग्यन्तरेण क्षीयते तदा ततः

प्रतिग्रहभोक्तारं संप्रकृतायावाद्भोक्तव्यम् । अथ चेच्छलमुपभोगमन्तरेणऽपि स्वीयते तदा
सततं तद्दानशीले न मुहूर्तमपि स्वयमवतिष्ठन इति कुतो भोक्तुर्दोष इति ॥ १०८ ॥

बुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ कण्वकौतसौ ॥ १०९ ॥

धार्मिकेणोपहृता भिक्षा शुद्धा । सा भोक्तव्या, इत्येककुणिकादीनां चतुर्णां
पक्षः ॥ १०९ ॥

सर्वतोपेतं वाच्यार्थणीयम् ॥ ११० ॥

सर्वत उपेतं छान्दसो भुणः । उपेतमयमचितोपपन्नं तत्सर्वतोऽपि भोज्यमिति वाच्यार्थ-
णीयं मतम् ॥ ११० ॥

इदानीं स्वयमाह—

पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ १११ ॥

कण्वकुत्सयोः पक्षयोः समुदित आचार्यस्य पक्षः ॥ १११ ॥

पुण्यस्याप्यनीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥ ११२ ॥

यः प्रार्थितोऽपि नेत्यसकृदुक्त्वा कथंचिदापतितेप्सः सोऽनीप्सन्नृच्यते । तस्य पुण्य-
स्याप्यभोज्यमिति । अपर आह—अनीप्सत इति कर्तरि षष्ठी । पुण्यस्याप्यक्षमभोज्यं
यदि भक्ष्यमाणः पूर्ववैरादिना स्वयमीप्सितं न भवति ॥ ११२ ॥

यतः कुतश्चाभ्युद्यतं भोक्तव्यम् ॥ ११३ ॥

सर्वतोपेतमित्युक्तमेव पुनरुच्यते विशेषविषयस्य ॥ ११३ ॥

तदाह—

नाननियोगपूर्वमिति हारीतः ॥ ११४ ॥

अथ तुभ्यमिदमाहुरिष्यामि तद्भक्षतां प्रच्छामिति निवेदनं नियोगः न नियोगोऽनि-
योगः । पुनर्नृत्समासः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं चोदयतः । अननियोगो नियोगस्तत्पूर्वं
चेदभ्युद्यतं न भोज्यमिति ॥ ११४ ॥

अथ पुराणश्लोकानुदाहरन्ति—

उद्यतामाहतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।

भोज्यां मेने प्रजापतिरापि दुष्कृतकर्मणः ॥

न तस्य पितरोऽश्रान्ति दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हृष्यं बहत्यागिर्यस्तामभ्यधिमन्यते ॥ इति ॥ ११५ ॥

अपि च पुराणे—

सर्गाश्च प्रतिसर्गाश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

इत्येवंलक्षणं भविष्यादी । उपे(य)तां हस्नाभ्यामुद्यम्य धारितामाहुतां स्वयमानितां
पूर्वमनिवेदितां भित्तां द्रुपकतकर्मणाऽपि सकाशाद्भोज्या मेने प्रजापतिः मनुः प्रजा-
पतिर्यस्मिन्नाति मानवे दर्शनात् । परं न तामभ्याधिगम्यते प्रत्याचष्टे तस्य पितरः कल्यं
नाश्नन्ति । कियन्तं कालम्—दश वर्षाणि पञ्च च । अग्निश्च इत्थं न वहति ।
तावन्तमेव कालमिति प्रत्याख्यातुर्निन्दार्थः ॥ ११५ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः शल्यकृन्तस्य पाणिनः

कुलटायाः षण्डकस्य च तेषामक्षमभोज्यम् ॥ ११६ ॥

चिकित्सको भिषग्भृतिः । मृगयुर्गघाती लुब्धः । शल्यकृन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्या-
दिच्छेत्ताऽम्भष्ठः । पाशी पाशबाण्याशजलेन मृगादीनां ग्राहकः । कुलमटनीति कुलटा
व्यभिचारिणी । अभिसारिका वा । षण्डकस्तृतीयाप्रकृतिरुपाहितवृषणश्च । तेषां
चिकित्सकादीनामक्षमभोज्यम् । चिकित्सकषण्डकयोः पुनर्मृहणमुद्यतस्यापि प्रतिषेधा-
र्थम् । पूर्वत्र मृहणं शक्यमकर्तुम् । एवं तर्हि सूचकारस्य विप्रतिषेधः । अयं तु पुरा-
णश्लोके इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ ११६ ॥

अन्नादे भ्रूणहा माष्टुर्थं नाभिर्शंसति स्तेनः

ममुक्ती राजानि यावत्त(द)नृतसंगरे ॥ ११७ ॥

षण्डकस्य वेदस्याध्येता भ्रूणः । तं यो हतवान्स भ्रूणहा । सोऽन्नदे माष्टि हि
लिप्पति । किम् । प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्नो योऽन्नमाति तर्हिमादेनोऽन्नमेनः
संक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यमिति प्रकरणाद्गम्यते । संगतः पादः । इतरः
पुराणे श्लोके षष्ठ्ययाने पाठितसंयोगेन नाभिर्शंसति मिथ्यैव नृत इदं स्वया कृतमिति ।
तस्मिन्नाभिर्शंसति तदेनो माष्टि । मनुश्च—

पतितं पतितेस्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः ।

वचनात्तस्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषमभवेत् ॥

इति द्वेगुण्यमाह तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । स्तेनः प्रकीर्णकेश इति वदन्ति । स एव
तृतीयपादस्यार्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् । संगतः प्रतिश्रयः सत्यसंगत इति यथा ।
यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनृतसंगरः । रकारश्चान्दसः । तस्मिन्नाभादेनो माष्टि ।
तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति ॥ ११७ ॥

गुरो याज्यश्च शिष्यश्च स्त्रियश्चतुर्व्यभिचारि-
णीति ॥ ११८ ॥ (ख० १९) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्चित्तसूत्रे (धर्मसूत्रपरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने
पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

गुरो याज्ये (जके) याज्यः । तथाऽध्यापके शिष्यः । स्त्रिय ऋतुकाळे तां
विहायान्यां गच्छेत्त व्यभिचारी । तस्मिन्सा स्वस्यत्ते (जे) एनो निमार्हि । एवं
याज्यशिष्यावपि ॥ ११८ ॥ (ख० १९) ॥

इति श्रीमन्महादेवधिरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्नव्याख्यायामुड्ज्वलायां
वृत्तौ षड्विंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः पटलः ।

अध्यात्मिकान्योगाननुसिष्टेन्न्यायसंहितानने-
धारिकान् ॥ १ ॥

उक्ता धर्माः । पतनीयान्यभिधायन्तेषु मुख्यत्वेन ब्रह्मचारिधर्मानभिधाय कांश्चि-
त्स्वातकस्यापि काञ्चित्साधारणानप्यभिधाय गृहस्थधर्माभिधाने कर्तव्ये सत्यध्या-
त्मविद्याप्रतिपादनं प्रायश्चित्तानि विध्यपराधे वक्ष्यन्परमप्रायश्चित्तत्वेन प्रसक्तमाह ।
शुचिकराणि कर्माणि तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्नादेत आत्मज्ञानं तदुपयोगिनश्च योगा-
नधिकुरुते । तस्यापि सर्वपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि—

भिद्यते हृदयग्रान्धिच्छिद्यन्ते सर्वसंश्रयाः ।

हीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ॥ इति ।

तद्येषीकातूलमग्नौ प्रेतं प्रहृयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रहूयन्त इति वा । याज्ञव-
ल्क्योऽप्याह—इज्याचारदयार्हिसादान्स्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ॥ इति ।

अध्यात्मं मया अध्यात्मिकाः । छान्दसो वृद्धभाषः । आत्मनो लम्पयितृन्योगा-
श्चित्तसमाधानहेतून्वक्ष्यमाणान्क्रोधादीनुपायाननुसिष्टेस्तेवेत । न्यायसंहितानुपपत्ति-
मन्वितान् । उपपद्यन्ते हि न्यायतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्घाते । अनैश्चारिकान् । निश्चार-
श्चित्तस्य बहिर्विक्षेपः । तस्मै ये प्रभवन्ति क्रोधादयो वक्ष्यमाणास्तै नैश्चारिकाः ।
तत्प्रतिपक्षमूतान् । अक्रोधादिषु सत्सु चित्तमनिश्चरणशीलनात्मलम्पनं निश्चलं तिष्ठति ।
तस्मात्ताननुसिष्टेत् । आत्मप्रलब्धमक्रोधादिलक्षणं चित्तममाधानं कुर्यादिति ॥ १ ॥

किं पुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्य इत्याह—

आत्मलाभाच्च परं विद्यते ॥ २ ॥

आत्मलाभात्परमुत्कृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभोयं यन् आस्थेय इति ।
 कः पुनरसावात्मा । प्रत्ययाऽगाऽत्मा । नन्वसौ नित्यलब्धः । नहि स्वयमेव स्वस्या-
 लब्धो भवति । सत्यम् । प्रकृतिग(क)लनात्तद्धर्मतामुपगतो नष्टस्वरूप इव भवति ।
 प्रकृत्या हि नित्यसंबद्धः पुरुषः । तथाविधश्च संबद्धो यथा परस्परं निवेको न जायते ।
 अन्योन्यधर्माभ्यामन्यत्राध्यस्यन्ते । यथा सीरोदके संपृक्ते न ज्ञायत इदं क्षीरमिदं-
 मुदकमस्मिन्नवकाशे क्षीरममुष्मिन्मुदकमिति । यथा वा अग्न्ययोगोलकयोः संबद्धयोर्येऽग्नि-
 धर्मा उष्णत्वमास्वरत्वादयस्तेऽयोगोलकेऽध्यस्यन्ते । ये चायोगोलकस्य धर्माः कातिन्यदै-
 र्घ्यादयस्तेऽभावध्यस्यन्ते । एवं हि तत्र प्रतिपत्तिः । एकं वस्तु पूर्णं दीर्घं भास्वरं काठिन-
 मिति । तद्वदिहापि पुरुषधर्माश्चेतनादयः प्रकृतावध्यस्यन्ते प्रकृतिधर्माश्च सुखदुःखमो-
 हपरिणामादयः पुरुषे । ततश्चैकं वस्तु चेतनं सुखदुःखादिफलपरिणामीति व्यवहारः ।
 वस्तुतस्तु तस्मिन्संघातेऽचेतनाशः परिणामी । चेतनाशस्तु तमनुभावति । येन येन रूपेण
 परिणमति तेन तेनामेदाध्यासमापद्यते । यथा क्षीरावस्थां गतं घृतं क्षीरसंपृक्तं दध्या-
 स्मना परिणमति तेनानु तामवस्थां प्राविशति तद्विज्ञात्वादिदमुच्यते—‘तत्सृष्ट्वा तदेवानु-
 प्राविशत्’ इति । सर्वेऽप्यात्मनः कर्तृत्वे इदमेव यदुपभोक्तव्यतया निमित्तत्वम् । तदेवं
 स्वभावतः स्वस्थोऽप्यात्मा प्रकृत्या सहामेदमापन्नस्तद्धर्मा भवति । एवं तद्विकारेण
 महतो विकारेणाहंकारेणेत्याशरीरादद्रष्टव्यम् । स्थूलोऽहं कुशोऽहं देवदत्तोऽहं मनुष्योऽहं
 तिर्यग्हमिति । तस्यैवंगतस्यापक्षितः स्वरूपलामो नीचैराभिवर्धितस्य राजपुत्रस्य । तद्यथा-
 शबरादिभिर्बाल्यात्प्रभृति स्वसुतेः सह वर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीयमात्मानमनुभूय च
 बन्धुभिः स्वरूपे कथिते लब्धस्वरूप इव मन्ति । प्रकृत्यावेशेन स्वभावात्तरं नीत
 आत्मा मातृस्थानीयया तत्त्वमसीति श्रुत्या स्वभावं नीयते । यदेवंविधं परिशुद्धं वस्तु
 तदेव त्वमसि न तु यथा मन्यमे मनुष्योऽहं दुःखहमित्यादि तथेति । एवंभूतो राजा
 तत्त्वमसीति राजपुत्र । ननु तत्त्वमसीति ब्राह्मणात्तदस्यमुच्यत इति को वा ब्रूते ।
 नेतिनेतीति निषेधाद्ब्रह्मापि नान्यदात्मनः । किं पुनरयमात्मैक आहोस्विजाना । किं तेन
 ज्ञातेन त्वं तावदेवाविधायिदेकोऽर्मा नित्यनिर्मलः क्लृप्तस्तुमंसर्गात्कुलधर्माविव गतस्त-
 द्वियोगश्च ते मोक्षः त्वयि मुक्ते यद्यन्ये संसारिष्यन्ति का ते क्षतिः । अथ न सन्ति
 तथाऽपि कस्ते लाभ इत्यलमिषयः । महत्येषा कथा । तदप्येते श्लोका भवन्ति—

नीचानां वसतो तदीयतनयैः सार्धं चिरं वर्धितः ।

स्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यञ्जसा ।

संघाते महदादिभिः सह वसस्तद्वत्परः पुरुषः

स्वात्मानं सुखदुःखमोहकालितं मिथैव धिक् मन्यते ॥

दाता भोगपरः समग्रविषयो यः शासिता दुष्कृतां

राजा स त्वमसीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।
 राजीभूय यथार्थमेव यतते तद्वत्पुमान्बोधितः
 श्रुत्वा तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मेव संपद्यते ॥
 इत्थेवं बहवोऽपि राजतनयाः प्राप्ता दशामीडृशीं
 ते चाग्न्योन्यभिदासपास्य सहस्रा सर्वे यजन्त्येकताम् ।
 किंतु स्वे परमे पदे पृथग्भी तिष्ठन्ति भातास्तथा
 क्षेत्रज्ञा इति तत्त्वमादिवचसां काऽभेदादे क्षतिः ॥
 तेष्वेको यदि जातु मातृवचनात्प्राप्तो निजं वैभवं
 नानास्वे क्षतिरस्य का किल परे सन्त्यन्वया च स्थिताः ।
 यद्वाऽन्ये न भवेयुरेकमपि को लाभोऽस्य तद्वद्भतिः ॥
 पुंसामित्यभिदाभिदां च न वयं निर्बध्य निश्चित्त(न्म)हे ॥ इति ॥ २ ॥

तदिहापेक्षितमात्मज्ञानमुपदिश्यते । तन्निविष्टम् । श्रुतं मननं विदिध्यासनमिति 'श्रोतव्यो
 मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रवणात् । तत्र श्रुतमुपनिषदां तात्पर्यावधारणम् ।
 मननमुपपत्तिनिरूपणम् । एवं श्रुतेऽनुमते चाऽऽत्मनि साक्षात्कारहेतुरविक्षिप्तेन चेतसा
 निरन्तरं भावनं ध्यानम् । तस्मिद्धये श्रौतज्ञानं तावदाह—

तत्राऽऽत्मलाभीयान् श्लोकानुदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥

तत्रेति वाक्योपन्यासे । आत्मलाभीयानात्मलाभप्रयोजनान् । अनुपवचनादित्वाच्छः ।
 श्लोकान्पादबद्धानौपनिषदान्मन्त्रानुदाहरिष्यामः । उद्धृत्याऽऽहरिष्यामो ग्रन्थे निवेशयि-
 ष्यामः ॥ ३ ॥

पुः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्याह्न्यमानस्य विकल्मषस्याचलं
 चलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥ ३ ॥

गुहेति प्रकृतिनाम ।

यतः स्मृतं कारणप्रमेयं ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिः प्रसूतिः ।
 आत्मन् गुहायां निरनाद्यनन्तं क्षेत्रं तथैवामृतमसह्यं च ॥

इति पुराणदर्शनात् । बुद्धिरित्यौ पानिषदाः । अधिकरणसाहित्यात् । तस्यां शेते तथा
 सहाविभागावस्तित्वतीति गुहाशय आत्मा । 'अनामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वर्णां प्रजां
 जनयन्ती' सरूपाम् । अजो द्वेको गुणमाणोऽनुशेते' इति मन्त्रान्तरम् । अह्न्यमान-
 स्येति । न ह्यसौ शरीरे ह्न्यमाने ह्न्यते । विकल्मषस्येति । निर्लेपस्येति । धर्माधर्मा-
 दिभिरन्तःकरणस्य धर्मैरात्मनि चाध्यस्तैः । एवं भूतस्याऽऽत्मनः सर्व एव प्राणिनो ब्रह्मा-

यास्तिर्धमन्ताः प्राणादिमन्तः संघाताः पूः पुरमुपभोगस्थानम् । यथा राजा पुरमाश्विषत्स-
न्तश्चिविरानीतान्भोगानुपभुङ्क्ते तथाऽयं देवादिशरीरमश्विषत्सन्करणैरुपस्थापितान्भोगानु-
पभुङ्क्ते । तमेवंभूतमचक्षु सर्वगतत्वेन निश्चलम् । अक्षानिकेतं निकेतं स्थानं शरीरं तदस्य
अक्षं तं येऽनुतिष्ठन्ति उपासत एवम्भोगेऽहमिति प्रतिपद्यन्ते तेऽश्नुता मुक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥

विषयसंगपरित्यागेनायमुपास्य इत्याह—

यदिदमिती हेदिह लोके विषयमुच्यते

विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥ ५ ॥

यदिदमिति । विषयमेतदिति । सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । एवमिदिति तका-
स्य दकारः । हश्चन्द आक्षर्ये । इति शब्देनाऽऽवृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्वनन्तर-
प्रकरणभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापहृतचेतसो हि वदन्ति इति ह तस्याहितमिति ह
तस्यासुखस्पर्श इति ह तस्यारूपं निष्ठसमिष कनकमिति ह तस्यास्वादिष्ठौऽधरभगिरिति
ह तस्यागन्धो घ्राणतर्पण इति । एवं दिव्यमानुषभेदोऽपि द्रष्टव्यः । इति ह इति हा-
श्रानन्तरपर इतिशब्दोऽध्याहार्य इति । इति ॥ इति हेत्येतयोः । यं लोके विषय-
मुच्यते । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । एतं विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् । कवि-
र्नैवापीति ॥ ५ ॥

विषयत्यागे हेतुमाह—

आत्मजोवाहमलन्धैतद्धितं सेवस्व नाहितम् ।

अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठान(स्यान)मन-

पेक्षया महान्तं तेजस्कार्यं सर्वत्र निहितं

यभ्यम् ॥ ६ ॥

लिङ्गं प्रत्याचार्यवचनमेतत् । द्वौ चात्र हेतू । विषयाणां पराधीनत्वमाहितत्वं च ।
महान्तं गुणतः । तेजस्कार्यं तेजःशरीरम् । तेजो राशिं स्वयंप्रकाशमात्मज्योतिः सञ्जा-
हिति होवाच ' इति बृहदारण्यकम् । सर्वत्र निहितं सर्वगतम् । अमुं स्वतन्त्रम् ।
एवंभूतं गुहाशयमेतावन्नम् । अहम् । आत्मन्तस्त्रयेकवचनस्य लुक् । आत्मनि ।
अस्मिन्तद्धिये संघातेऽन्यानपेक्षयैः । तेषु योग्यमलब्धम् । अथान्येष्वपीन्द्रादिषु तं तं
विषयं प्रतीच्छामीति लक्षणे सट् । प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्ध्वा तथाविधोऽस्मि
स्वमप्येतदेव हितं साधुष्ठानं साधुष्ठानं सेवस्वानाहिताविषयानुसंधानमिति ॥ ६ ॥

पुनरप्यसौ कीदृश इत्याह—

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवोऽनङ्गोऽ-
शब्दोऽक्षरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्जलिः स सर्व परमा
काष्ठा स वैषुवतः स वै वैभाजनं पुरम् ॥ ७ ॥

सर्वेषु भूतेषु मनुष्यादिषु संघातेषु यो नित्यो विनश्यत्सु न नश्यति । विपश्चिन्मेधावी
चित्स्वरूपः । अमृतो नित्यत्वादेवामरणधर्मा । ध्रुव एकरूपो विकाररहितः । न प्रवा-
नवद्विकारिणः सतो धर्मिरूपेणास्य नित्यत्वमित्यर्थः । अनङ्गश्चरणाद्यङ्गरहितः । अश-
ब्दोऽस्पर्श इति भूतगुणानामुपलक्षणम् । शब्दादिगुणरहितः । अक्षरीरः सूक्ष्मक्षरी-
रेणापि वर्धितः । महाशुचिर्महत्त्वं शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽन्यत् । शुद्धः ।
स सर्व प्रकृत्यभेदद्वारेण ॥ एव । परमा काष्ठा सतः परं गन्तव्याभावात् । स वैषु-
वतं विषुवाक्षाम गवामयनस्य मध्ये भवमहरेकविंशम् । तदहुरुपयन्ति विषुवन्तं मध्ये
संवत्सरस्येति दर्शनात् । विषुवानेव वैषुवतम् । तद्यथा संवत्सरस्य मध्ये भवति एव,
प्रज्ञानामेष मध्ये । मध्ये द्वेषोऽङ्गानामिति बहुवचनलक्षणम् । ॥ एव च वैभाजनं पुरं
विविधैर्मार्गैर्भजनार्थं विभजनं तदेव वैभाजनम् । बाह्या(पञ्चा)दिरनुशतिकादिश्च । यथा
समृद्धं पुरं सर्वैरर्थिभिः प्राप्यमेवमयमपीति ॥ ७ ॥

यं योऽनुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेदुर्दशं
निपुणं युक्तो यः पश्येत्स मोदेत विष्टपे ॥ ८ ॥

तमेवंभूतमात्मानं योऽनुतिष्ठेदुपासीत प्राध्वं चास्य सर्वत्र सर्वावस्थामु सदा प्राध्वमा-
मुकुर्यमाचरेत् । आनुकूल्यं प्रतिषिद्धवर्जनं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं च । यश्च दुर्दशं
निपुणं सूक्ष्ममेतं युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत्साक्षात्कुर्यात्स स्वविष्टपे स्वमाहिमनि
स्थितो मोदेत विगतपापः सर्वदुःखाविवर्जितो भवति । संसारदशायां वा तिरोहतं निरति-
शयं स्वमानन्दमनुभवतीति केचित् ॥ ८ ॥

आत्मनपश्यन्सर्वभूतानि न मुक्षेद्विन्तयन्कविरा-
त्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे
विराजति ॥ ९ ॥

सर्वाणि भूतानि आत्मनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन्नुपनिषदादिभिर्ज्ञानभ्रमश्चिन्त-
यत्युक्तिभिर्निरूपयन्तो न मुक्षेन्मोहं न मच्छेत् । कविर्मेधावी । पश्चाच्चैव सर्वत्रावशो-
चित्वेन स्थितमात्मानं पश्येत्साक्षात्कुर्यात्स वै ब्रह्मणो नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वे माहि-
मनि स्थितो विराजति स्वयं प्रकाशते ॥ ९ ॥

निपुणोऽधीयान्विसोर्जाया यः सर्वदावृत्त्य ति-
ष्ठति वर्षीयाश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य
तिष्ठति ॥ इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योऽनन्यस्व
ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजस्तस्मात्कायात्मभवन्ति सर्वे
स मूलश्च शाश्वतिकः स नित्यः ॥ १० ॥

निपुणो मेधावी चित्स्वरूपः । विसोर्जाया विसतन्तोऽधीयानीयान्मुखः । सर्वमावृत्त्य
व्याप्य तिष्ठति । यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान्मृदतरः सर्वगतत्वादेव सर्वमारभ्य
विहस्य शेषित्वेनाविष्ठाय तिष्ठति । ध्रुव एकरूपः । स इन्द्रियैरस्य जगतो यदिन्द्रियै-
र्ज्ञानमिन्द्रियजन्यं ज्ञानं तस्मात् । कीदृशाज्ज्ञेयात् । अनन्यस्य पञ्चमर्थे पृष्ठी । ज्ञेया-
धीर्लप्रीतादेराकारादन्यभूतं नीलपीताद्याकारं तस्माद्विषयज्ञानादन्य इत्यर्थः । तस्मा-
द्विज्ञानादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इति ।

ज्ञानस्वरूपमत्कृतं निर्मलं परमार्थतः ।

तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् । इति पुराणम् ।

स्वभावस्वच्छस्य चिद्रूपस्याऽऽत्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तदूषाया नुद्धिवृत्ते-
रनुरागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः । वैधायिकज्ञानादन्य इति विशेषणज्ञानात्मक इत्यपि
सिद्धम् । सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । एवंभूतः स आत्मा परमेष्ठी परमस्वरूपे
तिष्ठति । विभाज इत्यस्य परमेणसंख्यः । विभज्याऽऽत्मानं देवमनुष्यादिरूपेण
मानाशरीरानुप्रवेशेनेति विभाक् । तस्माद्विभाजो निमित्तभूतात्सकायादेव मनुष्यादिश-
रीराणि प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते । ■ मूलं सप्रपञ्चसृष्टेर्योक्तताया मूलकारणम् । ■ नित्योऽ-
विनाशी । शाश्वतिक एकरूपोऽविकारः ॥ १० ॥

दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते निर्हृत्य
भूतदाहान्सेमं गच्छति पण्डित इति ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञानद्वारेण पण्डितो लब्धज्ञान आत्मसाक्षात्कारी सेममभयं मोक्षम् ।
अभयं वै जनक प्राप्नोऽसीति बृहदारण्यकम् । समाप्ताः श्लोकाः ॥ ११ ॥

अथ भूदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः ॥ १२ ॥

भूतानां दाहो भूतदाहः । तस्मै हिता भूतदाहीयाः ॥ १२ ॥

क्रोधो हर्षो रोषो लोभी द्रोहो दम्भो मृषोद्य-
त्याशपरीषादावसूया काममन्यु आनात्म्यमयोग-
स्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ १३ ॥

तादृशक्रोशनादिहेतुकोऽन्तःकरणविशेषः स्वेदकफादिलिङ्गकः क्रोधः । हर्ष इच्छा-
भावेतस उद्रेको रोमादिलिङ्गकः । रोषः क्रोधस्यैव कियानपि भेदः । पित्रादिषु प्रति-
कृतेषु मनसो वैकोप्यमात्रमकार्यकरम् । लोभो द्रव्यव्यासङ्गः । मोहः कार्याकार्ययो-
रविवेकः । स च प्रायेण क्रोधादिजन्योऽपि पृथगुच्यते कदाचित्तदभावेऽपि संभवेदिति ।
द्रोहोऽपकारः । दम्भो धार्मिकत्वप्रकाशनेन लोकवञ्चनम् । भृशोद्यमनृतवदनम् । अत्या-
घोऽस्थशमम् । परीवादः परनिन्दा । असूया परगुणेष्वसमा । कामः स्त्रीसङ्गः । मन्युरगो-
दोषः । आनास्थमजितेन्द्रियत्वं जिह्वादिचापलादि । अबोगो विशिष्टचित्तता । एवं
भूतदाहीया दोषाः । तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ १९ ॥

के पुनस्ते योगाः—

अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽद्रोहोऽदम्भः स-
त्यवचनमनत्याघोऽपैशुन्यमनसूया संविभागस्त्याग
आर्जवं मार्दवं शमो दमः सर्वभूतैरविरोधो योग
आर्यमानृशस्यं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समय-
पदानि तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी भवति
॥ १४ ॥ (स्त० २०) ॥

एते चाक्रोधादयो विषयवरूपा न क्रोधासंभवमात्रं क्रोधादिनिर्घातहेतुतयोपदेशात् ।
के पुनस्ते—अलोभः संतोषोऽलंभुद्धिः । अमोहोऽवधानम् । अद्रोहः पुनः पुनः प्रस-
क्तेषु क्रोधादिषु वा कार्षमिति संकल्पः । अदम्भो धर्मार्थमनुष्ठानम् । सत्यवचनं यथा-
दृष्टार्थवादित्वम् । अनत्याघो नियतभोजनम् । अपैशुन्यं परदूषणानुच्छारणम् । अनसूया
परगुणेष्वनुमोदनम् । संविभाग आत्मानमुपरुध्य(द्या)पि छा(दा)नम् । त्यागोऽपरि-
ग्रहः । आर्जवं शत्रोवाकाशकर्मणामेकरूपता । मार्दवं सूयममता । शमः काममन्युपरि-
त्यागः । दम इन्द्रियजयः । एताभ्यामेव गतत्वात्पूर्वत्र स्वस्मिन्कमेऽकामोऽमन्युरात्म-
वत्त्वमिति नोपादिष्टम् । सर्वभूतैरविरोधः । सर्वग्रहणं कुद्वैरप्यविरोधार्थम् । योग एका-
ग्र्यम् । आर्याणां भाव आर्यं शिष्टाचारानुपालनम् । आनृशस्यं व्यवहारवचनादौ प्रस-
क्तस्यापि नैशुर्यस्य धर्जनम् । तुष्टिरनिर्वादाः । समयो व्यवस्था । सा च प्रकरणाद्धर्म-
ज्ञानम् । पदं विषयः । एतेऽक्रोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां समाः । न केवलं योगि-
नामेवेति । धर्मज्ञानं समय इत्यर्थः । एते हि भाव्यमानाः क्रोधादीन्समूल-
घातिं हन्ति । अतश्च तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी भवति । तान्यक्रोधादी-
न्यनुतिष्ठन्सार्वगामी सर्वस्मै हितः सार्वः । आत्मानन्दं गच्छति । विधिनेति वचना-

स्याग्निनां तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेदित्यादिके विषयेऽनृतवचनेऽपि न दोष इति ॥ १४ ॥ (ख० २०) ॥

नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माचरेत् ॥ १५ ॥

इमं लौकिकं लोके विश्रुतं ख्यातिरामपूजादिकमर्थं प्रयोजनं पुरस्कृत्याभिसंधाय धर्मान् चरेत् ॥ १५ ॥

किं कारणम्—

निष्फला अभ्युदये भवन्ति ॥ १६ ॥

तस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला भवन्ति । लोकोक्त्यर्थमसौ धर्मं अरति न कर्तव्यमिति । नः कर्तव्यमिति श्रद्धया धर्मफलं साधयति । यो वै श्रद्धामनारम्भेति श्रुतेः ॥ १६ ॥

किमिदानीं दृष्टं फलं स्याज्यमेव नेत्याह—

तद्यथाऽऽग्रे फलार्थे निर्मिते छाया गन्ध इत्यनू
त्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनुत्पद्यन्ते ॥ १७ ॥

अनुनिष्पद्यन्ते । तदेव स्वीकार्यापेक्षताः सहितं प्रमेचितं तूणानि बलिरपि प्रसि-
ध्यति । तथा नरो धर्मवशेन वर्तते यशश्च कामांश्च वसूनि चाश्नुते । इति ॥ १७ ॥

न चेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवाति ॥ १८ ॥

यद्यपि देवादर्था नानूत्पद्यन्ते तथाऽपि धर्मस्तावद्भवति । स च स्वतन्त्रः पुरुषार्थः ।
किमन्यैरर्थैरिति ॥ १८ ॥

अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः स्यात्कुहकस्रष्टनास्तिकबाल-
वादिषु ॥ १९ ॥

कुहकः प्रकाशे शुचिरिकान्ते दधेष्टाचारी । शठो वक्रचित्तः । नास्तिकः प्रेरयाव-
(प्रत्यस्य)वादी । बालः श्रुतिरहितः । तेषां वादेष्वनसूयः स्यात् । असूयया द्वेषो
लक्ष्यते ॥ द्वेषा न स्यात् । तान्निषीकृत्य द्वेषमपि न कुर्यात् । तथा दुष्प्रलम्भ इति
च । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलरूपानम् । गृध्रिवन्त्योः प्रलम्भने इति दर्शनात् ।
दुष्प्रलम्भो विसंवादयितुं मिथ्याफलरूपानेन वर्तयितुं ॥ शक्यः । कुहकादिवादिषु
वधितो न स्यात् । तद्वन्तो न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

यवनस्यासंयममाह—

न धर्माधर्मौ चरत आवा(व)५ स्वेव इति न तेषा
न गन्धर्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म
इति ॥ २० ॥

आवा(व)मिति छान्दसं रूपम् । भाषायां तु प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति
प्राप्नोति । यदि हि धर्माधर्मौ विग्रहवन्तौ गोण्याध्वधगतावावां स्व इति ब्रुवाणौ यदि
वा देशादयः प्रकृष्टज्ञाना ब्रूयुरिहौ धर्माधर्माविति ततः कुहकादिवादो न स्यात् । वच-
नात् । तदभावात्तु वचनं स्यादिति । इदं तावद्वद्वन्वयम् । प्रत्यक्षादेरगोचरो धर्माधर्मौ
किंतु नित्यनिर्देशवेदगम्यौ । तदभावे तन्मूलशास्त्रगम्याविति ॥ २० ॥

यत्र तु प्रायश्चित्तादौ विषयव्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह—

यस्त्वार्याः क्रियमाणं प्रसंशान्ति ■ धर्मो यद्वर्हन्ते
सोऽधर्मः ॥ २१ ॥

आर्याः शिष्टास्त्रैर्वर्णिकाः । बहुवचनाच्चत्वारस्त्रयोऽपि वा ।

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्वण्यविशमेव वा ।

सा ऋते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः इति ॥ २१ ॥

इदानीं श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादप्यवगम्य धर्मः कार्य इत्याह—

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमाचार्याणां वृत्त५ स-
म्यभिवनीतानां वृद्धानांमात्मवतामलोलुपानामदा-
म्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत ॥ २२ ॥

सम्यभिवनीता आचार्याधीनः स्यादित्यादिना विनयेन संपत्ताः । वृद्धाः परिणत-
वयसः । यौवने विषयवश्यता स्यादिति तदुक्तम् । आत्मवन्तो नितेन्द्रियाः । अलो-
लुपा अकृपणाः । अदाम्भिका धर्मध्वजाः । एवंभूतानामाचार्याणां सर्वजनपदेषु यदे-
कान्तेनापि विचारेण समाहितमनुमतं वृत्तमनुष्ठानं न मातुलसुतापरिणयनवत्कतिपय-
विषयं तद्वृत्तसादृश्यं भजेत तदनु रूपं चेष्टेत । न तेषामनुष्ठानं निर्मूलं संभवति ।
संभवति च वैदिकानां तूत्सन्न(नूतन)पाठो ब्राह्मणानुभव इति ॥ २२ ॥

एवं वर्तमान उभौ लोकावामिजयति ॥ २३ ॥

इमं चामुं च ॥ २३ ॥

अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ २४ ॥

कथं विक्रयव्यवहारो वणिज्या । सा स्वयंकृता आह्वानस्व-वृत्तिर्न विहिता । प्राद्या-
मुवादोऽयमापदि विधानार्थः ॥ २४ ॥

आपदि व्यवहरेत् पण्यानामपण्यानि व्युदस्यन् ॥ २५ ॥

आह्वानवृत्तिरलाम आपत् । तस्यां वृत्त्यां पण्यानां व्यवहृणोः समर्थयोरिति कर्तारि
वह्नी । व्यवहरेत् । कथं विक्रयश्च व्यवहारः । पण्यानि किणीयाद्विक्रीणीत
वेत्यर्थः । अपण्यानि वक्ष्यमाणानि व्युदस्यन्वर्जयन् । कृत्वाथा वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम् ।
सन्नियवृत्तिश्च दण्डापूपिकया सिद्धा । तथा च गौतमः—तदलाभे सन्नियवृत्तिस्तद-
लाभे वैश्यवृत्तिरिति ॥ २५ ॥

अपण्यानाह—

ममुष्यान् रसान् रागान् चर्म गवां वशाः श्लेष्मो-
दके तोकमकिण्वे पिप्पलीमरीचे धान्यमाः समा-
युधः सुकृताश्च ॥ २६ ॥

ममुष्यः दासादयः । रसा गुहलवणादयः क्षीरादयो वा । रागाः कुतुम्भादयः ।
रज्यन्तेऽनेनेति रागा वशा(का)दयः । चर्म(गवां मध्ये वशः वन्द्या गौः) श्लेष्मजलादि ।
येन विश्लिष्टं चर्मोदि संचयीते, यथा श्लेष्मणा चर्मण्यं वाऽन्यद्वा विश्लिष्टं संश्लेष्ये-
दिति बहुचक्राह्वाने दर्शनात् । तोकमानीषदङ्कुरितानि त्रीक्षादीनि । किण्वं सुराप्र-
कृतिद्रव्यम् । सुकृतं पुष्पं तस्य फलं वा सुकृताशा । शिष्टानि प्रसिद्धानि । एता-
न्यपण्यानि वर्जयित्वाऽन्येषां पण्यानां व्यवहरेत् । ममुष्यादीन्वर्जयित्वैत्येव सिद्धेऽप-
ण्यानीति वचनमन्येषामपण्यानां व्युदासार्थम् । तत्र मनुः—

सर्वान् रसानपोहेत कृतानं च तिलैः सह ।

अश्मनो लवणं चैव पञ्चवो ये च मागुवाः ॥

सर्वं च तान्तर्यं रक्तं शङ्खशौमाविकानि च ।

अपि च स्थुररक्तानि फलमूत्रे तथोषधीः ॥

अयःशङ्खं विषं मांसं सोमं गन्धास्तु सर्वशः ।

क्षीरं क्षारं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥

आरण्याश्च पशून्सर्वाजण्डु (न्दधि) गन्धं वयांसि च ।

मधं नीलं च लाक्षां च सर्वाश्चैकशफान्पशून् ॥ इति ॥ २६ ॥

तिलतण्डुलाः स्त्वेषे विधेयेन घान्यस्य न विक्री-

णीयात् ॥ २७ ॥

चान्यानां मध्ये तिलतण्डुलानेव विशेषतोऽतिशयेन न विक्रीणीयात् । अन्येषां विकल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नायं प्रतिषेधः । मानवे तु श्रुतम्—

काममुत्पाद्य कृष्यात् स्वयमेव कृषीवलः ।

विक्रीणीत तिलाब्जुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ इति ॥ २७ ॥

अविहितक्षेत्रेषां मिथो विनिमयः ॥ २८ ॥

परिवर्तनं विनिमयो येषां विक्रयः प्रतिषिद्धस्तेषामेतेषां मिथः परस्परेण विनिमयोऽपि प्रतिषिद्धो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तेष्वेव केषु केषु विनिमयोऽनुज्ञायते—

अग्नेन चाक्षस्य रसानां च रसैर्मनुष्याणां च
मनुष्यैर्विधया च विद्यानाम् ॥ २९ ॥

अन्नादीनां विद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । तथा ॥ वसिष्ठः—रसा रसैः समतो हीनतो वा तिलतण्डुलपक्षाजविद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तकेनेति । मानवे तु विशेषः—

रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव छवणं रसैः ।

कृताक्षं च कृताग्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥

गौतमीये तु रसानां च रसैः पशूनां च छवणकृतान्नयोः समेतानामेव न तु पक्ष्यासंश्रयार्थ इति । बर्मादत्र प्रतिषेधात्तुवृत्तिर्नाऽऽशङ्कनीया । पूर्वत्र चोक्तं ब्रह्मणि मिथो विनियोगेन गतिर्विद्यत इति । विनिमयान्यनुज्ञानादेव विद्यानां विक्रयो विप्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥ २९ ॥

अक्रीतपण्यैर्धनवहरेत (ख० २१) मुञ्जवल्गु-
मूलफलैः ॥ ३० ॥

अक्रीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाहृतानि वा यानि पण्यानि तेर्धनवहरीयेत मुञ्जादिभिः । मुञ्जवल्गुभ्रातृणविशेषाः ॥ ३० ॥

तृणकाष्ठैरविकृतैः ॥ ३१ ॥

तृणानां विकारो रज्ज्वादिभावः । काष्ठानां विकारः स्थूणादिभावः । तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जवल्गुभ्रातृणं विकारीयम् ॥ ३१ ॥

नास्त्यन्तमन्ववस्थेत् ॥ ३२ ॥

प्रतिविद्धानामपि विक्रयविनिमयाभ्यां जीवश्च पुनरत्यन्तमवसदित् । तथा च गौतमः—
सूर्या च मृत्तिरशक्नी च शूद्रेण जीवितदप्येके प्राणसंशय इति । मनुरपि—

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमसि ततस्ततः ।

आक्राशमिव पङ्केन न स दोषेण लिप्यते ॥ इति ॥ ३१ ॥

इत्ति मास्य चिरमेत् ॥ ३२ ॥

गतम् ॥ ३३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति । पशवश्च मुखादाना अश्वस्य
चालवणो धृतः । एतद्ब्राह्मण ते पण्यं तन्नुधार-
जनीकृत इति ॥ ३४ ॥

अपिच वदन्ति मुखेनाऽऽदानं येषां ते मुखादानाः पशवः । लवणव्यतिरिक्तोऽश्वा
चारक्षितस्तन्नुश्च । एतेन पूर्वोक्तं ब्राह्मण ते पण्यं विक्रेयमिति ॥ ३४ ॥

न पतितैः संव्यवहारो विद्यते ॥ ३५ ॥

पतिताः । स्तेनादप्यो वक्ष्यमाणाः । तैः सह न काश्चिदपि व्यवहारः कर्तव्यः । तत्र
मनुः—संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्रसु यानाशना-
दिति । यानादिभिः संवत्सरेण पतति याजनादिभिस्तु सद्य एव ॥ ३५ ॥

तथाऽपपात्रैः ॥ ३६ ॥

अपपात्राश्चण्डालादयः । तैश्च संव्यवहारो न कर्तव्यः ॥ ३६ ॥

अय पतनीयानि ॥ ३७ ॥

द्विगति कर्मण्यो हानिः पतनं तस्य निमित्तानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥ ३७ ॥

स्तेयमाभिश्चस्यं पुरुषवधो ब्रह्मोष्णं गर्भशातनं
मातुः पितुरिति योनिसंबन्धे सहापत्ये स्त्रीगम-
नं सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥ ३८ ॥

स्तेयं सुवर्णचौर्यम् । आमिशस्यं ब्रह्महत्या । ब्राह्मणमात्रं च हत्वाऽभिश्चस्य इति
वक्ष्यमाणत्वात् । पुरुषवधो मनुष्यजातिवधः । तेन स्त्रीवधोऽपि शूक्यते । ब्रह्मोष्णं
संसर्गः । भावे वन् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । ब्राह्मणेन वेदस्याधीतस्य नाशनम् ।
औषधादिप्रयोगेण गर्भशातनं गर्भवधः । मातुर्योनिसंबन्धे मातृपुत्रत्वादौ मातुलादौ,
पितुर्योनिसंबन्धे पितृपुत्रत्वादौ सहापत्येऽपत्यमुद्दिष्टे स्त्रीगमनं मातृपुत्रसुगमनं तत्सुताग-

मनं पितृष्वसृगमनं तत्सुतागमनं मातुलसुतागमनं चेत्यर्थः । गौडी माध्वी च वैष्टी च
विज्ञेया त्रिविधा सुरा । तस्याः पानं सुरापानम् । असंयोगः संयोगानर्हः पतिता-
दयः । तैः संयोग एकगृहवासादि असंयोगसंयोगः । एतानि पतनीयानि ॥ १८ ॥

गुर्वां सखीं(स्त्रिं) गुरुसखीं(स्त्रिं) च गत्वाऽन्याश्च परतल्पान् ॥ ३९ ॥

छान्दसो ह्रस्वः । मात्रादीनां सखीं, गुरुसखीं पित्रादीनां सखीम् । किम् । पतती-
त्युत्तरम् श्रुतमपेक्षते । अन्याश्च परतल्पान्गत्वा पतति । तत्पशब्देन शयनवाचिना
द्वारा लक्ष्यन्ते ॥ ३९ ॥

नागुरुतल्पे पततीत्येके ॥ ४० ॥

गुरुदारव्यतिरेकेण परतल्पगमने पातित्वं नास्तीत्येके मन्यन्ते । यद्यपि सामान्येन
शब्देन शयनवाचिना दारा लक्ष्यन्ते तथाऽपि प्रायश्चित्ते गुरुलघुभावो द्रष्टव्यः ॥ ४० ॥

अधर्माणां तु सततपाचारः ॥ ४१ ॥

शुद्धार्ये । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सततपाचारः पतनहेतुः ॥ ४१ ॥

अथाशुचिकराणि ॥ ४२ ॥

अशुचिं पुरुषं कुर्वन्तीत्यशुचिकराणि कर्माणि पश्यन्ते ॥ ४२ ॥

शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥ ४३ ॥

त्रैवर्णिकस्त्रीणां शूद्रगमनमशुचिकरम् ॥ ४३ ॥

प्रतिविद्धानां मांसभक्षणम् ॥ ४४ ॥

येषां मांसं प्रतिविद्धं तेषां मांसानां भक्षणमशुचिकरम् ॥ ४४ ॥

तत्रोदाहरणम्—

शूनो मनुष्यस्य कुक्कुटसूकराणां कल्यादसाम् ॥ ४५ ॥

प्रतिषेधः । अदमोऽदो भावेऽसुन् । कन्ययामिषमदनं येषां ते कन्यादसः । केवल-
मांसवृत्तयो गृह्रादयः ॥ ४५ ॥

मनुष्याणां मूत्रपुरीषमाशनम् ॥ ४६ ॥

मूत्रपुरीषग्रहणं तादृशस्य रेतसोऽप्युपलक्षणम् ॥ ४६ ॥

शूद्रोच्छिष्टमपपात्रागमनं चाऽऽर्याणाम् ॥ ४७ ॥

शूद्रोच्छिष्टं भुक्तमार्याणामशुचिकरम् । अपपात्रा अतिनीचलिखस्तासां च गम-
नम् ॥ ४७ ॥

अपि पतनीयान्येतानि भवन्तीत्येके ॥ ४८ ॥

यान्येतान्मशुचिकराण्यनुक्रान्तानि तान्यपि पतनीयानि भवन्तीत्येके ॥ ४८ ॥

अतोऽन्यानि दोषफलान्यशुचिकराणि ॥ ४९ ॥

उक्तव्यतिरिक्तानि दोषफलानि कर्माणि दुष्प्रतिग्रहहिंसादीन्यशुचिकराणि भवन्ति ॥ ४९ ॥

दोषं बुद्ध्वा न पूर्वं परेभ्यः पतितस्य समा-

ख्याने स्याद्वर्जयेत्त्वेन घर्मेषु ॥ ५० ॥ (ख० २२) ।

पतितस्य दोषं परैरविदितं बुद्ध्वा परेभ्यः समारूपाते पूर्वो न स्यात् । परेभ्यः पूर्व माऽऽचक्षीत । किंतु स्वयं घर्मेकृत्येषु वर्जयेत् । यथा परा न जानन्ति । अन्यथा दोषवान् ॥ ५० ॥ (ख० २२) ।

क्षत्रियः हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थं दद्यात् ॥ ५१ ॥

क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । किमर्थम् । वैरयातनार्थम् । वैरं पापं तस्य यातनं निर्हरणं तदर्थम् ॥ ५१ ॥

स्रतं वैश्ये दश शूद्रे ॥ ५२ ॥

वैश्ये हते शूद्रे हत इति । प्रकरणाद्वा इति च । ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थमिति वक्ष्यति । तेन प्रायश्चित्तरूपमिदं दानम् । प्रायश्चित्तं पापक्षयार्थम् । तत्किमर्थं वैरयातनार्थमिदमुच्यते । केचिदाहुः—नामुक्तं क्षीयते कर्म पुण्यमपुण्यं च । प्रायश्चित्तं नैमित्तिकं कर्मान्तरम् । यथा गृहदाहादौ क्षामवत्स्यादय इति । तन्निराकर्तुं मुक्तम् । अपर आह यो येन हन्यते स हतो श्रियमाणस्तस्मिन्वैरं करोति । अपि नाप्येनं जन्मान्तरेऽपि वध्यासमिति । तस्य वैरस्य यातनार्थमिदमिति । प्रायश्चित्तार्थमपि वक्ष्यमाणेन सिद्धमिति ॥ ५२ ॥

ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थम् ॥ ५३ ॥

सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषु ऋषभोऽधिको देयः । न केवलं गा एव । इदं प्रायश्चित्तत्रयं मानवेन समानविषयम् । यथाऽऽह—

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

ऋषभैकसहस्रा गा दद्याच्छुद्धचर्यमात्मनः ॥

अथर्वं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो मृतम् ।

षष्ठ्यूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः ॥

एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाय वैश्यवृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवांसू ॥

एतदेव श्रुतं कृत्वा षण्मासं शूद्रहा चरेत् ।

ऋषभैकादशा वाऽपि दद्याद्विप्राय गाः शतम् ॥ इति ॥ ५३ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५४ ॥

एतेषां तु क्षत्रियादीनां स्त्रीषु च हतास्वेवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु ॥ ५४ ॥

पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायः हत्वा सवनगतं चाभिशस्तः ॥ ५५ ॥

प्रकृतेषु यो पूर्वीं वर्णो क्षत्रियवैश्यो तयोर्वेदाध्यायोऽधीतवेदस्तं हत्वाऽभिशस्तो भवति । अभिशस्त इति ब्रह्मणोऽभिधानम् । सवनगतं तयोरेव वर्णयोः सवनगतः । सवनशब्देन न प्रातःसवनादीन्पुच्यन्ते । नापि यागमात्रम् । किं तर्हि । सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः स सवनगतः । ब्राह्मणे वा एष जायते यो दीक्षित इति दर्शनात् । तं च हत्वाऽभिशस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किम् । ब्राह्मणे ना भूत् । इष्यते ब्राह्मणे वक्ष्यते च ब्राह्मणमात्रं चेति । एवं तर्हि शूद्रे मा भूत् । न शूद्रो वेदाध्यायः सवनगतो भवति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात् । तयोरेवानुलोमौ सवर्णा-
न्महौ तयोर्मा भूदिति । तेनान्ये वर्णधर्मा अनुलोमानामपि भवन्ति ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणमात्रं च ॥ ५६ ॥

हत्वाऽभिशस्तो भवति । मात्रग्रहणानामिजनविद्यासंस्कारापेक्षा ॥ ५६ ॥

गर्भं च तस्याविज्ञानम् ॥ ५७ ॥

तस्य ब्राह्मणमात्रस्य गर्भं स्त्रीपुंनपुंसकभेदेनाविज्ञातं हत्वाऽभिशस्तो भवति ॥ ५७ ॥

आत्रेयीं च स्त्रियम् ॥ ५८ ॥

ऋतुज्ञाताऽऽश्रयेयीति वसिष्ठः । तस्येति वर्तते । आत्रेयीं ब्राह्मणस्त्रियं हत्वा ब्रह्महा भवति । संभवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भं इति । अत्रिगोत्रजा वाऽऽश्रयेयीत्यन्ये ॥ ५८ ॥

तस्य निर्वेषः ॥ ५९ ॥

तस्य सर्वप्रकाराभिशस्तस्य निर्वेषः प्रायश्चित्तमुच्यते ॥ ५९ ॥

अरण्ये कुट्टिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरो ध्वजोऽर्ध-

शाणीपक्षमथोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥ ६० ॥

कृत्वेति वचनान्न परकृता कुटीं ग्राह्या । वाग्यता नियता येन वाग्यतो वाच-
पमः । आहिताभ्यादिषु दर्शनाद्यतशब्दस्य परनिघातः । शवशिरो ध्वजो यस्य स
शवशिरोध्वजः । सलोपः कचिच्छान्दसः । स्वव्यापादितस्य ब्राह्मणस्य शिरो ध्वजदण्डा-
मे प्रोक्तं कृत्वेत्यर्थः । यस्य कस्थचिच्छिर इत्यन्ये । शणस्य विकारः शाणी पटी ।

तस्या अर्धमर्धशाणी । तस्य(स्याः) पक्षमर्धशाणीपक्षम् । आद्यामविस्तारयोः रुभयोरेष्यर्ध-
मधोनःभ्युपरिभानु च यथा भवति तथाऽऽच्छाद्य तावन्तं प्रदेशमाच्छाद्य । सापेक्षत्वाद्ग्रामे
तिष्ठेतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ६० ॥

मध्ये कियान् विधिः—

तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनी ॥ ६१ ॥

तस्य ग्रामं प्रविशतो वर्त्मनी अन्तरा शकटादेर्वर्त्मनोर्मध्ये पन्था वेदितव्यः । अपर
भात्—यत्र रथयादाधुमयोः पथोर्वर्त्मनी भवतस्तत्र तयोर्मध्ये न सूकरादिपथेन
संपरेदिति ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥ ६२ ॥

अन्यमाथान्तं दृष्ट्वा पथ उत्क्रामेत् । तत्र कौण्डिन्यः—पश्चार्त्नीति रथपथात् । चत्वारो
हस्तिपथात् । द्वौ शुद्रवश्चमनुष्या[णा]मिति । तेनमनुष्येषु द्वौ हस्तयुत्क्रामेदिति ॥ ६२ ॥

स्वप्नेन लोहितकेन चरश्वेन ग्रामे प्रतितिष्ठेत् ॥ ६३ ॥

अर्धग्रामं लप्स्यन् । लोहितं मनाक् प्रीतम् । एवंभूतं शरावं भिक्षापात्रं गृहीत्वा
ग्रामे प्रतितिष्ठेत् ग्रामं गच्छेत् ॥ ६३ ॥

कोऽभिघ्नस्ताव भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत्
सा वृत्तिः ॥ ६४ ॥

अभिघ्नस्तो ब्रह्महा । तस्मै मद्यं को घार्मिको भिक्षां ददातीत्युच्यैर्ब्रूवाणः सप्ता-
गाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमधिकनिवृत्त्यर्थम् । द्वित्रादिष्वेवागारेषु यदि पर्याप्तं लभ्यते
तदा तावत्स्येव सा वृत्तिः । सप्तस्वगारेषु यात्रार्थां यावच्छ्रम्यते सैव वृत्तिरपर्याप्ताऽपि
॥ ६४ ॥

अलक्षोपवासः ॥ ६५ ॥

यदि सप्तस्वगारेषु न किञ्चिच्छ्रम्यते तदोपवास एव तस्मिन्नहनि ॥ ६५ ॥

गात्र रक्षेत् ॥ ६६ ॥

एवं प्रायश्चित्तं कुर्वन्नहरहर्गात्र रक्षेत् ॥ ६६ ॥

तासां निष्क्रमणप्रवेक्षणे द्वितीयो ग्रामेऽर्थः ॥ ६७ ॥

तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेक्षणेसमये द्वितीयो ग्रामेऽर्थः प्रयोजनम् । भिक्षार्थं
प्रथममुक्तम् । नान्यदा ग्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥ ६७ ॥

द्वादश वर्षाणि चरित्वा सिद्धः सद्भिः संप्रयोगः ॥ ६८ ॥

एवं द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सद्भिः संप्रयोगः कर्तव्यः । सद्भिः सह संप्रयु-
ज्यते येन विधिना स कर्तव्यः । स च शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः । स उच्यते—
कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते यवसं गृहीत्वा गामाह्वयेत् । अन्यथा नेति ॥ ६८ ॥

आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगवीरुपनिहीर्षमाणो वसेत्त्रिः
प्रतिराद्वोऽपजित्य वा मुक्तः ॥ ६९ ॥

स्त्रियामेण जेतव्या दस्यवो येन पथा ग्रामं प्रविश्य गवादिकमपहृत्यापसरन्ति स
आजिपथः । तस्मिन्वा कुटिं कृत्वा वसेत् । ब्राह्मणगव्य इति पाठे वा छन्दसीति पूर्व-
सवर्णाभावे यथादेशः । ब्राह्मणगवीरुपनिहीर्षमाणो दस्यूनवजित्य प्रत्याहर्षुमिच्छन् ।
एवं दस्युभिर्द्विगुणगवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वन्निः प्रतिराद्वस्तैरवजितो विजित्य
वा तान्वादादीन्प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा मुक्तो भवति तस्मादेनसः । द्वादशवार्षिक-
प्रत्यावृत्तस्येदम् । एवमुत्तरमपि ॥ ६९ ॥

आश्वमेधिकं वाऽऽवभृथमवेत्य मुच्यते ॥ ७० ॥

अथवाऽऽश्वमेधावभृथे स्नात्वा मुच्यते ॥ ७० ॥

धर्मार्थसंनिपातेऽर्धग्राहिण एतदेव ॥ ७१ ॥

धर्मस्याग्निहोत्रादेरर्थस्य च युगपत्संनिपातो यत्र तत्रोभयानुसंग्रहासंभवे धर्मलोपेन
योऽर्थं गृह्णाति तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । अथवा यो धर्मं हित्वाऽर्थहेतोः कौटसा-
ह्यादि करोति तद्विषयमेतत् । अत्र गौतमः—कौटसाह्यं राजगामि पेशुनं पातकस-
मानीति । मनुरापि—

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पेशुनम् ।

गुरोश्चाङ्गीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महृत्यया ॥ इति ॥ ७१ ॥

शुकं हत्वा ओन्नियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधि-

नोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् ॥ ७२ ॥

गुरुः पित्राचार्यादिः । ओन्नियोऽधीतवेदः । ॥ यदि कर्मसमाप्तौ भवति सोमा-
न्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्य स एवमुच्यते । तौ हत्वैतेन विधिर्नोत्तमादुच्छ्वासाद् ।
उत्तम उच्छ्वासः प्राणवियोगः । तस्माच्चरेत् ॥ ७२ ॥

नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते ॥ ७३ ॥

अश्वमेधावभृथादिषु संभवत्स्वधस्यास्मिँल्लोकेऽस्मिँल्लोकेऽस्मिँल्लोकेऽस्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिः शुद्धिर्नास्ती-
त्यर्थः ॥ ७३ ॥

कल्पयं तु निर्हण्यते ॥ ७४ ॥

श्रुतस्य कल्पयं निर्हण्यते । तेन पुत्रादिभिः संस्कारादि कर्तव्यापेति भावः । अन्ये पूर्वसूत्रं तज्जिवृत्त्यर्थं मन्यन्ते । पुत्रादिभिः पित्रादिभावेन (ना) संबन्ध इति ॥ ७४ ॥

गुरुतल्पगामी सवृषणश्च शिक्षं परिवारयाञ्जलावाधाय दक्षिणां
दिशमनाह्वयं व्रजेत् ॥ ७५ ॥

गुरुरथ पिता नाऽऽचार्यादिः । तल्पशब्देन शयनबोधिना भार्या लक्ष्यते । साक्षा-
कजननी न तत्पत्नी । तां गत्वा सवृषणं साण्डं शिक्षं परिवारस्य क्षुरादिना छित्वाञ्ज-
लावाधाय दक्षिणां दिशं व्रजेत् । अनावृत्तिम् । आवृत्तिर्न क्रियते यस्यां तां दिशम-
नावर्तमानो गच्छेदिति । अथ ये दक्षिणस्थोदवेस्तीरे वसन्ति ते कथम् । तेऽपि याव-
द्देशं गत्वोदधिमेव प्रवेक्ष्यन्ति । मरणं ह्यत्र विवक्षितम् । अत्र संवर्तः—

पितृदारं समाख्या मातृवर्जं नराधमः ।

मगिनीं मातुराद्यां वा स्वसारं चान्यमातृजम् ॥

एवा गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ इति ।

नारदस्तु—माता पितृध्वसा स्वसूमांतुलानी पितृध्वसा ।

पितृव्यसखिशिष्यह्नी मगिनीं तत्सखीं स्नुषां ॥

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राक्षी प्रव्रजिता धात्री लाघवी वणोत्तमा च वा ॥

आसामग्न्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते ।

शिश्रस्योत्कर्तनं तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥ इति ॥ ७६ ॥

ज्वलितां वा सूर्मिं परिष्वज्याऽऽत्मानं समा-

प्नुयात् ॥ ७६ ॥

आयसी ताभ्रमयी वा स्त्रीप्रतिकृतिरत्र सूर्मिः । तां ज्वलितामसौ तस्यां परिष्व-
ज्याऽऽत्मानं समाप्नुयान्निषेत् ॥ ७६ ॥

कृच्छ्रं संवत्सरं वा चरेत् ॥ ७७ ॥

अथवा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रं चरेत् ॥ ७७ ॥

सुरापोऽग्निस्पर्शां सुरां पिबेत् ॥ ७८ ॥

सुरापोऽग्निस्पर्शमिति ज्वलितां सुरां पिबेत् । तथा दण्डकायः शुध्यति ॥ ७८ ॥

स्तेनः प्रकीर्णकेशोऽश्से मुसलमाधाय ॥ ७९ ॥ (ख० २३) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशमंशे
षष्ठः पटलः ।

स्तेनो ब्राह्मणस्वामिकमुवर्णपरिमितसुवर्णहारी । स स्त्रीधे स्कन्धे मुसलमाधायऽऽयसं
खादिरं वा । आचक्षतेत्यनेन संबन्धः ॥ ७९ ॥ (ख० २३) ॥

इति श्रीमन्महर्षदेवदीक्षितविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्नव्याख्याया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः पटलः ।

राजानं गत्वा कर्माऽऽचक्षीत तेनेन हन्यादधे
मोक्षः ॥ १ ॥

राजानं गच्छति गत्वा कर्माऽऽचक्षीतैव कर्माऽस्मि शाधि मामिति । स तेन मुसलेनेन
हस्तेन हन्यात् । यथा मृत्ते भवति । वधे मोक्षः ॥ १ ॥

अनुज्ञातेऽनुज्ञाचारमेनः स्पृशति ॥ २ ॥

यदि राजा दयादिमा तमनुजानीयादाज्ञापयति तदा तमनुज्ञातारं राजानमेव तदेनः
स्पृशति ॥ २ ॥

उत्तरमृत्वर्षिं ॥ मविशेत् तीक्ष्णं वा सप
आयच्छेत् ॥ ३ ॥

तीक्ष्णं वा तपो महाकारा (कुच्छ्र)दि तद्वाऽऽयच्छेदावर्तयेत् ॥ ३ ॥

भक्तापचयेन वाऽऽत्मानं समाप्नुयात् ॥ ४ ॥

भक्तमजं तस्यापचयो ह्यसः । प्रथमे दिवसे यावन्तो ब्रह्मास्त एकेन न्यूना द्वितीये ।
एवं तृतीयादिषु । अथैकस्माद्ब्रह्मास्त, तत्रापि यदि न समाप्तिस्ततस्तत्रैव परिमाणा-
पचयः कर्तव्यः । एवं भक्तापचयेनाऽऽत्मानं समाप्नुयात्समापयेत् ॥ ४ ॥

कुच्छ्रं संवत्सरं वा चरेत् ॥ ५ ॥

गुप्तम् । एषामेनःसु गुरुषु गुरुणि लघुषु लघूनीति व्यवस्थया द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ६ ॥

अस्मिन्नेव विषये पुराण-लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्तेयं कृत्वा सुरा पीत्वा गुरुदारं च गत्वा
ब्रह्महत्यामकृत्वा चतुर्थकाळा मितभोजिनः
स्युरपोऽभ्यवेयुः सवनान्यनुकल्पयेत्स्थानास-
नाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरप-यापं नुदन्ते ॥ ७ ॥

ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकाळाः । चतुर्थो भोजनकालो येषां
ते, यथाऽद्य दिवा भुञ्जते श्वो रात्रिविति तथोक्ताः । तदाऽपि मितभोजिनोऽभिष्टाशिनोऽ-
पोऽभ्यवेयुर्भूमिगतात्वप्सु स्नानं कुर्युः । सवनान्यनुकल्पयेत् । यथा सवनानि प्रातः
सवनान्दीन्यनुकल्पानि न्यनुस्मृतानि भवन्ति । त्रिषवणमित्वर्थः । तिष्ठेयुरह्नि रात्रा-
वात्कीरन् । एवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः काळं तिपन्तः । एवं त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापमप-
नुदन्ते ॥ ७ ॥

तेन करणेन धनलाभे वधे च संवत्सरं वैरमणं चरित्वा
अचाणामेकशुचयो भवन्ति ॥ ८ ॥

अत्रैका पक्षिकुल्लिप्ता ॥ ८ ॥

प्रथमं वर्णं परिहास्य प्रथमं वर्णं हत्वा संग्रामं गत्वाऽ-
वतिष्ठेत् तत्रैनं हन्युः ॥ ९ ॥

प्रथमवर्णो ब्राह्मणः । तं हत्वा संग्रामं गत्वा सेनयोर्मध्येऽवतिष्ठेत् । किं सर्वं
भेत्स्याह । प्रथमं वर्णं परिहास्य ब्राह्मणवर्णमितरो वर्णः क्षत्रियादिः । तत्र स्थितं
सैनिका हन्युः । अन्नन्तस्त एनं हिंस्युर्यथा राजा स्तेनम् । स मृतः शुष्यति ॥ ९ ॥

अपि वा लोमानि त्वचं मांसमिति हावयित्वाऽग्निं प्रविशेत् ॥ १० ॥

अनन्तरोक्तविषये प्रायश्चित्तान्तरम् । इतिशब्द उपलक्षणाधीः । आत्मनो लोमा-
न्वृत्कृत्य पुरोहितेन हावयित्वा होमं कारयित्वा पश्चात्स्वयं तस्मिन्मग्नौ प्रविशेत् ।
मृतः शुष्यति । तत्राग्निमुपसमाधाय जुहुयात् । लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं
वासये स्वाहा । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये स्वाहा । लोहितेन० मृत्युं वा०
हा । स्नावानि० मृत्युं० लोहितं मृत्यो० मि स्नावभिर्मृ०हा । मज्जानि मृत्यो०
मज्जभिर्मृत्युं०हा । मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृ० हा । इत्येते मन्त्रा वसिष्ठेन
पठिताः ॥ १० ॥

वायसप्रचलाकवर्हिणचक्रकाकहस्तभासनकुलमण्डू-
कदेरीकावहिष्मत्पां शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

वायसः काकः । प्रचलाकः कामरूपी कुकलासः । वर्हिणो मयूरः । चक्रवाको
भियुनचरो अथैषिस्ती । हंसो मानसवासी । भासो शुभ्रविशेषः । नकुलमण्डूकधानः
प्रसिद्धाः । देरीका गन्धमूषिका । एतेषां समुदितानां वधे शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्ये-
कवधेऽनुकल्प्यम् । केचित्प्रत्येकवध एतदित्याहुः ॥ ११ ॥

येन्यनहुहोश्वाकारणात् ॥ १२ ॥

येनूः वयस्विनी मौः । अनड्वान्—अनोवहनयोरयो बलीवर्देः । तयोः कारणम-
न्तरेण हिंसार्थां शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कार्यम् । कारणं कोपो मांसेच्छा वा । तेन विनाऽपु-
नक्षिर्भूमित्यर्थः । बुद्धिपूर्वे तु मां च दत्त्वा वैश्यवदित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्ट-
व्यम् ॥ १२ ॥

धुर्यवाहमष्टौ चेतरेषां प्राणिनाम् ॥ १३ ॥

धुरं वहतीति धुर्यो बलीवर्देः । तेन योद्धुं शक्यन्ते धुर्यवाहाः । तावत्सु हिंसार्थां
प्रवृत्तौ सत्यामितरेषां प्राणिनां केवलं प्राण एव येषां नास्मीनि तेषां हिंसार्थां शूद्रव-
त्प्रायश्चित्तमिति । अत्र गौतमः—अस्थिमत्ता सहस्रं हत्वाऽनस्थिमतामनहुद्भारं
चेति ॥ १३ ॥

अनाक्रोश्यमाक्रुश्यान्तं चोक्त्वा त्रिरात्रमक्षीरवलणं भोजनम् ॥ १४ ॥

यो न कथंचनाऽऽक्रोशन्नेति स पित्राचार्यादिरनाक्रोश्यः । तमाक्रुश्यान्तं
भीक्ष्णं क्लृप्तकोपपातकवर्जं त्रिरात्रं क्षीरादि भोजने वर्जयेत् । क्षीरग्रहणेन विकाराणां
वृत्त्यदीनामपि ग्रहणमित्यर्थः । अक्षारेति पाठे क्षारं यद्धुज्जमानं परस्य स्वस्य वा
भिदां द्रावयति तत् ॥ १४ ॥

शूद्रस्य सप्तक्षत्रमभोजनम् ॥ १५ ॥

शूद्रस्त्यनन्तरोक्तविषये सप्तरात्रमुपवसेत् ॥ १५ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ १६ ॥

स्त्रियं हेत्वेत्यादिष्वमृतवदनान्तेषु नेमिते । यानि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि
स्त्रीणामप्येवैव कर्तव्यानि । एतच्चत्वारो वर्णा इति जात्यभिधानादेव प्राप्तं सन्नियमार्थ-
मुच्यते । अत्र सूर्यं पुरुषस्यैव न स्त्रीणामिति । अपर आह—जात्यभिधानादेव सिद्धेऽ-
तिदेशार्थं वचनम् । अतिदेशेषु चार्थं प्राप्यत इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामप्यर्थ-
प्राप्यर्थं वचनमिति । तथा च मार्गधः—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्यूनवोदितः ।

प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥ इति ॥ १६ ॥

येष्वाभिष्टम्भं (स्यं) तेषामेकाङ्गं छित्त्वाऽप्राणहिंसायाम् ॥ १७ ॥

येषु हतेषु सप्तमयंत चाभिष्टम्भित्वादिनाऽभिष्टम्भत्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्त्वा
शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणहिंसायां यदि च्छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्तिर्न
यज्यते ॥ १७ ॥

अनार्यवपैश्वनप्रतिषिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेया-

श्रायमाश्रमे शूद्रायां च रेतः सित्त्वाऽयोनौ च

दोषवच्च कर्माभिसंधिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं वाऽ-

बुद्धिङ्गाभिरप उपस्पृशेद्दारुणीभिर्वाऽन्यैर्वा पवि-

त्रैर्यथा कर्माभ्यासः ॥ १८ ॥

आर्याणां भाव आर्यं तद्यस्मिच्छाचारेऽस्ति तदार्थवम् । मत्तर्थायो वप्रत्ययः । ततोऽ-
न्यदनार्यवमसत्यभाषणादि । पैश्वनं परदोषकथनं राजगाभि । प्रतिषिद्धाचारः छिव-
नमैधुनयोः कर्माणां वर्जयेदित्यादेरनुष्ठानम् । अभक्ष्यं वृथा कुशरादि । अभोज्यं केशकी-
टाद्युपहतमन्त्रादि । अपेयमनिर्दशाया गोः क्षीरादि । एतेषां प्राशने शूद्राया
वैश्यात्प्रभृतौ रेतः सित्त्वाऽयोनौ च जलादौ रेतः सित्त्वा दोषवच्च कर्म श्रौतमा-
भिचारिकमभिसंधिपूर्वं बुद्धिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं वा परपंडादिकं कृत्वाऽबुद्धिङ्गाभि-
रापो हि छा मयो भुव इति तिसृभिर्हिण्यवर्णाः शुचयः पानका इति चतसृभिरप उप-
स्पृशेत् । तूष्णीं प्रथमं कृत्वा पश्चादेतैर्धनैर्भार्जनं कुर्यात् । दारुणीभिर्वा इयं मे वरुण,
तस्वा यामि, त्वं नो अग्ने, स त्वं नो अग्न इत्येतैर्धनैर्भार्ज्या पवित्रैः पवमानः सुव,
अन इत्येतेनानुवाकेन शूद्रवतीभिस्तरत्समन्दीत्यादिकेन यथा कर्माभ्यासस्तथाऽप्युप-
स्पृशेत् । अभ्यासे न रहस्यप्रायश्चित्तमित्येक आहुः ॥ १८ ॥

गर्दभेनावकीर्णी निर्जतिं पाकयज्ञेन यजेत् ॥ १९ ॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयस्ततोऽवकीर्णी गर्दभेन निर्जतिं यजेत् । पाकयज्ञेन स्थाली-
पाकविधानेन । अत्र मनुः—

अवकीर्णीं तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत् निर्जतिं निशि ॥ इति ।

हारीतस्तु स्त्रीष्ववकीर्णो निर्मलस्यै चतुष्पये गर्दभपशुना यजेत पाकघर्मेण । भूमौ
पशुपुरोक्षाश्रपणसवदानैः प्रचर्य जुहोति । कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय
स्वाहा । कामाभिदुग्धोऽस्म्यभिदुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा ॥ १९ ॥

तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् ॥ २० ॥

तस्य गर्दभस्य सर्पिष्पद्विरुच्छिष्टं शूद्रः प्राश्नीयात् । तेन ब्राह्मणं विद्यावन्तं परि-
वेष्टीत्यस्यापवादः ॥ २० ॥

मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् ॥ २१ ॥ (ख० २४) ।

नियमातिक्रमेणाधीतं मिथ्याधीतम् । तद्दोषनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ २१ ॥
(ख० २४) ।

संवत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वार्चं यच्छेत्स्वा-
ध्याय एवोत्सृजेद्वाचमाचार्य आचार्यदारे भिक्षा-
चर्ये च ॥ २२ ॥

आचार्यहिते वर्तमानो भूत्वा संवत्सरं वार्चयामः स्वात् । स्वाध्यायादिष्वेव वाच-
मुत्सृजेत् । आचार्ये तं प्रति कार्यनिवेदने । एवमाचार्यदारे भिक्षाचरणे तत्र भवति
भिक्षा देहीति । अस्मादेव ज्ञायतेऽसमावृत्तविषयमेतदिति ॥ २२ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मस्वपतनीयेषूत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥ २३ ॥

यथा मिथ्याधीतस्येदं प्रायश्चित्तमुत्तराणि यानि वक्ष्यामः प्रायश्चित्तानि तान्यन्ये-
ष्वपि । अपिशब्दादमिथ्याधीतिष्वपि । दोषवत्सु पतनीयव्यतिरिक्तेषु कर्मसु येष्वाहत्य
प्रायश्चित्तं नोक्तं तद्विषयाणि द्रष्टव्यानि ॥ २३ ॥

काममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकापीन्मन्युरकापी-

दिति जपेद्वा ॥ २४ ॥

स्वाहान्ताभ्यामाज्वद्वयम् । जपेद्वा । अस्मिन्पक्षे न स्वाहाकारः । केचित्तु कामाय
स्वाहा मन्यवे स्वाहेति होममिच्छन्ति । जपपक्षे तु सूत्रोपदिष्टौ मन्त्राविति । दोषा-
भ्यासानुरूपं च जपहोमयोरभूतिः ॥ २४ ॥

पर्वणि वा तिलभक्ष लपोष्य वा शोभूते म(मा)-
हानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्रीं प्राणायामं सहस्र-
कृत्वा आवर्तयेदप्राणायामशो वा ॥ २५ ॥

पर्वणि पौर्णमास्यामवावास्यायां वा तिलानेव भक्षयति नान्यदोदनादिकमिति तिलभक्षः ।
महानदीभवमुदकमुपस्पृश्य स्नात्वा प्राणायामं प्राणानायस्य प्राणायामेन । एकस्मिन्प्रा-

णावामे यावत्कृत्व आवर्तयितुं शक्यं तत्र तावत्कृत्व आवर्तयेत् । एवमा सहस्रावृत्तेः प्राणायामावृत्तिः । आप्राणायामश्च वा ॥ २५ ॥

आवण्यां पौर्णमास्यां पर्वणि वा तिष्ठमस्र ज्योष्यं
वा श्वोभूवे स(मा)हानदमुदकमुपस्पृश्य साविभ्या
समित्सहस्रमादध्याज्जपेद्वा ॥ २६ ॥

गिरिप्रमवा समुद्रगा महानदी । तत्र मवं स(मा)हानदम् । सहस्रं सक्रियस्य कृतस्य ।
आदध्यादिति कचनाञ्ज होमधर्मः स्वाहाकारः ॥ २६ ॥

इष्टियज्ञकृतृन्वा पवित्रार्थानाहरेत् ॥ २७ ॥

पवित्रार्थाः शुद्धचर्चा मृगाराद्या इष्टयः । यज्ञकृतवः सोमयागाग्निहोदादयः । वान्ये-
तानि षट् प्रायश्चित्तानि । एनःसु गुरुषु गुरुणि कषुषु लघूनि ॥ २७ ॥

अभोज्यं भुक्त्वा नैष्परीष्यम् ॥ २८ ॥

अमोज्यस्य मार्जारदिमांसस्यं यक्षणे निष्परीषमावः कर्तव्यः । यावदुक्तं निष्परीषं
भवति तावदुपवस्तव्यम् ॥ २८ ॥

कियता कालेनावप्यते तदाह—

सप्तरात्रेणावाप्यते ॥ २९ ॥

सप्तरात्रमुपवसेदित्येव सिद्धे नैष्परीष्यवचनाद्येषां त्रिरात्रेणैव तदवाप्यते तेषां
तावदेव शुद्धिः । तथा च गौतमः—अमोज्यमोजने निष्परीषभावाक्सिप्तममोजनं
सप्तरात्रं वेति ॥ २९ ॥

हेमन्तशिशिरयोर्षोभयोः संध्योरुदकमुपस्पृशेत् ॥ ३० ॥

उभयोः संध्ययोः सायं प्रान्तश्चोदकमुपस्पृशेत् । भूमिगतास्वप्सु स्नानमुद्धृताभिर्वा
शीताभिरिति ॥ ३० ॥

कुच्छ्रद्वादशरात्रं वा चरेत् ॥ ३१ ॥

द्वादशरात्रसाध्यो व्रतविशेषः कुच्छ्रद्वादशरात्रः ॥ ३१ ॥

तस्य विधिमाह—

उपहयनक्ताभ्यदिवाशी ततस्त्वहमयाचितप्रतकयहं नाश्नाति
किंचनेति कुच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ॥ ३२ ॥

आदितस्त्रिष्वहःमु नक्तं नाश्नीयाद्विवैव भुञ्जीत । ततस्त्वहमयाचितमेव भुञ्जीत । याज्ज्वाप्रातिवेधोऽयम् । तेन स्वद्वय-

७ पदकः] महादेवदीक्षितविरचितोऽऽध्यात्म्याख्यासमेतम् ।

२०२

स्याप्रतिषेधः । ततश्च्यहं नाश्रीत किंचन फलादिकमपि । एवं कृच्छ्रदादशरात्रस्य विधिः ।
तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्विषयमर्जनं ब्रह्मचर्यं स्त्रीशूद्रादिभिरसंभावणम् ॥ ३२ ॥

एवमेवाभ्यस्येत्संवत्सरं स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥ ३३ ॥

एवमेव विधिं संवत्सरं निरन्तरमभ्यस्येत् । ■ एष कृच्छ्रसंवत्सरो वेदितव्यः । पूर्व-
मुक्तं कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरेदिति ॥ ३३ ॥

अथापरं बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश-
नपारायणैश्चारितप्रायश्चित्तो भवति ॥ ३४ ॥

अथापरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनशनेष निरन्तरं त्रीणि पारायणानि । आदित आर-
भ्याऽऽपरिसमाप्तेर्वेदस्थाभ्ययनं पारायणम् । बहून्यपि । अपिशब्दात्किं पुनस्ते द्वे वा
॥ ३४ ॥

अनार्या शयने विभ्रतददवृद्धिं कषायपोऽन्नक्षणादि
चन्दित्वा तृणेष्वसीत पृष्ठतप् ॥ ३५ ॥

अनार्या शूद्रा शयने विभ्रत्-उपगच्छन् । दददवृद्धिं वृद्धयर्थं इत्थं कृत्वा । वृद्ध्या-
जीव इत्यर्थः । सुराज्यतिरिक्तकषायो मद्यकषायस्तस्य पाता कषायपः । कषायाक्षणा
■ सर्वान्वन्दिष्वस्तौति स सर्वोऽपि तृणेषूदयादारभ्याऽऽसीत यावदस्थऽऽदित्यः
पश्चाद्भागे तपति । आदित्ये तपति तदानुगुण्याचरणात्स्वयमेव पृष्ठतनित्युच्यते ।
अभ्यासेऽभ्यासो यावता शुद्धिं मन्यते ॥ ३५ ॥

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णवर्णं ब्राह्मणः
सेवमानश्चतुर्थकाल उदकाभ्यपा(वा)यी त्रिभिर्वर्षै-
स्तदपहन्ति पापम् ॥ ३६ ॥ (ख० २९) ।

कृष्णवर्णः शूद्रः । तमाज्ञाकरो भूत्वा वृत्त्यर्थं सेवमानः । शिष्टं स्पृष्टं गतं च ।
अहजहन्त्यदा शूद्रो मैथुनं सेवमान इत्यस्मिन्पक्षे ऋतानुपगमनेऽपत्योत्पत्त्यामिदं द्रष्ट-
व्यम्—

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ इति ॥ ३६ ॥ (ख० २९) ।

यथाकथाच परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भव-
तीति कौत्सहारीतौ तथा काण्वपुष्कर-
सादी ॥ ३७ ॥

यथाकथाचाऽऽपचनापदि वा भूयांसमल्पं वा परपरिग्रहं परस्वमभिमन्यते प्रमेदम-
स्त्विति मुञ्चौ कुरुते कुञ्चौ कृत्वाऽऽदत्त इत्यर्थः । [स] सर्वथा स्तेनो भवतीति कौत्सादयो
मन्यन्ते ॥ ३७ ॥

सन्त्यपवादाः परिग्रहेष्विति वार्यावाणिः ॥ ३८ ॥

वार्यावाणिस्तु मन्यते केषुचित्परिग्रहेषु स्तेनस्यापवादाः सन्तीति ॥ ३८ ॥

तानेवोदाहरति—

शम्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥ ३९ ॥

शमी ब्रिजकोशी । तस्यामुच्यन्ते दहन्ते कालवशेन पच्यन्त इति शम्योषाः ।
कोशीधान्यानि माषमुद्गवणकादीनि । युगं वहतीति युग्यः शकटवाही मलीवर्दः ।
तस्य घासो मक्ष्यं तृणादि युग्यघासः । एत आदीयमानाः स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति ।
स्वामिनः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एतेष्वानीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धमर्हन्तीत्यर्थः ।
स्वयं ग्रहणेऽपि न स्तेयोदोष इति यावत् । अथ स्मृत्यन्तरे विशेषः—

वणकमीहिगोधूमययानां मुद्गमाषयोः ।

अनिषिद्धेर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकोऽध्वनि स्थितैः ॥

अमुस्तु—द्विनोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूष्के ।

आददानः परस्तेत्राच दण्डं दातुमर्हति ॥ इति ॥ ३९ ॥

अतिव्यवहारो व्यृद्धो भवतीति ॥ ४० ॥

शम्योषादिष्वतिव्यवहारोऽत्यपहारो व्यृद्धो दुष्टो भवति । अतिमात्रापहारे स्तेय
दोषो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥ ४१ ॥

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थासु स्वानुमतिपूर्वकमेव ग्रहणमिति हारीत आचार्यो
मन्यते ॥ ४१ ॥

न पतितमाचार्यं ज्ञातिं वा दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ ४२ ॥

पतितैः संभ्यवहारो न विद्यत इत्युक्तेऽपि पुनस्तुल्यते—आचार्यादिषु विशेषं
वक्ष्यामीति ॥ ४२ ॥

न चास्माच्छोगानुपयुज्यीत ॥ ४३ ॥

अस्मात्पतितादाचार्यज्ज्ञातेर्वा पित्रादेर्भोगान्भोगसाधनानि दायमासान्वपि नोपयु-
ज्यीत न गृह्णीयात् ॥ ४३ ॥

यदृच्छासंनिपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥ ४४ ॥

यदि पतितैराचार्यादिभिर्दृच्छासंगतिः स्याद्विधिनोपयातानुपसंगृह्य तूष्णीं तैः सह किंचिदसंभाष्य व्यतिव्रजेश क्षणमपि सह तिष्ठेत् ॥ ४४ ॥

माता पुत्रस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्याः
शुश्रूषा नित्या पतितायामपि ॥ ४५ ॥

पुत्रस्य कृते माता भूयांसि दृष्टादृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचिनिर्हरणस्तन्यदानप्रदक्षि-
णानमस्कारोपवासादिकर्माणि करोति । तस्मात्तस्यां पतितायामपि शुश्रूषाऽभ्यङ्गस्नाना-
दिका नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥ ४५ ॥

न तु धर्मसंनिपातः स्याद् ॥ ४६ ॥

एकस्मिन्धर्मे सहानयोर्धर्मसंनिपातः स पतितया मात्रया सह न कर्तव्यः । नाम
सुब्रह्मण्यायां मातुर्नामग्रहणं वरुणप्रधासेषु यावन्तो यजमानस्यामात्याः सखीकास्तावन्त
एकातिरिक्ता इत्येवमादिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः शुश्रूषा ॐ
इत्याह । अन्विक्त हि सा संमता मन्यते । निरस्ता तु विमता । वैश्वदेवार्थे च पति सा
न भोजयितव्या । घृतायास्तु तस्याः संस्कारादिकाः क्रियाः कर्तव्या नेति पति-
पत्ताः ॥ ४६ ॥

अधर्माद्विनाशमोगानुत्पद्य न वयं चाधर्मश्चेत्यभि-
व्याहृत्याधोनाभ्युपरिजान्नाच्छाद्य त्रिषवणमुद-
कमुपस्पृशन्नासीराक्षारलवणं भुञ्जानो द्वादश वर्षा-
णि नागारं प्रविशेत् ॥ ४७ ॥

ब्राह्मणस्वर्णहरणाम्,

षण्ढालाभ्यस्त्रियो गत्वा मुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो जानन्साम्यं तु गच्छति ॥

एवमादिकमुदाहरणम् । येऽधर्माद्विनाशमोगानुत्पद्य न वयं चाधर्मश्चेत्यभि-
व्याहृत्याधोनाभ्युपरिजान्नाच्छाद्य त्रिषवणमुद-
कमुपस्पृशन्नासीराक्षारलवणं भुञ्जानो द्वादश वर्षा-
णि नागारं प्रविशेत् ॥ ४७ ॥

अथ संयोगः स्यादर्थैः ॥ ४८ ॥

मायश्चित्तोपदेशास्तिष्ठे पुनर्वचनं ज्ञानात्साम्यं तु गच्छतीत्यस्यापवा-
दार्थम् ॥ ४८ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु पतनीयेषु ॥ ४९ ॥

उक्तव्यतिरिक्तानि पतनीयानि पूर्वमुक्तानि । तेषु यत्राऽऽहत्य प्रायश्चित्तमनुक्तं
तेषामप्यनन्तरोक्तमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यप्येव । तत्र
अग्निशामकानां विकल्पः ॥ ४९ ॥

सुस्तत्पगामी तु सुषिरां सूर्मिं प्रविश्योभयम्
आदीप्याभिदहेदात्मानम् ॥ ५० ॥

यस्तु सुस्तत्पगामी सोऽन्तःप्रवेशयोग्यां सूषिरां सूर्मिं कृत्वा प्रविशेत् । प्रविश्यो-
भयोः पार्श्वयोरादीपयेत् । आदीप्याऽऽत्मानमभिदहेत् । ज्वलितां सूर्मिं परिष्परा(ण्य)
स्नान्वावित्यत्रैव क्रियानपि विशेषः । अनन्तरस्य वैकल्पिकत्वनिवृत्त्यर्थं वच-
नम् ॥ ५० ॥

मिथ्येतदिति हारीतः ॥ ५१ ॥

हारीतस्तु मन्वते । अनन्तरोक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं विष्णु न कर्तव्य-
मिति ॥ ५१ ॥

कुत इत्याह—

सोऽन्तःप्रवेशं परं वाऽभिमन्यतेऽभिज्ञस्त एव भवति ॥ ५२ ॥

हितवद्दो हेतौ । यस्माद्य आत्मानं परं वाऽभिमन्यते मारयति सोऽभिज्ञस्त एव
भवति ब्रह्मैव भवति । नच महापातकस्य ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तं भवतीति
हेत्यभिधानादभिज्ञस्त एवेति वचनाच्चान्येषामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये
हितवदिति ॥ ५२ ॥

किं ब्रह्म तस्य प्रायश्चित्तमित्याह—

एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेन्नास्यास्मिद्धीके

प्रस्थापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ ५३ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्येत्यादि यदनन्तरमुक्तमेतेनैव विधिना । शिष्टं ग-
तम् ॥ ५३ ॥

दारुण्यतिक्रमे स्वराजिनं बहिर्लोमं परिधाय

दारुण्यतिक्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि च-

रेत् ॥ ५४ ॥

दारुण्यतिक्रमो स्वराजिनं स्वरस्य गर्दभस्थाजिनं बहिर्लोमं परिधाय बसित्वा दार-
ुण्यतिक्रमिणे भिक्षां दत्तेति सप्तागाराणि भिक्षां चरेत् । कौमारदारपरित्याग्निने भिक्षां
दत्तेति च ॥ ५४ ॥

चरद्वचिराषण्मासात् ॥ ५५ ॥

आषण्मासं चरद्वृत्तिर्भवेत् । अमन्त्रेय तिष्ठेदित्यर्थः । ततः सिद्धिः ॥ ५५ ॥

स्त्रियाश्च भर्तृव्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यास-
स्तावन्तं कालम् ॥ ५६ ॥

भर्तृव्यतिक्रम इति पाठे छान्दसो रेफलोपः । व्यतिक्रमः परित्यागः । वा स्त्री भर्तारं
परित्यज्यन्तरेण निमित्तं तस्याः कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासः प्रायश्चित्तं तावन्तं काल-
माषण्मासमिति ॥ ५६ ॥

अथ भ्रूणहा स्वाजिनं [स्वराजिनं] वा बहिर्लोम
परिधाय (स्व. २६) । खट्वाक्कं दण्डमादाय पुरुष-
शिरःप्रतीपानार्थं कर्मनामधेयं प्रज्जुवाणश्चक्रम्येत
को भ्रूणघ्ने भिक्षाभिति प्राणवृत्तिं प्रातिलभ्योपनि-
ष्क्रम्य शून्यागारं वृक्षमूलं वाऽभ्युपश्रयेन्नहि म
आर्थैः संप्रयोगो विद्यत एतेनैव विधिनोत्तपादु-
च्छासाच्चरेन्नास्याऽस्मिन्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते क-
ल्पं तु निर्हण्यते ॥ ५७ ॥

पटङ्गस्य वेदस्याध्येता तदर्धस्य प्रयोगशास्त्रस्य च सन्यासवानस्यार्थवित्कर्षणामनु-
ष्ठाताऽनुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भ्रूणः । तथा च मौधायनः—वेदानां च किंचिदधीत्य
ब्राह्मणः । एकां शास्त्रामधीत्य श्रोत्रियः । अङ्गाध्याय्यनूचानः । कुरुपाध्यायी ऋषि-
कल्पः । सूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूण इति । तं हतवान्भ्रूणहा । स शुनः खरस्य वाऽजिनं
बहिर्लोम परिधाय पुरुषस्य कस्यचिन्मृतस्य शिरःप्रतीपानार्थं प्रतिघातवर्धवादी । उप-
सर्गस्य अन्यमनुष्ये बहुलमिति बहुलग्रहणाद्दीर्घः । पानमेव प्रतिपानम् । पानग्रहणमु-
पलक्षणम् । भोजनमपि तेनैव । खट्वाक्कं दण्डं दण्डार्थं खट्वाया अङ्गं खट्वाङ्गमीषांदि,
तद्वस्तेकृत्याऽऽदाय भ्रूणहाऽस्मीत्येवं कर्मस्मि(नि)बन्धनं वान्प्र(स्व)नामधेयं प्रज्जुवा-
णश्चक्रम्येतेतस्ततश्चरेत् । कापालिकतन्त्रप्रसिद्धस्य खट्वाङ्गस्य वा ग्रहणम् । भिक्षा-
चरणकाले को भ्रूणघ्ने भिक्षां ददातीति चरेत् । चरित्वा ग्रामे प्राणवृत्तिं प्राणयात्रामात्रां
प्रतिष्क्रम्य शून्यागारं वृक्षमूलं वा निवासार्थमभ्युपश्रयेत् । नहि म आर्थैः संप्रयोगो विद्यत
इत्येवं मन्यमानः । कियन्तं कालं चरितव्यमित्याह—एतेनैवेत्यादि । गतम् । श्रोत्रियं
वा कर्मसमाप्तमित्यत्र यो ग्रन्थधार्थ्यज्ञो न भवत्यनुष्ठापयिता च न भवति तस्य
ग्रहणम् ॥ ५७ ॥

यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥ ५८ ॥

साधियं हत्वेत्येवमादिकेऽनुक्रान्ते विषये यः प्रमत्तो हन्ति प्रमादेनाबुद्धिपूर्वं हन्ति तस्यापि दोषफलं प्राप्तमेव न तु प्रमादादकृतमिति दोषाभावः ॥ ५८ ॥

सह संकल्पेन भूयः ॥ ५९ ॥

संकल्पेन सह वधे कृते भूयः प्रभूततरं भवति । तेन प्रमादकृते लघु प्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वं गृह्णति । यत्पुनः पूर्वमुक्तं दोषवच्च कर्माभिसंधिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं नेति तत्प्रायश्चित्ते विशेषाभावादुक्तम् ॥ ५९ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥ ६० ॥

अन्येष्वपि हननव्यतिरिक्तेषु दोषवत्सु कर्मस्त्वेवमेव द्रष्टव्यम् । अनुद्धिपूर्वेऽल्पदोषो बुद्धिपूर्वं महानिति ॥ ६० ॥

तथा पुण्यक्रियासु ॥ ६१ ॥

पुण्यक्रियास्त्वेष्वेवमेव न्यायः । अनुद्धिपूर्वेऽल्पं फलं बुद्धिपूर्वं महदिति । तथा ब्राह्मणत्वान्यपहृत्य चोरेषु धावत्सु बहच्छया कश्चिच्छूर आगतस्तान्हन्यात्स्वयमेव वा शूरं दृष्ट्वा चोरा अपहृताऽनुसृज्य पलायेरंस्तदा शूरस्यास्त्वं पुण्यफलम् । यदा बुद्धिपूर्वं स्वयमेव चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वानि स्वामिभ्यो ददाति तदा महदिति । एवं मियाऽ-बुद्ध्या परदारगमनेऽल्पमन्यत्र महदिति ॥ ६१ ॥

परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत ॥ ६२ ॥

गुणदोषज्ञानं परीक्षा । तयाऽर्थः प्रयोजनं यस्यैवंभूतोऽपि भूत्वा ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत । किं पुनर्हिसार्थमित्यपिशब्दार्थः ॥ ६२ ॥

अस्य प्रतिप्रसवः—

यो हिसार्थमभिकातः हन्ति स मन्थुरेव मन्थुः स्पृशति

न तस्मिन्दोष इति पुराणे ॥ ६३ ॥

श्रुते दोषाभावे हेतुर्थस्माम्मन्थुरेव मन्थुः स्पृशति न पुरुषः पुरुषम् ॥ ६३ ॥

अत्र वसिष्ठनौषाद्यनादयोऽप्युदाहरन्तीत्याह—

अथाऽप्युदाहरन्त्यध्यापकं कुले जातं यो हन्यादा-
ततायिनम् । न तेन भ्रूणहा भवति मन्थुस्तन्मन्थु-
मुच्छतीति ॥ ६४ ॥

मनुस्तु—शास्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनां च विप्राणां विष्टुवे कालकारितम् ॥

आत्मनश्च परिभ्राणे दक्षिणानां च संगरे ।

स्त्रीविग्राम्यवपत्तौ च शनन्धर्मेण न दुष्यति ॥ इति ।

गौतमस्तु—प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि सख्यमाददीत । वसिष्ठः—

अग्निवो गरदक्षैव शास्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरक्षैव षडेते आततायिनः ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयाञ्च तेन ब्रूणह्य भवेत् । इति ॥ ६४ ॥

पतितैरकृतप्रायश्चित्तरूपादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति प्रतिपादयितुं पूर्व-
पक्षमाह—

अथाभिशस्ताः समवसाय चरेयुर्धर्म्यमिति सांक्षित्येतेरेतर-

याजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः ॥ ६५ ॥

अथशब्दोऽर्थान्तरप्रस्तावं सूचयति । अभिशस्ताः पतिताः । समवसाय । अवसानं
गृहम् । समित्येकीभावे । ग्रामाद्बहिरेकस्मिन्प्रदेशे गृहाणि कृत्वा चरेयुः । धर्म्य
धर्म्यं वक्ष्यमाणवृत्तमिति सांक्षित्यं संशितां तीक्ष्णां बुद्धिं कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः ।
इतरेतरं याजयन्त इतरेतरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसंबन्धं कुर्वन्तश्चरेयुर्वेतेर-
जिति ॥ ६५ ॥

पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रूयुर्धर्मप्रव्रजतेवं ह्यस्मत्स्वार्थाः

संप्रतिपत्स्यन्ते(न्त इ)ति ॥ ६६ ॥

अथ ते पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रूयुर्हे पुत्रा अस्मदस्मत्तो विप्रव्रजन्त विविधं प्रकर्षेण
च स्नेहमुत्सृज्याऽऽर्थसमीपं गच्छन्त । एवं ह्यस्मत्स्वस्मात्स्वार्था अभीष्टाः संप्रति-
पत्स्यन्ते । आशंसायां भूतवच्चेति भविष्यति लट् । सकारात्परो यकारश्छान्दसः ।
अपपाठो वा । संप्रतिपत्तिं कारिष्यन्ति । आर्याणामप्येतदभिप्रेतं भविष्यति । अस्मा-
भिरेव पतनीयं कर्मानुष्ठितं न भवद्भिः । न च पतितैरूपादितस्य पातित्यम् । अन्य-
त्वात् ॥ ६६ ॥

एतदेवोपपादयति—

अथापि न सेन्द्रियः पतति ॥ ६७ ॥

न पतितो भवन्निन्द्रियेण सह पतति । पुरुष एव पतति नेन्द्रियं शुक्रमिति ।
अयं शब्दोऽपि चेत्यस्यार्थे ॥ ६७ ॥

कथं न सेन्द्रियः पततीत्याह—

तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो हि साङ्गं जनयति ॥ ६८ ॥

तदनन्तरोक्तमर्थजातमेतेन वक्ष्यमाणेन निदर्शनेन वेदितव्यम् । चक्षुराद्यङ्गहीनो हि
साङ्गं चक्षुरादिमन्तं जनयति । एवमधिकारविकलः साधिकारं जनयति । स्त्रिया अपि
कारणत्वात् । अस्याश्च दोषाभावात् ॥ ६८ ॥

एतदेव दूषयति—

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ ६९ ॥

एतदनन्तरोक्तमर्थरूपं मिथ्याऽयुक्तमिति हारीतो मन्यते ॥ ६९ ॥

कुत इत्याह—

दधिधानीसधर्मा स्त्री भवति ॥ ७० ॥

दधि धीयते यस्यां सा दधिधानी स्थायी । तया सधर्मा सदृशी स्त्री
भवति ॥ ७० ॥

ततः किम्—

यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतश्च (ज्य) म-

न्यति न तेन धर्मकृत्यं क्रियत एवमशुचियुक्तं य

निर्वर्तते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते ॥ ७१ ॥

यो हि पुरुषो दधिधान्यां स्थाव्यामप्रयतं श्वाद्युपहतं पय आतश्च (ज्य)
तकाद्यातश्चनेन संस्कृत्य मन्यते, न तदुत्पत्तेन घृतादिना धर्मकृत्यं यागादिकं क्रियते ।
एवं पतितसंबन्धेनाशुचि शुक्रं स्त्रियां निषिक्तं शोणितेन क्रियां (विकृतं) निर्वर्तते
येन रूपेण निष्पद्यते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते । शिक्षानाम् । अत्र चाशुचि शुक्र-
मित्येतत् । अथापि न सेन्द्रियः पततीत्यस्य [न] दूषणम् । नहि वाचनिकेऽर्थे
युक्तयः क्रमन्ते । तथा च समानायामध्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति न दुहिता । यथाऽऽह
वसिष्ठः—पतितेनोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी ताम-
तिरिक्तामुपेयादिति ॥ ७१ ॥

अभिचारानुव्याहारावशुचिकरावपत्नीयो ॥ ७२ ॥

अभिचार एवाभिचारः । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । अभिचारः इयेना-
दिः । अनुव्याहारः आपः । तौ गोब्राह्मणविषये कियमाणानवशुचिकरावेव न पत-
नीयो ॥ ७२ ॥

पतनीयाविति हारीतः ॥ ७३ ॥

हारीतस्तु तावपि पतनीयाविति मन्यते ॥ ७३ ॥

पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादश मासान्द्वाद-
शार्धमासान्द्वादश द्वादशाहान्द्वादश सप्ताहान्द्वादश
उग्रहान्द्वादश द्वाग्रहान्द्वादशाह* सप्ताहं उग्रहं
द्वाग्रहमेकाहम् ॥ ७४ ॥

अशुचिकराणामपि कर्मणां वेधामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामपि पतनीयेषु कर्मसु
चा वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तिः । कियन्तं कालम्—द्वादशमासाधेकाहा-
न्तम् ॥ ७४ ॥

किमविशेषेण सर्वेण्वेदाशुचिकरेष्वेतेषु कालविकल्पः, नेत्याह—

इत्पशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासः ॥ ७५ ॥ (सं० २७) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये)

षट्त्रिंशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

इत्येषोऽशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः । बुद्धिपूर्वं सानुबन्धे-
भ्यासे च भूयांसं कालम् । विपरीते विपर्यय इति ॥ ७५ ॥ (सं० २७) ॥

इति श्रीसत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रभ्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचितायामु-
ज्ज्वलायां वृत्तौ षट्त्रिंशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः पटलः ।

न समावृत्ता वपेरन्धातेषु काल इत्यादिषु प्रसक्तस्य स्नातस्थ कालमाह—

विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥

वेदविद्या विद्या । तथा संपन्नः स्नानं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । मनुस्मृत्याह—

वेदानधीत्य वेदौ ॥ वेदं वाऽपि समासतः ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ इति ॥ १ ॥

तथा व्रतेनाष्टाचत्वारिंशत्परिमाणेन ॥ २ ॥

अष्टाचत्वारिंशद्ब्रह्मणं गृह्योक्ताष्टाचत्वारिंशद्ब्रह्मणि चतुर्विंशतिरित्यादेरुपलक्षणम् ।
अष्टाचत्वारिंशदित्यादिपरिमाणेन व्रतेन वा संपन्नः स्नायात् । असंपन्नोऽपि
विधया ॥ २ ॥

विद्या व्रतेन च ॥ ३ ॥

विद्येति सुषां सुलुगित्यादिना तृतीयान्तम् । विद्ययाः व्रतेन चोभाभ्यां संपन्नः
स्नायादिति च मन्यन्ते । एवमधीत्य वेदं स्नानं तदन्यास्यास्याम इत्यत्र वेदमित्यु-
पलक्षणम् । अत्र याज्ञवल्क्यः—

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा क्षुमयमेव वा ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणयां स्त्रियमुद्वहेत् ॥ इति ।

अत्र व्रतशब्देनाऽऽचार्यकुलवासदृशाति स्नानं लक्षणमित्यादयो ब्रह्मचारिणो
उच्यन्ते । तेषु हि कालपरिमाणस्य श्रुतत्वात्पारं नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु
व्रतशब्दः । यथा—व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि यक्ष्याम इति । न तु सावित्र्यादीनि वेद-
व्रतानि । तेषां तत्प्रदेशाव्ययनशेषतया तदभावेऽभावाद्देवं व्रतानि वेति विकल्पानु-
पपत्तेः । अतः कालविशेषावच्छिन्नानि व्रतानि वेदमुभयं पारं नीत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः ॥ ४ ॥

विद्यास्नातको व्रतस्नातको उपवसनातको इति त्रयः स्नातका उक्ताः । तेषु सर्वेषु
स्नातकवत् । तदर्थमिति वतिः । स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा 'यत्रास्यापचितिम्' इत्या-
दिका कार्या । ननु व्रतस्नातको ऊनोभयस्नातकोऽधिका ॥ ४ ॥

यद्यप्येवं तथाऽपि पूजयितुः फलविशेषोऽस्तीत्याह—

समाधिविशेषाच्छ्रुतिविशेषाच्च पूजायां फलविशेषः ॥ ५ ॥

कर्तव्येषु कर्मस्ववधानं समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥ ५ ॥

अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥

इत उत्तरं स्नातकव्रतान्यधिकृतानि वेदितव्यानि । यद्यपि यक्ष्यमाणेषु कानिचित्सा-
धारणान्यपि भवन्ति तथाऽपि भूम्ना स्नातकव्रतान्यधिक्रियन्ते ॥ ६ ॥

पूर्वेण ग्रामाग्निष्कमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा ॥ ७ ॥

यदा ग्रामाग्निष्कमति ग्रामं वा प्रविशति तदा पूर्वेण द्वारेणोत्तरेण वा निष्कमण-
प्रवेशने कुर्यान्न द्वारान्तरेण । शीलयेदिति वचनाद्यदृच्छया द्वारान्तरेण निष्कमणप्रवे-
शयोरपि न प्रायश्चित्तम् ॥ ७ ॥

संध्योश्च बहिरग्रामादासनं वाग्यतस्य ॥ ८ ॥

अहोरात्रयोः संधानं संधिः । तौ द्वौ सज्योतिषौ । ज्योतिरन्तरदर्शनात् । तयोः
संध्योर्ग्रामाद्बहिरासीत वाग्यतश्च भवेत् । मनुर्प्याह—

पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमाऽर्कदर्शनात् ।

पश्चिमां समासीत सम्यग्ब्रह्मविमानात् ॥ इति ।

तद्ब्रह्मचारिविषयम् । स्नातक आसनस्य वाग्यतस्याप्यत्र विधानात् । अन्ये स्वासनग्र-
हणं स्थानस्याप्युपलक्षणम् । वाग्यतस्येति लौकिक्या वाचो निवृत्तिर्न सावित्रीजपस्येति
वर्णयन्ति ॥ ८ ॥

आहिताग्निविषयेऽस्यापवादः—

विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९ ॥

विरोधो विप्रतिषेधः । अग्निहोत्रिणो बहिरासनमग्निहोत्रहोमश्च विरुध्यते । तत्र
श्रुतिलक्षणमग्निहोत्रमेव कर्तव्यं न स्मृतिप्राप्तं बहिरासनम् । तस्य कल्प(ल्प)मूलत्वादि-
तरस्य बलमूलत्वादिति ॥ ९ ॥

सर्वान् रागाग्वाससि वर्जयेत् ॥ १० ॥

कुसुमादयः सर्वे रागा वाससि वर्जनीयाः । न केनचिद्रक्तं वासो बिभृया-
दिति ॥ १० ॥

कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥ ११ ॥

स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि तदपि न वर्ज्यते ॥ ११ ॥

अनूद्भासि वासो वर्ज्यते ॥ १२ ॥

उद्भासमशीलमुद्भासि । तदन्यदनूद्भासि । छान्दसो दीर्घः । एवंभूतं वासो वर्ज्यतेऽऽ-
नूद्भास्येति ॥ १२ ॥

अप्रकृष्टं च शक्तिविषये ॥ १३ ॥

प्रकृष्टं निकृष्टं जीर्णं मलयत्स्थूलं च । तद्विपरीतमप्रकृष्टम् । तादृशं च वासो वसीत
शपत्तौ सत्याम् ॥ १३ ॥

दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः
कर्म परिहाप्य ॥ १४ ॥

अकारः पूर्वपेक्षया समुच्चयार्थः । दिवा च शिरसः प्रावरणं पटादिना न कुर्यात् ।
किमपिदोषेण । न । मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य । मूत्रपुरीषयोः कर्म क्रियां वर्ज-
यित्वा ॥ १४ ॥

शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्याद्भूम्यां किंचिदं-
न्तर्धीय ॥ १५ ॥

दिवा रात्रौ च मूत्रपुरीषे कर्षेच्छिरः प्रावृत्य कुर्यात् । भूम्यां किंचित्पूजादिकमन्त-
र्धीय न साक्षाद्भावेन । इह कामचारे प्राप्ते दिवा शिरःप्रावरणं वर्जयेदित्युक्तम् ।
तस्य पर्युदासः कृतः मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्येति । ततश्च मूत्रपुरीषयोः काले स एव
कामचारः स्थितः । अत आरम्भते शिरस्तु प्रावृत्येति । एवं तर्हीदमेवास्तु, न
पूर्वपर्युदासः । सोऽप्यवश्यं वक्तव्यः । अन्वया तु शिरः प्रावृत्येत्यस्य रात्रौ अरितार्थ-
त्वादिवा प्रतिषेध एव स्यात् । गौतमस्तु रात्रौ सदैव प्रावरणमाह—न प्रावृत्याहनि
शिरः पर्येतेप्रावृत्य रात्रौ मूत्रोच्चारं चेति ॥ १५ ॥

छायायां च मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ १६ ॥

न ओषधीष्य च्छायास्त्विति स्मृत्यन्तरे दर्शनाज्ज्ञायां पाषिकादयो विश्राम्यन्ति सां
गुह्यते । तेन च्छत्रच्छायाप्रतिषेधः । मेधादिच्छायादेशप्रतिषेधोऽवर्जनीयत्वात् ।
अत्राऽऽपस्तम्बे विशेषः—स्वां तु छायांमवमेहेत् ॥ छान्दसः सू(सस्तु)गभावः । द्विती-
याश्रुतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मूत्रकर्म । अनुपजीव्यत्वाज्ज्ञायं पूर्वप्रतिषेधस्य
विषय इति प्रतिप्रसक्तोऽयं न भवति । तेन सति संभवे स्वामेव च्छायां प्रत्यवमेदव्यम् ।
अन्वय—न सोपाऽन्मूत्रपुरीषे कुर्यात्कृष्टे पथ्यप्सु च । तथा धौवनमेधुनयोः कर्मा-
प्सु वर्जयेदग्निषादित्यमप्यो ब्राह्मणं गा देवताश्चाभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्ज-
येत् ॥ निष्ठीवनमास्याच्छेदमादीनामुत्सर्गः । देवताः प्रतिमाः । अन्यानि स्पृष्टानि ।
अश्मानं लोष्टमाद्रानोषधिवनस्पतीनूध्वानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥
फलपाकावसाना ओषधयः । ये पुष्पैर्विना फलन्ति ते वनस्पदयः । आर्द्राभिति वचना-
च्छब्देषु न दोषः । ऊर्ध्वानिति वचनाद्वातादिनिमित्तेन भग्नेषु न दोषः । तैरश्मदिवि-
भूत्रपुरीषयोः शुन्धनं न कुर्यादिति ॥ १६ ॥

अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणान्देवताद्वारं प्रतिवातं च
शक्तिविषये नाभिप्रसारयेत् ॥ १७ ॥

अन्याहीनमिति पादौ न प्रसारयेत् । शक्तिविषये सति ॥ १७ ॥

अयाप्युदाहरन्ति ॥ १८ ॥ (ख० २८) ।

इवमप्युदाहरणं शास्त्रान्तर उदाहरन्ति ॥ १८ ॥ (ख० २८) ।

तदेवोदाहरति—

भारुमुखोऽभ्यानि भुङ्क्षीतोच्चारे दक्षिणामुख उदङ्-
मुखो मूर्धं कुर्यात्प्रत्यक्षापादावनेजनमिति ॥ १९ ॥

उच्चारः पुरीषकर्म । पादावनेजनं पादप्रक्षालनम् । भोजनादिषु चतस्रो दिशो निय-
म्यन्ते । मनस्तु—

अयुक्तं भारुमुखो भुङ्क्ते यशस्वं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं मुक्त उदङ्मुखः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

दिवा संध्यासु कर्णस्थन्नहासूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ इति ॥ २० ॥

आराध्याऽऽवसथान्मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिवं

दक्षिणापरां वा ग्रामादावसथाद्वा ॥ २० ॥

आवसथं गृहम् । तस्य दूरतो मूत्रपुरीषे कुर्यात् । दक्षिणां दिशमिति द्वितीयानिर्देशा-
दुपनिषत्येति गम्यते । दक्षिणापरा निर्दिष्टाः । दक्षिणापरां वेत्युक्तम् । अत्रावधिर्ग्रा-
मादावसथाद्वेति यथासंभवम् ॥ २० ॥

अस्तमिते च बहिर्ग्रामान्मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ २१ ॥

अस्तमिते आदित्ये बहिर्ग्रामान्मूत्रपुरीषयोः कर्म न कुर्यात् । आपस्तम्बे तु विशेषः—
अस्तमिते च बहिर्ग्रामादारारावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् [इति] । अन्तर्ग्रामेऽपि
गृहस्य दूरतो न कुर्यादिति दृष्टार्थोऽयं प्रतिषेधः । चोर्व्याघ्रादिशङ्कया निर्भये देशे
नास्ति दोषः ॥ २१ ॥

अश्मानं लोष्टुमाद्ग्रीनोषधिवनस्पतीनूर्ध्वानाच्छिद्य

मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥ २२ ॥

अश्मानं लोष्टं चोत्साद्य ताभ्यां गुदं वा लिङ्गं वा न परिमार्जयेत् ।

तथाऽऽर्धैर्ध्वस्थितैरेषधिवनस्पतिभिश्चोत्पाटितैः । स्वयं पतितैरार्द्वैरपि परिशोधने न दोषः । तथोर्ध्वस्थितैरपि शुष्कैः शोधने न दोषः ॥ २२ ॥

देवताभिधानं चाप्रयतः ॥ २३ ॥

अप्रयतः सन्देवतानामग्न्यादीनां नामाभिधानं वर्जयेत् ॥ २३ ॥

आक्षणस्य गोरिति पक्षोपस्पर्शनम् वर्जयेत् ॥ २४ ॥

आक्षणं गां च पादेन नोपस्पृशेत् । इतिशब्दः प्रकारे । विद्यावयोवृद्धानामवाक्षणा-
नामपि वर्जयेत् ॥ २४ ॥

हस्तेन चाकारणात् ॥ २५ ॥

कारणमभ्यङ्गकण्डूयनादि । तेन बिना हस्तेनाप्युपस्पर्शनं वर्जयेत् । पूर्वोक्तानां-
मेव ॥ २५ ॥

देवानां सुराज्ञश्च गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परी-
वादान्वर्जयेत् ॥ २६ ॥

अभ्यादिदेवतानां सुराज्ञश्च गोर्दक्षिणानामदक्षिणानामपि हिरण्यानां कुमार्याश्च कन्या-
याश्च दोषान्ततोऽपि न कथयेत् । अध्यात्मप्रकरणे योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः ।
अनन्तरं च वक्ष्यति—कोषादींश्च भूतदाह्नीयान्दोषान्वर्जयेदिति । इदं तु वचनं गवादिषु
प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ॥ २६ ॥

वत्ससती(न्ती) च नोपरि गच्छेत् ॥ २७ ॥

वत्सवन्धनरज्जुं नोद्धृष्येत् । वत्सग्रहणं गोमात्रोपलक्षणम् ॥ २७ ॥

स्तृहतीं गां नाऽऽचक्षीत ॥ २८ ॥

स्तृहतीं सत्यधान्यादिकं वक्ष्यन्तीं गां स्वामिने न ब्रूयात् ॥ २८ ॥

संस्पृष्टां च वत्सेनानिमित्ते ॥ २९ ॥ (ख० २९) ।

यथा च गोर्वत्सेन संस्पृज्यते तामपि न ब्रूयात् । इयं ते गोर्वत्सेन पीयत इति ।
अनिमित्तमिति वचनाद्यस्य हविषे वत्सा अपाकृता ध्येयुरित्यादिके निमित्ते सति नास्ति
दोषः ॥ २९ ॥ (ख० २९) ।

नाधेनुरिति ब्रूयाद्धेनुर्भन्येत्येव ब्रूयात् ॥ ३० ॥

या च गौः पयस्विनी न भवति तामप्यधेनुरिति न ब्रूयात् । किं तर्हि धेनुर्भन्ये-
त्येव ब्रूयात् । मनिष्यद्धेनुर्धेनुर्भन्या । 'धेनोर्भन्यायाम्' मुञ्चत्कथ्य इति मुञ्च पवति ।
वध्यत(न्ध्या)त्पेमाव्यय(पव्य)त्वात् । वक्तव्यत्वे च सति [*निधयेयं] पुनरधे(धे)नुदर्शन-
मेव वक्तव्यम् ॥ ३० ॥

न भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् ॥ ३१ ॥

यद्भूतं तद्भूतमिति न ब्रूयात् ॥ ३१ ॥

किंतु—

पूर्णं (पुण्यं) पशस्तमित्येव ब्रूयात् ॥ ३२ ॥

पूर्णं (पुण्यं) पशस्तमित्यनयोरन्यतरेण शब्देन ब्रूयात् ॥ ३२ ॥

नासौ मे सपत्न इति ब्रूयाद्यदसौ मे सपत्न इति

ब्रूयाद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं जनयेत् ॥ ३३ ॥

असौ देवदसौ मे सपत्न इति न ब्रूयात्सदसि । किं कारणम् । यथसौ सपत्न इति ब्रूयाद्द्विषन्तं क्रियाशब्दोऽयम् । द्विषाणं भ्रातृव्यं जनयेत् । एवं कृत्वा गम्य-
तेऽकस्मादसावेवं ब्रूते नूनमस्य मयि द्वेषो वर्तत इति । ततस्तत्प्रीतिकारणार्थं यतमानः
सपत्न एव जायत इति ॥ ३३ ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥ ३४ ॥

इन्द्रधनुराकाशे पश्यन्परस्मै तेन शब्दं च न ब्रूयात् । यद्यवश्यं वक्तव्यं मणिध-
नुरिति ब्रूयात् । गौतमीये तथा दर्शनात् ॥ ३४ ॥

न पततः संचक्षीत ॥ ३५ ॥

पततः पक्षिणः संघाय भूमिस्थिताश्च संचक्षीत न गणयेत् । इयन्त एत इति ।
अपर आह—पुण्यक्षयेण स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न संचक्षीत । उद्योतीषि
पतन्ति न कथयेदिति ॥ ३५ ॥

मेकस्त्वावन्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ३६ ॥

मेकस्त्वौ दोलास्तम्भौ । तयोर्द्वयोर्मध्येन न गच्छेत् । तोरणस्तम्भयोरित्यपरे ॥ ३६ ॥

ब्रह्मन्तमस्तं चन्तमादित्यं दर्शने वर्जयेत् ॥ ३७ ॥

उदयसमयेऽस्तसमये चाऽऽदित्यं न पश्येत् । मनुस्तु—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं चन्तं कदाचन ।

नीपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नमसो गतम् ॥ इति ॥ ३७ ॥

दिवाऽऽदित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं च चन्द्र-

मास्तस्मादमावास्यायाँ रात्र्या स्वधीय

आत्मनो गुप्तिमिच्छेत्प्रायत्यब्रह्मचर्यं कालचर्य-

येति ॥ ३८ ॥

दिवाऽह्न्यादित्यः सत्त्वानि गोपायति प्राणिनो रसत्वालोपदानेन । नक्तं चन्द्रमास्तस्मादभावात्प्राणां रात्रौ स्वाधीनो वकारश्चान्दसः । ' अन्तिकवादयोर्नेद-
साधौ ' बाढतरं भुशतरमात्मनो गुप्ति रक्षणमिच्छेत् । केन प्रकारेण । प्रायत्यत्र ह्य-
र्थाभ्यां काले चर्यया च । अर्थं तु तावदर्पानुरूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादतश्चान्दसो
वा । प्रयतस्य भावः प्रीयत्यम् । नित्यात्प्रायत्थादधिकेन प्रायस्येन ज्ञानादिकेन ब्रह्मच-
र्येण मेषुनत्यागेन काले कृतया चर्यया देवार्चनेन । इतिशब्देनान्यसत्क्रियया जपा-
दिकया ॥ ३८ ॥

कस्मात्पुनरस्यां रात्रौ चन्द्रमा न गोपयतीत्याह—

सह स्रेतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥ ३९ ॥

एतां रात्रिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वमेव सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः । न
सूर्येण सह वसतश्चन्द्रमसः प्रकाशोऽस्ति ॥ ३९ ॥

न कुसृत्या ग्रामं प्रविशेद्यदि प्रविशेज्जमो रुद्राय
वास्तोष्पतय इत्येतामृचं जपेदन्था वा
रौद्रीम् ॥ ४० ॥

कुसृतिः कुमार्गः । तथा ग्रामं न प्रविशेत् । यदि गत्यन्तराभावात्प्रविशेज्जमो
रुद्रायेत्यादिकामृचं जपेत् । अन्या वा रौद्रीमिमां रुद्राय तवस इत्यादिकाम् । अत्र
वाजसनेधिनां गृह्ये—वनं प्रवेक्ष्यजनुमन्त्रयते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति ।
पन्थानमारोक्ष्यजनुमन्त्रयते नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा संपारयेति । अपः प्रवेक्ष्य-
जनुमन्त्रयते नमो रुद्रायाम्पुषदे स्वस्ति मा संपारयेति । तस्माद्यत्किञ्चन कुर्वन्स्याज्जमो
रुद्रायेत्येव कुर्यात् । सर्वो ह्येष रुद्र इति श्रुतेरिति । भरद्वाजगृह्येऽप्यस्मिन्नेव विषये
क्रियाभेदः ॥ ४० ॥

नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेद्यदि प्रयच्छेदन्ता-
न्स्कुप्त्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ॥ ४१ ॥

अब्राह्मणः शूद्रः । न शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यादिति यासिष्ठे दर्शनात् ।
तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् । इत्यनाश्रितविषयम् । यदि प्रयच्छेदिदमाश्रितविष-
यम् । दन्ताज्जसेन स्कुप्त्वा विधिरूपं तन्मलं तस्मिन्नुच्छिष्टे निधाय प्रयच्छेत् ।
स्कुप्त्वेति स्कुम्नोतेः क्त्वाप्रत्ययः । छान्दसं मकारस्य बत्वम् । स्कुम्नोतेर्वा क्त्वा ।
पकार उपजनः ॥ ४१ ॥

क्रोधादीन् भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् ॥ ४२ ॥ (ख० ३०) ।

क्रोधादयो भूतदाहीया अध्यात्मपटले व्याख्याताः । तद्वचनं योगिविषयमित्ययो-
गिनोऽपि ज्ञातकस्य क्रोधादिनिवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । इदमेव तर्जुमयार्थमस्तु योग्य-
मयोग्यं च । एवं सिद्धे क्रोधादिवचनमस्य योगाङ्गस्य (स्व) प्रतिपादनार्थम् ।
तेन क्रोधाद्यनुष्ठानेन योगसिद्धिरेव न भवति, न पुनः ज्ञातकज्ञतलोपप्रायश्चित्तमिति
॥ ४२ ॥ (ख० ३०) ।

प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं च मैथुनं न चरेत् ॥ ४३ ॥

प्रवचनमध्यापनम् । तेन युक्तो वर्षासु शरादि च मैथुनं वर्जयेत् ॥ ४३ ॥

मिथुनीभूय न च तथा सह सर्वा रात्रिं शयीत् ॥ ४४ ॥

मैथुनं कृत्वा तथा भार्यया सह तां रात्रिं सर्वां न शयीत् ॥ ४४ ॥

शयानश्लाघ्यापनं वर्जयेत् ॥ ४५ ॥

दिवा नक्तं च शयानस्याध्यापनप्रतिषेधः । स्वयं तु वारणार्थमधीयानस्य न दोषः
॥ ४५ ॥

न तस्यां शय्यायामध्यापयेत् ॥ ४६ ॥

यस्यां शय्यायां भार्यया सह रात्रौ शयीत् तस्यां शय्यायामासीनोऽपि नाध्याप-
येत् ॥ ४६ ॥

अनाविःस्नगनुलेपनः स्यात् ॥ ४७ ॥

अनाविर्भूनेऽप्रकाशिते स्नगनुलेपने यस्य ■ एवंभूतो न स्यात् ॥ ४७ ॥

निश्चायां दारं प्रत्यलङ्घनीति ॥ ४८ ॥

दारं प्रतीति वचनादुपगमनार्थमलङ्करणम् । तेन भार्याया अशक्त्यादिनोपगमनायो-
ग्यत्वे नायं नियमः ॥ ४८ ॥

सक्षिरामज्जनं चाप्सु वर्जयेत् ॥ ४९ ॥

मज्जनमवमज्जनं सहक्षिरा वर्जयेत्सहक्षिरा ज्ञानं न कुर्यात् । इत्यवगाहनवि-
षयः । सर्वे ज्ञातकव्यतिरेके नैमित्तिकाश्च ज्ञातकस्य निश्चयमवगाहनरूपं न भवति
इत्याचार्यस्य पक्षः ॥ ४९ ॥

अस्तमिते च ज्ञानम् ॥ ५० ॥

अस्तमिते चाऽऽदित्ये सर्वप्रकारं (ज्ञानं) वर्जयेत् ॥ ५० ॥

पालाशमासनं पादुके दन्तमध्वालनमिति [च] वर्जयेत् ॥ ५१ ॥

पालाशमासनादि वर्जयेत् । दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठम् । इतिशब्दः प्रकारः [रे] ।
तेनान्यदपि गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥ ५१ ॥

स्तुतिं च गुरोः समस्तं यथा सुस्नातम् ॥ ५२ ॥

मुक्तातमित्यदिकां स्तुतिं गुरुसंनिधौ वर्जयेत् ॥ ५२ ॥

आ निशार्था जागरणम् ॥ ५३ ॥

निशा रात्रेर्मध्यमो भागः । आ तस्माज्जागृत्याज स्वप्यात् ॥ ५३ ॥

अनध्यायो निशायामनध्याय धर्मोपदेशाच्छिष्येभ्यः ॥ ५४ ॥

निशायामनध्यायोऽध्ययनमध्यापनं च न कुर्याच्छिष्येभ्यस्तु धर्मोपदेशोऽनुज्ञा-
यते ॥ ५४ ॥

मनसा वा स्वयम् ॥ ५५ ॥

निशायामनध्यायस्य प्रतिप्रसवः मनसा वा स्वयं चिन्तयेदिति ॥ ५५ ॥

ऊर्ध्वं मध्यरात्रादध्यापनम् ॥ ५६ ॥

अयमपि प्रतिप्रसवः । निशि निशायाः षोडशनाहिका आरम्भाध्ययनं न भवति
॥ ५६ ॥

नापररात्रमुपोत्थायानध्याय इति संविशेत् ॥ ५७ ॥

रात्रेस्तृतीयोऽपररात्रम् । ऊर्ध्वं मध्यरात्रादुपोत्थायोत्थायाध्यापयेन्नापररात्रं संवि-
शेत् शयीत । यद्यपि तस्मिन्नष्टम्यादिरनध्यायः प्राप्तो भवति किं पुनः स्वाध्यायः ।
तथा च मनुः—न निशान्तं (न्ते) परिश्रान्तो ब्रह्मशीत्य पुनः स्वपेत् । इति ॥ ५७ ॥

काममधः शयीत ॥ ५८ ॥

अनेन स्तम्भाद्याश्रयणेनाऽऽसीनस्य स्वापोऽनुज्ञायते । तत्र रेफलोपहृष्टान्दसः ।
तथा शकारस्य द्विर्वचनम् ॥ ५८ ॥

मनसा वाऽधीयीत ॥ ५९ ॥

अयमप्यूर्ध्वरात्रादुत्थायाध्यापयतोऽनध्यायप्राप्तावेवमुच्यते । मनसा वा प्राप्तप्रदेश-
मधीयीत । स्वयं चिन्तयेत् । अपाश्रित्य वा स्वप्यादिति ॥ ५९ ॥

क्षुद्रान्क्षुद्राचरितांश्च देशान् सेवेत ॥ ६० ॥

क्षुद्रानल्पकान्पुरुषान् सेवेत । क्षुद्रैर्निषादादिभिरधिष्ठितांश्च देशान् सेवेत ॥ ६० ॥

सभाः समाजार्थ ॥ ६१ ॥

सभाः समाजा व्याख्यातास्तां सेवेत ॥ ६१ ॥

समाजं चेद्गच्छेत्प्रदक्षिणीकृत्यावेद्यात् ॥ ६२ ॥

यद्यर्थात्समानागच्छेत्ततः प्रदक्षिणीकृत्यापेयादृच्छेत् ॥ ६२ ॥

नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

बहुवचननिर्देशाद्बहुकृत्यो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदा कदाचिद्यादृच्छिके प्रवेशे न प्रायश्चित्तम् ॥ ६३ ॥

प्रश्नं च न विष्णुयात् ॥ ६४ ॥

विविच्य वचनं विवचनं निर्णयः । पृष्टमर्थे न विविच्य ब्रूयाद्विदमिस्थमिति दुर्निरूपार्थमिदं विषयमिति ॥ ६४ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

मूलं कूलं बृंहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनं
हिनस्ति ॥ धर्मप्रह्लादनाय कुमालनाय रुदन्हन्त(ह).
मृत्युर्गुवाचः(च) प्रश्नमिति ॥ ६५ ॥

दुर्निरूपमर्थं सहसा निर्णय(णीय) यो दुर्विवक्त्यन्यथा निर्णयति तस्य दुर्विवक्तुस्त-
देन दुर्विवचनं मूलं कूलं च बृंहति । मूलं पित्रादयः । कूलमागामिनी संपत् । तदुभय-
मपि स बृंहत्युत्पाठयति । दन्त्योष्ठचोर्वि(ष्ठचो व)कारः । किमेतावदेते(व)न । प्रजां पुत्रादि
पशूनावादिकानायतनं गृहं च हिनस्ति । अतो दुर्विवचनं (न) संभवात्प्रश्नमात्रमेव न
ब्रूयादिति । अत्रेतिहासः— कस्यचिद्वेषधर्मप्रह्लादनः कुमालश्चेति द्वौ शिष्यावा-
स्ताम् । तौ कदाचिद्वर्णयात्समागतौ समिद्धारावाहृत्य प्रमाददृष्टिपूत एवाचार्यगृहे
प्र(प्रा)क्षिपताम् । तयोरेकेनाऽऽचार्यस्य पुत्रः शिशुराश्रन्तो मृतः । ततः शिष्यावाचार्यः
प्रपच्छ केनायं मारित इति । तावुभावपि न मयेत्युच्यतुः । ततः पतितस्य परित्यागमदु-
ष्टस्य च परित्रा(प्र)हं कर्तुमशक्नुवन्नविमृत्युमाहूय प्रपच्छ केनायं व्यापादित इति ।
ततो धर्मसंकटपतितो मृत्यु(रूप) रुदन्नेव प्रश्नं व्युवाच विविच्य कथितवान् । प्रह्लादन-
कुमालनाय वृष्टचर्ये चतुर्थी । कुमालनस्य मेदं पतनीयमिति । प्रह्लादन स्वमेदं कृतमिति
व्युवाच । दूरतरस्य नास्तीत्युक्तम् । तथाऽपि तर्षा(पीतरस्थार्था)द्वन्द्व्यते । इति
रुदन्मृत्युरुवाचेति । हन्त(ह)शब्द ए(ऐ)तिहायोत्तनार्थः । प्रह्लादशब्दे हकारात्परो
रेकः ॥ ६५ ॥

गार्दभं ग्रान(मा)रोहणे विषमारोहणावरो-

हणानि च वर्जयेत् ॥ ६६ ॥

गार्दभसुक्तं ग्रामं शकटाद्यारोहणे धर्मवेत्ताऽऽरोहेत् । तथा विष[मेधु] निक्षोजते-
ष्वारोहणमवरोहणं च वर्जयेत् । उन्नतेष्कारोहणं निम्नेष्ववरोहणम् ॥ ६६ ॥

व(वा)हुम्वां च नदीतरम् ॥ ६७ ॥

तरणं तरम् । नाहुम्यामिति वचनान्हुवादिना न दोषः ॥ ६७ ॥

नावां(वं) च सांशयिकीम् ॥ ६८ ॥

मिचते न वेति संशयमापन्ना सांशयिकी । तां जीर्णां वर्जयेत् । नावामिति पृच्छन्तः पाठे नावां मध्ये सांशयिकीं नावं वर्जयेत् ॥ ६८ ॥

तृणच्छेदनलोष्ठविमर्दननिष्ठीवनानि चाकारणात् ॥ ६९ ॥

तृणच्छेदनाद्यकारणाद्वर्जयेत् कुर्यात् । निष्ठीवनस्य कारणं प्रतिश्यायादिः । इतरत्र मृग्यम् ॥ ६९ ॥

यथान्यत्परिचक्षते यथान्यत्परिचक्षते ॥ ७० ॥ (ख० ३१) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रपरपर्याये)

षड्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

यथान्यदेवं युक्तमाचार्याः परिचक्षते तदप्यसक्रीडादि वर्जयेत् । द्विलक्षितः प्रश्नसमाप्तिः ॥ ७० ॥ (ख० ३१) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचितायाम्-

ऊज्वलायां वृत्तौ षड्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति षड्विंशः प्रश्नः समाप्तः ॥ २६ ॥

पूर्वास्मिन्प्रश्नेऽथातः सामयान्तारिकानित्युपक्रम्य निःश्रेयसमूय इत्यन्तेन वर्णयितुं धर्मानुक्तवोपनयनं विद्यार्थस्येत्यादिपटलद्वये प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्तः । उत्तरेषु पञ्चसु सर्वाश्रमाणाम् । अष्टमे समावृत्तस्य । इदानीं पाणिग्रहणादारभ्य कर्तव्यानि कर्माणि वक्तुं प्रतिजानीते—

पाणिग्रहणादधि ग्रहमेधिनाश्चैतम् ॥ १ ॥

पाणिर्यास्मिन्कर्माणि गृह्यते तत्पाणिग्रहणम् । चतुर्थीकर्मान्तो विवाह इत्यर्थः । तदादिपूर्वोऽवधिर्न्यासा क्रियायां सा तथा । क्रियाविशेषणत्वाच्चतुर्थसकम् । तत्र त्रुत्ति तदुपलक्षितकालप्रभृत्युत्तरकालमारभ्य तस्मादूर्ध्वं गृहमेधिनागृहस्थाश्रमवतोर्यजियतं कर्तव्यम् । आतापेकवचनम् । तदुच्यते । पाणिग्रहणादिरश्मिस्तमौपासनमित्याचक्षते ।

तस्मिन्गृहाणि कर्माणि क्रियन्त इत्युक्तत्वात्तत्प्रभृति गृह्यकर्म गृहमेवशब्दवाच्यमिति दर्शनार्थं प्रथमं पदमनुवादे द्वितीयं संज्ञान्तरविधानायेति । भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा ' इति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पो मा भूदिति च प्रयोजनमुक्तम् । गृहमेधिनोरिति द्विवचनमेकाधिकारात्प्राणवत् [यानवद्] द्वित्वमात्रमाह न तु व्यक्तिद्वित्वम् । तेन बहुभार्यस्यापि कर्तुर्निषेधं विवक्षितम् । विधेयत्वात् । एकात्ययेऽन्यतरेण मा भूदिति । अनेकभार्यस्यैकस्यामपि सत्यां भवत्येव । अनेकाश्रितस्याधिकारस्य विद्यमानत्वात् । शास्त्रान्तराच्च ' ह्रत्वा शाकल्यैर्मन्त्रैः ' इत्यादेः । वैश्वदेवं तु विधुरा अपि कुर्वन्ति ॥ १ ॥

कालयोर्भोजनम् ॥ २ ॥

कर्तव्यम् । सायं प्रातश्च भान्तरा । परिसंरुयेयम् । रागप्राप्तत्वात् । मानवे च स्पष्टमेतत्—

सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं स्मृतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ इति ।

अन्ये तु नियमं मन्यन्ते । कालयोर्विहितस्य च प्राणाग्निहोत्रस्य लोपे प्रायश्चित्तदर्शनात् । बोधायनः—

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनशंसु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोम(त्र)लोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ॥ इति ।

तेन भोजनाशक्तावजाभावे चोदकादिना लेह्येन वा प्राणाग्निहोत्रं नातिशयोक्तम् । तदिदमाचार्यो गृहस्थमात्रे नियच्छति ब्रह्मचारिणि न ॥ २ ॥

अतृप्तिश्चात्रस्य ॥ ३ ॥

सुहितार्थयोगे करणे षष्ठी । पूरणगुणसुहितार्थेति सूत्रात् । अत्रेन तृप्तिं न गच्छेत् । यावत्तृप्तिं न मोक्तव्यमिति ॥ ३ ॥

पर्वसु चोभयोरुपवासः ॥ ४ ॥

पक्षसंविः पर्व । इह तद्युक्तमहर्गृह्यते । तेषु पर्वसूपयोर्दम्पत्योरुपवासः कार्यः । उपवासो भोजनलोपः । उभयोरिति यजमानमात्रेण कृतेवैश्वदेवादिवन्न भवति । किमु ' यावदुतं पत्न्या ' इति परिभाषोक्तत्वात्पृथगुपवास एवेत्यर्थः । अनेनोभयोरपि कालयोर्भोजनमित्यप्युक्तम् । अथवा कालयोरित्यारम्भकं सूत्रम् ॥ ४ ॥

अविशेषेणोभयोरपि कालयोः प्राप्तावाह—

औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥

यत्कालान्तर एककाले भोजनं तदप्यौपवस्तमेवोपवास एव । औपवस्तं तूपवास इति निष्ठासूत्रस्य [वा]रणं च च्छान्दसम् । तदपि दिवा न रात्रौ श्रौते तथा दर्शनात् । 'नैतां रात्रिमश्नाति' इति । एवं च 'तस्योपासनेनाऽऽहिताग्नित्वं तथा पार्वणेन चरुणा दर्शपूर्णमासयाजित्वं च' इति गृह्ये यदुक्तं तत्रोपवासो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

तृप्तिश्चाग्नस्य ॥ ६ ॥

पर्वसु सकृद्भुज्जानो(नौ) यावत्तृप्तिं भुञ्जीयाताम् । [ते]न श्रौतेऽमावास्यायामेव तृप्तिः, रत्र तृप्तिरपि पर्वणोः ॥ ६ ॥

यच्चैतयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीया-
ताम् ॥ ७ ॥

एतस्मिन्नहनीति दिवा कालान्तर इत्यत्राविशेषाभिधानाद्विषः भोक्तव्यं रात्रौ नेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अधश्च शयीयाताम् ॥ ८ ॥

रात्रौ खट्वादा(दौ) प्रातः संचष्टे स्थाण्डिलशायिनौ भवतः ॥ ८ ॥

मैथुनवर्जनं च ॥ ९ ॥

मैथुनवर्जनमप्येतस्मिन्नहनि कर्तव्यम् ॥ ९ ॥

श्वोभूते स्थालीपाकः ॥ १० ॥

स्थालीपाकश्चोक्त इत्यविशेषः । उक्तं गृह्ये 'नित्यमतं कर्त्तव्यं पर्वस्वाग्नेयेन स्थालीपाकेन यजते' 'पत्न्यवहन्ति' 'अपयित्वा' इत्यादिना । अपरेद्युः कर्त्तव्यः ॥ १० ॥

तस्योपचारः ॥ ११ ॥

तस्य स्थालीपाकस्य । उपचारः प्रयोगः प्रकारश्च ॥ ११ ॥

नित्यं लोका उपदिशन्ति ॥ १२ ॥

नित्यं सार्वत्रिकमिति शिष्टा उपदिशन्ति । नित्यग्रहणं पर्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

यस्मिन्देक्षेऽग्निमुपसमाधास्यत्स्या(न्स्या)त्तत्र प्रा-
चीरुदीचीस्तिन्नस्तिन्नो लेखा लिखित्वाऽवोक्ष्यो-

रिच्यैतदुदकशेषमुत्तरेण पूर्वेण वाऽन्यदुपनिद-
ध्यात् ॥ १३ ॥

होमप्रसङ्गादिदुमध्यते । यत्र कुत्र गार्ह्यसाम्यचारिके वा कर्मणि गृहेऽरण्ये
वाऽग्निमुपसमाधास्यन्प्रतिष्ठापयिष्यन्त्स्यात्तत्र पूर्वं प्राचीः प्राग्ग्रास्तिस्त्रो लेखा लिखेदुद-
उदगपवर्गाः । उदगग्रास्तिस्त्रः प्रागपवर्गा लेखा लिखित्वाऽग्निरवोक्षेत । अवोक्ष्य ।
एतदवोक्ष्णोदकमग्नेरायतनस्य स्थण्डिलस्योत्तरतः पूर्वतो वोत्सिञ्चेत् । उत्सिञ्चा(च्या)-
न्यदुदकं पात्रस्यमुपदध्यात् । ॥ १३ ॥

रिक्तपात्रेऽन्यदुदकं निदध्यादित्यस्य प्रसङ्गेनाऽऽह—

नित्यमुदधानान्यग्निररिक्तानि स्युर्गृहमेधिर्नोर्ब्रतम् ॥ १४ ॥

गृहे यावन्त्युदधानान्युदकपात्राणि घटकरकादीनि तानि सदाऽग्निररिक्तानि स्युः ।
एतदपि गृहमेधिर्नोर्ब्रतम् । पुनर्गृहमेधिर्नोर्ब्रति वचनात्पूर्वसूत्रं ब्रह्मचारिविषये
वानप्रस्थविषये च । पात्रे तु स्त्रिया न भवति । उपसमाधास्यन्निति लिङ्गस्य विद-
स्तिस्त्वात् । 'आर्याः प्रयताः' इत्यत्र तु भवति ॥ १४ ॥

अहन्यसंवेशनम् ॥ १५ ॥

संवेशनं निद्रा । तदहनि न कर्तव्यम् ॥ १५ ॥

ऋतौ तु संनिपातो दारेणानुब्रतम् ॥ १६ ॥

रजोदर्शनादारम्य षोडशहोरात्रपरिमित ऋतुः । तत्र संनिपातप्रयोगो दारेण कर्तव्यः ।
छान्दसमेकवचनम् । बहुवचनान्तो हि दारशब्दः । शास्त्रतो नियमो अतः तदनुरोधेन ।

तत्र मनुः—ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैः सार्वमहोमिः सद्भिर्गर्हितैः ॥

तासामाद्याक्षतस्तसु निन्द्या एकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश सत्रयः ॥

अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु—एवं गच्छन्निश्वसं क्षामां मघां मूलं च वर्नेयेत् ॥

आचार्यस्तु चतुर्थीप्रभृति गमनमाह—‘चतुर्थ्यां स्नातां प्रयतवन्नामलंछतां ब्राह्मण-
संभाषामाचम्योपहृत्यते’ इति । आपस्तम्बोऽपि—चतुर्थीप्रभृत्याषोडशमुत्तरा[मुत्तरां]
शुभां प्रजानिःश्रेयसमुत्तुगमनमित्युपदिशतीति । तद्विह षोडशरात्रिष्वदितः सर्वथा
तिष्ठो वर्जा(ज्या)श्चतुर्थ्येकादशी त्रयोदश्याचार्येणानुज्ञाताः । मनुना निषिद्धाः । इतरा
दश तासु शुक्लासु ऽत्रा जायन्ते । स्त्रियोऽयुष्मासु रात्रिषु । तत्र चोत्तरा[मुत्तरा]मिति

वचनात्षोडश्यां रात्रौ भवाद्योगामावे गच्छतः सर्वत उत्कृष्टः पुष्टो भवति । चतु-
र्थ्यामवमः । मध्ये कल्प्यम् । एवं पञ्चदश्यामुत्कृष्टा दुहिता । पञ्चम्यामवमा । मध्ये
कल्प्यम् । षोडशास्त्रेव गमनं गर्भहेतुः । तथापि प्रथमम् । एवं स्थिते नियमविधिरयं
योग्यत्वे सत्पृताववश्यं संनिपतेत् । असंनिपतन्पुत्रोत्पत्तिं निरुन्धानः प्रत्यवेयादिति ।
तथा च दोषस्मृतिः— ऋद्वृत्तातां तु यो भार्या संनिधौ नोषगच्छति ।

तस्या रजसि तन्मासं पितरस्तत्र शेस्ते ॥ इति ।

पुत्रगुणार्थितो वा (तथा) पूर्वाः पूर्वा वर्जयतो न दोषः । अन्ये तु पारिसंख्य-
मन्यन्ते । ऋतौ संनिपतेन्नान्यत्रेति । तेषामृतावनियमनादगमनेऽपि दोषाभावः । दोष-
स्मरणमनुपपन्नं स्यात्सर्वथा विधिर्न भवति रागप्राप्तत्वात्संनिपातस्य ॥ १९ ॥

* अन्तराले वि(ऽपि)दार एव ॥ १७ ॥

अन्तराले मध्ये । ऋत्वन्तरालेऽपि संनिपातस्य विदार एव सकामे सति ।
यथाऽऽत्मनो जितेन्द्रियं तथा(वतया) न तादृशपारवा(व)श्यम् । तथाऽपि भार्यायामेव
च्छन्त्यां तद्वक्षणार्थमवश्यं संनिपतेदिति वक्ष्यति । अप्रमत्ता रक्षर्व(ध) तच्चुने(न्नु मे)स-
मित्यादि । अनुव्रतमित्यनुवृत्तेः प्रतिषिद्धेष्वेतेषु न भवति ॥ १७ ॥

ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥ १८ ॥

यदिदमनन्तरोक्तं संवेशनं प्रमाणम् । 'काममाविज्जनितोः संभवाम' इति ॥ १८ ॥

स्त्रीवाससैव संनिपातः स्यात् ॥ १९ ॥

एवकारो भिन्नक्रमः । स्त्रियो(या) भोगार्थं वासः तेन संनिपात एव स्यात् । तेन न
सुप्तकालितेनापि ब्रह्मयज्ञादिकमिति ॥ १९ ॥

यावत्संनिपातं चैव सहचर्या ॥ २० ॥

यावत्संनिपातमेव दम्पत्योः सहाऽऽसनम् ॥ २० ॥

ततो नाम्ना ॥ २१ ॥

ततश्च पृथक् शचीयाताम् ॥ २१ ॥

उदकोपस्पर्शनम् ॥ २२ ॥

ततो द्वयोरप्युदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । इदमृदुकाले ॥ २२ ॥

* अत्र 'अन्तरालेऽपि दार एव' इत्यकारेण सूत्रेण भाव्यमिति भाति । 'ऋत्वन्तरालेऽपि
संनिपातर एव सकामे सति' इत्यर्थस्य चास्तथा संभाव्यमानत्वात् । दार इति बहुवचना-
भावात्पुच्छान्दसः ।

अपि वा लेपान्महालय पादौ चाऽऽचम्य मोक्ष-
णमङ्गानाम् ॥ २३ ॥

यदि वा रेतसो रभसश्च ये लेपास्तान्निर्मृदा च प्रक्षाल्य तथा पादौ च प्रक्षा-
ल्याऽऽचम्याङ्गानां शिरःप्रभृतीनां प्रोक्षणं कर्तव्यम् । अनृतौ व्यवस्था । यावता प्रयतो
मन्यते ॥ २३ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् ॥ २४ ॥

सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां ये स्वधर्मा वर्णप्रयुक्ता आश्रमप्रयुक्ता उभय-
प्रयुक्ता वा तेषामवैगुण्येनाऽऽन्तादनुष्ठाने सति परमपरिमितं सुखं परमुत्कृष्टमपरिमित-
मक्षयं स्वर्गारूपं तु सुखं भवति ॥ २४ ॥

न केवलमेतावत् । किं तर्हि—

ततः परिशुचौ कर्मशेषेण जातिः रूपं बलं मेघां
प्रज्ञां द्रव्याणि स्वधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते तत्र-
क्रवदुभयोर्लोकयोः सुख एव वर्तते ॥ २५ ॥

ततः सुखानुभवादनन्तरं परिवृत्तिरिह लोके अल्प भवति । तस्यां च कर्मणो यः
फलशेषोऽननुभुक्तास्त्येन जातिं ब्राह्मणादिकां विशिष्टे च कुले अल्प भवति । रूपं रूपताम् ।
बलं प्राणाधिक्यं प्रतिपक्षनिग्रहसमम् । मेघां ग्रन्थग्रहणशक्तिम् । प्रज्ञामर्थग्रहणशक्तिम् । द्र-
व्याणि स्वर्गादीनि । धर्मानुष्ठानम् । इतिकरणाद्यस्वन्यदप्येवं युक्तं प्रतिपद्यते । सर्वत्र धर्मशेषो
हेतुः । कर्माणि भुज्यमानानि सावशेषाणि भुज्यन्ते । ऐहिकस्थ शरीरग्रहणादेरपि
कर्मफलत्वाद्धर्मानुष्ठानं प्रतिपद्यत इत्युक्तम् । यदा चैवं तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानमिति
प्रतिपद्यत इत्यन्तं पुनर्भवतीत्यनुक्तमिति प्रसिद्धम् । तत्तस्माच्चक्रवदुभयोर्लोकयोरिह
चामुष्मिश्च सुख एव वर्तते । न जातु दुःखे दुःखानुबन्धे नैवानुवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

शरीरोत्पत्तिसंस्कारा अप्यवस्थापेक्षः इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—

यथौषधिवमस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे
फलवृद्धिरेवम् ॥ २६ ॥

चलोपो द्रष्टव्यः । यथा औषधीनां बीजादीनां वमस्पतीनां चाऽऽद्यादीनां बीजस्य
[च] क्षेत्रविशेषाच्च कर्मविशेषाच्च संस्कारविशेषाच्च कृप्यादेश्च विशेषे फलवृद्धिर्भवति ।
एवं बीहियवा ऊषर उद्भा न प्ररोहन्ति । कृप्यादिपरिनिर्मितसुखेन उद्भाः स्तम्भकरयो
भवन्ति । एवं बुरुषेऽपि गर्भाधानादिसंस्कारसंश्लेषे द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

एतेन दोषफलवृद्धिर्निरुक्ता ॥ २७ ॥

एतेनैव न्यायेन दुष्कर्मफलवृद्धिरप्युक्ता वेदितव्या । तत्रोहेन पठनीयम्—सर्ववर्णानां स्वधर्माननुष्ठाने परमपरिमितं दुःखम् । ततः परिवृत्तौ कर्मफलदोषेण दुष्टां जात्यादि-
कामद्रव्यान्तामधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेष-
णामात्रे फलदानिरेवमिति ॥ २७ ॥

दोषपरिवृद्धावुदाहरणमाह—

स्तेनोऽभिशास्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा पर-
स्मिंल्लोकेऽपरिमिते निरये वृत्ते जायते चाण्डालो
ब्राह्मणः पौलकसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥ २८ ॥

स्तेनः स्वर्णचोरः । अभिशास्तो ब्रह्महा स्तेनोऽभिशास्तो ब्राह्मणादिरमुष्मिंल्लोकेऽपरि-
मिते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन्वृत्ते परिलोके ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते । राजन्यः-
पौलकसः । पुरकस एव पौलकसः । प्रज्ञादित्वादण् । वैश्यो वैणो जायते । वेणुर्तर्नकः । स
एव वैणः ॥ २८ ॥

एवमेतेन वर्णपरिध्वंसा दोषफलेः कर्मभिर्दोषफ-
लासु योनिषु जायन्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ २९ ॥

यथा वर्णपरिध्वंसा वर्णभ्यः प्रच्यवनम् । तस्यां वर्णपरिध्वंसायां यथा ब्राह्मणादय-
श्चाण्डाला जायन्ते एतेन प्रकारेण स्तेनाभिशास्ताभ्यामन्येऽपि दोषफलकर्मभिर्दोषफलासु
सूकरादिषु योनिषु जायन्ते । परिध्वंसाः स्वभातिपरिभ्रष्टाः सन्त इत्यर्थः । तत्तथाऽव-
गन्तव्या इति ॥ २९ ॥

चाण्डालोपस्पर्शने संभाषायां दर्शने च दोषस्तत्र
प्रायश्चित्तम् ॥ ३० ॥

चाण्डालोपस्पर्शने दोषो भवति । तथा संभाषायां दर्शने च । उपसमस्तमपि चाण्डा-
लग्रहणमभिसंभध्यते । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ ३० ॥

अवगाहनमपाशुपस्पर्शने संभाषायां ब्राह्मणसंभाषा
दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ३१ ॥ (ख० १) ।

उपस्पर्शने सत्यवगाहनं प्रायश्चित्तम् । ऋजुनी उत्तरे । अपकरणे प्रायश्चित्ताभिधान-
स्वकर्मप्रच्युतानां निन्दार्थम् । निन्दितश्चाण्डालः यस्य दर्शनेऽपि प्रायश्चित्तं स वा एव
जायते स्वकर्मप्रच्युतो ब्राह्मण इति ॥ ३१ ॥ (ख० १) ।

आर्याः मयता वैश्वदेवेऽभ्यः सःस्कृताः स्युः ॥ ३२ ॥

अलं मह्यं भोज्यं पेयादिकं संस्क्रुः । न स्वयं नापि स्त्रियः ॥ ३२ ॥

भाषा कासं श्वश्रुमित्यभिमुखोऽभं वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

भाषा शब्दोच्चारणम् । कासः कण्ठे घुल्लुराशब्दः । श्वश्रुः क्षुत् । एतच्चित-
यमन्ताभिमुखो न कुर्यात् । संस्कृताः स्युरिति बहुवचने प्रकृते वर्जयेदित्येकवचनं
प्रत्येकमुपदेश्यान् (शार्पम्) ॥ ३३ ॥

केशानङ्गं वासश्चाऽऽलभ्याप उपस्पृशेत् ॥ ३४ ॥

केशादीनात्मदीवानन्यदीवान्वाऽऽलभ्य स्पृष्ट्वाऽप उपस्पृशेत् । नेदं ज्ञानं किं तर्हि
स्पर्शनम् । केशाङ्गमे पूर्वमप्युपस्पर्शनं विहितम् । इदं तु वचनं तत्रोक्तवैकल्पिकं
शङ्कदाद्युपस्पर्शने मा भूदिति ॥ ३४ ॥

आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः सःस्कृताः स्युः ॥ ३५ ॥

त्रैवर्णिकैरधिष्ठिताः शूद्राः संस्कृताः स्युः । प्रकृतत्वादज्ञस्येति गस्यते ॥ ३५ ॥

तेषां ■ एवाऽऽचमनकल्पः ॥ ३६ ॥

तेषां शूद्राणामक्षसंस्कारेऽधिकृतानां स एवाऽऽचमनकल्पो वेदितव्यो यस्याज्ञं पचति ।
यदि ब्राह्मणस्य हृदयंगमाभिरङ्गिः, यदि क्षत्रियस्य कण्ठगताभिरङ्गिः, यदि वैश्यस्य
तालुगताभिरङ्गिरिन्द्रियोपस्पर्शनं च भवति ॥ ३६ ॥

अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनस्त्रवापनम् ॥ ३७ ॥

शूद्राः पचन्तः प्रत्यहं केशादि वपेयुः । इदमेषामधिकमार्थेभ्यः ॥ ३७ ॥

उदकोस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ३८ ॥

सहैव च वाससा ज्ञानं कुर्युः । आर्याणां तु परिहितं वासो निषाय कौपीनाच्छाद-
ममात्रेणापि ज्ञानं भवति । शूद्राणामपि पाकादन्यत्र । तथा च मनुः—'सवासोऽपि सहजज्ञं
विज्ञायते जलाशये' इति ॥ ३८ ॥

अपि वाऽष्टमीष्वेव पर्वसु वा वपेरन् ॥ ३९ ॥

यदि वाऽष्टमीष्वेव वपेरन्केशादीन्पर्वस्त्रेष वा प्रत्यहं वा वपेरन् । अन्तर्भावितपचर्थं
वापमे(पये)पुरित्यर्थः । तथा च लोमनस्त्रवापनमिति पूर्ववर्णच(णिच्)प्रशुक्लः
(क्तम्) ॥ ३९ ॥

परोक्षमज्ञं संस्कृतमज्ञावधिभित्वाद्भिरवो (द्विः
प्रो) स्रज्जदे(दे)व पवित्रमित्याचसते ॥ ४० ॥

यदि शूद्राः परोक्षमज्ञं संस्कुर्युरार्थैरनाधिष्ठितास्तदा तत्परोक्षमज्ञं संस्कृतमाहृतं स्वयं
मज्ञावधिभ्रयेत् । अविभित्वाद्भिः प्रोक्षेत् । प्रोक्षितमज्ञं भूतं देवपवित्रमित्याचसते ।
देवानामपि तत्पवित्रं किं पुनर्ननुष्याणामिति ॥ ४० ॥

सिद्धेऽग्ने तिष्ठभूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् ॥ ४१ ॥

सिद्धे पक्षेऽग्ने तिष्ठन्वा (पा) चकोऽधिष्ठितो भूतमिति प्रब्रूयात् । कस्मै । यस्य
तद्वत् तस्मै स्वामिने भूतमिति । निष्पन्नमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तत्सुभूतमिति प्रतिवचनः ॥ ४२ ॥

तत्सुभूतमित्यादि प्रतिवचनो मन्त्रः । तद्वत् सुभूतं सुनिष्पन्नम् ॥ ४२ ॥

गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्च स्वर्ग-
पुष्टिसंयुक्ताः ॥ ४३ ॥

गृहमेधिनो यदशनीयं पक्ष्मपक्षं वोपस्थितं तस्यैकदेशेन होमा बलयश्च यक्ष्यमाणाः
कर्तव्याः । स्वर्गः पुष्टिश्च तेषां फलमिति ॥ ४३ ॥

तेषामुपयोगे द्वादशाहं ब्रह्मचर्यमधःशय्या क्षार-
लवणमधुमांसवर्जनं च ॥ ४४ ॥

तेषां होमानां च बलीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे नियमपूर्वके ग्रहणे द्वादशाहं
ब्रह्मचर्यं भैयनवर्जमधःशय्या स्थाण्डिलशादित्वं क्षारलवणादिवर्जनं च भवति । उपयो-
क्तेरेव व्रतम् । अन्ये तु पत्न्या अपीच्छन्ति । उपयोगः प्रथमः प्रयोगः । तत्र च
पत्न्या अपि सहाधिकार इति वदन्तः ॥ ४४ ॥

उत्तमस्येकरात्रमुपवासः ॥ ४५ ॥

उत्तमस्य ' उत्तमेन वैहाससम् ' इति वक्ष्यमाणस्य ' ये भूताः प्रचरन्ति ' इत्यस्यै-
करात्रमुपवासः कर्तव्यः ॥ ४५ ॥

बलीनां तस्य तस्य देशसंस्कारो हस्तेन परि-
गृह्यबोक्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् ॥ ४६ ॥

बलीनां तस्य तस्य बलै(ले)देशसंस्कारः कर्तव्यः । कः पुनरसौ । हस्तेन परिमार्ज-
नमबोक्षणं च । तत्कृत्वा बलीनां निषपनं न्युप्य पश्चात्परिषेचनं कर्तव्यम् । उपवेश-
ग्रहणादेव सिद्धे पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमाख्यादिदानार्थमित्याहुः । तस्य तस्येति वक्ष्यं

सत्यपि समवे सकृदेव परिमार्जनमवोक्षणं च मा भूदेकस्मिन्देहे समवेतानामपि पृथक्पृथक् यथा स्यादिति ॥ ४६ ॥

औपासने पचने वा षडभिराद्यैः प्रतिमन्त्रः हस्ते-

नेता आहुतीर्जुह्यात् ॥ ४७ ॥

यत्र पच्यते ■ पचनाग्निः । औपासनवतामौपासने विधुरस्य पचन इति व्यवस्थितो विक्षेपः । अन्ये तु तुल्याविकल्पं मन्यन्ते । यदैकपाकिनामपि आग्नादीनां पृथक्पृथक् देवादिकं तदा पचन एव षडभिराद्यैः ' अग्नये स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, ध्रुवाय भुमाय स्वाहा, ध्रुवक्षितये स्वाहा, अच्युतक्षितये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येतैः । एते मन्त्रा उपनिषद्भागे पठिताः । यद्यपि सोमाय स्वाहेति पाठे न पठितं तथाऽप्योषधिहोमेषु सर्वत्र तस्य प्रवृत्तिरिति वदन्तः सोमाय स्वाहेति द्वितीयां जुहति । [स्विष्टकृत्वात्तमपि सप्तमं जुहति, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति । आचार्यस्तु ' अग्नये स्वाहा ' इत्यादि स्विष्टकृदन्ताः षडाहुतीर्भन्यते । हस्तग्रहणं दर्श्यादिभिरवृत्त्यर्थम् । केचित्तु ' सूर्याय स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा ' इति द्वे आहुती जुहति । ' औपासनदेवताभ्यश्च ' इत्याश्रयायनस्मरणात् । उभयतः परिवेचनं यथापुरस्तात् । ' अन्वमस्थ्याः प्रासावीः ' इति मन्थान्तान्तप्रमतीति गृह्योक्तविधिनाऽप्राणुक्त्वात् ॥ ४७ ॥

एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते

परिवेचनम् ॥ ४८ ॥

यथा षण्णाह्वाहूतीनां परिवेचनतन्त्रं विभवात् । एवं बलयोऽप्येकदेशसमवेताः ' उत्तरेर्जसदने ' इत्यादयस्तेषां यदन्ते परिवेचनं प्राप्तं पश्चात्परिवेचनं यथा षण्णामित्यनेन निहितं सकृत्सर्वान्ते सकृत्सकृत्कर्तव्यं न प्रत्येकं पृथगिति । असत्यास्मिन्सूत्रे पूर्वस्य तस्य तस्येति वचनाद्यथा परिमार्जनमवोक्षणं च प्रत्येकं पृथग्भवति तथा परिवेचनमपि स्यात् । अत्र वोपदेशवशादेव ये एकदेशबलयस्तेषामेव सकृदन्ते परिवेचनं न यादृच्छिकसमवादे । तेन यद्यप्यगारस्योत्तरप्रदेशः शय्यादेशस्तथाऽपि कमलिङ्गस्य पृथक्परिवेचनं भवति ॥ ४८ ॥

सति सूर्ये सःसृष्टेन कार्यः ॥ ४९ ॥

सति सूर्ये तत्तत्सकृद्विधौ बलयः कार्यः । अन्ये स्वयमेवपि व्यजनैः संसर्गमिच्छन्

न्ति । तथा बीधावनः—‘काममितरेष्वायतनेषु’ इति । एष एवव्यञ्जनसंस्कारः सूपस्यापि ।
व्यञ्जनेन संसृष्टेनाग्नेन बल्यः कार्यः सति संभव इत्यमिति ॥ ४९ ॥

अपरेणामि० सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥ ५० ॥

अपरेणामिमन्नेः पश्चात्सप्तमाष्टमाभ्यां ‘धर्माय स्वाहा, अधर्माय स्वाहा’ इत्ये-
ताभ्यां बलिहरणं कर्तव्यम् । उदगपवर्गं न प्रागपवर्गम् ॥ ५० ॥

उदधानसंनिधौ नवमेन ॥ ५१ ॥

उदकं यत्र धीयते तदुदधानं यणिकारुयम् । तस्य संनिधौ नवमेन ‘अद्भ्यः
स्वाहा’ इत्यनेन ॥ ५१ ॥

मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥ ५२ ॥

‘ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा, रक्षोदेवयजनेभ्यः स्वाहा’ इत्येताभ्याम् ॥ ५२ ॥

उत्तरपूर्वार्धेऽगारस्योत्तरेऽवतुर्भिः ॥ ५३ ॥

‘गृह्णाम्यः स्वाहा, अवसानेभ्यः स्वाहा, अवसानपतिभ्यः स्वाहा, सर्वभूतेभ्यः
स्वाहा’ इत्येतैः प्रागपवर्गमित्येव ॥ ५३ ॥

अथ्यादेशे कामलिङ्गेन ॥ ५४ ॥

‘कामाय स्वाहा’ इति ॥ ५४ ॥

देहत्यामन्तरिक्षलिङ्गेन ॥ ५५ ॥

देहली द्वारस्यावस्तात् । तद्वाधोवेदिकेत्येके । अन्ये त्वन्तर्द्वारस्य च ग्रहणम् । तत्र
‘अन्तरिक्षाय स्वाहा’ इति ॥ ५५ ॥

उत्तरेणापिधान्याम् ॥ ५६ ॥

येनापिधीयते द्वारं साऽपिधानी कषाटम् । तदग्नौमित्यन्ये । तत्र ‘यदेजति
जगति [यच्च वेष्टति नाम्नो भागो यक्षाम्ने] स्वाहा’ इति ॥ ५६ ॥

उत्तरैर्ब्रह्मसदने ॥ ५७ ॥

अगारस्यो(स्ये)त्यनुवृत्तेः(मन्ते) । तस्य यो ब्रह्मसदनारूपो देशो वास्तुविद्यामसिद्धो
मध्येऽगारस्य तत्रोत्तरैर्दशभिः ‘पृथिव्यै स्वा०, अन्तरिक्षाय०, दिवे०, सूर्याय०,
चन्द्रमसे०, नक्षत्रेभ्य०, इन्द्र०, वृ०, स्पतये०, प्रजापतये०, ब्रह्मणे स्वाहा’ इत्येतैः
प्रागपवर्गमित्येव । अपर आह—मध्येऽगारस्येत्यत्र देशस्योपयुक्तत्वाद्ब्रह्म(णा) यत्र
सीदति गार्हो[षु] कर्मसु, आ[रक्षिणः] स ब्रह्मसदनस्तत्रेति ॥ ५७ ॥

दक्षिणतः पितृलिङ्गेः प्राचीनावीत्यवाचीनयापिर्दधात् ॥ ५८ ॥

अनन्तराणां बलीनां दक्षिणतः ' स्वधा तितृभ्य ' इत्यनेन बलिं कुर्यात् । प्राची-
नावीत्यथाचीनपाणिष्व भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वाऽकुष्ठतर्जन्योरन्तरालेन । १८ ॥

रौद्र उत्तरो यथादेवतम् ॥ ५९ ॥

पितृबलेत्तरतो रौद्रबलिर्यथादेवतम् । प्राचीनत्वीत्यथाचीनपाणिरिति नानुवर्तव्य
इत्यर्थः । ' नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा ' इति । तत्र यद्यपि पशुपतिलिङ्गमप्यस्ति
तथाऽपि रुद्रस्यैव विशेषणमिति रौद्र इति व्यपदेश्यत्वेनोपपन्नं देवतास्मरणमपि रुद्राये-
त्येव कुर्यन्ति । रुद्राय पशुपतय इत्येके । केचित्तुत्तरो मन्त्रो रौद्रः । स[न] पशुपति-
देवस्य इति व्याचक्षते । तेषां देयः(शः) प्राप्नोद्गन्वा पिब्यात् ॥ ५९ ॥

तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥ ६० ॥

तयोरनन्तरयोरन्यथोरैकामिन्देशे समवेतयोरपि नाना पृथक्परिषेचनं कर्तव्यम् ।
कृतः । धर्मभेदात् । पिब्यस्याप्रदक्षिणं परिषेचनम् । इतरस्य दैवत्वात्प्रदक्षिणमि-
ति ॥ ६० ॥

नक्तमेवोत्तमेन वैहायसः ॥ ६१ ॥

उत्तमेन

' ये भूताः प्रचरन्ति नक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेम्णाः ।

तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्देवातु स्वाहा '

इत्यनेन नक्तम् । ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिति दिवा । एवं पदस्या-
गेन मन्त्रपाठः । आश्वलायनोऽपि—दिवाचारिभ्यो नक्तंचारिभ्य इति नक्तमेव वैहा-
यसो राजाश्वेव वैहायसः कर्तव्यः । राजा आकाश एव देवः । दिवा भूमौ । तथा च
बौधायनः—अथाऽऽकाश उन्दिषति ' ये भूताः प्रचरन्ति नक्तम् ' इति ।
अपर आह—एवकारो भिन्नक्रमः नक्तमुत्तमेन बलिरिति । तत्तद्वरूपत(न बह्यन्त) राजा
राशौ निवृत्तिरिति ॥ ६१ ॥

एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥ ६२ ॥

य एताननन्तराकांक्षोमान्बलींश्चाव्यग्रः समाहितमना भूत्वा यथोपदेशमुपदेशानति-
क्रमेण कुरुते तस्य नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च नित्या । ' स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः ' इति वत्पूर्व-
मुक्तं तत्स्थार्थवादता मा भूदिति पुनर्वचनम् । पुष्टिस्वर्गौ नित्यावेव भवतः । न प्रवर्त-
रपि कर्मान्तरेर्वाचनमिति ॥ ६२ ॥

अग्नं च देयम् ॥ ६३ ॥

अग्निहरणानन्तरमग्नं च देयं देवं (व) पितृभूतमनुष्येभ्यः । अकारादेते मन्त्राः—
'देवेभ्यः स्वाहा, पितृभ्यः स्वधाऽस्तु, भूतेभ्यो नमः, मनुष्येभ्यो हन्त' इति ॥ ६३ ॥

अतिधीनेवाग्ने भोजयेत् ॥ ६४ ॥

अतिधीन्क्षयति । तानेवाग्ने भोजयेत् । न स्वयं सहसा भुञ्जीत प्रागेव । एवमति-
थिव्यतिरिक्तानन्यामपि भोजयितव्यान्पश्चाद्भोजयेत् ॥ ६४ ॥

कुमारान्रोगसंयुक्तांश्चान्तर्वत्नीः ॥ ६५ ॥

ये च गृहवर्तिनः कुमारदयस्तानप्यग्ने भोजयेत् । आपस्तम्बस्तु—'वाकान्मृ-
द्धान्रोगसंयुक्तांश्चान्तर्वत्नीः' अन्तर्वत्नीग्रहणादेव सिद्धे स्त्रीग्रहणं स्वस्वादीना-
मपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्वत्नीग्रहणं स(र्वत्र) च पूर्वा(जा)र्थम् ॥ ६५ ॥

काष्ठे स्वामिनावज्ञार्थिनं न प्रत्याचक्षीयाताम् ॥ ६६ ॥

काष्ठे वैश्वदेवान्तेऽज्ञार्थिनमुपस्थितं स्वामिनौ गृहपती न प्रत्याचक्षीयाताम् ।
अवश्यं विप्रिपत्तस्मै देयमिति ॥ ६६ ॥

अभावे किं कर्तव्य(व्यभि)तामिस्थाह—

अभावे तृणानि भूमिरुदकं कल्याणी वागिरयेतानि

वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥ ६७ ॥

वैशब्दः प्रसिद्धी । अत एव उपचाराः कर्तव्याः । इतिशब्दप्रयोगादेवं अर्थज्ञा
उपदिशन्तीति ॥ ६७ ॥

एवंवृक्षावनन्तलोको यवतः ॥ ६८ ॥

यौ गृहमेधिनौवेवं तदेवंवृत्तौ यवस्तयोरनन्ता लोका यवन्ति । ज्योतिष्टोमादि-
भ्योऽपि हि कतिपयदिनसाध्येभ्यो दुष्करमेवैतद्व्रतम् ॥ ६८ ॥

ब्राह्मणाया नर्धायानायाऽऽसनमुदकं भोजनमिति

देयं न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ ६९ ॥

यद्यनर्धायानो ब्राह्मणोऽतिथिरागच्छेत्तदा तस्मा आसनादिकं देयम् । प्रत्युत्थार्य न
कर्तव्यम् । अस्मादेव ज्ञायतेऽर्धायानाय प्रत्युत्थेयमिति ॥ ६९ ॥

अभिषादनायैवोत्तिष्ठेदि(द)त्यभिषाद्यश्चेत् ॥ ७० ॥

न प्रस्युत्थानायोत्तिष्ठेत् । अप्यस्यभिषाद्यश्चेदातिथिस्तर्ह्यभिषादनार्थमेवोत्तिष्ठेत् ॥ ७० ॥

राजन्यवैश्यौ च ॥ ७१ ॥ (ख० २) ।

अधीयानापि नोत्तिष्ठेत् । अतिथिपूजा कार्यैव ॥ ७१ ॥ (ख० २) ।

भूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुज्यादथास्मै [दद्यात्] ॥ ७२ ॥

यदि शूद्रो द्विजानतिथिरभ्यागच्छति तमुदकाहरणादौ कर्मणि नियुज्यते । अन्ये-
स्तस्मिन्कृते तस्मै भोजनं दद्यात् ॥ ७२ ॥

दासा वा स्वामिकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रं भोज-
येयुः ॥ ७३ ॥

अभ्यागते(अथवा येऽस्य) गृहमेधिनो दासास्ते स्वामिकुलादाहृत्य भूद्रमतिथि-
भोजयेयुः । अतिथिवद्भोजयेयुरिति । वत्करणं सादरभोजनमात्रं न पूजा
कार्येति ॥ ७३ ॥

नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ ७४ ॥

‘उपासने गुरुणाम्’ इत्यादिना केषुचित्कालेषु यज्ञोपवीतं विहितम् । इह च
प्रकरणाद्गृहस्थस्य नित्यमुत्तरं वासो धार्यमित्युच्यते । तत्र मनुः—‘कार्पासमुपवीतं स्या-
द्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत्’ इति । बौधायनस्तु—कौशमुत्रं वा त्रिवृद्यज्ञोपवीतमिति ॥ ७४ ॥

अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे ॥ ७५ ॥

अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतार्थं उपवीतकृत्ये भवति । न वाससैवेति नियमः ।
कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृदित्यादि मन्त्रं द्रष्टव्यम् ॥ ७५ ॥

यत्र भुज्यते तत्समू(मू)ह्य निर्हृत्यावोक्ष्य तं देशम्-
मन्त्रेभ्यो लेपान्संकुप्याद्भिः संमृज्य शुचौ देशे रु-
द्राय निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति ॥ ७६ ॥

यत्र स्थाने भुज्यते तत्समू(मू)ह्य निर्हृत्यावोक्ष्य तं देशमन्त्रेभ्यो लेपान्संकुप्य समू-
ह्यन्वा तत्रोच्छिष्टादिकं समूहीकृत्य निर्हरेदन्वतः । निर्हृत्य तं देशमवोक्षेत् । ततोऽम-
न्त्रेभ्यो येषु पाकः कृतस्तान्यमन्त्राणि तेभ्योऽन्नलेपानञ्जनलेपांश्च संकुप्य काष्ठादिनाऽ-
पकुप्याद्भिः संमृज्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्रायेदमास्त्विति निनयेत् । एवं कृते वास्तु
शिवं समृद्धं भवति ॥ ७६ ॥

ब्राह्मण आचार्यः स्मर्यते तु ॥ ७७ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्याणां स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु ।
इहापि वक्ष्यति 'स्वकर्म ब्राह्मणस्य' इति । अनुवाक्योऽयम् ॥ ७७ ॥

आपदि राजन्यवैश्यावधीयानावपि न प्रत्युत्तिष्ठेद्ब्राह्मण आसनादिकं तु देवमिति
कक्ष्यान्तरं वक्तुं तदाह—

आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाऽध्ययनम् ॥ ७८ ॥

कर्तव्यमित्यध्याहारः । ब्राह्मणस्याध्यापायितुरलाम आपत् । तत्र ब्राह्मणेन राजन्ये
वैश्ये वाऽध्ययनं कर्तव्यं न त्वनधीयानेन स्यात्तद्व्यम् । [ब्राह्मणे नेति वचनाद्वाजन्यवै-
श्ययोर्नायमनुकल्पः ॥ ७८ ॥

अनुगमनं च पश्चात् ॥ ७९ ॥

पृष्ठतः कर्तव्यं यावदध्ययनम् । पश्चाद्ग्रहणं छज्जादिना कियत्पि पार्श्वगतिर्मा भूदिति ।
सर्वशुश्रूषाप्रसङ्गे नियमः । ब्राह्मणस्यानुगमनमेव शुश्रूषेति । गौतमः—अनुगमनं
शुश्रूषेति ॥ ७९ ॥

अ(त)त ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रगतौ स्यात् ॥ ८० ॥

ततोऽध्ययनादूर्ध्वं समाप्तेऽध्ययने ब्राह्मण एवाग्रतो गच्छेत् ॥ ८० ॥

सर्वविद्यानामप्युपनिषदानु(रु)पाकृत्यानध्ययनं

तदहः ॥ ८१ ॥

कर्माणि पक्षी । सर्वविद्या अप्युपनिषद उपपाकृत्याप्येतुमारभ्य तदहरनध्ययनम् ।
तस्मिन्नहन्यध्ययनं न कर्तव्यम् । उपनिषदग्रहणं प्राधान्यरूपपनार्थम् । ब्राह्मणा आयाता
वसिष्ठोऽप्यायात इतिवत् ॥ ८१ ॥

अधीत्य नाभिक्रमणं सचः ॥ ८२ ॥

अधीत्य 'अधीत्य वेदं स्नानम्' इत्यवसर आचार्यतकाशात्सद्योऽभिक्रमणं न कर्तव्यं
नापगन्तव्यम् । प्रायेण तु मकारात्परमिकारमधीपते । तत्राप्येव एवार्थः । इकारस्तु
वृणान्दसोऽपपाठो वा उपाकरणात्परमिति ॥ ८२ ॥

यदि त्वरेत गुरोः समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य

कामं गच्छेदेवमुभयोः शिवं भवति ॥ ८३ ॥

यदि त्वरा तदाऽऽचार्यस्य समीक्षायां संदर्शने संश्रये स्वाध्यायं प्रभावयन्मधीत्य
व्याकामं गच्छेत् । एवं कृत उभयोः शिष्याचार्ययोः शिवं भवति ॥ ८३ ॥

समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्या-
गम्योपसंगृह्य न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत्सा-
न्त्वयित्वा पूजयेत् ॥ ८४ ॥

समावृत्तं चेच्छिष्यं कृतदारमाचार्योऽभ्यागच्छेदतिथिधर्मेण तमभिमुखोऽभ्यागम्य
तमुपसंगृह्य यद्यपि तस्य चाण्डालादिस्पर्शः संभाव्य ते] तथाऽपि न बीभत्समान उदक-
मुपस्पृशेत् स्नायात् उपसंग्रहणे यौ घृलिधूमरौ प्रादौ स्पृष्ट्वा न बीभत्समान उदकमुप-
स्पृशेत् । सान्त्वयित्वा पूजयेत् । आपस्तम्बे विशेषः—ततस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशेऽप्ये-
कृत्वा पूजासाधनान्युपस्थाप्येति स्पष्टम् ॥ ८४ ॥

यथोपदेशम् ॥ ८५ ॥

गृहोक्तेन मार्गेण मधुपर्केण पूजयेत् । पूजाविधानं गृह्योक्तस्यानुवादः ॥ ८५ ॥

आसनादिषु विशेषं वक्तुमाह—

आसने भोजने भक्ष्ये क्षय्यार्या वाससि वा संनिहि-
ते हीनतरङ्गाक्षिः स्यात् ॥ ८६ ॥

संनिहित आचार्ये तस्मिन्नेव गृहेऽय(५)वरकादिकं प्रापिष्ठ आसनादिषु हीनतरङ्गाक्षिः
स्यात् । तरनिर्देशाक्षीष आसने गुणतोऽपि निकृष्ट आसीत् । एवं भोजनादिष्वपि
द्रष्टव्यम् ॥ ८६ ॥

तिष्ठन्सव्येन पाणिना दक्षिणं बाहुमुपसंगृह्याऽऽचार्यमाचामयेत् ॥ ८७ ॥

तिष्ठन्निति मह्य उच्यते । स्थानयोगात् । ॥ हि साक्षात्तिष्ठन्माचमयितुं प्रभवति ।
सव्येन पाणिना दक्षिणमालम्ब्य दक्षिणेन करकादि गृह्णित्वाऽऽचार्यमाचामयेत्सव्यमेव
शिष्यः । एवं हि सधर्मता भवति । आचार्ये प्रकृते पुनराचार्यग्रहणमातिथ्यादन्यथा-
प्याचार्यमाचामयेत्(ले)वमाचामयेदिति ॥ ८७ ॥

अन्यं वा समुदेतम् ॥ ८८ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अन्यमप्येवमाचामयेत् । चेत्समुदेतः कुक्षीरनिष्कासने-
रूपेति भवति ॥ ८८ ॥

स्थानासनचङ्क्रमणस्मितेष्वनुषिकीर्षन् ॥ ८९ ॥

यथाहितमपि स्यादित्यपेक्षते । षिकीर्षया करणं लक्ष्यते । स्थानासनादिप्राचा-
र्यस्य पश्चाद्भावी स्यात् पूर्वभावी न युगपद्भावी ॥ ८९ ॥

संनिहितोष्णे मूत्रपुरीषवातकर्मोर्भाषाहासघ्नीवनद-

न्तस्कवननिःशृङ्खलभ्रूक्षेपतालनिष्ठ्यानीति ॥९०॥

श्रौतकर्मोपानवाद्योरुत्तर्गः । उष्णेर्भाषा महता स्या(स्व)मेत संभाषणं केनापि । हासो हसनम् । घ्नीवनं श्लेष्मादिनिरसनम् । दन्तस्कवनं दन्तमलःपकर्षणम् । परस्परं घट्टनमि-
त्यर्थे । निःशृङ्खलं स्वनासिकामलनिःसारणम् । भ्रूक्षेपणं भ्रु(भ्रू)विक्षेपः । तालं
हस्तयोरास्फालनम् । निष्ठ्यामङ्गुलिस्फोटनम्) । इतिशब्दादन्यदपि स्वैरासना-
दिकं वर्जयेदित्यपेक्षते । एतानि मूत्रकर्मादीन्याचार्यस्य संनिधौ न कुर्यादिति ॥ ९० ॥

दारे प्रजायां चोपसंर्पशनभाषविस्ममपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥९१॥

उपसंर्पशनमालिङ्गनाद्याणादि । भाषाः संभाषा वादप्रभृतयः । एता अप्याचार्ये संनि-
हिते दारे पू(प्र)जाविषयो(ये)ऽपि विस्ममं न कुर्यात् । ज्वरादिपरीक्षायां न दोषः ॥९१॥

वाक्येन वाक्यस्य प्रतीघातमाचार्यस्य वर्जयेत् ॥ ९२ ॥

समीचीनस्येतरस्य वाऽऽस्मीयेन वाक्येन तादृशेन प्रतीघातं न कुर्यात् ॥ ९२ ॥

श्रेयसां च ॥ ९३ ॥

अन्येषामपि प्रशस्ततराणां [वाक्यं]वाक्येन न प्रतिहन्यात् ॥ ९३ ॥

ब्राह्मणदेवतासर्वभूतपरीवादाक्रोशाश्च वर्जयेत् ॥ ९४ ॥

ब्राह्मणदेवताग्रहणमादरार्थम् । अधिकदोषरूपापनाय सर्वेषामेव भूतानामपि तिरश्चां
परीवादान् दोषवादानाक्रोशानशी(ल्ली)लवादाश्च वर्जयेत् । परीवादस्य पुनःपुनर्वचन-
मतिशयेन वर्जनार्थम् ॥ ९४ ॥

विद्यया च विद्यानाम् ॥ ९५ ॥

परीवादाक्रोशाश्च वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रोत्रगुप्तः । अन्ये श्रवणकटुका इति
परीवादः । तैत्तिरीयकमुच्छिष्टशाखा । याज्ञवल्क्यादीनि ब्राह्मणानीदानीतानि-
त्याह्य आक्रोशाः ॥ ९५ ॥

यथा विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यं गत्वा नियमेन साधयेत् ॥ ९६ ॥

यथा विद्ययाऽधीतया श्रुतया वा न विरोचेत न यशस्वी स्यात्तामित्यर्थाद्व्यस्यते तां
विद्यां पुनः साधयेत् । यथा सम्यक् सिद्धो(द्धा) भवति तथा धुर्धीत् । कथम् । आचार्यं
तमेषान्यं वा गत्वाऽपूर्वाधिको[गमे] विद्यार्थस्य यो नियम उक्तस्तेन शुश्रूषादिन-
पुनस्तां विद्यां साधयेत् ॥ ९६ ॥

न चास्य समीपे जप्यादिपरिशुजने कुर्यात् ॥ ९७ ॥

अस्याऽऽचार्यस्य संनिधौ जप्यमशिकार्योदिकमग्निशुभ्रं न कुर्यात् । परिमृजन् शब्देन परिचर्या कल्पते ॥ ९७ ॥

अस्मिन्विषयेऽव्यापयितुर्नियममाह—

उपाकरणाद्योत्सर्जनादध्यापयितुर्नियमो न नख-
लोपापाकरणं आहं मास्सं मैधुनमिति वर्ज-
येत् ॥ ९८ ॥

लोपोपाकरणं लोमवापनम् । इदमनाहिताग्निविषयम् । आहिताग्नेस्तु 'अध्यक्षलो-
मानि वापयेत्' इति वाजसनेयकमित्यापस्तम्बोक्तेः ॥ ९८ ॥

ऋत्वे वा जायाम् ॥ ९९ ॥

ऋतुकाले वा जायामुपेयात् । छान्दसस्वाद्यलोप ऋत्व इति रूपसिद्धिः ॥ ९९ ॥

यथागमश्च शिष्येभ्यो विद्यासंप्रदाने वर्तमाने
नियमेषु च युक्तः स्यात्तथा गृहमेध एवं वर्त-
मानः पूर्वापरान्त्संबन्धानात्मानं च क्षेमे धुनक्ति
॥ १०० ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण शास्त्रान्तरप्रकारेण च नियमे वर्तमाने सति नियमान् कुर्यात् । तद्व-
देव गृहस्थाश्रमे नियमान्कुर्यात् । एवं युक्तो वर्तमानः पूर्वापरान्पूर्वांश्च पितृपितामहप्र-
पितामहानपरांश्च पुत्रपौत्रान्पृथ्वांस्संबन्धान्संबन्धिनः पुरुषानात्मानं च क्षेमेऽभ्यस्यमाने
नाकस्य पृष्ठे युनक्ति स्थापयति ॥ १०० ॥

मनसा वाचा प्राणेन चक्षुस्त्वक्श्रोत्रोदराहं(र)भ्रम-
णान्यास्त्राधानपरिमृजानोऽमुतत्वाय कल्पते ॥
॥ १०१ ॥ (ख० ३) ।

यैः पुरुषा(व) आस्त्राकृत्यते बाहिराकृत्यते त आस्त्रावाः शब्दादयो विषयाः । तान्म-
नसा वाचा वागिन्द्रियेण प्राणेन प्रयत्नेन परिमृजानः पारिहरत्संपादयन्मोक्षाय कल्पते ।
विषयानासत्तत्स्यैवान्तःकरणेकाग्र्येण ज्ञानरूपमान्मुक्तिरित्यर्थः । तेषां विषयाणां बाहिः-
सारणहेतुमाह चक्षुरित्यादिना—चक्षुषि त्वचि शिश्ने उदरे आऽऽत्मत्वमारोप्य तदर्थ-

१ अत्र ऋतुशब्दाद्भवार्थे 'मये छन्दसि । पा० सू० ४ । ४ । ११०) ।' इत्यनेन यप्रत्यये
'ऋत्वपवास्त्वयार्त्तवमाष्वीहिरण्ययानि चक्षुश्चक्षुः (पा० सू० ६ । ४ । १७५)' इति सूत्रेण
ऋत्वमिति प्राप्तं परे यकारलोपश्चान्दस इत्यर्थः ।

तयाऽऽरभ्यन्ते । ततस्तानि श्वेतरादीन्यारम्भणानि प्रापकानि(णि) येषां तान् । शरीरशि-
श्रोदरार्था न(हि)विषयाकाङ्क्षा । नाऽऽत्मार्थम् । तस्याऽऽत्मनः प्राप्तये तत्त्यागः
कार्य इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ (स० १) ।

येन कृतावसयः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेदनु-

(नू)त्तिष्ठेद्वा पुरस्तादभिवादितः ॥ १०२ ॥

येन गृहस्थेनातिथिः कृतावसयः स्यात्कृतावासो दत्तावासः स्यात्सोऽतिथिस्तस्मि-
न्लहनि तं गृहस्थं न प्रत्युत्तिष्ठेत् प्रतिगच्छेन्नप्यनूत्तिष्ठेत् । तमनुलक्षीकृत्य न तिष्ठेत् ।
द्वितीययाऽन्तारिक्ष्यानेति वचनाद्यद्द्वितीयादिवन्द्य(ञ)हःसु च तं (न)प्रत्युत्तिष्ठेन्ना-
प्यासनात् । सोऽतिथिस्तस्मिन्लहनि पूर्वमेवाभिवादितः । अ[न]भिवादिते तु प्रत्य-
भिवादनाय प्रत्युत्तिष्ठेदनुत्तिष्ठेच्च ॥ १०२ ॥

शेषभोज्यतिथीनां स्यात् ॥ १०३ ॥

अतिथीनेषामे भोजयेदित्येव सिद्धे वचनमिदं प्रमादाद्यदर्शनं न दत्तमतिथये तन्न
भुञ्जीतित्येवमर्थम् ॥ १०३ ॥

न रसान्गृहे भुञ्जीतानवशेष्य(व)मतिथिभ्यः ॥ १०४ ॥

आगामिभ्योऽतिथिभ्यो यथा न किञ्चिद्गृहेऽवशिष्यते तथा गव्यादयो रसा न
भोज्याः । सद्यः संपादयितुमशक्यत्वात् ॥ १०४ ॥

नाऽऽत्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ १०५ ॥

आत्मार्थमुद्दिष्टाभिरूपमन्नमपूपादि न पाचयेत् ॥ १०५ ॥

विशेषेणापुमान् ॥ १०६ ॥

गृहस्थपुरुषादन्यो न सर्वथा पाचयेत् ॥ १०६ ॥

गोमधुपर्काहो वेदाध्यायः समुदेतः ॥ १०७ ॥

साङ्ख्यवेदाध्यायेता वेदाध्यायः । समुदेतः कुलशीलसंपन्नः । स मधुपर्कमर्हति । नां
च दक्षिणाम् ॥ १०७ ॥

आचार्यं ऋत्विक् स्नातकः श्वशुरो राजा वा धर्म-

युक्तः ॥ १०८ ॥

अवेदाध्याय(यः) अप्याचार्यदयो मधुपर्काहर्हाः । अत एव ज्ञायत एकदेशाध्यायि-
नावप्युत्तिगाचार्यो भवत इति । धर्मयुक्त इति राज्ञो विशेषणम् । वाशब्दः
समुच्चये ॥ १०८ ॥

आचार्यायत्विजे स्नातकाय राज्ञ ऽति परिसंवत्स-
रादुपतिष्ठन्नयो गौर्धधुपर्कश्च ॥ १०९ ॥

आचार्यादिभ्यः कृतमधुपर्कभ्यः संवत्सरादूर्ध्वमागतभ्यो मधुपर्को गौर्दक्षिणा च ।
पूर्वमागतभ्यो न तत्र गौर्दक्षिणा विधीयते ॥ १०९ ॥

कोऽसौ मधुपर्क इत्याह—

दधिमधुसंसृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुस-
सृष्टम् ॥ ११० ॥

गृह्योक्तयोश्चिद्वृत्पाकृतयोरेवोपेऽत्रापूर्वयोर्विधानम् ॥ ११० ॥

अभाव उदकम् ॥ १११ ॥

दधिपयसोरेव उदकमपि देयम् । मधुसंसृष्टमित्येके । नेत्यभ्ये ॥ पूर्वत्र पुनर्मधु-
संसृष्टग्रहणात् ॥ १११ ॥

वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह—

षडङ्गो वेदः ॥ ११२ ॥

षडभिरङ्गैर्युक्तो वेदोऽत्र गृह्यते ॥ ११२ ॥

कानि तान्यङ्गानित्याह—

छन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा
छन्दोविधितिरिति ॥ ११३ ॥

छन्दो वेदस्तं कल्पयतीति प्रतिशास्त्रं शास्त्रान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन स्वाङ्गकलापे-
नोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्कुरुत इति छन्दःकल्पः सूत्राणि । व्याकरणं, अर्थ-
विशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षणाणां पदपरार्थप्रतिपादनेन वेदस्थोपकारकं विद्यास्पानम् ।
सूर्यादिज्योतीष्यधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृद्धयभावे यत्नः कर्तव्यः ।
तदप्यध्वयनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयदुपकारकम् । निरुक्तमपि
व्याकरणस्यैव कात्स्न्यम् । शीक्षा वर्णानां स्थानप्रत्यक्षादिकमध्ययनकाले कर्मणि च
मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं च दर्शयति । पृषोदरादित्वादादिदीर्घः । गायत्र्यादीनि छन्दासि
यया विधीयन्ते विधित्य ज्ञायन्ते सा छन्दोविधितिरिति । एतान्यङ्गान्यङ्गसंस्तनाद-
ङ्गत्वम् ।

‘मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।

निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विधितिः पदे ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते’ ॥ इति ।

उपकारवाक्याच्च, उक्त उ[प]कारः ॥ ११३ ॥

अत्र बोधयति—

शब्दार्थारम्भणानां ॥ कर्मणां समाज्ञायकमाज्ञौ

वेदशब्दस्तत्र संख्या विप्रतिषिद्धा ॥ ११४ ॥

शब्दार्थतया यान्वारम्भन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया ताभिः शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि वेदिकान्यभिहोवादीनि । तेषां समाज्ञाय उपदेशः । तस्य समाप्तौ स यावता अन्वनातेन समाप्तोऽनुष्ठानपर्यन्तो भवति । तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयति धर्मं विन्दन्त्यनेनेति वा धर्ममिति । न च ब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति । किं तु कल्पसूत्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुप्रवेशात्पञ्चैवाङ्गानि ॥ ११४ ॥

अत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धेति परिहरति—

अङ्गानां च प्रधानैरन्यपदेष्टु इति न्यायवित्समयः ॥ ११५ ॥

अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि ॥ वेदरूपाणि । पौरुषेयत्वस्मरणात् । कतिपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि । भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिः शब्दैश्छन्दो वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्यायवित्सिद्धान्तः । ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्टं दृष्टव्यौ यत्पूर्वतं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्व(र्ण) उपदेश इति । नैव स्थाणोरपराधो यदेनमधो(न्धो) न पश्यति । पुरुषापराधः स भवति । अङ्गं तु(कृत्वं) भवानाचष्ट कल्पसूत्राणांभिर्वा प्रयोगकल्पना कृतस्येति न्यायोपबृंहिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणभ्यामिति वक्तव्यम् । नान्या गतिः । एवं सति भवानपि यततां तादृश्य(शः) स्यामिति । ततो मन्त्रब्राह्मणभ्यामेव पूर्णमे(म)वमो(भो)त्स्यत इति ॥ ११५ ॥

अतिथिं निराकृत्य यत्रगते भोजने स्मरेत्ततो

विरम्योपोष्य शोभूते यथामनसं तर्पयित्वा सः

साधयेत् ॥ ११६ ॥

अतिथिमागतं केनचित्कारणेन निराकृत्य भोजने प्रवृत्तो यत्रगते यद्वक्ष्यामः भोजनेऽविद्यया योऽसौ निराकृत इति तत्रैव भोजनाद्विरम्य तस्मिन्सहभ्युपोष्य परेद्युस्तन्मन्विष्य यथामनसं यथेच्छं तर्पयित्वा संसाधयेत् ॥ ११६ ॥

आ कुत इत्याह—

यानवन्तमा यानात् ॥ ११७ ॥

स चेदतिथिर्यानवान्भवति न(तं) प्राकृतस्याऽऽरोहणादनुव्रजेत् ॥ ११७ ॥

यावन्मानुजानीयादितरः ॥ ११८ ॥

इतरो यानरहितः ॥ यावन्मानुजानीयाद्वच्छति तावदनुव्रजेत् ॥ ११८ ॥

अप्रतीहा(भा)या* सीम्नो निवर्तेत ॥ ११९ ॥

यदि तस्यान्यपरि(र)तयाऽनुज्ञायामप्रतीहा(भा)बुद्धिर्न जायते ततः सीम्नि प्राप्तायां तस्मै निवर्तेत । प्रतेदर्षिश्छान्दसः । संसाधयेदित्यादि सर्वातिथिसाधारणं सं(न) निराकृतं विषयमात्रम् ॥ ११९ ॥

सर्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीताऽऽश्वचाण्डालेभ्यः ॥ १२० ॥

वैश्वदेवान्ते भोजनार्धमुपस्थितान्सर्वान्वैव भागिनः कुर्वीताऽऽश्वचाण्डालेभ्यः । अभि- विधावाक् । तेभ्यः किंचिद्वैद्यम् । तथा च मनुः—

‘शुनां च पतितानां च क्षपचां पापरोणिणाम् ।

वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥ इति ॥ १२० ॥

नानर्हद्भ्यो ददातीत्येके ॥ १२१ ॥

अनर्हद्भ्यश्चाण्डालादिभ्यो न दद्यादित्येके मन्यन्ते । तत्र दानेऽभ्युदयः । अदानेऽअ- प्रत्यवायः ॥ १२१ ॥

उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ १२२ ॥

उपेतः कृतोपनयनः (नोऽ)समावृत्तः । स्त्रीणामनुपनीतस्य चोच्छिष्टं न भुञ्जीत । एवं सति समावृत्तस्य चोच्छिष्टं भुञ्जानस्य न दोषः स्यात् । एवं तर्जुपेत आऽन्तात्कृत- दारश्च स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् । एवमप्युपेतस्य कस्यचिदपि यदुच्छिष्टं तज्जो- जने न दोषः स्यात् । पितृज्येष्ठस्य चोच्छिष्टं मोक्तव्यमित्येतन्नियमार्थं मविष्यति पितुरेवेति भ्रातुरेवेति । यद्येवं सूत्रमेवेदमनर्थकं तस्मादेव नियमादन्यत्राप्रसक्तः । इदं तर्ह्य (हिं) प्रयोजनम् । यथा पिताऽनुपेतः पुत्रस्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतोपनयनस्तदा संप्रति पितुरनुपेतस्य चोच्छिष्टं प्रतिविध्यते । एवं क्येष्टेऽपि द्रष्टव्यम् । एतदपि नास्ति प्रयो- जनम् । उक्तं हि—‘वर्धविप्रतिपत्तावभोज्यम्’—इति । ‘तेषामभ्यागमनं भोजनं विद्या- (वा)हमिति वर्जयेत्’ इति । तथा स्त्रीणामित्येतत्तु मातुरुच्छिष्टस्य प्रतिषेधार्थम् । कथं प्रसक्तः—‘मातरि पितर्यावर्धवच्छ(च्छु)श्रूया’ इति वचनात् । ‘यदुच्छिष्टं प्राप्नोति हविरुच्छिष्टमेव तत्’ इत्याचार्योच्छिष्टस्य हविष्टेन संस्तवाच्च । एवमपि ‘पितृज्येष्ठस्य

च' इत्यत्र पितृग्रहणादेव सिद्धम् । तस्मात्केषुचिज्जनपदेषु भार्यया सह मोक्षनमाचरन्ति
तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिप(षा)द्यते ॥ १२२ ॥

सर्वान्युदकपूर्वाणि दानानि ॥ १२३ ॥

सर्वाणीति वचनाद्विज्ञाऽप्युदकपूर्वैव देया ॥ १२४ ॥

यथाश्रुति विहारे च ॥ १२४ ॥

एव चार्थः । विहारे यज्ञकर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीनि तानि यथाश्रुत्येव
नोदकपूर्वाणि ॥ १२४ ॥

ये च भृत्या नित्यास्तेषामुपरोधेन संविभागो
विहितः ॥ १२५ ॥

ये नित्या नियता भृत्या दासकर्मका(क)रादयस्तेषामुपरोधो न यथा भवति तथा
वैश्वदेवान्त आगतेभ्यः संविभागः कर्तव्यः ॥ १२५ ॥

कामयात्मानं भार्या पुत्रं नोपरुन्ध्याश्चस्वेव दासं
कर्मकार(क)रम् ॥ १२६ ॥

दासो भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्मका(क)रः । तमात्माशुपरोधेनापि नोपरु-
न्ध्यात् । किं पुनरागता(मा)र्यं तम(मु)परुन्ध्यादिति ॥ १२६ ॥

तथा चाऽऽत्मन उपरोधं कुर्वीत यथा कर्मसु समर्थः
स्यात् ॥ १२७ ॥

कर्मस्वमिहोप्रादिध्वार्जनेषु च यथा स्वयं समर्थो भवति तथाऽऽत्मानमुपरुन्ध्यात्कु-
टुम्बी ॥ १२७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत् गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥

आहिताभिरनह्वाश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्रन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्वरा ॥

इति ॥ १२८ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(१० मसूत्रापरपर्याये)

सप्तविंशमश्वमे प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथैतस्मिन्नात्मानं नोपरुन्ध्यादिति विषये श्लोकाबुदाहरन्ति । मुनेः सन्यासिनो मक्ष्या अष्टौ ग्रासाः । अ(आ)स्थाधिकारेण । अरण्यवासी वानप्रस्थः । तस्य षोडश । द्वात्रिंशत् द्वित्रिंशत्प्रथमार्थे द्वितीया । ग्रहस्थस्य ग्रासा द्वात्रिंशत् । ब्रह्मचारीणो विद्यार्थस्य नैष्ठिकस्य च ग्रासनियमो नास्ति । द्वितीयेन श्लोकेन काष्ठयोर्भोजनमित्ययमपि नियमो नास्तीति पठ्यते । अनदुद्ग्रहणं दृष्टान्तार्थः (र्थम्) । सिध्यति (न्ति) स्वकार्यसमा भवन्ति ॥ १२८ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रन्यारुचायां महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलारुचां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

जात्याचारसंश्लेषे धर्मार्थमात्रतमग्निमुपसमाधाय
जातिमाचारं च पृच्छेत् ॥ १ ॥

अभिज्ञातपूर्वो यो धर्मार्थमध्ययनार्थमागच्छेदुपासन्नोऽस्मि भगवन्मैत्रेण चक्षुषा पश्य शिवेन मनसा मे गृहाण प्रसीद मामध्यापयेति तज्जात्याचारसंश्लेषे सत्यग्निमुप-
समाधाय यत्र कचाग्निमुपसमाधात्यस्त्यादन्यदुपनिषद्यादित्यन्तं कृत्वा गृह्योक्तं
न्युप्योपसमाधत्वातीत्यन्तं च कृत्वा तत्संनिधौ जातिमाचारं च पृच्छेत्—किंगोत्रोऽस्मि
सोम्य कमाचारं चरसीति ॥ १ ॥

साधुतां चेत्प्रतिजानीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रो-
ताऽऽदित्योऽनुख्याता साधुतां प्रतिजानीते सा-
ध्वस्मा अस्तु धितथ एष पुनस इत्युक्त्वा शास्तुं
मतिपद्येत ॥ २ ॥

एतस्मात्केवलमनमतिवेद इति ततोऽग्निरुपद्रष्टेत्यादि कर्मान्तमुक्त्वा शास्त्रं शासि-
मुमध्यापयितुं धर्मा(र्मा)श्चोपदेष्टुं मतिपद्येतोपक्रमेत ॥ २ ॥

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥ ३ ॥

पञ्चयज्ञान्तेऽतिथीनेषाम् भोजयेदित्युक्तम् । तत्सप्रकारं वक्तुं तस्यावश्यं (रथ)
कर्तव्यतामनेनाऽऽह—अतिथिर्गृहानभ्यागच्छत्, अ(ज)ग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्या-
गच्छति । तस्मादसौ भोजनादिभिरवश्यं तर्पयितव्यः । निराशस्तु गच्छन्गृहं दहे-
दिति ॥ १ ॥

इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगिं श्रोत्रियलक्षणमाह

धर्मेण वेदानामेकां शास्त्रामधीत्य श्रोत्रियो भवति ॥ ४ ॥

विद्यार्थस्य यो निधमः स धर्मः । तेन वेदानां यां कांश्चन शास्त्रामधीत्य श्रोत्रियो भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेका शास्त्रा भवति । याः (या) पूर्वेः परिगृहीताऽध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशास्त्रा । तामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति ननु(पु) प्रतिवेदमेकैक(का)मधीत्य श्रोत्रिय इति । लोकविरोधात् । लोके हि यां कांश्चनैकामधीयानः श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः ॥ ४ ॥

अतिथिलक्षणमाह—

स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छन्धर्मपुरस्कारो
नामप्रयोजनः सोऽतिथिर्भवति ॥ ५ ॥

आदितो यच्छब्दो द्रष्टव्यः । अन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये श्रोत्रियलक्षणोपदेशात्तदुपजीवनेन सूर्यं योऽप्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्मयुक्तः स्वधर्मनिरतः कुटुम्बिनं भार्यया सह वसन्तम् । गृहस्थाश्रमान्तरनिरासार्थमिदमुक्तम् । न हि ते वक्ष्य(व)माना भवन्ति । भिक्षोर्हि ते । अभ्यागच्छन्नुद्दिष्ट्याऽऽगच्छन्धर्मपुरस्क(स्का)रः । आचार्यस्या(याद्य)र्थे भिक्षोर्धर्मः । तत्पुरस्कारः । कर्मण्यण् । धर्मप्रयोजनो नामप्रयोजनः । य एवंभूतः सोऽतिथिर्भवतीति ॥ ५ ॥

तस्य पूजायाः शान्तिः स्वर्गश्च ॥ ६ ॥

तस्यातिथेः पूजायां कृतायां शान्तिरुपद्रवाणामभाव इति । मर्त्ये(मृत्यु) च स्वर्गभावः ॥ ६ ॥

तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयः समेत्योपस्था-
प्याथ तमाहारयेत् ॥ ७ ॥

तमतिथिमभिमुखोऽभ्यागच्छेत् । अभ्यागम्य यथा वयसोऽनुरूपं समेत्य प्रत्युत्थाना-
भिवादाना[दिना] समेयात्सह गच्छेत् । समेत्य च शिष्यान्वोपस्थाप्य तं प्रति तस्मिन्ना-
गते तस्याऽऽसनमाहारयेच्छिष्यादिभिः । अभावे स्वयमेवाऽऽहरेत् ॥ ७ ॥

त्र बहुपादमासनं भवतीत्येके ॥ ८ ॥

शक्तौ सत्त्वा बहुपादमासनं न देयम् । बहुपादमेव पीठादिकं न देयं मन्यन्ते स्वयं बहुपादं मन्यते ॥ ८ ॥

अथास्य पादौ प्रक्षालयेच्छूद्रमिशुनावित्येके ॥ ९ ॥

अथ गृह्योक्तविधेरनन्तरमस्य पादौ स्वयं प्रक्षालयेत् । शूद्रा(द्वौ) प्रक्षालयेतामि-
त्येके मन्यन्ते । दासवत इदमुक्तम् ॥ ९ ॥

अत्र विशेषः—

अन्यतरोऽभिषेचने स्यात् ॥ १० ॥

अभिषेचनं करकादिना जलावसेकः । तमेकः कुर्यादितरः प्रसादनम् ॥ १० ॥

अथास्योदकमाहारयेन्मृन्मयेत्वेत्येके ॥ ११ ॥

मृन्मयेन पात्रेण तस्थोदकमाहृत्यमित्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु तेजसेव ॥ ११ ॥

नोदकमाहारयेदसमाहृतः ॥ १२ ॥

असमावृत्तो ब्रह्मच(र्वा)र्याचार्यप्रेषितः । स्वयमेव वाऽतिथिरागच्छति तदा नासावुद-
कमाहारयेत् । नासावुदकाहरणस्य प्रयोजके(कोऽ)स्मा उदकमाहृत्यमिति ॥ १२ ॥

अध्ययनसांख्यिश्चात्राधिका ॥ १३ ॥

अत्रासमावृत्तेऽतिथावध्ययनसंयुक्तिश्चाधिका तस्मादतिथेः । अध्ययनस्य सह नि-
ष्पादनमध्ययनसंयुक्तिः । यः प्रदेशस्तस्याऽऽगच्छति स तेन सह कियन्तं चित्काष्ठं
वक्तव्य इति । प्रसिद्धे तु पाठे पूर्वपादान्तस्य समोऽकारस्य प्लान्दसो दीर्घः ॥ १३ ॥

प्रसङ्गादाह—

नास्तमित आदित्य उदकानयनं विद्यते ॥ १४ ॥

नद्यादिभ्योऽहोरात्रपर्याप्तमुदकं दिवेव संमरणीयमित्यर्थोत्तिष्ठति ॥ १४ ॥

साम्बयित्वा भोजयेच्छक्तिविषयेणाद्भिरवराधयेन ॥ १५ ॥

कतः पादप्रसादनस्य समध्ययनस्य वाऽनन्तरमतिथिं प्रियवचनेन साम्बयेन ।
साम्बयित्वा गठ्यादिमी रसैः कृत्वादिभिश्च मध्येस्तस्याशक्तावन्ततोऽद्भिरपि तावद्भो-
जयेत्तृप्तिं कुर्यात् । अवराधयेनेति जवन्यकरूपना(नां) सूचयति । अप्यन्तत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

आवसथं दद्यादुपरिश्रम्यामास्तरणोपधानं सावस्तरण-

मभ्यञ्जनं च ॥ १६ ॥

आवसथो विश्रमस्थानम् । उपरिश्रम्या लट् । आस्तरणं तूलिका । उपधामुपबर्ह-
णम् । अवस्तरणमुपपटः । तत्सहितमुपधानमास्तरणं च । अभ्यञ्जनं पादयोस्तेर्जं घृतं वा ।
एतत्सर्वं दद्यात् । भोजनात्पूर्वमूर्ध्वं वाऽपेक्षिते काले ॥ १६ ॥

अन्नसंस्कर्तारमाहूय ब्रीहान् धवान्वा तदर्थाभि-
वेपेत् ॥ १७ ॥

यः पचति तमन्नसंस्कर्तारमाहूय तदर्थानतिथ्यर्थान्ब्रीहान्यवान्वा निर्वपेत्तृणभक्ष्या-
दमुष्मि पचेति । ब्रीहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुक्तवत्सु सर्वेष्वतिपात्रपस्थिते ब्रह्म-
भ्यम् ॥ १७ ॥

भोजनकाले त्या(त्वा)ह—

उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षेतदं भूया(यः३) इदं भूया(यः३)

इति ॥ १८ ॥

यावन्तो भोक्तारस्तावन्त्यन्नाभ्युद्धृत्य पृथक्पात्रेषु कुर्यात् । स्वयं संविभागं कृत्वा
तान्यन्नान्यवेक्षेत किमिदं प्रभूतमिदं वेति । विचारे प्लुतः । पूर्वं तु माषाग्रामिति
॥ १८ ॥

भूय उद्धरेत्येष नृयात् ॥ १९ ॥

पूर्वोक्तप्रकारणोऽऽतिथ्यभवेक्ष्य भूयः सूक्ष्म उद्धरेत्येष नृयात् ॥ १९ ॥

द्विषन् द्विषतो वा नास्ममद्याशोषेण वा मीमांसमा-

नस्य मीमांससितस्य वा ॥ २० ॥

यः स्वयमतिथिं द्विषन्भवति यो वाऽऽत्मानं द्वेष्टि यो वाऽऽत्मानं दीपेण मीमांस-
मान आत्मनि दोषं संभावयति यो वा दोषेण मीमांसितो यत्र लौकिको दोषं समा-
पति तस्य सर्वस्यान्नं नाश्नीयात् ॥ २० ॥

अथ हेतुः—

पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति आह्वणम् ॥ २१ ॥ (ख० ५) ।

[य] एवंविधस्यान्नमश्नाति स तस्य पाप्मानमेव भक्षयतीति श्रुतिः ॥ २१ ॥ (ख० ५) ।

स एष प्राजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यं प्रततः ॥ २२ ॥

एष भक्षितो मनुष्ययज्ञः प्राजापत्यः प्रजापतिना दृष्टस्तद्देवत्यो वा । कुटुम्बिनो
नित्यं प्रततो यज्ञो नाग्निष्टोमादियस्कोदाचित्कः ॥ २२ ॥

तस्याग्नीनापादयति—

योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्बे स

गार्हपत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥ २३ ॥

योऽतिथीनां जाठराग्निः स आहवनीयः । तद्धि (तत्र हि) हूयते । यः कुटुम्बे
गृहेऽग्निरौपासनः ॥ गार्हपत्यः । नित्यधार्यत्वात् । यस्मिन्पच्यत एवाग्नौ सोऽन्वाहा-
र्यपचनः दाक्षिणाग्निः । तत्रान्वाहार्यः पच्यते ॥ २३ ॥

ऊर्जं पुष्टिं भजां पशुनिष्ठापूर्तमिति गृहाणामश्नाति

यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥ २४ ॥

योऽतिथेः पूर्वमश्नाति स गृहाणां कुष्ठस्य संवच्चूर्जादिकमश्नाति भक्षयति विना-
शयति । ऊर्जं च । इष्टमार्जहोत्रादि । पूर्तं स्मार्तकर्म तथा कूपसननादि । अन्ये
प्रसिद्धाः ॥ २४ ॥

पयसोपसिक्तमजमग्निष्टोमसंमितं मधुनाऽनिरात्रसं-
मितं मा०सेन द्वादशाहसंमितमुदकेन प्रजावृद्धिरा-
युषश्च ॥ २५ ॥

पयसोपसिक्तं यदजमग्निष्टोमममं वृष्यम् । सर्वेषोपसिक्तमजमिति प्रकृतमनुवर्तते ।
मा०सेन सह दत्तमुदकेन प्रजावृद्धिर्भवति । आयुषश्च । समस्तमपि वृद्धिरिति संब-
ध्यते ॥ २५ ॥

प्रिया आमियाश्वातिथयः स्वर्गं लोकं गमयन्तीति ॥ २६ ॥

अप्रिया उदासीनाः । अद्विषन्तो(द्विषतो) निषिद्धत्वात् ॥ २६ ॥

यत्प्रातर्मध्यंदिने सायमिति ददाति सवनान्येव तानि ॥ २७ ॥

त्रिषु कालेषु दीयमानान्यज्ञान्यस्य यज्ञस्य प्रातःसवनादीनि त्रीणि भवन्ति ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥ २७ ॥

यदनुतिष्ठत्युदवस्यत्येव तत् ॥ २८ ॥

यदनुमुत्तिष्ठन्तमनुत्तिष्ठति तदुदवस्यत्येव । उदवसानीया साऽस्य यज्ञस्येति । प्राये-
णोच्छब्दं न पठन्ति । केवलमनुशब्दमेव पठन्ति । तत्राप्ययमर्थः । स एव ॥ २८ ॥

यत्सान्त(न्त्य)यित्वा भोजयति सा दक्षिणा प्रश्न०सा ॥ २९ ॥

यत्सान्त(न्त्य)यित्वा प्रश्न०सन्ति सा दक्षिणा ॥ २९ ॥

यत्संस्तुयति ते विष्णुक्रमाः ॥ ३० ॥

संस्तुयनमनुव्रजनम् ॥ ३० ॥

यदुपावर्तते सोऽवभृथ इति हि ब्राह्मणम् ॥ ३१ ॥

उपावर्तनमनुव्रज्य प्रत्यावर्तनम् । इति ब्राह्मणमित्यस्य सर्वेण संबन्धः ॥ ३१ ॥

आहिताग्निं वेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्यु-

देस्य ब्रूयाद्वात्य कावात्सीरिति ब्राह्मणेदकं

ब्राह्मणं तर्पय०स्त्विति ॥ ३२ ॥

यथाहिताग्निमुद्दिश्यातिथिरागच्छेत्तत एनमतिथिं स्वयमेवाभिमुखमुपसर्पेत् । अत्र स्वयं-
मिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कारयंश्चपि न वृष्यति । अभ्युदेस्य ब्रूयात् ।
ब्राह्मणं कावात्सीरिति कुशलप्रश्नः । व्रते साधुः अत्यः । एष एव ब्राह्मण इति पूजावि-
धानम् । क पूर्वस्यां रात्रौ स्थितोऽवात्सीरिति । ब्राह्मणेदकमित्युदकदानम् ।
ब्राह्मणं तर्पय०स्त्विति रसादिमिस्तर्पयति । अनुस्वारसकारौ छान्दसौ । क्रियाभेदात्प्र-
तिमन्त्रमिति कारः । एतस्मिन् कर्तव्यम् ॥ ३२ ॥

पुराऽग्निहोत्रस्य होमादुपास्य जपेद्ब्राह्मण्य यथा ते
प्रियं तथाऽस्त्विति ब्राह्मण्य यथा ते वक्षस्तथाऽ-
स्त्विति ब्राह्मण्य यथा ते कामस्तथाऽस्त्विति ब्राह्मण्य
यथा ते निकामस्तथाऽस्त्विति ॥ ३३ ॥

■ यदि होमकालेऽप्यासीत् तदा पुरा होमाकुं (द)परेणाग्निं दर्शेण सादयित्वा
ब्राह्मण्य यथा ते प्रियमित्यादिकामन्त्रानुपांशु जपेत् मूयात् । तत्र प्रियमिति मन्त्रः ।
इतिशब्दप्रयोगादर्थभेदाच्चतुर्णां विकल्पः । समुच्चय इत्यग्रे । अत्र बाधक्युत्थजमानो वा
यो होता स जपेत्ततो जुहुयात् ॥ ३४ ॥

यदि सायमहुतेऽग्निहोत्रेऽतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमे-
नमभ्युदेत्य मूयात् । ब्राह्मण्य (स्या) तिसृषु होम्या-
मीत्यतिसृष्टेन होतव्यम् । अनयिसृष्टेऽप्युपा-
दो (यो) षं ब्राह्मण्यमाह ॥ ३४ ॥

सायमहुतेऽग्निहोत्रे संति यद्यतिथिरागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य मूयाद्ब्राह्मण्यतिसृषु-
मुनेर्नाहि होम्यामीति । ततो ब्राह्मण्योऽतिसृजेत् । अतिसृष्टेन होतव्यम् । यदि पुनरनति-
सृष्टो नानुज्ञातो जुहुयात्तस्य दोषं ब्राह्मण्यवाक्यमाह । तत्र पञ्चितं प्रत्येतव्यम् । अत्र
पक्षे स्वयं होमो नियतः ॥ ३५ ॥

एकरात्रं चेदतिथीन्वासयेत्पार्थिवान्छोकानभिज-
यति द्वितीययाऽन्तरिक्ष्यास्तृतीयया दिव्या-
चतुर्थ्या परावतो लोकानपरिमिताभिरपरिमिता-
ल्लोकानभिजयतीति ब्राह्मणम् ॥ ३५ ॥

[य] एकरात्रमतिथीन्गृहे वासयति स पृथिव्यां यथा(वा)ल्लोकानभिजयति । द्विती-
यया रात्र्याऽन्तरिक्ष्यान् । तृतीयया दिव्यान् । चतुर्थ्या परावतः । सुखस्य परा मात्रा
येषु लोकेषु तानभिजयति । अपारिमिताभिः (नी) रात्रीभिरपरिमिताल्लोकानभिजयति ।
स्वयमनीरितत्वाद्ब्राह्मणं भवतीति ॥ ३६ ॥

असमुदेतश्चेदतिथिरभ्यागच्छेदासनमुदकं भोजनं
भोजिष्याय ददामीति दद्यादेवमस्य समृद्धं भवति
॥ ३६ ॥ (ख० ६) ॥

इति सत्पावाडहिरच्यकीश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) सप्तविंशप्रश्ने
द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

विद्यया कुलशीलान्यां चासंपन्नोऽसमुदेतः । स चेदतिथिधर्मेणाऽऽगच्छति तस्याश्नादि-
क्रमेण देयं न मधुपर्कादिकम् । आसनादिकं तदपि श्रोत्रियाय ददामीति वद्यात् । एव-
मश्रोत्रियाय दत्तं तदपि समृद्धमधिकगुणं भवति ॥ ३६ ॥ (स० १) ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिधर्मसूत्रन्यास्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलतायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

संवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां
कर्मभिः संबन्धः ॥ १ ॥

सवर्णा चापूर्वा च शास्त्रविहिता चेति कर्मधारयः । सवर्णा सभातीया ।
प्राक्षणास्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वाऽन्यस्मा अदत्ता न विद्यते पूर्वं पतिरस्या इति । शास्त्र-
विहिता या शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण संस्कृता । असंगोत्राय दुहितरं प्रयच्छेदित्यादि
शास्त्रानुगुणा वा । पूर्वमृतायां यथर्तु गृह्योक्तेन ऋतुगमनकर्त्तृत्वेन गच्छतो ये पुत्रा
जायन्ते तेषां ' स्वकर्म ब्राह्मणस्य ' इत्यादिना पूर्वमुक्तैः कर्मभिः संबन्धो भवति ।
गच्छत(य) इति धकारोऽपवादः ॥ १ ॥

दायेन चाव्यतिक्रमश्चोभयोः ॥ २ ॥

उभयोर्मातापित्रोर्दायेन च तेषां संबन्धो भवति । अव्यतिक्रमश्च । [च इति] चेदर्धे ।
अव्यतिक्रमश्चेद्यदि ते मातरं पितरं न व्यतिक्रमेयुः । व्यतिक्रमे तु दायहानिरिति ।
अपर आह—उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्त्तव्योऽवेत्ये देवो दाय
इति ॥ २ ॥

पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥ ३ ॥

पूर्ववती, अन्धेन पाणिग्रहणेन तद्वि(हृ)ती या । असंस्कृता विवाहसंस्कारविरहिता ।
वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादि । पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति दोषो भवति । कस्य त्वयोक्ते
मिथुनीमवि(व)तोः ॥ ३ ॥

तत्रापि दोषचान्द्रा एवोत्पादि(दधि)तुः पुत्र एवेति
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

वक्ष्यास्तसिद्ध । ' इतराम्योऽपि दृश्यन्ते ' इत्याभ्यामप्युभयाम्यां पुत्र एवातिशयेन दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पत्तौ कुण्डगोळकौ । ' पत्यौ जीवति कुण्डः स्थान्मुते भर्तेरि गोळकः । असंकृतायामुत्पत्तस्य नामान्तरं नास्ति । किंतु दुष्टत्वमेव । वर्णान्तरे तु जात्यन्तरम् । तत्र गौतमः—अनुलोमा(मा अ)नन्तरैकान्तराभ्यन्तरासु जाताः सवर्णाः । अश्विप्रानिषाददौष्यन्तपारशवाः । प्रतिलोमास्तु सूतमागवायोगवक्षत(सू)वैदेहकचण्डाका इति । एवकारो दुहितृनिवृत्त्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—पतितेनोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी । तामुतिरिक्तामुपेयादिति । खीरत्नं दुष्कला दपीति मनुः ॥ ५ ॥

पुत्रेभ्यो दायविभागं वक्ष्यन्नन्यस्य भार्यायामन्येनोत्पादितः पुत्रः किमुत्पादयितु-
राहोस्विदुज्जितलोभिण इति विचारे निर्णयमाह—

उत्पादयितुः पुत्र इति ब्राह्मणम्—

न केवलं ब्राह्मणमेव ये(वै)दिकीगाथामप्युदाहरन्ति । विचार्यम् ॥ ५ ॥

इदानीमेवाहमीर्ष्यामि स्त्रीणां जनको नो पुरा
यदा यमस्य सादने जनयितुः पुत्रमनुवन् ।
रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने तस्माद्भार्या
रक्षन्ति बिभ्यन्तः पररेतसः । अममत्ता रक्षथ
तन्तुमेतं मा धः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुर्जनयितुः
पुत्रो भवति सांपराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तु-
मेतमिति ॥ ६ ॥

जनयितुः क्षेत्रिणो वा पुत्र इति विवादे पराजितस्य क्षेत्रियो(णो) वचनम् । एता-
वन्तं कालमहं जनको मन्यमान इदानीमेव स्त्रीणामीर्ष्यामि । परपुरुषसंसर्गेण संभवेत् ।
कदा, इदानीं यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति । पुत्रकृत्यं परलोकं गतस्य
जनयितुरेव न क्षेत्रिण इत्यनुबन्धमज्ञातः । मृषा र(स) नार्थः । किंचिद्विशेषेणोच्यन्ते(ते) रेतोधा
बीजप्रदः पुत्रं नयति । पुत्रवत्तापिण्डादिकमात्मानं प्रत्येति(प्रत्ययति) परेत्य मृत्वा । यमसा-
दने पितृलोके । तस्मात्कारणाद्भार्या रक्षन्ति पररेतसो बिभ्यन्तः । छान्दसोऽनुस्वारः ।
अतो युष्मदप्यवहिता मृत्वा, एवं(तं) तन्तुं प्रभासंस्तानं रक्षथ । लोडर्थे छृ । रक्षथ(त)
कोऽर्थः । वो युष्माकं क्षेत्रे परेषां बीजानि [मा] वाप्सुः । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृ-
प्रत्ययः । ॥ वप्सत, उत्तानि मा भूवन् । यस्मात्सांपराये परलोके जनयितुरेव पुत्र-

फलं भवति । वेत्ता तु मार्याया लब्धा सेत्री व्यर्थमेव तन्तुमेतं कुरुते, आत्मसात्करोति । इतिशब्दो ग्राथासमाप्तौ । एतच्च सेत्रिणोऽनुज्ञानमन्तरेण पुत्रोत्पादनविक्रयम् । यदा सेत्री वन्द्यो रुग्णो वा मार्ययते सम सेत्रे पुत्रमुत्पादयतेति यदा वा संतानक्षये विचवां नियुज्यते यथा विचित्रवार्थस्य सेत्रे सत्यवतीवाक्याख्यासेनोत्पन्नः पुत्र उभयोरपि पुत्रो भवति भोजितः सेत्रिणश्च । तथा चाऽऽचार्योऽपि गृह्य आह— यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वौपुत्रस्त्येदिति । याज्ञवल्क्योऽप्याह—

अपुत्रेण परसेत्रे ति(नि)योगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति ।

नारदोऽपि—व्यामुष्यायणको दद्याद्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

रिक्थ्यादर्धं समादध्याद्दीनसेत्रिययो(भवतो)स्तथा ॥ इति ।

यदि पूर्ववत्यादिषु दोषः कथं तर्हि [उत्तम्य]भारद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये जग्मुः(गम्युः) । वसिष्ठश्चाण्डालीमर्त्त(स)मालाम् । [प्रजापतिश्च] स्वां दुहितरम् ॥ ६ ॥

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥

सत्यं दृष्टोऽयमाधारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमो न धर्मः । गृह्यमाणा(ण)कारणत्वात् ॥ ७ ॥

न चैतावदेव साहसं च पूर्वेषां दृष्टम् । यथा आमद्वन्द्येन रामेण पितृवचनाद्विचारेण मातुः शिरश्छिन्नमिति किमिदानीं तेषामपि दोषः । नेत्याह—

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ८ ॥

सादृशां(शं) तेषां तेजः । सदेवंविधैरपि पाप्मभिर्न प्रत्यवयन्ति । तद्ययैषीकातूलमग्नौ प्रहृत एव ह्येषां पाप्मानः प्रहृत्यन्ते ॥ ८ ॥

न चैतावताऽर्वाचीनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह—

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरः ॥ ९ ॥

तदिति 'नैपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेष एकवद्भावश्च । तं व्यतिक्रमं तत्र(च) साहसमन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानोऽवर इदानीं तनः सीदति प्रत्यवेति । न शक्तिः सर्वं दहतीत्यस्माकमपि तथा शक्तिरिति ॥ ९ ॥

अत्र प्रसङ्गेनाऽऽह—

दावं च क्रयधर्मस्यापत्यस्य च न विद्यते ॥ १० ॥

दानग्रहणेन विक्रयोऽपि गृह्यते । त्यागसाम्यात् । क्रयधर्म इति च प्रतिग्रहस्यापि ग्रहणम् । धर्मग्रहणास्वीकारसाम्यात् । अपत्यस्य दानप्रतिग्रहकविक्रया न कर्तव्या इति । द्वादशविधपुत्रविषये दत्तक्रीतयोरपि पुत्रयोर्मन्वादिभिः पठित्वाभावं सामान्येन प्रतिषेधः । किं तर्हि । उच्येष्टपुत्रविषय एकपुत्रविषयः स्त्रीविषयो वा । तथा वसिष्ठः— न उच्येष्टं पुत्रं दद्यात्प्रातिगृहीयाद्वा स हि संतानाय पूर्ववाम् । न स्त्रीं पुत्रं दद्यात्प्रातिगृहीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्भयः । पुत्रं प्रतिग्रहीकृत्यन्धूनाहूय राजनि याऽऽपेक्ष निवेशनस्य मध्ये ग्राह्यतेषु । याज्ञवल्क्यः—‘मासि(रित)वयं ऋतुष्वेव सुतानां चैव विक्रयः’ इति । बह्वृषभाक्षणो(णे)ऽपि क्षुनक्षेत्राख्ये दृश्यते—‘स उच्येष्टं पुत्रं निमृणहीत (हान) उत्राह’ इत्यादि । पुत्रप्रकरणेऽपत्यकन्दोपादाने(त्तं) च उच्येष्टपुत्रविषयत्वस्य विक्रयः । न पतनवनेनेत्यपत्यमिति ।

प्राणमस्मिन्त नव[त]स्मृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येज्जिवतो मुक्तम् ॥ इति ॥ १० ॥

विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्माधिक्यं भूयते
तस्माद्दुहितृमतेऽविरथं शतं देयं तन्मिथुया कुर्यादिति तस्यां क्रयशब्दः सस्त्वितिमात्रं धर्माधिक्यं संबन्धः ॥ ११ ॥

आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं कचिद्वेदे भूयते । तस्माद्दुहितृमते रथेनाधिकं गवां शतं देयम् । तच्च दुहितृमाम्मिथुया कुर्यामिथुया कुर्यात् । मा देवानां मिथुयाकर्मागन्धेयमिति हि श्रूयते । मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः । यथायैव शुभदद्यादिति । तदिदं दानं काम्यं कामनिमित्तं ‘यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति’ इति ऋषिस्तुत्याः पुत्रा यथा स्युरिति । ततश्च धर्माश्च(यै) न क्रमार्थम् । वस्तुतस्तस्यां विवाहाक्रियायां क्रयशब्दः कचिस्त्वसौ दृश्यते [स] संस्तुतिमात्रम् । द्रव्यप्रदानसाम्यात् । न मुख्यक्रयप्रतिपादनार्थम् । कुतः । यस्माद्धर्माधिक्यं संबन्धः । अत्र शेषः पूरणीयः (दे)पत्योरिति । आर्षेयदुहितृमते मिथुनौ गावौ देवाविति । अत्राप्येष एव न्यायः । अत्र मनुः—

यासामाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं तव(तत्)कुमारीणामान(नृ)दांस्यं च केषलम् ॥ इति ।

एतच्च सर्वदानं कथे धर्मस्य विद्यत इत्यत्र व्यापिनारनिवृत्त्यर्थमित्यु-
क्तम् ॥ ११ ॥

अथ दायविभागः—

एकघनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन्पुत्रेभ्यो
दायं विभजेत्समं क्लीबमुत्पत्तं पतितं च परि-
हाप्य ॥ १२ ॥

एकेन प्रधानेन केनचिद्धनेन गवादिना ज्येष्ठपुत्रं तोषयित्वा तृप्तिं कृत्वा जीवन्नेष
पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् । समं क्लीबमुत्प(न्य)त्तः पतितं च परिहाप्य । आत्मना
परस्परं च । तेषां सामान्याभिवानात् । कम(मा)गतं च स्वयमावर्जितं च क्लीबादी-
न्यर्जयित्वा । क्लीबादिग्रहणं जात्यन्वादीनामप्युपलक्षणम् । यथाऽऽह मनुः—

अनर्हो(नंशौ) क्लीबपतितौ जात्यन्ववाधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये केषन निरिन्द्रियाः ॥ इति ।

अन्वादीनां पुत्रसम्पत्ते तैऽग्रहः । एकमुन्मत्तपतितौ । क्लीबादयस्तु मर्त्यन्याः । अत्र
विभागकालः स्मृत्यन्तरवशाद्व्याहृतः । तत्र नारदः—

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रसासु भगिनीषु च ।

निवृत्ते वाऽपि मर(रम)णास्त्वित्युपरतस्मिन् ॥ इति ।

यदा च पुत्राणां प्रथक्धर्मानुष्ठाने शक्तिसंबन्धस्ततः सौंडर्य कालः । तस्मिन्त्याः
(न्यर्माः) प्रथक् कियते(न्त) इति दर्शनात् । जीवमिति वचनाज्जीवमेवावश्यं पुत्रान्विभजेत् ।
एष धर्म इति प्रतिपादनाय । अन्यथा तदर्थकम् । अजीवतोऽप्रसङ्गात् । स्मृत्यन्तरेषु
स्वयमर्जिते पितुरिति(च्छ)या विभगविभागो दर्शितः । न स धर्म इत्याचार्यस्य पक्षः ।
भार्याया अप्यंशो न प्रदर्शितः । आत्मन एवांशस्तस्या [अ]पीति मन्यते ।
वक्ष्यति च ' जायापरमोर्न विभागो विद्यते ' इति । केचित्तु पितुर्वापेशाभित्याहुः—
' द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभज्य आत्मनः पिता ' इति । दद्या(र्शना)त् । अयमप्याचार्यपक्षो
न भवति । यथा पुत्राणामेक एवांशः सभार्याणां तथा पितुरपीति । यद्वा पुत्राणामेवांश-
साम्यमात्मनस्तद्विको न दोषाय । अत्र हारीतः—पिताऽऽग्रयणः पुत्रा इतरे ग्रहाः,
यथाऽऽग्रयणः स्कन्देदुपदस्येदितरेभ्यो गृह्णीयादिति । विभागादूर्ध्वं पित्रोर्जीवनाभावे पुत्र-
भागेभ्यो ग्राह्यमित्युक्तं भवति । इति वा विभागः ॥ १२ ॥

घृते कुटुम्भिमि तद्धनस्य [गतिमाह]—

पुत्राभावे सपिण्डो यः प्रत्यासन्नः ॥ १३ ॥

पुत्राभाव इति वचनात्सत्सु पुत्रेषु त एव गृह्णीयुरविशेषात्समम् । तत्र नारदीये विशेषः—

यच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यो दस्वर्णं पैतृकं च यत् ।

आतृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्वादन्यथाऽपि ॥ इति ।

कात्यायनस्तु—

आता(त्रा) पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बायमृणं कृतम् ।

विभागकाले देयं तद्विधिभिः सर्वमेव हि ॥ इति ।

पितृरुर्ध्वं विभजता माताऽप्यंशं समं हरत् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनं तदत्र नोक्तम् । पुत्रैरेव वृत्तिरस्था इति । तथा च मनुः—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्याद्विरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ इति ।

एवं मातुरप्यभावे तद्धनं भर्तुः कुललब्धं स्वयमर्जितं पुत्रा अमत्ताश्चेदुहितरः समं गृह्णीयुः ।

स्त्रीधनं तदपत्येभ्यं दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रप्ता चेत्समूहा तु लभते सा नैव तृकम् ॥ इति ।

बृहस्पतिः—पितृकुललब्धं च (चा)प्रप्ता एव दुहितरः ।

मातुस्तु पैतृकं यत्स्यात्कुलारीभाग एव सः ॥ इति मनुः ।

अथ प्रप्ता दुहितरः पुत्राश्च व्यवहरं(भर्ता)स्तदा ।

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ॥

भनेरन्मातृकं रिक्यं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ इति च मानवे ।

अत्र व्यासः—असंस्कृतास्तु ये पुत्राः पैतृकादेव ते घनात् ।

संस्कार्या आतृभिर्ज्यैष्ठैः कन्यकाश्च तथाविधाः ॥ इति ।

अत्र क्रमविवाहे बृहस्पतिः—

ब्रह्मक्षत्रियविद्यूद्रा विमोत्पन्नास्त्वनुक्रमान् ।

चतुस्त्रिद्व्येकभागेन मज्जयुस्ते यथाक्रमम् ॥

क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विद्यूद्रौ द्व्येकभागिनौ ॥ इति ।

मानवे च स्पष्टमुक्तम्—

सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशाधा प्रविभज्य तु ।
सम्यग्विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन वर्धयित् ॥
चतुरोऽशान्हरेद्विप्रस्त्रीनिंशान्स्त्रियासुतः ।
वैश्यपुत्रो हरेद्द्व्यंशमंशं शूद्रसुतो हरेत् ॥
यस्य तु ब्राह्मणी वन्द्या मृता वा तत्र तु प्रभाः ।
क्षत्रियादिसुतास्त्रीणि क्रमाद्वि(त्रि)द्वे(द्व्ये)कभागतः ॥

यस्य त्वेकस्यामेव पुत्रः स सर्वं हरेच्छूद्रा पुत्रवती । यथाऽऽह देवलः—

अ(आ)नुलोभ्येकपुत्रस्तु पितुः सर्वस्वमात्मवेत् ।
निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्यैव तृतीयभाक् ॥
द्वौ सकुलपः(स्यः) सपिण्डो वा स्वधादाता स्वयं हरेत् ॥ इति ।

निषादः पारशवः । श्रेष्ठविषये बृहस्पतिः—

न प्रतिग्रहमूर्धेया क्षत्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥
शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।
स्वजातावाप्नुयात्पर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

जातो हि दास्यां शूद्रेण कामर्तोऽशो(श)हरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्यस्ते(तं) आतरस्त्वर्धमाग्निः(कम्) ॥ इति ।

भार्याविषये विष्णुः—

मातरः पुत्रमागानुसारतो भागहारिणः (प्यः) ॥ इति ।
औरसः पुत्रिकाबीजः श्रेष्ठजः पुत्रिकासुतः ।
पौनर्भवश्च कामीनः सहोदो रु(गु)दसंभवः ॥
दत्तः क्रीतः स्वयंदत्तः कुत्रिमश्चापि विद्वकः ।
यत्र कचोपा(त्पा)दितश्च पुत्राख्यां दश पञ्च च ॥
अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वाभावे परः परः ।

पिण्डदोऽशहरश्चेति प्रयागे(प्रायेण) स्मृतिषु स्थितिः ॥

‘तत्रौरसो धर्मपत्नीजः ‘सवर्णपूर्वशास्त्रविहितायाम्’ इति पूर्वमुक्तः । गौतमः—
पितोत्सुजेत्पुत्रिकामनपत्ये(त्यो)ऽग्निं प्रजापतिः(१) वाप्ताऽस्मदधर्मपत्यमिति संवाचेति ।

बृहस्पतिः—एक एवौरसः पित्र्ये घने स्वामी प्रकीर्तितः ।

तत्पुत्र्या पुत्रिका प्रोक्ता यतन्वास्वपरः(रे) सृताः ॥ इति ।

अत्र मनुः—पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रो न (ऽनु)जायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—अपुत्रेण परस्त्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्ता पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति ।

अयमेक एवोत्पादयितुर्मानसेपस्तु क्षेत्रजः ।

बृहस्पतिः—पौत्रो यः पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरापुत्रो ।

रिक्ते पिण्डाम्बुदाने च समौ संपरिकीर्तितौ ॥ इति ।

कश्यपः—सप्त पौनर्म्याः कन्या वर्जन्याः कुलधर्म्याः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता या च या च पश्चिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूयसवा च या ॥ इति ।

कात्यायनः—स्त्रीं विहाय पतितं वा पुनर्कर्मते पतिम् ।

तस्यां पौनर्म्यो जातो न्यक्तमुत्पादकस्य सः ॥ इति ।

मनुः—पुत्र(पितृ)वेदमनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्ब्रह्मः ।

तं कानीनं वदेन्नास्त्रा वोदुः कन्यासमुद्भवः ॥ इति ।

नारदः—कानीनश्च सहोदश्च गृहायां यश्च जायते ।

तेषां वोदा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः पितुः ॥ इति ।

वसिष्ठः—अप्रप्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तुल्यतः ।

पौत्री मातामहस्तेन नू(द)द्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ इति ।

अनूदायामेव सृतायां मातामहस्यसौ पुत्रः । अन्यथा वोदुः ।

मनुः—या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाता सती पुनः ।

वोदुः स गर्भे(र्भो) भवति सहोद इति बोध्यते ।

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ इति ।

दत्तः पूर्वमेवोक्तः । पैठीनसिः—‘अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रह(भे)
मायेण(आर्वेण) जातास्तेऽसंग(ह)तकुलीना दद्यामुप्यायणा भवन्तीति ।

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरन्वयति ॥

श्रीणीयाद्यस्त्वप्यस्यार्थे मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥

मातापितृविहीनो यस्त्ववतो वा स्यादकारणात् ।

समान(आत्मानं) स्पर्शयेद्यस्य स्वयंदत्तस्तु स स्पृतः ॥ इति ।

सदृशं तु प्रकुर्यात्त(द्यं) शुण्दोषविनिर्जितम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

स(यं) पुत्रं परिगृह्णीदपि(प)र्विद्धः स उच्यते ॥

सर्व एते समातीयाः । ' समातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ' इति याज्ञ-
वल्क्यवचनात् । विष्णुः—

यत्र कथनोत्पादितस्तु द्वादश इति ।

पाद्मवल्क्यः—पिण्डदोऽश्नहरक्षेपां पूर्वाभावे परः परः ॥ इति ।

मनुः—श्रेयसः श्रेयसोऽभावे प्राणीयान् रिक्यमर्हति ॥ इति ।

नारदः—कमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने ।

व्यायसोऽव्यायसो भावे जघन्यस्तद्वाप्नुयात् ॥

देवकः—सर्वे हनौरसस्येते पुत्रा द(दा)यहराः स्मृताः ।

औरसेषु न दुस्त्र्यं ते तेषु ज्येष्ठा (ज्येष्ठ्यं) न तिष्ठति ।

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्ग्रीसाच्छादनसंभृताः ॥ इति ।

मनुः—षष्ठं तु श्रेष्ठभक्त्यांशं प्रदद्यात्पैतृकादमात् ।

औरसो विभजन्दावं पित्र्यं षष्ठममेव वा ॥ इति ।

बृहस्पतिः—श्रेष्ठजात्याः सुतास्त्वन्ये पञ्चषट्सप्तभागिनः ॥ इति ।

हारीतः—विभजिष्यमाणो एकविंशं कानीनाय दद्यादन्तिमं(द्विशं) पौनर्भवा-
वैकोनविंशं दद्यामुष्यायणमायाष्टादशं श्रेष्ठजाय सप्तदशं पुत्रिकागर्भपुत्राभेतरानौरसायेति ।

यसिष्ठः—पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्निति प्रक्रम्य तस्मिन्निवृत्तिगृहीत औरस उत्पद्यते
चतुर्थभागेति । एषमेतेषु श्राद्धेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं ' तेषां कर्मभिः

संबन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्च' इति तद्धर्मवत्त्वाजेष्विति शेषजादीनां समांशहरत्वप्र-
तिषेधपरं वेदितव्यम् । अथाविमर्शयम् । मनुः—

अनुषन्नं पितृद्वयं श्रमेण यदुपाजितम् ।

स्वयमीहितलक्ष्यं तस्मै कामो दातुमर्हति ॥ इति ।

कात्यायनः—न (ना) विद्यानां [तु] वैद्येन देयं विद्याधनात्कथितम् ।

समं विद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥

परमक्तप्रदानेन प्राप्तविद्वा यदाऽन्यतः ।

तथा प्राप्तं तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ इति ।

व्यासः—पितामहपितृभ्यां च दत्तं माता च यजयेत् ।

तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं भवेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—कमादभ्यागतं द्रव्यं दू(ह)तमभ्युदरेत् यः ।

दायादेभ्यो [न] तद्द्याद्विथया लब्धमेव च ॥

येभ्यो (पत्नी) जविति यस्त्रीमिरलंकारो त्वृ(धृ)तो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा मज्ज(भन)मानाः पतन्ति ते ॥

व्यासः—साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुषम् ।

शौर्यादिनाऽऽप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागीनः ॥ इति पुत्रविभागः ।

तदभावे तु मृतस्य यः प्रत्यासन्नः सः पिण्डः स किं दायं लभेतेति वक्ष्यमाणेन
संबन्धः । “ लेपभागश्चतुर्थाद्याः पिण्डदस्तेषां साष्टादशं शेषजायं सप्तदशं पुत्रिकागर्भ-
पुत्रायेतरानोरसायेति । वसिष्ठः—पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्निति प्रकृत्य तस्मिंश्चित्प्रतिगृहीति
चौरस उत्पद्यते चतुर्थभागिति । एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं तेषां
कर्माभिः संबन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्चेति ” ।

लेपभागश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागीनः ।

सप्तमः पिण्डदस्तेषां सापिण्ड्यं सासपौरुषम् ॥ इति । सपिण्डलक्षणम् ।

तेषु यो यः प्रत्यासन्नः स स गृहीयात् । भार्या तु रिक्थमाहिणः सपिण्डा-
रक्षेयुर्न तु दायाद्या(दा) इत्याचार्यस्य पक्षः । श्रूयते हि तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया
अदायादी(दा) इति । मनुरपि—

निसिन्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति श्रुतिः ॥ इति ।

अथ सपिण्डाद्यभावे बृहस्पतिः—

अपु(न्य)त्र आह्वयार्त्तिकतु राजा वर्षपरायणः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेव न्या(दा)यविधिः स्मृतः ॥

अज्ञायं तण्डुलप्रस्थमपराहे तु साधनम् ।

वसनं द्विपणक्रीतं देयमेतन्निमासतः ॥

एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाश(ष)नम् ।

वसनस्याशनस्यैव [तपैव] रश्मिरस्य च ॥

व्ययं व्यपोक्ष्य तच्छिष्टं दायदानं प्रकल्पयेत् ।

भूमावसानिकं श्राद्धं संध्यायां स्नानतत्परा ॥

वसनाशनवासांसि विगणस्य(व्य)[धवे] मृते ॥ इति ।

व्यासः—द्विसाहस्रात्परो दायः स्त्रियै दद्याद्धनस्य तु ।

यत्तद्धर्षा धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात् ॥

पणानां द्वे सहस्रे तु परिमाणाय द्विसाहस्रः । एवं परो दायः स्त्रिया नाधिक इति ।
एतदग्रभूते ज्ञातपथ न रक्षेयुरिति ए(शङ्कायां) पत्नी दुहितरश्चेत्यादि यानि पत्न्या
दायप्राप्तिपराणि तान्व्यप्येवमेव द्रष्टव्यानि । अथ पितरि भ्रातरि च सोदर्ये जीवति
सोदर्यो भ्राता गृहीयादित्येकं । तथा च शङ्कः—अपुत्रस्य स्वयंतस्य आतृगामी द्रव्यं
तदभावे भ्रातापिरौ लभेयातां पत्नी वा व्येष्टा ' इति ।

देवलः—ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन्तहोदराः ।

कुल्या दुहितरो वाऽपि ह्री(भि)यमाणः पिना(ताऽ)पि च ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति त(य)थाक्रमम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेष्वांशं जातस्य च मृतस्य च ॥

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यधनं हरेत् ।

संसृष्टश्चपि च आदद्यात्सोदर्यं नान्यमातृकः ॥ इति ।

सोदर्येऽपि विशेषवचनात्पत्नीदुहितरश्चेत्यत्र आतृग्रहणमपि भिन्नोदरविषयमपि
प्रत्यासात्तिविषयास्थितैवेति वक्ष्यम् । तदभावे भ्राता सोदर्यः । तदभावे तत्पुत्राः । तद-
भावे भिन्नोदराः । तदभावे पितृव्य इत्यादि द्रष्टव्यम् । मात्रादयोऽपि स्त्रियो जीव-
नमार्जं लभेराजिति ॥ १३ ॥

तदभावात्तर्प आचार्याभावेऽन्तेषासी हत्वा
तदर्थेषु धर्मकृत्येषु योपयोजयेत् ॥ १४ ॥

सपिण्डाभाव आचार्यो धर्मं हरेत् । तस्याभावेऽन्तेषासी हरेत् । हत्वा च तदर्थेषु
धर्मकृत्येषु तद्व्यवस्थानादिधूपयोजयेत् । वाशब्दात्स्वयं नोपभूयते ॥ १४ ॥

दुहिता वा ॥ १५ ॥

[दुहिता वा] दायं हरेत् । पुत्राभाव इत्येके । अनन्तरोक्तविषयमित्यन्ये ॥ १५ ॥

सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ १६ ॥

सर्वग्रहणाद्वन्धूनां सगोत्राणां चाप्यभावे ॥ १६ ॥

ज्येष्ठो दायं हरेत् इत्येके ॥ १७ ॥

एके मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायं हरेत् । इतरे तमुपजीविषुः । सोऽपि तान् विमु-
खात् पितेव परिपालयेदिति । तत्रा प्र शौक्यः—सर्वा (व) पूर्वजस्येतराऽन्विमुखात् ।
इति ॥ १७ ॥

देशविशेषे सुवर्णं कृष्णं गावः कृष्णं भौमं ज्ये-

ष्ठस्य ॥ १८ ॥

कविदेशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य भाग इत्याहुः । भूमौ जातं भौमं धान्यं गांवादि ।
कृष्णावसमित्यन्ये ॥ १८ ॥

रथः पितुः परिमाणं च गृहे ॥ १९ ॥

रथः पितुरन्ते (शः) गृहे च यत्परिमाणं द्रुपकरणं पीठादि तदपि ॥ १९ ॥

अलंकारो भार्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ २० ॥

भार्यायास्तु धृतालंकारोऽशो ज्ञातिभ्यः पितृभ्यश्च यत्तद्वत् धनं तथेत्येके
मन्यन्ते ॥ २० ॥

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ २१ ॥

॥ २१ ॥

ज्येष्ठो दायं हत्युक्तं तच्छास्त्रविरुद्धं दर्शयति—

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते ॥ २२ ॥

पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशाद्विशेषश्रवणं तत्र बोध्यम् ॥ २२ ॥

अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निर्वसाययन्ती-

त्येकवच्छ्रूयते ॥ २३ ॥

अथापीति ननु चेत्यर्थः । ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसायार्थं [स्ति पृथक्पुत्रं] न्तीत्ये-
कवच्छ्रूयते यथैक एव ज्येष्ठो दायादस्तदनुसूयमपि श्रूयत इति ॥ २३ ॥

परिहरति—

तथाऽपि नित्यानुवादमभिधमाहुर्न्यायविदो यथा
तस्मादजावपः पशूनां सह चरन्तीति तस्मात्तस्मा-
तकस्य मुखं रेफायतीव तस्माद्वस्तु [अ]
श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमाविति ॥ २४ ॥

तथेति परिहारोपक्रमे । पशूनां मध्येऽजाश्चान्यश्च जातिभेदेऽपि सह चरन्ति । रेफा
शोभा । न तु तद्वत्ये(मे)दोषचारः । तत्पण्डं स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोभते ।
इवशब्दो वाक्यालंकारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्वा[माचार्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारि-
वासात् । यथेतानि वाक्यानि दृष्टभावनमुत्तिष्ठन्ति न किञ्चिद्विदधति । तथा तस्माज्ज्ये-
ष्ठं पुत्रमित्यादिकमपीति न्यायविद आहुः । न च केवलमथमेवानुवादः किं तर्हि ' मनुः
पुत्रेभ्यः ' इत्यप्यनुवाद एव ॥ २४ ॥

सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः ॥ २५ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मादेतावनुवादो न कस्यविद्धिधायकौ तस्मात्ते धर्मयुक्ताः
पुत्राः सर्वे एव ते भागिनः ॥ २५ ॥

यस्त्वचर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयेच्छ्रेष्ठोऽपि तम-
भारं कुर्वीत ॥ २६ ॥ (स्त० ७) ।

यस्तु ज्येष्ठोऽप्यचर्मेण प्रतिपादयति द्रव्याणि विनियुक्ते तावद्विभागेऽपि न दद्यात् ।
ऊर्ध्वं विभागे तु आतरः । अपिशब्दात्किं तु नान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं सूचा-
प्यते ॥ २६ ॥ (स्त० ७) ।

‘ जीवत्पु(त्र)प्रेम्बो दावं विभजेत् ’ इत्यत्र पार्थीका भागो न प्रदर्शितस्तत्र
कारणमाह—

जायापस्थोर्न विभागो विद्यते पाणिग्रहणादि सहस्रं कर्मसु ॥ २७ ॥

कर्मार्थं द्रव्यम् । जायावाश्च न पृथक्कर्मस्वधिकारः । किं तर्हि । सहभावेन । ‘ य-
स्त्वर्वा चर्मेण [रित] ज्यः सोऽनवा सह ’ इति वचनात् । तत्किं पृथग्द्रव्येणेति
॥ २७ ॥

तथा पुण्यक्रियासु(फलेषु) ॥ २८ ॥

पुण्यफलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहस्रमेव । ' दिवि ज्योतिरजरमारभेताम् ' इत्या-
दिभ्यो मन्त्रलिङ्गमेव ॥ २८ ॥

द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ २९ ॥

द्रव्यार्जनेष्वपि सहस्रमेव । तत्पतिरार्जयति जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमावुभावा-
च्च(भयाय)त्ताविति द्रव्यपरिग्रहे सहस्रम् ॥ २९ ॥

एतदेवोपादयति—

न हि भर्तृविषयासे स्त्रियो(स्त्रिया) नैमित्तिके
दाने स्तेयमित्युपदिशन्ति ॥ ३० ॥

हि यस्माद्भर्तृविषयासे सति च्छिन्द्यमाणि दद्यादित्यादिकदाने कृते भार्याया न
स्तेयमित्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव द्रव्यं स्यात्स्यादेव स्तेयम् । नैमित्तिके दाने इति
वचनाद्द्रव्यान्तरे स्तेयं भवत्येव । एतदेव द्रव्ये साधारणेऽपि दम्पत्योर्वैषम्यं यत्प-
तिर्यपेष्टं विनियुक्ते जाया त्वेतावदेवेति । न च पत्युः स्त(स्व)द्रव्यस्य विनियोगः(गे)
जायाया अनुग(म)त्यपेक्षा । स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रोऽप्यसौ गृहे यथा राजा राष्ट्रे ।
अत एव भार्याया न स्तेयशङ्का न भर्तुः ॥ ३० ॥

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ ३१ ॥

उच्येष्टो दामा[द्वः ' इत्या]दिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणकमित्युक्तम् । एतेन
देशकुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलसुतापरिणयनादयोऽप्रमाणं विप-
रीताः प्रमाणमिति । गौतमोऽप्याह—देशकुलधर्माश्चाऽऽद्यैरेव(मांः शास्त्रैरपि)रुद्धाः
प्रमाणमिति ॥ ३१ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः पितुश्चाऽऽसप्तमात्पुरुषा-
द्यावता वा संबन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेषूदकोप-
स्पर्शनं गर्भान्वर्जयित्वा परिसंवत्सरान् ॥ ३२ ॥

मातुर्योनिसंबन्धा मातुलादयः । पितुश्चाऽऽसप्तमात्पुरुषात्संबन्धाः सपिण्डाः । यावता
वा सापिण्ड्यान्तरेण संबन्धो ज्ञायते स्मर्यते तज्जन्म(ना) नाम्ना चामुप्यायमस्मा(स्म)-
स्कूटस्थस्य वंश्यः । एवमेवंनामेति । तथा च मनुः—

सपिण्डता तु (तु) पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकमावस्तु जन्मनाज्ञोर्वेदत (ने) ॥ इति ।

तेषां प्रेतेषु मृतेषुदकोपस्पर्शनं मरणनिमित्तं स्नानं कर्तव्यम् । गर्भान्नालान्परिसं-
स्तरान्बर्जयित्वा । बालेषु मृतेषु स्नानं न कर्तव्यमिति ॥ ३२ ॥

मातापितरावेव तेषु ॥ ३३ ॥

तेषु बालेषु मृतेषु मातापितरावेवोदकोपस्पर्शनं कुर्याताम् ॥ ३३ ॥

हर्तारथ ॥ ३४ ॥

ये च तान्नालान्मृतान्हरन्ति विहरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति ॥ ३४ ॥

भार्यायां परमशुरुषसंस्थायार्थं चाऽऽकालमभोजनम् ॥ ३५ ॥

भार्या पत्नी । परमशुरुष आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्यायां संस्थि-
तायां परमशुरुषां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्शनं किं तर्ह्यपरेष्टुरा तस्मा-
त्काळादभोजनम् ॥ ३५ ॥

आतुरव्यञ्जनानि कुर्वते ॥ ३६ ॥

आतुरत्वं व्यज्यते यैस्तानि कुर्वीरन्भार्यादिमरणे ॥ ३६ ॥

कानि पुरस्तानि—

केशान्प्रकीर्य पांसूनाप्यैकवाससः सकृदवगात्र

तत्संस्थमुदकमुत्तिच्योत्तीर्योपविशन्ति ॥ ३७ ॥

केशान्प्रकीर्य पांसूनावपन्ति । ओष्यैकवाससोऽनुत्तरीयाः । संकृदवगज्ज्य (ज्य)
प्रेतदिवसंस्थमुदकमुर्ध्वमुत्तिच्यामुक्तोत्रात्रायामुष्मै प्रेताय तिष्ठोदकमुपातिष्ठत्वित्युत्तिष्ठेयु-
राचारात् । उदकादुत्तीर्य तीर उपविशन्ति दक्षिणामुखा एव ॥ ३७ ॥

एवं त्रिः ॥ ३८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण त्रिरवमज्यो (ज्यो) उपविशेयुः ॥ ३८ ॥

अप्रतीक्षा ग्राममुपयन्ति यत्तत्र स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ३९ ॥

अप्रतीक्षमाणाः पृष्ठतोऽनिरीक्षमाणां ग्राममुपयन्ति । अनेन बहिरिदं कर्मेत्यन्वयगते ।
यत्तत्र मृतविषये स्त्रियः कर्तव्यमाहुस्तत्कुर्वन्ति । अग्न्युपस्पर्शनं गवालम्भनादि । स्त्रियः
[इति] स्मृतीनां ग्रहणमिति प्रामाणिका व्याचक्षते ॥ ३९ ॥

इतरेषु चैक एतदेवोपदिशन्ति ॥ ४० ॥

आकालमभोजनमित्यादि यदुक्तमेतदितरेषु भार्यादिभ्योऽन्येष्वपि सपिण्डेषु मृतेषु
कर्तव्यमित्येक आचार्या उपदिशन्ति ॥ ४० ॥

एतस्मिन्कालेऽमात्याः केशमभूणि वापयन्ते ॥ ४१ ॥

अमात्याः सपिण्डाः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४१ ॥

न समावृत्ता वापयेरन् ॥ ४२ ॥

पूर्वापवादोऽयम् । अमात्येष्वपि गुरुकुलात्समावृत्ताः ज्ञातक्य न केशादि
वापयेरन् ॥ ४२ ॥

न विहारिण इत्येके ॥ ४३ ॥

विहारिणो बालाः । तेऽपि न ॥ ४३ ॥

अनञ्जनानध्ययनोदन्नःअय्योदकस्पर्शनान्पाकाल-
मनूचानेषु द्वयहं त्रयहं चतुहं द्वादशाहं वा गुरुष्व-
म(न)श्ननं(न)वर्जं संवत्सरं मातापितर्याचार्य इत्ये-
के ॥ ४४ ॥

अत्र व्याख्यानं नृदितं भाति ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणाञ्छुचीन्मन्त्रवतः सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ४५ ॥

एकान्ते विधिप्रतिषेधानुसारिणः शुचयः । तान् । मन्त्रवतोऽधीतवेदान् । श्रौतेषु गार्हो-
स्मार्तेषु च कर्मसु दैवेषु पिण्डेषु मानुषेषु भोजयेत् । ‘ अन्ते ततो ब्राह्मणभोजनम् ’ इति
स्मृत्यन्तरे दर्शनात् ॥ ४५ ॥

देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिशु(श्र)हीतुव
इति दानानि प्रतिपादयेत् ॥ ४६ ॥

सप्तम्यर्थे तसिद्ध । देशः प्रयागादिः । कालः सूर्यग्रहणादिः । शौचं कृच्छ्रादिसमा-
प्तिः । समीचीनः प्रतिग्रहीता ‘ तुल्यगुणेषु [७]योवृद्धः श्रेयान् ’ इत्यादिः । एतेषु
दानानि देयानि प्रतिपादयेद्दद्यादिति ॥ ४६ ॥

यस्याग्नौ न हूयते यस्य चाग्नं न दीयते न
तज्ज्ञोक्तव्यम् ॥ ४७ ॥

यस्यानस्यैकदेशोऽग्नौ न हूयते यस्य चोद्धृतस्याग्नं न दीयते न तज्ज्ञोक्तव्यम् ॥ ४७ ॥

न सारलवणहोमो विधत्ते ॥ ४८ ॥

यज्ञस्यमाणमक्षं पश्यतो लालोत्पद्यते तत्सारं सुष(धा)स्त्रिकुचादि । सारलवण-
संज्ञं न तज्ज्ञोक्तव्यम् ॥ ४८ ॥

तथाऽयं संसृष्टस्य ॥ ४९ ॥

प(अव)रात्रमित्यापस्तम्बः । अयं कुलथात्रम् । तस्संसृष्टस्यास्य होमो न विद्यते ॥ ४९ ॥

अथ यत्सर्वविधमेव भोज्यमुपस्थितं तस्य कथं भोजनं तत्राऽऽह—

अहविष्यस्य होम उदीचीनं [उष्णं] मरमापोऽह तस्मि-

ज्जुहुयादुत्तमदुतं चाग्री भवति ॥ ५० ॥

ओपासनात्पचनाद्वाऽग्रे उदीचीनं मरमापोऽहोष्णं तस्मिन्भस्मनि जुहुयाद्वैश्वदेवहोमोक्त-
मन्त्रकम इति ॥ ५० ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टार्थे—

न स्त्री जुहुयात् ॥ ५१ ॥

नामुपेतः ॥ ५२ ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥

आऽअप्राशनाद्गर्भा नामधत्ता भवन्ति ॥ ५३ ॥

अप्राशनात्प्राक् गर्भा बाला अप्रयता न भवन्ति रजस्वलादिस्पर्शोऽपि । गौतम-
स्ववर्णां मार्जनमिच्छति । यथाऽऽह—अपां मार्जनं(न)प्रभावनावोक्षणम्य इति ॥ ५३ ॥

आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ ५४ ॥

यावत्संवत्सरो न पूर्येत तावन्नाप्रयता गर्भा इत्येके मन्यन्ते ॥ ५४ ॥

यावता वा दिशो न प्रजानीयुः ॥ ५५ ॥

यावद्दिग्भागज्ञानं नास्ति तावन्नाप्रयता भवन्ति ॥ ५५ ॥

ओपनयनादित्येके ॥ ५६ ॥

उपनयनादर्वाक् नाप्रयता इत्यपरे मन्यन्ते ॥ ५६ ॥

तत्रोपपत्तिः—

अथ अधिकारः शास्त्रैर्भवतीति ॥ ५७ ॥

यस्मादत्रोपनयने विधिनिषेधशास्त्रैरधिकारो भवति । इतिकरणं हेतौ ॥ ५७ ॥

सा निष्ठा ॥ ५८ ॥

उपनयनमपि परामृशतः स्वशब्दस्य निष्ठाशब्दसामानाधिकरण्यात्कीलिकता । सा
निष्ठा तदुपनयनमवसानमनधिकारस्येति ॥ ५८ ॥

स्मृतिश्च ॥ ५९ ॥ (ख० ८) ॥

इति सत्त्वावादहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

सप्तविंशमश्वे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि भवति—प्रागुपनयनात्कामचारवादमक्षइति ॥५९॥(ख० ८)॥

इति सत्त्वावादहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशमश्वे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ अष्टमः पटलः ।

भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो माता-
पित्रोर्बुभूषा(र्वा)त्यमे(मै)षज्यमिच्छतश्चाहृतश्च
नियमाविच्छोपे ॥ १ ॥

भिक्षणं व्यसनम् । तत्राऽऽचार्यो निमित्तम् । बुभूषा(र्वा) पोषणेच्छा । स्वस्य व्याख्या-
दिप्रतीकारमिच्छतः । अर्हतो विद्यावतोऽग्निहोत्रादौ नित्यमे योग्यस्यार्थाभाव-
स्तच्छोपः ॥ १ ॥

तत्र गुणान्समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥ २ ॥

तत्रैवंभूते भिक्षणे याचमानानां श्रुतविज्ञादिकान्गुणान्समीक्ष्य शक्यनुरूपमवश्यं
देयम् । अदानेन प्रत्यवायात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरमस्याह—‘ गुर्वर्थनिवेशौषधाय
घृतं क्षीणं यक्ष्यमाणायनाध्वसंयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागो बहिर्वेदिभिक्षमाणेषु कृता-
जमितरेषु ’ इति । वैश्वजितो विश्वजिद्यागस्य कर्ता सर्वस्वदक्षिणः ॥ २ ॥

इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तं न तदा-
द्विषेत ॥ ३ ॥

इन्द्रियद्वाराऽऽत्मनः प्रीतिरिन्द्रियप्रीतिः । तामर्थयमानो यो भिक्षेत स्ववचन्दनादि
तन्मूल्यं वा । तस्य तद्विज्ञानं नियमेन दानस्य निमित्तं न भवति । तस्मात् तदाद्वि-
षेत । अन्नदानेऽपि न प्रत्यवायः । अन्नप्राप्त्यभावात् । विवाहो द्वि[ती]थो न निमि-
त्तम् । तस्यां प्रथमायां धर्मप्र[जा]ह(सं)पत्त्यायाम् । तदर्थमिदं वचनम् ॥ ३ ॥

स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं
दानं प्रतिग्रहणं दायार्थं क्षिप्रोच्छः ॥ ४ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानं (न) इत्युक्तम् । ते स्वधर्मा उच्यन्ते । पुत्रादिभ्यो
क्षीयत इति दायः । तमादत्त इति दायादः । तस्य भावो दायाद्यं दायस्वीकारः ।
सेवादिषु पतितानि मज्जरीभूतानि ततश्च्युतानि वा घ(घा)न्यानि श्लिषाब्दार्थः ।
तेषामुल्लङ्घनमङ्गुलीभिर्नखैर्वाऽऽदानं शिलोच्छ्रः । एतान्यप्यध्ययनादीन्यष्टौ ब्राह्मणस्य
स्वकर्म । तेषु यज्ञदानाध्ययनानि त्रिणि द्विजातिसमानकर्तव्यानि नियम्यन्ते । इतरा-
ण्या(ण्य)र्थितया द्रव्यार्जनं (ने) प्रवृत्तस्योपायान्तरनिवृत्त्यर्थान्मुपदिश्यन्ते । अध्या-
यनादिभिरेव द्रव्यभार्जयेन चौर्यादिभिरिति ॥ ४ ॥

अन्यत्रापरिगृहीतम् ॥ ५ ॥

यत्राप्यन्यत्केनाप्यपरिगृहीतमारण्यं मूलफलादि तेनापि जीवेदिति प्रकरणाद्ब्रूम्यते ।
एतेन विधिव्याख्यातः ॥ ५ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनमतिग्रहणानी-
ति परिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥ ६ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्य स्वकर्म, अध्यापनादीनि त्रीणि वर्जयित्वा दण्डलक्षययुद्धं
वाधिकम् ॥ ६ ॥

क्षत्रियवद्वैश्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कुविगोरस(स्य)-
वणिज्याधिकम् ॥ ७ ॥

गवां रक्ष्यं गोरक्ष्यम् । भावे ण्यत् । वणिजो भावो वणिज्या कयविकयव्यवहारः ।
कुसीदं [च] । 'वृत्तवणिग्भ्यां च' इति गः ॥ ७ ॥

ना[न]नूचानमृत्विजं वृणीते न पण्यमानम् ॥ ८ ॥

साङ्गस्य वेदस्याध्येता प्रवक्ता चानूचानः । ए(अ)तादृशमृत्विजं न वृणीते । नाप्ये-
तावदेयमिति परिभाषा भाव(रिभाव)माणम् ॥ ८ ॥

अथाज्योऽनधीयानः ॥ ९ ॥

अनधीतवेदं न याजयेत् । तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशक्ति वाचयन् ॥ ९ ॥

क्षत्रियस्य युद्धं स्वकर्मैत्युक्तं तत्कथं कर्तव्यमित्याह—

युद्धे तथोगा यथोपायमुपदिशन्ति तथा मति
पत्तव्यम् ॥ १० ॥

युद्धविषये तथा तथा प्रतिपत्तव्यं यथा तथोगा इत्युपायमुपदिशन्ति । तस्मिन् युद्धक-
र्मेणि युद्धशास्त्रे येषां येषामभियोगाः ॥ १० ॥

न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिपराश्र(का)वृत्तानामार्या
वर्धं परिचक्षते ॥ ११ ॥

न्यस्तायुधस्त्यक्तायुधः । प्रकीर्णकेशः केशानपि नियन्तुमशमः । प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः ।
पराश्रकृतः पराश्रमुक्तः । सर्व एते हीनाः । एतेषां युद्धे वधमार्याः स(सं)गृह्यते(न्ते) ।
परिणानादन्येषां वधे न दोषः । तथा च गौतमः—‘न दोषो हिंसायामाहवे’ इति ।
न्यस्तायुधः प्रकीर्णकेश इति केचित्पठन्ति सोऽप्यपाठः ॥ ११ ॥

शास्त्रैरधिगतानामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां
शास्ता निर्वेषमुपदिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥ १२ ॥

यथाशास्त्रं गर्भोधानादिभिः संस्कारैः संस्कृताः शास्त्रैरधिगता अधिकृतास्तेषामिन्द्रि-
यदौर्बल्यादजितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां स्वकर्मतश्च्युतानां निषिद्धेषु च प्रवृत्तानां
शास्ता शासिताऽऽचार्यादिनिर्वेषं प्रायश्चित्तमुपदिशेत् । यथाकर्म कर्मानुरूपम् । यथोक्तं
वर्मशास्त्रेषु ॥ १२ ॥

सस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तरेन् राजानं गमयेत् ॥ १३ ॥

सस्य चेच्छास्त्रं शासनमतिप्रवर्तरेज्जनि(ति)वर्तरेन्(ज) तत्र तिष्ठेयुः । स राजानं गम-
येत् । एवमस्मी करोतीति ॥ १३ ॥

राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ॥ १४ ॥

स राजा धर्मशास्त्रेषु चार्थशास्त्रेषु च कुशले पुरोहितं गमयेत् । विनीयतामसा-
विति ॥ १४ ॥

स ब्राह्मणमभियच्छेत् ॥ १५ ॥

स पुरोहितो ब्राह्मणाश्वेदतिक्रमकारिणस्ताम्रियच्छेत् । अनुसूतेषु प्रायश्चित्तेषु नियु-
ज्यात् ॥ १५ ॥

अथ यदि तत्र ते न तिष्ठेयुस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोषयेत् ॥ १६ ॥

नियमेस्ततस्तान्बन्धनोपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरूपम् । वधदास्य-
वर्जम् । वधस्ताडनादिः । वधं दास्यं च वर्जयित्वा । सर्वमन्यद्वन्वनादिकं बलानुरूपं
करयेत् । यावत्से मन्वेरंधरेम प्रायश्चित्तम् ॥ १६ ॥

एवं ब्राह्मणविषयमुक्तमितरेष्वह

इतरेषां वर्णानामापाणवियोगात् समवेक्ष्य तेषां
कर्माणि दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ १७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां राजा पुरोहितेनोक्तं दण्डं स्वयमेव प्रतिपद्येत । तेषां कर्माणि समवेक्ष्य तदनुरूपमाप्राणवियोगात् । अभिविधावाकारः ॥ १७ ॥

न संदेहे दण्डं कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपराधसंदेहे राजा दण्डं न कुर्यात् ॥ १८ ॥

किं—

सुविचितं कृत्वा दण्डं देवमश्रेभ्यो दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ १९ ॥

आ देवमश्रेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभिः शपथान्तैः सुविचितं यथा मयति तथा विचार्य निरूप्य राजा दण्डाय प्रतिपद्येतोपक्रमेत् ॥ १९ ॥

एवं कुर्वतः फलमाह—

एवं वर्तमानो राजोभौ लोकावभिजयति ॥ २० ॥

एवं पूर्वोक्तेन धर्मेण वर्तमानः । अत्र मनुः—

अदण्डचान्दण्डयन् राजा दण्डचाञ्छेवाप्यदण्डयन् ।

अयश्चो महदाप्नोति प्रेत्य स्वर्गात्प्रहीयते ॥ इति ॥ २० ॥

गच्छतां प्रतिगच्छतां मृदि(१) पपि च समवाये केन कस्मै पन्था देय इत्याह—

राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य ॥ २१ ॥

राजा आविषिक्तः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न मयति तदा तस्य पन्था दातव्यः । साक्षियैरप्यनामिषिक्तैः । एतदर्थमेवेदं वचनम् । अन्यत्र वर्णव्यावसो वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥ २१ ॥

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ २२ ॥

आपदि शिष्यभूतमब्राह्मणविषयमिदम् । शिष्यभूतेन ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राज्ञः पन्था देय इति ॥ २२ ॥

यानस्यान्धस्य भाराभिनिहितस्याऽऽतुरस्य स्त्रिया
इति सर्वैर्दातव्यः ॥ २३ ॥

इतिशब्दात्स्थविरबालकृशादिभ्यश्च ॥ २३ ॥

अशिष्टपतितमत्तोन्पत्तानां [मात्म] स्वस्त्ययनार्थेन
दातव्यः ॥ २४ ॥ (ख० ९) ।

अशिष्टो मूर्खः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां सर्वेषां जातीयैस्तृष्टैरपकृष्टैर्वर्णैश्च दातव्यः । आत्मस्वस्त्ययनमात्मप्राणम् । तेन प्रयोजनेन तदर्थं न त्वदृष्टार्थमित्यर्थः । अत्र कौण्डिन्येन देशस्य पथः प्रमाणमुक्तम्—‘ पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्तिपथः । द्वौ क्षुद्रपथमनुष्याणाम् ’ इति ॥ २४ ॥ (ख० ९) ।

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते
जातिपरिवृत्तौ ॥ २५ ॥

धर्मचर्यया स्वधर्मानुष्ठानेन जघन्यो वर्णः शूद्रादिः पूर्वं पूर्वं वैश्यादिमापद्यते प्राप्नोति । अन्मपरिवर्त्तनेन शूद्रो वैश्यो जायते । तत्रापि स्वधर्मनिष्ठः क्षत्रियो जायते । तत्रापि स्वधर्मपरो ब्राह्मण इति । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

अधर्मचर्यया पूर्वं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ २६ ॥

पूर्वेण गतम् । महापातकव्यतिरिक्ताधर्मानुष्ठानविषयमेतत् । महापातकेषु ‘ स्तेनोऽभिशस्तः ’ इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेरुक्तत्वात् ॥ २६ ॥

धर्मप्रज्ञासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत ॥ २७ ॥

श्रौतेषु गार्होषु रमातेषु कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसंपत्तिः । प्रज्ञासंपत्तिः पुत्रवत्त्वम् । एवंभूते दारे सति नान्याम् । दार इति प्रकृतम् । अन्यामिति श्रीलिङ्गो निर्देशः । तत्रार्थादमार्यामिति गम्यते । नान्यां मार्यां कुर्वीत नोद्धेत् ॥ २७ ॥

अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात् ॥ २८ ॥

धर्मप्रज्ञयोरन्यतराभावे कार्योद्वाह्या । तत्रापि प्रागग्न्याधेयान्नोर्ध्वमाधानात् । एतदर्थमेवेदं वचनम् । उभयसंपत्तौ [न] कार्येत्युक्तेऽन्यतराभावे कार्येत्यस्यांशस्य प्राप्तत्वात् । यदा चान्यतराभावेऽपि कार्या तदा का शङ्कोभयाभावे ॥ २८ ॥

कार्या प्रागग्न्याधेयादित्यत्र हेतुः—

आधाने सती कर्मभिः संबध्यते येषामेतद-

ङ्गम् ॥ २९ ॥

आधाने सती विद्यमानकर्मभिः संपद्यतेऽधिक्रियते । कैः । येषामाशिहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमुपकारकं तैः । आधानेऽत्र ‘ दारे सति ’ इति वचनात् । मृते तस्मिन्प्रागूर्ध्वं चाऽऽधानात्सत्यामपि पुत्रसंपत्तौ धर्मसंपत्त्यर्थं दारग्रहणं कर्तव्यमेव । तथा च मनुः—

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाऽग्नीनन्त्यकर्मणि ।
पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—आहरेद्विधिवद्द्वारानग्नीध्रिवाविश्वम्बयन् ॥ इति ।

वाचनिकेनैव [च] कारार्थेन युक्तः क्रमः । तेनैव तं न (तत्र) चोदनीयम् ।
यजमानः पूर्वमेवान्वारम्भणीय]यासंस्कृतो न तस्यायं संस्कारः पुनरापादायितुं शक्यः ।
भार्या च पूर्वमेव संस्कृता न तस्यां (स्या) दर्शपूर्णमासादिवधिकारः । ■ कथं
तथा तैर्यष्टुमर्हतीत्यन्वारम्भणीयान्यश्च संस्कारो यदि संयोगवदुभयनिष्ठस्तदा भार्या-
विनाशे नश्यतीति पुरुषस्यापि पुनः संस्कारो न लोपयः । यान(न्य)न्वारम्भणीयाना-
(म)पेक्षते(न्ते) स्य(स्मा)र्ताणि गार्क्षीणि तैरधिकारस्तस्या अप्यविरुद्धः ।

ननु च प्रागप्यन्याधानात्कर्मभिः संबध्यते गार्क्षीस्तस्मा (ह्यैः स्मा) तैश्च तत्कि-
मुच्यते, आधाने हि सती कर्मभिः संबध्यत इति । सत्यम् । तस्मादेव हेतुनिर्देशा-
दवसीयते प्रागाधानात्सत्त्वामपि धर्मसंपत्तौ प्रजासंपत्तौ च रागान्वस्य कंदाचिद्धार-
प्रहणे नातीव दोष इति । अथ यस्याऽऽहिताग्नेर्भार्या सत्येव कर्मसु श्रद्धाना शक्ता
वा न भवति पुत्राश्च मृता अनुत्पन्ना वा तस्य कथम् । परेषां युक्तो धर्मप्रजासंपन्न इति
कर्मभिः संबध्यत इति च तदा कर्तव्यो विवाहः । भारद्वाजसूत्रस्याप्ययमेव विषयः ।
अथ यथाहिताग्निरक्रियां कुर्वति यदग्नीनो त्यजेयुर्लौकिकाः संपद्येरन्तस्य पुनरग्न्याधेयं
कुर्वीतेत्याश्मरश्चः । पुनराधेयमित्यालेखनः । पुनराधानमेव कुर्यादित्यौद्धत्योमिरि-
ति ॥ २९ ॥

सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ ३० ॥

कन्यागोत्रमेव गोत्रमस्य तस्मै कन्या न देया । [यथा] हारीताय हारीती वात्स्या-
यनाय वात्स्यायनीत्यादि ॥ ३० ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः ॥ ३१ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धः ये कन्याया मातुलादयः । चकारात्परेऽप्येवं (पितुरप्येवम्) ।
तेभ्यो न देया कन्या । अत्र मनुः—

असपिण्डा च या मातुःसगोत्रा च या पिदुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

ज्ञात्वा समुद्रहेत्कन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।

यवीयसीं भ्रातृमतींसगोत्रां प्रयत्नतः ॥

मातुः सगोत्रामप्येके नेच्छन्त्युद्धाहकर्मणि ।

जन्मनासोरविज्ञाने उद्वेहदविशङ्कितः ॥

मातुः सपिण्डा यस्मेन वर्जनीया द्विजातिभिः ॥ इति ।

गौतमः—असमानप्रवरेर्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यः । बसिष्ठः—
ग्रहस्थो विनीतकोधहर्षो गुण्णोऽनुज्ञातः क्रात्वाऽसमानार्थेयामसूष्टमैधुनामव[र]वयसी
सदृशी भार्या विन्देत पञ्चमी मातृबन्धुभ्यः सप्तमी पितृबन्धुभ्यः इति । हारीतः—
षि(क्षि)त्री कुट्टु(स्यु)दरी यक्षमामह्य (यान्य)रूपायुरनार्षेयब्रह्मसमानार्थेयामित्येतानि,
अपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुरूपाः प्रजा भवन्तीत्यादितः
षं(ष)डमज्ञा(याक्षी)यस्वादनार्षेयमवेदत्वाद्ब्राह्ममेककुलत्वात्समानार्थेयमिति । तस्मात्सप्त
पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतो नञ्जिकामश्रेष्ठां आतृमती भार्या विन्देत । पैठीनसिः—
असमानार्थेयां [कन्यां वरयेत्] । पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृत इति । त्रीन्मातृतः पञ्च
पितृतो वा । याज्ञवल्क्यः—

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वेहत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसमानार्थगोत्रजाम् ॥

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥

विष्णुः—असगोत्रायमसमानवप्रशं विन्देत मातृतः पञ्चमात्पितृतः सप्तमात् ।

नारदः—स(आ)सप्तमात्पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।

अविवाह्याः सगोत्राः स्युः समानप्रवरास्तथा ॥

छातातपः—परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरामथ ।

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विशोधनम् ॥

मातुलस्य सुतामूढा(द्वा) मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव द्विअध्वान्द्रायणं चरेत् ॥

मनुः—पैतृष्वसेर्यां भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव तु ।

मातुश्च आतृसंबन्वां(तुस्तनयां) गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतास्त्रिय(स्त्रिस्त्रि)स्तु भार्योर्ध्वं नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।

द्वितीये(ज्ञातिस्त्वे)नानुपेयास्ताः पतन्ति(तिं) स्वयंधन(ब्रुपयज्ञधः) ॥

सगोत्रां वेदुपयच्छेदभत्या मातृवदेतां निभृयात् । सगोत्रां च गत्वा चान्द्रायण-
मुपदिशेत् । अतः परिनिष्ठिते(ते) चाक्राष्टणीं त्यजेत् । मातृवद्भगिनीवद्धर्मे न दुष्यति
काश्यप (१) इति विज्ञायते । अथ संपातेऽविवाहः । तस्यायं (१) वर्जयेत् । नोपा-
धनस्य तु प्रमाणं हि कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा इति च विज्ञायते ।

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रचुतान्यर्बुदानी च ।

एतेन च (ऊनपञ्चाश)देवेषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते ।

तावत्समानयोगवत्त्वमन्यथाङ्गिरसां भृगोः ॥ इति ।

सुमन्त्रः— पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तद्भ्रातरो मातुलाः । तत्सुता मातुलसुताः ।

तस्मात्ता नोपगन्तव्या इति ॥ ३१ ॥

कन्यादानप्रसङ्गाद्विवाहेदमाह—

बन्धुहीनभृतारोग्याणि बुद्ध्वा प्रभां सहस्वक-

र्मभ्यः प्रतिपादयेद्ब्राह्मो विवाहे शक्तिविषयेषालं-

कृत्य दद्यात् ॥ ३२ ॥

आश्रयाः सुष्टो ब्राह्मः । तस्मिन्विवाहे वरस्य बन्धवादीन्बुद्ध्वा परीक्ष्य प्रभां दुहितरं सहस्वकर्मभ्यः सहकर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यः तानि कर्तुं प्रतिपादयेत् । शक्तिविषयेण विभक्तिविषयेण । विभक्तिप्ररूपकोऽयं निपातः । यथाशक्ति तस्यार्थे द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलंकृत्य दद्यादित्येष ब्राह्मो विवाहः । प्रजासहस्वकर्मभ्य इति पाठे प्रजार्थं सहस्वकर्मार्थं चेति ॥ ३२ ॥

आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावो देयौ ॥ ३३ ॥

ऋषिमिर्हृष्टविवाहे मिथुनौ गावो देयौ । स्त्रीगवी पुंगवश्च दुहितृमते मिथुनौ देयौ । एष आर्षो विवाहः ॥ ३३ ॥

दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ ३४ ॥

देवैर्हृष्टविवाहे यज्ञतन्त्रे वित्तत ऋत्विजे कर्मकुर्वते कन्यां दद्यात् । एष दैवो विवाहः ॥ ३४ ॥

मित्रः कामात्सांवर्तते स गान्धर्वः ॥ ३५ ॥

यत्र कन्यापतौ मिथो रहसि कामाद्वाग्यत्परस्परं सांवर्तते मिथुनी भवतः स गान्धर्वो विवाहः । सभो दीर्घः पूर्ववत् । पुं (अ) स संयोगादुत्तरकालं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः ॥ ३५ ॥

यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वा बहेरन्त आसुरः ॥ ३६ ॥

यत्र विवाहे कन्यावते यथाशक्ति द्रव्यरूपेण दत्त्वा बहेरन्तकन्यां स आसुरो विवाहः ।

‘ वित्तेनाऽऽनतिः [स्त्री] मना (ता) मासुरः ’ इति गौतमः । कन्यायै गृहक्षेत्रादिदामेन विवाहो नाऽऽसुरः ॥ ३६ ॥

दुहितृमतः प्रोथयित्वा वहेरन्त राक्षसः ॥ ३७ ॥

प्रमथ्य यत्र वहेरन्त राक्षसो विवाहः । ‘ हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदती रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षसः ’ इत्याश्रयायनः । अत्रापि विवाहसंस्कारः । द्वौ चापरौ विवाहौ शास्त्रान्तरेषूक्तौ । तत्राऽऽधनायनः— सह धर्मं वरत इ (भि) ति प्राजापत्यः । सुप्तानां सुप्तां प्रमत्तानां (प्रमत्तां) वाऽऽहरेत्स पेशाचः ’ इति । तानिह पृथक्नोक्तौ । ब्राह्मराक्षसयोरन्तर्भावात् ॥ ३७ ॥

तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः ॥ ३८ ॥

तेषां विवाहानां मध्य आद्यास्तयो ब्रह्मर्षदेवाः प्रशस्ताः । तत्रापि विशेषमाह—
स्तम्भः—पूर्वः पूर्वोऽतिशयेन प्रशस्त इति ॥ ३८ ॥

यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ताः प्रजा भवन्ति ॥ ३९ ॥

प्रशस्ते विवाहे जाताः प्रजाः प्रशस्ता भवन्ति । निन्दिते निन्दिताः । अत्र मनुः—

अ (त्रा) षादिषु विवाहेषु चतुर्विंशत्पूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पार्थास्तमोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेषु च जायन्ते नृशंसानृतवादिनः ।

तनया दुर्विवाहेषु ब्रह्मवर्चजुगुप्सिताः ॥ इति ।

प्राजापत्येन सह ब्राह्मणाश्चत्वारः [ब्राह्मणस्य] । गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रियस्य । आसुरस्तु वैश्यशूद्रयोः । पेशाचो न कस्यचिदिति ॥ ३९ ॥

उत्पादयितुरपि कलमाह—

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणामृतं सुतेऽयं पुत्रस्य

पौत्रेण ग्रामोति ब्रध्नस्य विष्टपं दौहित्रस्तत्पति

मुञ्चति यत्प्राप्तं महद्भयम् ॥ ४० ॥

लोकान्प्रादीक्षीन् । अमृतं महर्लोकः । ब्रध्नस्य विष्टपं जनलोकादि । सांसारिकं महद्भयं यत्तदुद्दिष्टपुत्रो नाशयति । स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥

४ पटलेः] महादेवदीक्षितचिरचितोऽब्जल्लोकाख्यासमेतम् ।

१८३

ब्राह्मदेवास्त्वाधिकारिणः पाणिमूर्दं ब्राह्मणेन नामोक्षि-
तमभितिष्ठते ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणस्य पाणि[ना स]मूढ,मुपलिप्तं संमूढं वा भ्रदेशमप्रोक्षितं नाभितिष्ठेत् ।
प्रोक्ष्यैवाभितिष्ठते(छेत्) ॥ ४१ ॥

अग्निं ब्राह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ४२ ॥

अग्नेर्ब्राह्मणस्य च मध्ये न गच्छेत् ॥ ४२ ॥

अनुज्ञाप्य वाऽतिक्रामेत् ॥ ४३ ॥

स्पष्टम् ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणांश्च न ॥ ४४ ॥

आग्निमध्ये नातिक्रामेत् । अग्नेर्ब्राह्मणस्य मध्य इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अग्निमप्यत्र न युगपद्धारयेत् ॥ ४५ ॥

अग्निमुदकं च न युगपद्धारयेत् ॥ ४६ ॥

अग्निनाऽसंनिवापं च वर्जयेत् ॥ ४६ ॥

पृथगवस्थितानामग्निनामेकत्र समावर्णनं न कुर्यात् । अग्नावग्निं न क्षिपेदि-
त्यन्ये ॥ ४६ ॥

अवधनात् ॥ ४७ ॥

विना वचनम् । वचने सति तु कुर्यात् ॥ ४७ ॥

प्रतिमुखमग्निमाह्वयमाणं नाप्रतिष्ठितं मूढौ प्रद-
क्षिणी कुर्यात् ॥ ४८ ॥

यदास्व(ऽस्य) गच्छतः प्रतिमुखमग्निमाह्वयते तदा न ते प्रदक्षिणी कुर्यात् ।
स चेद्भूमी प्रतिष्ठितो न भवति । प्रतिष्ठिते त्वज्ञौ प्रदक्षिणी कुर्यात् ॥ ४८ ॥

पृष्ठतश्चाऽऽस्यनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥ ४९ ॥

स्वे पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न संश्लेषयेत् । न नक्षीयात्स्वयम् ॥ ४९ ॥

सूर्याभ्युदितोऽहनि नाश्रीयाद्वाग्यतोऽह-
स्तिष्ठेत् ॥ ५० ॥

सूर्योदयकाले सुप्तस्तत्र दिक् नाभीयात् । वाचंयमो दिवा च स्थात् । रात्रावेवा-
श्रीयादित्यर्थः ।

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च यथाक्रमम् । इत्यमरः ॥ ५० ॥

सूर्याभिनिर्मुक्तो नाश्रन्वाग्यत आसीत् श्वेभूत

उदकमुपस्पृश्य वाचं विमृजेत् ॥ ५१ ॥

सूर्याभिनिर्मुक्तो नाश्रन्, अभुञ्जानस्तृष्णीभूतो रात्रिं सर्वामासीत् । अथापरेद्युः
प्रातः स्नात्वा वाचं विमृजेत् । अयमस्य निर्वेषः ॥ ५१ ॥

आ तमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ ५२ ॥

यावदङ्गानां स्नानिर्भवति तावत्प्राणमायच्छेत्प्राणवायुमाकृष्य धारयेत् । प्राणायामं
कुर्यादित्येके मन्यन्ते । शक्यप(क्षये)क्षो विकल्पः । अत्र मनुः—

संध्याकृतिकां समणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदावतप्राणः [प्राणायामः] स उच्यते ॥ इति ।

एवमावर्तयेद्व्याघ्रदुःखानिः ॥ ५२ ॥

स्वप्ने वा पापकं दृष्ट्वा ॥ ५३ ॥

पापकः स्वप्नो दुःस्वप्नः । मर्कटास्कन्कादिः । तं दृष्ट्वा ॥ ५३ ॥

अर्थं वा सिसाधयिष्यन् ॥ ५४ ॥

अर्थः प्रयोजनम् । तं दृष्टमदृष्टं च वा साधयितुमिच्छन् ॥ ५४ ॥

नियमातिक्रमे चान्यस्मिन् ॥ ५५ ॥

नियमानामुदङ्मुखो मूर्धं कुर्यादित्येवमादीनां व्यातिक्रमे चाऽऽ तमितोः प्राणमायच्छे-
दिति सर्वशेषः ॥ ५५ ॥

दोषफलसंज्ञाये न तत्कर्तव्यम् ॥ ५६ ॥

यस्मिन्कर्मेणि कृते पक्षे दोषफलं संगृह्यते न तत्कुर्यात् । यथाऽसहाये देश एका-
किनो गमनमिति ॥ ५६ ॥

एषमध्यायानध्यायसंज्ञाये ॥ ५७ ॥

इत्युपसमस्तमध्यपेक्षते । अध्यायोऽनध्याय इति संज्ञाये न तत्कर्तव्यमिति । संधा-
वन(नु)स्तनितमित्याद्युदाहरणम् । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ॥ ५७ ॥

न सञ्ज्ञये प्रत्यक्षवद्ब्रूयात् ॥ ५८ ॥

संशये(यि)तमर्थमात्मनोऽज्ञानपरिहाराय प्रत्यक्षवशिक्षितवज् ब्रूयात् ॥ ५८ ॥

अभिनिष्पुक्ताभ्युदितकुनस्त्री(स्त्रि)या(इया)वदग्र(ग्रे)दि-
विषुदिविषुपतिपर्याहितपरष्टिपरिवेत्तुपरिवित्तु(त्ति)परि-
विविदानेषु चोत्तरोच्चरास्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरी-
यान् ॥ ५९ ॥

आदितौ(तो) द्वौ गतौ । कुनस्त्री कृष्णनखः । इयावा दन्ता यस्य इयावदन् विवर्णदन्तः ।
'विधाया इयावारोकाम्याम्' इति दन्नादेशः । तस्यान्तलोपश्छान्दसः । ज्येष्ठायाम-
रू(नू)ढायां पूर्वं [कर्नीय]स्या चोढा, अग्र(ग्रे)दिविषुः । पश्चादितरस्या चोढा दिविषू-
पतिः । ज्येष्ठेऽकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता ज्येष्ठः पर्याहितः । ज्येष्ठेऽकृतसो-
मयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः पर्याष्टा(ष्टा) । ज्येष्ठः परीष्टः । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः
कनिष्ठः परिवेत्तोति प्रसिद्धः । ज्येष्ठः परिवित्तिः । ज्येष्ठभार्यायामुपग(य)च्छमानः
परिवित्तरः । यस्मिन्नगृहीतमागे वा कनिष्ठे(ष्ठो) भागं गृह्णाति स ज्येष्ठः परिविविदान
चकारो विदानपर्याधातृप्रभृतीनां समुच्चयार्थः । एतेष्वभिनिष्पुक्तादिषु योऽयमु(उ)त्तरस्तर्हि-
स्तर्हिमन् द्वादशमासादिमास्यादि(सादि)शुचिकरनिर्वेषो यः पूर्वमुक्तस्तत्र गरीयान्गरी-
यान्भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र लघीयान् अभिनिष्पुक्ताभ्युदितयोरनन्तरोक्तं प्रायश्चित्तद्वयमपि
विकल्पेन भवति ॥ ५९ ॥

तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ ६० ॥ (ख० १०) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्चैतस्मिन्ने(धर्मसूत्रापरपर्याये) सप्तविंशप्रश्ने
चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

यस्मिन्कौनरूपादिके लिङ्गे यस्यायश्चित्तमुक्तं तच्चरित्वा तत्कौनरूपादिकं लिङ्गमुद्धरे-
दित्येके मन्वन्ते । अन्यत्र दाराशिम्य इति स्मृत्यन्तरम् ॥ ६० ॥ (ख० १०) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः पटलः ।

सह देवमनुष्या अस्मिँल्लोके प(पु)रा बभूवुरथ
 देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुर्हीयन्त मनुष्यास्तेषां
 कर्माणि तथाऽऽरभन्ते सह देवैर्ब्रह्मणा चामुष्मि-
 ण्लोके भवन्त्यथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच ॥ १ ॥

तत्र श्राद्धविधित्समानस्य प्ररोचनार्थमयमर्थवादः—पुरा किल देवाश्च मनुष्याश्चामु-
 ष्मिन्नेव लोके परा (सह) बभूवुः । अथ तत्(त)सह सा(मा)[व]मसहमाना देवाः कर्मभिः
 श्रौतैर्गाव्यैः स्मार्तैश्च यथावदनुष्ठितैर्दिवं जग्मुः । मनुष्यास्तु तथा कर्तुमसमर्था अहीयन्त
 हीना अभवन् । इहैव लोके स्थिताः । एवं कर्मणां सामर्थ्यम् । अत इदानीमपि तेषां मनु-
 ष्याणां मध्ये ये तथा कर्माण्यारभन्ते कुर्वन्ति यथाऽऽरभन्ते(त) देवास्तै(ते) देवैर्ब्रह्मणा च
 सहामुष्मिँल्लोके भवन्ति । अथैवं हीनान्मनुष्यान्हृष्टा मनुर्वैवस्वतः श्राद्धशब्दं श्राद्ध-
 मिति शब्दनात(वदन्)मेतत्कर्म प्रोवाच ॥ १ ॥

किमर्थम्—

प्रजानिःश्रेयसा च ॥ २ ॥

तादर्थ्यं एषा चतुर्थी । प्रजानां निःश्रेयसार्थम् । निःश्रेयसा चेति छान्दसो यकारस्य
 यकारः । अथ आह—छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । प्रजा निःश्रेयसा चास्य स्वकर्मणः
 फलति ॥ २ ॥

तत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे ॥ ३ ॥

तत्र श्राद्धशब्दे कर्मणि पितरः पितृ[पितामहप्र]पितामहा देवताः । ब्राह्मणस्तु मुञ्जान
 आहवनीयकृत्ये वेदितव्यः । ग्रीणि श्राद्धे करणानि । होमो ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं
 चेति । तत्र भोजने प्रधानत्वव्यापनार्थोऽयमर्थवादः ॥ ३ ॥

मासि श्राद्धमपरपक्षस्योत्तमेऽहनि ॥ ४ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । अकरणे प्रत्यवायश्रवणाश्लिष्यम् । उत्तमेऽहन्यमावास्यायाम् ।
 स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—‘मासि मासि कार्यम्’ । तदिदं कर्म मासे मासे कर्तव्यम् ।
 वीप्सावचनाद्यावज्जीवकोऽभ्यास इति च व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अपराह्णः श्रेयान् ॥ ५ ॥

अपरपक्षस्येत्यनुवर्तते । अपरपक्षस्य यान्यहानि तेष्वपराह्णः प्रशस्तः ॥ ५ ॥

तथाऽपरपक्षस्य जघन्यान्यहानि ॥ ६ ॥

तथै(स्यै)व पक्षस्य यान्यहानि पञ्चदश तेषां यथोत्तरं श्रेयस्त्वम् ॥ ६ ॥

सर्वेष्वहःसु कृष्णपक्षस्य क्रियमाणे पितृन्म्रीणाति
कर्तुस्तु कालाभिनिधमात्फलविशेषः ॥ ७ ॥

गृह्येऽपरपक्षस्य वाऽयुक्त्वहस्तिव(स्तिव)ति विहितस्य नार्थवाद इति कृत्वाऽयुजानि
विषमानीति व्याचक्षते केचित् । नैतानि फलानि प्रयोगान्तरत्वात् ॥ ७ ॥

कोऽसामित्याह—

प्रथमेऽहनि स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥ ८ ॥

यः प्रतिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजासंस्ताने स्त्रीप्रायं जायते ।
प्रायेण स्त्रियो जायन्ते ॥ ८ ॥

द्वितीयेऽस्तेनाः ॥ ९ ॥

अचोराः पुत्रा जायन्ते ॥ ९ ॥

तृतीये क्षुद्रपशुमान् ॥ १० ॥

क्षुद्राः पशवोऽजादयस्तद्वान्कर्ता भवति ॥ १० ॥

चतुर्थे ब्रह्मवर्चसिनः ॥ ११ ॥

पुत्रा ब्रह्मवर्चसिनः । प्रताप्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् । आपस्तम्बस्तु विपरीतं फल-
माह—तृतीये ब्रह्मवर्चसिनश्चतुर्थे क्षुद्रपशुमानिति । उत्तरत्राय्येकवचनेषु कर्तुर्वो(दो)
द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

पञ्चमे पुमांसो बह्वपत्यो भव्यापत्यो न चानपत्यः प्रमीयते ॥ १२ ॥

पुमांस एव भवन्ति बहवश्च । भव्या रूपविद्या भवति । न चानपत्यः
प्रमीयते । जीवत्स्वेव पुत्रेषु स(सनि)हितेषु च स्वयं म्रियते । न तेषु मृतेषु नापि
देशान्तरगतेषु नापि स्वयं देशान्तरगत इति ॥ १२ ॥

षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशीलश्च ॥ १३ ॥

अध्वशीलः पान्थः । किततः(कितवः) अक्षशीलः ॥ १३ ॥

सप्तमे कर्षे राद्धिः ॥ १४ ॥

कर्षः कृषिः । राद्धिः सिद्धिः ॥ १४ ॥

अष्टमे पुष्टिः ॥ १५ ॥

नवमे एकसुराः ॥ १६ ॥

नवमे एकसुराः ॥ १६ ॥

अश्वदयः ॥ १६ ॥

दशमे व्यवहारे रादिः ॥ १७ ॥

व्यवहारो वाणिक्यं व्यवहारशालपरिज्ञानम् ॥ १७ ॥

एकादशे कृष्णायसं अपुसीसम् ॥ १८ ॥

कृष्णायसं कृष्णमयः । अपुसीसे छोहविशेषौ ॥ १८ ॥

द्वादशे पशुमान् ॥ १९ ॥

द्वादश्यां बहवः पशवो भवन्ति ॥ १९ ॥

त्रयोदशे पुमांसो बह्वपत्यो[बहुमित्रो] दर्शनीया-

पत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ २० ॥

त्रयोदश्यां बहवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनीयानि । किंतु ते पुत्रा युवमारिणो भवन्ति युवान एव म्रियन्ते । अयुवमार(रि)ण इत्यन्ये । पुक्तं चैतत् ॥ २० ॥

चतुर्दश आयुधे रादिः ॥ २१ ॥

संग्रामे जयः ॥ २१ ॥

पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ २२ ॥

तत्र द्रव्याणि तिलमाष(षा) त्रीहियवा आपो मूलफलानि च ॥ २३ ॥

तत्र आद्रे तिलादिद्रव्याणि यथायथमवश्यमुपयोज्यानि तेषु फलविशेषे(षो) माक्षणे नाऽऽह—

एतानि मास५ प्रीणन्ति पितृलोके विज्ञायते स्नेहवति

त्वेवाग्ने तीव्रतरा पितृणां तृप्तिर्द्राघीयांसं च कालम् ।

यद्वा तद्वाऽहं भवतु स्नेहवति तु तस्मिन्नाज्यादिभिरुपासितं(क्ते) पितृणां तीव्रतरा प्रीतिर्भवति । स(सा) च द्राघीयांसं कालमनुवर्तते ॥ २३ ॥

तथा धर्माहतेन द्रव्येण तीर्थे प्रतिपन्नेन ॥ २४ ॥

धर्माहितं यद्द्रव्यं पात्रे च प्रतिपादितं तेनापि पूर्वोक्ता प्रीतिः ॥ २४ ॥

संवत्सरं गव्येन मा५सेन प्रीतिः ॥ २५ ॥

गव्येन मासेन पितृणां संवत्सरं प्रीतिर्भवति ॥ २५ ॥

भूयांसमितो माहिषेण ॥ २६ ॥

माहिषेण मासेन, इतः संवत्सराद्भूयांसं बहुतरं कालं प्रीतिर्भवति ॥ २६ ॥

एतेन ग्राम्याणां पशूनां मांसं मेध्यं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

एतेन माहिषेण गव्येन च मांसेनान्येषामपि ग्राम्याणामनादीनां मांसं मेध्यं व्याख्यातं पितृणां प्रीतिकरमिति । मेध्यग्रहणं प्रतिषिद्धानां ग्रहणं मा भूदिति ॥ २७ ॥

खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनाऽऽनन्त्यं कालम् ॥ २८ ॥

खड्गचर्मोपस्तरणेना(प्वा)सनेषूपविष्टेभ्यो दत्तेन खड्गमांसेनानन्तं कालं पितृणां तृप्तिर्भवति । स्वार्थे ष्यञ् ॥ २८ ॥

तथा शतवलेर्मेत्स्यस्य मांसेन ॥ २९ ॥

शतवलेर्बहुशकलो(स्को) रोहिताख्यः ॥ २९ ॥

तथा वार्ध्वाणसस्य ॥ ३० ॥

व्याख्यातो वार्ध्वाणसः । तस्य मांसेनाऽऽनन्त्यं कालं प्रीतिः ॥ ३० ॥

एतेनाऽऽरण्यानां पशूनां (ख० ११) मेध्यं

मांसं व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

गतमेतत् ॥ ३१ ॥ (ख० ११) ।

अथतः प्रसन्नमनाः सृष्टो भोजयेद्ब्राह्मणान्ब्रह्म-

विदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसंबन्धान् ॥ ३२ ॥

अथतः स्नानादिना शुद्धः । प्रसन्नमना अव्याकुलचित्तः । सृष्ट उत्साहवान् । सृष्ट-
ब्रेह्मक्षणवधेऽहत्वा प्रीतिदर्शनात् । ' वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ' इत्यत्र सर्ग उत्साहः ।
एवंभूतो ब्राह्मणान्भोजयेत् । कीदृशः । ब्रह्मविदो योन्यादिभिरसंबन्धान् । योनिसंबन्धा-
मातुलादयः । गोत्रसंबन्धाः सगोत्रादयः । मन्त्रसंबन्धा ऋत्विग्वाज्याध्वर्यादयो
द्विजन्मात्र्याश्च । अन्तेवास्य(सि)संबन्धाः शिष्याश्चाऽऽचार्याश्च ॥ ३२ ॥

नार्थापेक्षो भोजयेत् ॥ ३३ ॥

द्रव्याद्यपेक्षया न भोजनीयः ॥ ३३ ॥

गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ॥ ३४ ॥

यदि परेऽगोत्रसंबन्धा वृत्तादिगुणहीना एवं लभ्यन्ते तदा समुदेतो वृत्तादिभिर्भुक्तः
सोदर्योऽपि भोजयितव्यः । किमन्ये मातुलादय इत्यपिशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ॥ ३५ ॥

एतेन सोदर्येणान्तेवासिनो बहुवचननिर्देशाद्योन्यादिसंबन्धो(धा) व्याख्यातः(ताः) ।
अन्येषामलभे समुदेता भोजयितव्या इति । अत्र मनुः—

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥

मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विदपति बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ इति ॥ ३५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ३६ ॥

सैवान्विनो न मोड्या इत्यस्मिन्नर्थे धर्मज्ञा न च नमुदाहरन्ति ॥ ३६ ॥

संभोजनी नाम पिशाचभिक्षा येषा पितृन् गच्छति नोत देवान् ।

इहैव सा चरति क्षीणपुण्या क्षालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ ३७ ॥

परस्परं भुज्जतेऽस्यामिति संभोजनी । अधिकरणे ल्युट् । नामेदमस्याः पिशाचभि-
क्षायाः । सा न पितृन् गच्छति । नापि देवाः गच्छति । किं तु क्षीणपुण्या परलोकप्रयो-
जनरहिता सती, इहैव लोके चरति । मृतवत्सा गौर्यूहाम्यन्तर एव चरति न
बहिर्गच्छति ॥ ३७ ॥

तद्व्याचष्टे—

इहैव संभुज्जती दक्षिणा कुलाकुले(लं) विनश्यतीति ॥ ३८ ॥

संभुज्जती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिणा श्राद्धदानक्रिया गृहाद्गृहं गत्येहैव
लोके नश्यतीत्यर्थ इति ॥ ३८ ॥

नहुषु तुल्यगुणेषूपस्थितेषु कः परिग्राह्यः—

तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान्द्रव्यकृशश्चेत्सन् ॥ ३९ ॥

यो वयोवृद्धः स तावद्ग्राह्यः । तत्रापि यो द्रव्यकृश ईप्सल्लिप्समानश्च भवति स
ग्राह्यः । यद्वा वयोवृद्धो ग्राह्योऽद्रव्यकृशोऽपि द्रव्यकृशोऽप्यवृद्धोऽपीति । द्वयोस्तु
समवाये यथारुचीति ॥ ३९ ॥

पूर्वेष्टुनिवेदनम् ॥ ४० ॥

श्राद्धदिनात्पूर्वेष्टुरेव प्रासादोऽप्यो निवेदितव्यं श्वः श्राद्धं भविता । तत्र भवताऽऽहवनी-
यार्थे प्रसादः कर्तव्य इति ॥ ४० ॥

अपरेष्टुर्द्वितीयमामन्त्रणम् ॥ ४१ ॥

अपरेष्टुः श्राद्धदिने द्वितीयमामन्त्रणं निवेदनं कर्तव्यम् । यदा (अथ) श्राद्धमिति ।
ततस्तृतीयमामन्त्रणमिति गम्यते । अन्यथाऽपरेष्टुरामन्त्रणमित्येव ब्रूयात् । स्पष्टमाहे-
दमापस्तम्बः—‘अपरेष्टुर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणम्’ इति । आमन्त्रणमाह्वानम् । भोज-
नकाले सिद्धमागम्यतामिति तृतीयं भवति ॥ ४१ ॥

त्रिः प्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति ॥ ४२ ॥

न केवलं निवेदनमेव त्रिर्वति । किं तर्हि । यच्च यावच्च श्राद्धे क्रियते तत्सर्वं त्रिरा-
वृत्तमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे भोजनानामप्यावृत्तिस्तस्मिन्नेवापराहे ॥ ४२ ॥

यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयं च कर्तव्यम् ॥ ४३ ॥

येन प्रकारेण प्रथमश्राद्धमेवं द्वितीयं तृतीयं च कर्तव्यम् ॥ ४३ ॥

सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतः शेषं समवदायाश्रीयत् ॥ ४४ ॥

सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समाधेयुः सर्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां च ओदनशेषस्ततः
समवदाय प्राश्रीयत् । सकृत्प्रयोगे तु श्राद्ध एकस्मिन्वृत्ते प्राश्रीयत् । अत्र प्रयोगः—
पूर्वेद्युर्निवेदनम् । तद्वदपरेद्युः प्रातर्भोजनकाल आमन्त्रणम् । ततो होमादिपिण्डनिषा-
नान्तमेकैकप्रपन्नज्य ततः समवदाय प्राशनमिति ॥ ४४ ॥

उदीच्यवृत्तिस्त्वासनमतामां हस्तेषु तिलमिश्रोद-

पात्रानयनं तिलानुप्रकिरणं च ॥ ४५ ॥

प्रागुदञ्चौ विमजते हंसः क्षीरोदकं यदा(पा) ।

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती ॥ इति । वैयाकरणाः ।

तस्याः शरावत्या उदकतीरवर्तिनः उदीच्यहस्तेषां वृत्तिराचारः । आसनेषूपविष्टानां
ब्राह्मणानां हस्तेषुदपात्रानयनमुदपात्रादुर्ध्वपात्रादप आदायार्धदानमिति । अमुष्मै स्वधा
नम इति बृहोक्तेन प्रकारेणार्धं दद्यात् । ततस्तिलाश्चास्त्रभूमौ विकिरेत् । यद्यप्युदी-
च्यवृत्तिरित्युक्तं तथाऽपि प्रकरणपाठसामर्थ्यात्सर्वेषामेव भवति ॥ ४५ ॥

उद्धरिष्याम्यग्नौ च करिष्यामीत्यामन्त्रयते ॥ ४६ ॥

होमकालेऽनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते ॥ ४६ ॥

काममुद्ध्यतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट

उद्धरेज्जुहुयाच्च ॥ ४७ ॥

अथ ब्राह्मणाः काममुद्ध्यतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट
उद्धरेज्जुहुयाच्च । उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थं पक्षादन्यदक्षं कृत्वा तदन्यस्मिन्पात्रे पृथ-
करोति । पृथगन्नकरणं ज्ञापितं सूत्रकारेणाष्टकाश्राद्धे ॥ ४७ ॥

अभिरपपात्रैश्च श्राद्धस्प(द)र्जनं परिचक्षते ॥ ४८ ॥

अभिरिति बहुवचनश्रद्धामसूकरवराहादीनां तादृशानां ग्रहणम् । अपपात्राः पतिता-

दयः प्रतिलोमाश्च । तैश्च आद्धस्य दर्शनं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः । अतो यथा ते न भवेयुस्तथा परिश्रिते[न] कर्तव्यमिति ॥ ४८ ॥

शिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधी[य] पुत्रः श्वित्री कुष्ठी
वृषलीपतिः सर्वविक्रयी राजभृत्यः मन्नातोत्पन्नो
ब्राह्मण्यामित्येते आद्धे भुञ्जानाः पृक्तिदूषणा
भवन्ति ॥ ४९ ॥

शिपिविष्टः सलतिः । विगतरे(रोफ) इत्यन्ये । परतल्पगामी परतल्पं गत्वाऽकृत-
प्रायश्चित्तस्तस्य ग्रहणम् । आयुधी(य)पुत्रः सत्रियवृत्तिमाश्रितो य आयुधेन जीवति
ब्राह्मणस्तस्य पुत्रः । श्वित्री चित्रकुष्ठी । कुष्ठी प्रसिद्धः । वृषली शूद्रकन्या,
अदत्ता रजस्वला वा । तस्याः पतिः । निषिद्धद्रव्यविक्रयी तिलकम्बुसरसादिद्रव्यं न
विक्रेतव्यं तस्य सर्वस्य विक्रेता । राजभृत्यो राज्ञः सकाशाद्भूतिं वेतनं गृह्णाति ■
राजभृत्यः । ब्राह्मण्यामेवोत्पन्नः सत्यस्यात्पादविसर्दिषेः सततादुत्पन्न एवेति(?) ॥
एते शिपिविष्टादयः आद्धे भुञ्जानाः पृक्तिं दूषयन्ति । अतस्ते न मोज्या
इति ॥ ४९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति । वेदाध्यायी पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णो
व्येष्टसापिको ब्राह्मदेयानुसंतानी पञ्चैते पृक्ति-
पावनाः ॥ ५० ॥

वेदस्याध्यनपरो वेदाध्यायी । पञ्चगार्हपत्याद्यग्नयोऽस्येति पञ्चाग्निः । त्रिसुपर्णश्चतु-
ष्कपदी इत्यादिकस्तृचः । अन्ये तु ति(तै)तिरीयके ब्रह्ममेतु मामित्यादयस्त्रयोऽनुवाका
इत्याहुः । तत्र हि य इमं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यादिति श्रूयते पुरुषे वृत्तिः ।
ब्राह्मदेयानुसंतानी ब्राह्मो विवाहविशेषः 'ब्राह्मे विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता'
इत्युक्तस्तदेया या विप्रा तस्याः संतानं यस्य सः । आपस्तम्बस्तु 'त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिना-
(णा)चिकेतश्चतुर्मेघः पञ्चाग्निर्व्येष्टसामगो वेदाध्याय्यनूचानपुत्रः श्रोत्रिय इत्येते आद्धे
भुञ्जानाः पृक्तिपावना भवन्ति' । मधुवाता इति त्रयं त्रिमधुः । त्रिना(णा)चिकेतोऽग्नि-
स्तैतिरीयककठवल्लीशतपथेषु पठ्यते । तज्जि[त]यमतब्राह्मणमन्त्रान्यो वेद सः । तथा चतुर्मे-
घोऽश्वमेघपुरुषमेघसर्वमेघः (घ)पितृमेघान्वेद स तथा । गतमन्यत् । अनूचानपुत्रस्यैविद्य-
पुत्रः । श्रोत्रिय इत्यपि पठन्ति । तदादरार्थं द्रष्टव्यम् । एते आद्धे भुञ्जानाः पृक्तिं
शोषयन्ति । वेदाध्यायीत्यस्याप्यनन्तरं यशब्दं पठन्ति । सोऽपपाठः । एतेन पञ्चाग्नीत्यवि-
मक्तिपाठो व्याख्यातः । इति पृक्तिपावनाः । तदविरोधाद्ब्राह्मम् ॥ ५० ॥

न च नक्तः श्राद्धं कुर्वीत ॥ ५१ ॥

श्राद्धकर्मण्यारब्धे कारणाद्विलम्बे मध्ये यथादित्योऽस्तमिषात्तदा श्राद्धशेषं न नक्तं कुर्वीत । अपरेद्युर्दिवैव कुर्वीत ॥ ५१ ॥

आरब्धे चाभोजनमासमापनात् ॥ ५२ ॥ (ख० १२) ।

पूर्वेद्युर्मिषेदनप्रभृत्यातिलाल्पलिदानान्मध्ये कर्तुर्भोजनप्रतिषेधः । श्राद्धशेषं परेद्युः समा-
पयेत् ॥ ५२ ॥ (ख० १२) ।

तथा—

विलयनं मयितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥ ५३ ॥

विलयनं नवनितम्बलम् । यस्य दध्नी हस्तादिना मयनमात्रो न जलेन मिश्रणं तन्म-
यितम् । तथा च नैषण्डिकाः—‘तत्र हृदयमयितं पादान्मन्त्राभ्यु निर्जलम्’ इति ॥
यन्त्रपीडितानां तिलानां क्लृप्तः पिण्याकम् । मधुमांसे प्रसिद्धे । मांसमप्रतिषिद्धमपि ।
एतद्विलयनादिकं वर्जयेत् ॥ ५३ ॥

कृष्णधान्यं शूद्राश्च ये चान्येऽनाश्यसंमताः ॥ ५४ ॥

कृष्णधान्यं कृष्णकुलत्वादि न कृष्णा ग्रहीयः । शूद्राश्च शूद्रदत्तमन्नं पक्वपक्वं च । ये
चान्येऽनाश्यत्वेनाभोज्यत्वेन संमतास्तांश्च वर्जयेत् ॥ ५४ ॥

अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् ॥ ५५ ॥

अहविष्यं क्रोद्धवादि । अनृतं मिथ्यावादः(दः) । क्रोधः क्रोपः । येन च क्रुतेन क्रोधये-
त्तद्वर्जयेत् ॥ ५५ ॥

स्मृतिमिच्छन्त्यशो मेधाः स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि

वर्जयेत् ॥ ५६ ॥

स्मृतिरविदितस्य स्मरणम् । यशः रूपातिः । मेधा प्रज्ञा । स्वर्गः पुष्टी प्रसिद्धे ।
स्मृत्यादिकमिच्छन्पूर्वोक्तानि द्वादश वर्जयेत् । स्मृत्यादिकमिच्छन्वर्जयेदिति गुणार्थोऽ-
नुवादः । स्मृत्यादिकं फलं विधातुं द्वादशैतानीति वचनं विलनादेरपि ग्रहणार्थम् ।
केवलमहविष्यादिकमेवानन्तरं मा भूदिति ॥ ५६ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्वाक्याय त्रिषवणमुदकमुप-
स्पृशन्नग्निपकट्टितिरच्छाद्योपगतः स्थानासनिकः
संवत्सरं व्रतं चरेदेष(दः)ष्टाचत्वारिंशत्संमित-
मित्याचक्षते ॥ ५७ ॥

अधोनाभ्युपरिान्वाच्छास्येति व्याख्यातम् । त्रिवर्षणं त्रिषु कालेषु प्रातर्मध्यंदिने सायमिति । उदकमुपरपृशन्स्नानं कुर्वन् । अनग्निपक्ववृत्तिः, [वृत्तिः] शरीरयात्रा साऽग्नौ पक्वेन न कार्या । अग्निग्रहणात्कालपक्वस्याऽऽग्निदेरदोषः । अच्छाद्योपगतश्छायामनुपगच्छन् । स्थानासनिकः स्थानासनवान् । दिवा स्थानं रात्रावासनं न कदाचिच्छयनम् । तत एतद्विलयनं मथितमित्यारभ्यानन्तरमुक्तं अतः संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत् । एतद्व्रतमष्टाचत्वारिंशद्वर्षसामान्यं ब्रह्मचारिकृतेन संमितं सहस्रं यावत्तस्य फलं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः । न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोजनमिति । अपर आह—विलयनं मथितं पिण्याकमित्यादिकं व्रतान्तरं स्मृत्यादिकमस्य । अधोनाभीत्यादिकं तु संमितं व्रतमिति । एतद्ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च भवति । तथा च औचायनः—‘अष्टाचत्वारिंशत्संमितमित्याचते । तस्य तस्य संक्षेपः संवत्सरः । तत्संवत्सरव्रतं व्याख्यास्यामः । स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नियमेन प्रतिपद्येत् । अथ यद्यब्रह्मचारी स्थात्केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा तीर्थे गत्वा स्नात्वा ’ इत्यादि ॥ १७ ॥

नित्यश्राद्धम् ॥ ५८ ॥

अहरहः श्राद्धं वक्ष्यते तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥ १८ ॥

बहिर्गामाच्छुचयः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति ॥ ५९ ॥

तन्नित्यश्राद्धं बहिर्गामात्कर्तव्यम् । यस्याजसंस्कर्तारः शुचौ देशेऽजं संस्कुर्वन्ति । शुचय इति वचननाधिक्यार्थम् । ‘आर्याः प्रयताः’ इति पूर्वमेव प्राच्यस्य विहितत्वात् ॥ १९ ॥

तत्र नवानि द्रव्याणि ॥ ६० ॥

॥ ६० ॥

कानि पुनस्तानि—

यैरभ्यसंस्क्रियते येषु च भोज्यते ॥ ६१ ॥

यैर्वाण्डैरसंस्कारः क्रियते येषु च कास्यादिषु भोज्यते तानि नवानिति ॥ ६१ ॥

तानि च भुक्तवज्रयो दद्यात् ॥ ६२ ॥

तानि पाण्डानि कास्यादीनि च भुक्तवज्रयो दद्यात् । एवं प्रत्यहम् ॥ ६२ ॥

समुदेताश्च भोजयेत् ॥ ६३ ॥

समुदेतग्रहणं गुणाधिक्यार्थम् ॥ ६३ ॥

न चासद्गुणायोच्छिष्टं मयच्छेत् ॥ ६४ ॥

माण्डेषु यद्धुक्तशिष्टं तद(दि)होच्छिष्टम् । तदप्यतद्गुणाय मुक्तवतां च गुणास्तद्व-
हिताय न दद्यात् । तद्गुणायैव दद्यात् ॥ ६४ ॥

तद्वाम आह—

तानि मुक्तवज्रयो ददाति ॥ ६५ ॥

उच्छिष्टानि आद्वे मुक्तवज्रच एव दद्यात् ॥ ६५ ॥

एव५ संवत्सरम् ॥ ६६ ॥

एवमेतश्चित्यश्राद्धं संवत्सरं कर्तव्यमहरहः ॥ ६६ ॥

तेषामुत्तमं लौहेनाजेन कार्यम् ॥ ६७ ॥

तेषां संवत्सरस्याहमुत्तममहः समाप्तिदिनं लौहेन लोहितवर्णेनाजेन श्राद्धं कर्त-
व्यम् । दृश्यते चात्रास्मिन्नर्थे लोहशब्दः । 'लोहस्तूपरो भवति । अथ तूपरः कृष्ण-
सानं(रङ्ग)गो लोहितसारङ्गो वा ' इति । च[म]केषु चिद्ध(च म)वति—' इयमं च मे
लोहं च मे ' इति ॥ ६७ ॥

मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ ६८ ॥

मानं विष्णवं वेदिका । दृश्यं(इयते) हि मिनोतेरयमस्मिन्नर्थे प्रयोगः—अग्नेणाग्निं
चतुरन्तां वेदिं विमितं विमिन्यन्ति । पुरस्तादुक्तं पश्चान्निम्नमिति । तस्यैवायमुपसर्ग-
रहितस्य प्रयोगः । तन्मानं कारयेत्कर्मकरैः । प्रतिच्छन्नं तद्वति तिरस्करण्यादिना ।
इदमपि ग्रामाद्वाहिरेव ॥ ६८ ॥

तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ६९ ॥

तस्य मानस्योत्तरस्मिन्नर्थे ब्राह्मणा भोजयितव्याः ॥ ६९ ॥

उभयान्पश्यति ब्राह्मणांश्च भुञ्जानान्माने च पितु-
नित्युपादिशन्ति ॥ ७० ॥

तस्यैवं कृतस्य कर्मणो महिम्ना, उभयान्पश्यति । कांश्च कांश्च ब्राह्मणांश्च
भुञ्जानान् तत्तस्मिन्नेव च माने पितृन्यथा ब्राह्मणान्भुञ्जानान्प्रत्यक्षेण पश्यते(ति) तथा
माने समागतान्पितृनपि प्रत्यक्षेण पश्यतीत्युपादिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ ७० ॥

कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ ७१ ॥

अत ऊर्ध्वं मासिश्राद्धं कृताकृतम् । कीयतां वा मा कारि । अकरणेऽपि न प्रत्य-
वाय इति ॥ ७१ ॥

आग्नेन तृप्तिं हि वेदयन्ति पितरः ॥ ७२ ॥

हि यस्मादन्येऽहनि दर्शनमुपगच्छन्ति तच्छ्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ति ज्ञापयन्ति ।
तस्मात्कृताकृतमिति ॥ ७२ ॥

अथ पुष्टिकामस्य प्रयोगः । पुष्टिकाम इत्यादिसमुदेतांश्च भोजयेदित्यन्त एकः—

पुष्टिकामस्तिष्येण गौरसर्वपाणां चूर्णानि कार-
यित्वा तैः पाणिपादं प्रक्षाल्य कर्णौ मुखं प्राश्य
यद्वातो नातिवाति तदासनोऽजिनं वस्त्रस्य प्रथमः
कल्पो दक्षिणाभिमुखो वाग्यतो भुञ्जीत ॥ ७३ ॥

पुष्टिकामः पुरुषो वक्ष्यमाणं प्रयोगं कुर्यात् । तिष्येण 'नक्षत्रेण च (त्रे च)
लुप्याधिकारेण (वि' इत्यधिकरणे) तृतीया । नक्षत्रेण गौराणां सर्वपाणां संबन्धीनि चूर्णानि
कर्मकरैः कारयेत् । कारयित्वा तैश्चूर्णैः पाणी पादौ कर्णौ मुखं च प्रक्षा-
लयेत् । प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्रास्येद् विहरेत् । एतत्प्रतितिष्येत् । विशेषकृत्यं प्रत्यहं
कर्तव्यम् । प्राश्य च यद्वातो नातिवाति तदासनः । अ(यद्)घो नातीत्य वाति तदासन-
स्तादगसनः । भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अजिनं वस्त्रस्य प्रथमः कल्पः । तत्र
वस्ताजिनवासनं स्यादिति मुख्यः कल्पः । दक्षिणाभिमुखो वाग्यतो भुञ्जीत ॥ ७३ ॥

अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपदिशन्ति ॥ ७४ ॥

एवं मुखस्य भोजनं तस्य मोवसुर्या माता तस्या अनायुष्यं अनायुष्करमिति
धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मातृवता नैतद्व्रतं कार्यमिति ॥ ७४ ॥

औदुम्बरश्मसः सुवर्णनाभो भोजनीयं प्रशस्तः ॥ ७५ ॥

चमु अदने । चम्यते यन्न[स]वमसः । भोजनीयं भोजनाई पात्रम् । औदुम्बर-
स्ताम्रमयः । सुवर्णनाभः सुवर्णेन मध्येऽलंकृतः प्रशस्तो भोजने ॥ ७५ ॥

न चान्येनाभिभोक्तव्यः ॥ ७६ ॥

अभि धात्वर्थात् (नु)वादि । × भोक्तव्य इति पुल्लिङ्गपाठेऽप्येव एवार्थः ॥ ७६ ॥

यावद्वासं संनयन्नस्कन्दयर्भ(न्ना)भिजिहि(ही)ताभि-

जिहीत वा कृत्स्नं प्रासं प्रसीत सहाकृणुष्टम् ॥ ७७ ॥

१ (पा० सू० २ । ३ । ४५) । × 'अत्र उक्तादन्त्येन पात्रेण नाभिभोक्तव्याम्' इति ग्रन्थसु-
द्धिनः । तथा च सूत्रे ' भोक्तव्यम् ' इति नपुंसकलिङ्गपाठेन भाव्यमिति भाति । अत्र एव
पुं लिङ्गपाठ इति साधु संगच्छते । २ क पुनर्तके ' अस्फन्दयन् ' इत्यधिकं विद्यते ।

यावद्ग्रासं यावदेवाशितुं शक्यं तावदेव संनयन्निष्ठीकुर्वन्स्कन्दयन्भूभावसमपात-
यन्कृत्स्नं ग्रासं ग्रासीतेत्यन्वयः । आस्ये ग्रासप्रवेशे तथाऽङ्गुष्ठोऽध्यनुपविशति तथा सर्वा-
नेव ग्रासानुक्तेन प्रकारेण ग्रासीतेति । मध्ये कियान्तराविधिः । नाभिजीहीत । भोजन-
पात्रं सव्येन पाणिना न विमुञ्चेत् । नाभिजीहीत वा विमुञ्चेद्वा । किमर्थमिदम् । यावता
न प्रकारान्तरं संभवति । सत्यम् । ' प्रक्रमान्तु निषम्यते ' इति न्यायेन [य] एव
प्रकारः प्रथमे भोजने स एवान्तो (न्ता) दनुष्ठातव्य इति । एवमर्थमिदम् ॥ ७७ ॥

न च पुस्तकद्वयं कुर्यात् ॥ ७८ ॥

भोजनदशां यावत् । इदमे(मि)वोत्तरम् ॥ ७८ ॥

पाणिं च नावधुनुयात् ॥ ७९ ॥

पाणिरन्न दक्षिणः ॥ ७९ ॥

आचम्योर्ध्वौ पाणी धारयेदा शोदकीभावात् ॥ ८० ॥

मुक्त्वाऽऽचम्य पाणी ऊर्ध्वौ धारयेत् । यावत्प्रगतोदकौ शुष्कोदकौ भवतः ॥ ८० ॥

ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥ ८१ ॥

मुक्त्वा चाग्निरुपस्पृश्यः ॥ ८१ ॥

दिवा च न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥ ८२ ॥

मूत्रानि कन्दाः । फलान्वाग्रादीनि । एतेभ्योऽन्यद्दिवा न भुञ्जीत । तद्भक्षणं न
दोषः ॥ ८२ ॥

स्थालीपाकानुदेश्यानि वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

तेन आक्षणं विद्यावन्तं परिवेवेष्टि, इत्यादौ न भुञ्जीत । अनुदेश्यानि पितृभ्यो
देवताभ्यश्च संकल्पितानि तानि [च] न भुञ्जीत ॥ ८३ ॥

नैयमिकं च श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ॥ ८४ ॥ (स० १३) ।

यन्निमित्तमेव कर्तव्यं मासि श्राद्धं तत् स्नेहयुक्तमेव दद्यात् शुष्कम् ॥ ८४ ॥
(स० १३) ।

तत्र विशेषः —

सर्विमांसमिति प्रथमः कल्पः ॥ ८५ ॥

स्पष्टम् ॥ ८५ ॥

अभावे तैलं शाकमिति ॥ ८६ ॥

सर्पिषोऽभावे तैलं मांसभावे शाकम् । इतिशब्दाद्यच्चाग्न्यदेवं युक्तम् ॥ ८६ ॥

मघासु चाधिकं आदेन कल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ८७ ॥

मघासु च पूर्वपक्षेऽपि आद्विविधनेन सर्पिर्मिश्रमग्नं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ८७ ॥

तिलानां द्रोणं येनोपायेन श्वन्नुपात्तया दद्यात् ॥ ८८ ॥

येनोपायेनोपयोजयितुं शक्नुयात् । अग्न्यङ्ग उद्धर्तने मध्ये योज्ये चेति तेनोपायेन आद्वे तिलानां द्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य द्रोणं द्रोणमुपयोजयितुमशक्यत्वात्समुदितानुपयोजयेत् ॥ ८८ ॥

समुदेताश्च भोजयेत् ॥ ८९ ॥

व्याख्यातामिदम् ॥ ८९ ॥

अथ पुष्टिकामस्य(स्यै) वापरः प्रयोगः—

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे तिष्येन(ण) स्थालीपाकं
अपयित्वा महाराजमिष्टा ब्राह्मणं भोजयित्वा
पुष्टिकामः सिद्धिं वाचयेत् ॥ ९० ॥

पुष्टिकामः पुरुष उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पूर्वपक्षसंबन्धिनि पुष्येण तस्मिन्नक्षत्रे स्थालीपाकं अपयेत् । अपयित्वा महाराजं वैश्रवणं यजेत । अग्निमुत्तान्ते महाराजाय स्वाहेति प्रचानहोमः । ततः स्विष्टकृदादि । ततः स्थालीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत् । उत्तरविवक्षयेदं वचनम् । भोजयित्वा सिद्धिं वाचयेत् । पुष्टिरसि(स्तिष्ठ)ति ॥ ९० ॥

एवमहरहरा परस्मात्तिष्यात् ॥ ९१ ॥

एवमिदं स्थालीपाकश्रवणादि सिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्तव्यम् । अपरस्मात्तिष्याद्या-
वदपरस्तिष्य आगच्छति ॥ ९१ ॥

द्वौ द्वितीये ॥ ९२ ॥

द्वितीयतिष्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेत् । अन्यत्समानमेवमा तृतीयात् ॥ ९२ ॥

त्रीश्रतृतीये ॥ ९३ ॥

तृतीये पुष्ये त्रीन्भोजयेत् । आ चतुर्थात् ॥ ९३ ॥

एवमभ्युषयेन संवत्सरम् ॥ ९४ ॥

एवमेतत्कर्म यावत्संवत्सरः पूर्येत तावत्कर्तव्यम् । ब्राह्मणभोजनमभ्युच्चयेन भवति ।
चतुर्थे(र्य)प्रभृति चत्वारः पञ्चमप्रभृति पञ्चेत्यादि ॥ ९४ ॥

एवं कृते फलमाह—

महान्ते पोषं पुण्यति ॥ ९५ ॥

महत्यायुष्ये युक्तो भवति ॥ ९६ ॥

आदित एवोपवासः ॥ ९६ ॥

उपवासस्तदादित एव पुण्ये भवति न प्रतिपुण्यम् ॥ ९६ ॥

आत्तेजसां भोजनं वर्जयेत् ॥ ९७ ॥

आत्तेजांसि तक्रवाजिनादीनि । तानि नोपभुञ्जीत ॥ ९७ ॥

भस्मतुषाधिष्ठानं च ॥ ९८ ॥

वर्जयेदित्येव । भस्मतुषांश्च नाधितिष्ठेत्वाऽऽक्रामेत् ॥ ९८ ॥

पदा पादस्य क्षालनं वर्जयेदधिष्ठानं च ॥ ९९ ॥

एकेन पदा पादस्य क्षालनमधिष्ठानं [च] वर्जयेत् ॥ ९९ ॥

पादयोः प्रेक्षोलनं च ॥ १०० ॥

प्रेक्षोलनमान्दोलनमितस्ततश्चालनम् ॥ १०० ॥

जालुनि वाऽस्थाधानं च जरूपायाः ॥ १०१ ॥

एकस्मिन्नानुनीतरस्य(स्या) जङ्घाया अस्थाधानमवस्था[प]नं च वर्जयेत् ॥ १०१ ॥

नस्त्वैव नखच्छेदनवादनस्फोटनानि ह्रीवर्नान्य-

कारणात् ॥ १०२ ॥

पर्वाङ्गुलीनां स्फोटनस्य वर्जयेदकारणात् । कारणं वातादि । वादनस्फोटनानीति समासपाठेऽप्येष एवार्थः । ह्रीवर्नान्यपि च वर्जयेत् । अकारणादित्येव ॥ १०२ ॥

यश्चान्यत्परिचक्षते ॥ १०३ ॥

यश्चान्यदुक्तव्यतिरिक्तं तृणच्छेदनादि परिचक्षते गर्ह्यन्ते तदपि वर्जयेत् ॥ १०३ ॥

योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु ॥ १०४ ॥

धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपरिग्रहास्तेषु योक्तोत्पादयिता स्यात् ॥ १०४ ॥

प्रतिपादयिता च तीर्थं यन्ता चातीर्थं यतोऽ
मयं स्यात् ॥ १०५ ॥

तीर्थेषु तीर्थं गुणवत्प्राप्तं यत्र(ज्ञो) वा । तत्र द्रव्यस्यार्जितस्य प्रतिपादयिता स्यात् ।
यन्ता नियन्ताऽप्रदाता । अतीर्थं यन्ता च स्यात् । यतः पुरुषादप्रतिपादने न मयं स्यात् ।
मयसंभवे तु पिशुनादिभ्यो देयम् ॥ १०५ ॥

संग्रहीता च मनुष्यान् ॥ १०६ ॥

अर्थपदानप्रियवचनानुसारेण मनुष्याणां संग्रहणशीलः स्यात् ॥ १०६ ॥

भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान्भोगान् ॥ १०७ ॥

धर्माविप्रतिषिद्धा ये भोगाः स्पर्शचन्दनस्थानभार्यासेवादयस्तेषां च भोगशीलः
स्यात् ॥ १०७ ॥

एवंवर्तमान उभौ लोकावभिजयति ॥ १०८ ॥ (ख० १४) ।

एवं महत्या पुष्ट्या युक्त उक्तप्रकारमनुतिष्ठतुभौ लोकावभिजयति । योगेनेमं लोकं
तीर्थं प्रतिपादनेन चामुं लोकम् ॥ १०८ ॥ (ख० १४) ।

सर्वाश्रमाणां समयपदानित्युक्तं पुनस्ते क आश्रमा इत्याह—

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वान-
प्रस्थमिति ॥ १०९ ॥

आश्रमाभ्यन्तरेषु (आभ्यन्त्येषु) पुरुषाः श्रेयोर्थिन इत्यास(त्याश्र)माः । एषा
सामान्यसंज्ञा । उत्तरा विशेषसंज्ञाः । गृहे तिष्ठति कुटुम्बपरण इति गृहस्थः । तस्य
भावो गार्हस्थ्यम् । स एक आश्रमः । आचार्यकुलम् । आचार्यकुले वासोऽप्येकः । मनु
अवबोधने । मनुत इति मनुर्ज्ञानपरस्तस्य भावो मौनं संन्यासः परः । वनं प्रतिष्ठित
इति वा(व)नप्रस्थः । स एव वानप्रस्थः । प्रज्ञादित्वात् । तस्य भावो वा वानप्रस्थम् ।
इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । एतावन्त एवाऽऽश्रमा इति । चतुर्णामेवोपदेशेऽपि चत्वार
इति वचनं, ए(ए)काश्रम्यत्वादाचार्यैः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यं स्मृत्यन्तरोक्तं मा
ग्रहीरिति ॥ १०९ ॥

तेषु [सर्वेषु] यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥ ११० ॥

तेष्वाश्रमेषु सर्वेषु चतुर्ष्वपि यथोपदेशं दद्यात्क्षेममव्यग्रः समाहितमना भूत्वा यो
वर्तते स क्षेममव्यग्रं पदं गच्छति । अनेनाऽऽश्रमविवेको(विकल्पो) ब्राह्मो(उक्तो)वेदि-

तव्यः । निःश्रेयसार्थिनाऽन्वतरस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमङ्गितेन वर्तितव्यमिति । तथा च
भीतमः—‘तस्माऽऽश्रमविकल्पमेके ब्रुवते’ इति ॥ ११० ॥

सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान आचार्यकुले ब्रह्म-
चारिवासः ॥ १११ ॥

उपनयनप्रभृति य आचार्यकुले वासोऽष्टाचत्वारिंशदादीनामन्यतमः सर्वेषामाश्रमाणां
समानः ॥ १११ ॥

कस्मादार्च्यकुले वासः समान इति [चेत्]—

बुद्ध्वा कर्माणि यत्कामयेत् तदारभेत् ॥ ११२ ॥

प्रत्याश्रमं यानि कर्माणि तानि बुद्ध्वा गृहस्थस्यैवैतानि, एतेषाम[न]नुष्ठानं प्रत्य-
वायः फलं वेदम्, एषामेतानि शक्यान्यनुष्ठातुं नैतानीत्याचार्यादुपश्रुत्व यत्कर्म फलं
तत् कामयेत् तदारभेत् तप्ताश्रमं प्रतिप्रद्येतेति ॥ ११२ ॥

सर्वेषामनु(नू)त्सर्गो विद्यायाः ॥ ११३ ॥

विद्याया अनु(नू)त्सर्गः सर्वेषामाश्रमाणां समान एव । तत्र गृहस्थस्य तत्रैवमेव
प्रपञ्चितत्वात् ॥ ११३ ॥

अव्ययनानन्तरं प्रविधासितस्याऽऽचार्यकुलस्य च रूपमाह—

यथा विद्यार्थस्य नियम एतेनेवाऽऽन्तमनुमयुञ्जा-

नस्य वाऽऽचार्यकुले शरीरन्यासः ॥ ११४ ॥

यथा विद्यार्थस्योपकुर्वाणकस्य ब्रह्मचारिणः ‘अथ ब्रह्मचर्यविधिः’ इत्यादिभ्यामो-
पन्यादिनियम उक्तोऽनेनैव नियमेनाऽऽन्तमा शरीरपातादनुमयुञ्जानस्योपासीनस्यो-
पसदनं कुर्वन् आचार्यकुले शरीरन्यासो देहत्यागो भवति ब्रह्मचारिणो नैष्ठि-
कस्य । तत्रैवाऽऽमरणादपि तिष्ठेत्ताऽऽश्रमान्तरं गच्छेत् । यदि तमेवाऽऽश्रममात्मनः स्वेन
मन्यत इति । अत्र मनुः—

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥

एषु त्वदिद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

मयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविच्छ्रुतः ।

■ गच्छत्युत्तमस्थानं न चेद्वाऽऽजायते पुनः ॥ इति ॥ ११४ ॥

इति ब्रह्मचारिवासः ॥ ११५ ॥

एवं नैष्ठिकब्रह्मचारिणो वास आश्रमः ॥ ११५ ॥

अथ परिव्राजः ॥ ११६ ॥

अथानन्तरं परिव्राज(जो) धर्मा उच्यन्ते । दृष्टादृष्टार्थान्सर्वानेवाऽऽश्मान्परित्यज्या-
मलाः (ऽऽस्मलामां) संन्यासाश्रमं परित्यजतीति परिव्राट् संन्यासी ॥ ११६ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान्प्रजान्ति ॥ ११७ ॥

अत एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः प्रजमति प्रजयां कुर्याद्यदि
तत्रैव पक्ककषायो भवति । श्रूयते च ‘ ब्रह्मचर्यादेव प्रजनेत्, गृहाद्वा वनाद्वा ’ इति ।
‘ यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रजनेत् ’ इति च । अत एवेति वचनाद्गृहाश्रमं प्रविष्टस्य
तत्परित्यागे नाऽऽश्मान्तरमाप्तिराचार्यस्याभिमतत्वे लक्ष्यते । तत्रायंमभिप्रायः—दूरपरिग्रहे
सति ‘यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहुयात् ’ इति श्रुत्या विरुध्यते स कथं प्रजनेदिति । तस्मा-
त्सत्यपि वैराग्ये काम(स्य)स्य कामपरित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि च कुर्वन्प्रतिवि-
द्धानि च वर्जयन्गृहस्थो मुच्यत इति । यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः—

न्यायाजैतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ इति ।

अथ योऽनाहिताग्निस्तस्य विरक्तस्याऽऽत्मप्रव्रजने को विरोधः । तथाहि—

‘ जायमानो वै ब्राह्मणास्त्रिभिर्ऋणवा आयते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः
प्रजया पितृभ्यः ’ इति । मनुरपि—

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं ॥ सेवमानो व्रजत्यथः ॥ इति ।

मोक्ष आश्रमः । नन्वेवं ब्रह्मचर्यादपि प्रजया नोपपद्यते । अथवा तत्र ‘ यदहरेव
विरजेत्तदहरेव प्रजनेत् ’ इति श्रुत्युक्तं प्रव्रजनं गृहस्थस्यापि विरक्तस्य युक्तं भवि-
ष्यति । स्मर्यते च—

प्राजापत्यां निरुप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रजनेद्गृहात् ॥ इति ।

तथा यो गृहस्थो मृतभार्यो वृद्धः पुनर्दारकियायामसमर्थस्तस्यापि युज्यते प्रजया-
यदहरेव विरजेदिति । एष एव काठः प्रव्रज्यायाः । सर्वमन्याद्विरक्तस्येति युक्तम् । एव-

कारस्तु सूत्रे श्रुत्यनुसारेण प्रयुक्तः । यः गृह्यत्वा वनद्वेति । वाहीच (ब्रुवाणैव) श्रुतिः
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याह तथेति ॥ ११७ ॥

तस्योपदिशन्ति ॥ ११८ ॥

तस्य परित्राजः कर्तव्यमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ ११८ ॥

अनग्निरनिकेतः स्यादशर्माऽशरणो मुनिः स्वा-

ध्याय उत्सृज्यमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रति-

लभ्योपनिष्क्रम्यानीहोऽनमुत्रश्चरेत् ॥ ११९ ॥

ब्रह्मचारिणः समिदाधानमग्निकार्यम् । गृहस्थस्योपासनमग्निहोत्रहोमः । वानप्रस्थस्य
'क्रमेणैकेनाग्नीनाधाय' इत्यादिना विहितेऽग्नौ होमादि । तस्य तु नैवविधं किञ्चिदग्निकार्यं
तावदस्तीत्यनग्निः । निकेतो वासरथानं स्वभूतं तदभावादनिकेतः । शर्म सुखं तदस्य
नास्तीत्यशर्मा । किञ्चिदपि शरणत्वेनाशरणो न वा कस्यचिच्छरणभूत इत्यशरणः ।
स्वाध्यायः प्रणवादिप्रविश्राणां जपः । तत्रैव वाचं विसृजेत् । अन्यत्र मौनः (नम्रतः) स्यात् ।
यावता प्राणा श्रियन्ते सा प्राणवृत्तिः । तावतीं भिक्षां ग्रामे प्रतिलभ्य । एतावानस्य
ग्रामे प्रवेशः । अन्यदा बहिर्वासः । इ(ई)हाऽर्थ(र्थाः) कृष्यादयः परलोकाभां नपहो-
मादयो यस्य ॥ सन्ति सोऽनीहोऽनमुत्र इत्युक्तः । ॥ एवंभूतश्चरेत् । एकस्मिन्स्थाने
द्व्यहमात्रमपि न वसेत् । अत्र गौतमः— 'न द्वितीयं मुनी रात्रिं ग्रामे वसेत्' इति ।
'वर्षासु ग्रामवासशीलः' इति च ॥ ११९ ॥

तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥ १२० ॥

यत्परिमुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया (तत्) तस्य निहितमाच्छादनम् । तदसावाच्छादये-
न्नियन्तीयात् ॥ १२० ॥

सर्वतः परिमोक्षमित्येके ॥ १२१ ॥

सर्वैरेव वासोभिः परिमोक्षमेक उपदिशन्ति । न किञ्चिदपि वासो विभूयाज्ज
एव चरेदिति । अपर आह— सर्वतो विधितो निषेधतश्चास्य परिमोक्षमेके ब्रुवत
इति न किञ्चिदस्य वर्ज्यमिति ॥ १२१ ॥

इतदेवोदाहरणैः प्रपञ्चयति—

सत्यावृते सुखदुःखे श्रियाश्रिये वेदानिमं लोकममुं

च परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् ॥ १२२ ॥

सत्यमेव वक्तव्यमिति यो नियमस्तं परित्यज्य । तथाऽत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्या-
द्विशिष्यत इत्यादिके विषये नानृतं वक्तव्यमिति यो नियमस्तं च परित्यज्य । सुख-
मिष्टभोजनादिजन्यम् । दुःखं शीतिवातादिजन्यम् । मित्राग्निye मित्रशत्रू । वेदान्स्वा-
ध्यायाध्ययनम् । इमं लोकमैहलौकिकं काम्यं कर्म । अमुं च लोकं पारलौकिकं च काम्यं
कर्म । सर्वमेतत्परित्यज्याऽऽत्मानमध्यात्मपटलोक्तमन्विच्छेदुपासीतेति । तदेवं ज्ञानव-
त्त्वमलं विनाऽकृतविधिविनिषेधा ये स्वैरं प्रवर्तन्ते सिद्धास्तेषां मतमुपन्यस्तम् ॥ १२२ ॥

अथैषां स्वैरचारिणां किं तत आह—

बुद्धे क्षेमप्रापणमिति ॥ १२३ ॥

आत्मनि बुद्धेऽवगते सति तदेव ज्ञानं सर्वमलं प्रकाश्य क्षेम प्रापयति । स्मर्यते च—

यथैषांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ इति ॥ १२३ ॥

तदिदं नित्यं(१)करोति—

तच्छास्त्रे विप्रतिषिद्धम् ॥ १२४ ॥

यानि यतेरवश्यं(इय)कर्तव्यकर्मप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि तेरेतद्विप्रतिषिद्धम् ।

तत्र मनुः— कुर्वन्तं न प्रतिकुध्येदाकुष्टं कुशलं वदेत् ।

सद्यद्वारावकीर्णां च न वाचमकृ(तु)तां वदेत् ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविशया ।

नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां भिक्षेत कर्हिचित् । इति ॥

अतो नियम(यति)मेव प्रकृत्य यानि कर्माणि विहितानि तानि कर्तव्यानि । यानि च
निषिद्धानि तानि वर्ज्यानि ॥ १२४ ॥

क्रुद्धैः(बुद्धे) क्षेमप्रापणं प्रकृत्य बाह्यकृत्वात्तानि विहितानि(१) । बुद्धे क्षेमप्रापणमि-
त्येतच्च प्रत्यक्षविरुद्धमित्याह—

बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिहैव न दुःस्वमुपलभेत ॥ १२५ ॥

आत्मनो बोधमात्रेण चेत् क्षेम प्राप्यते तदा, इहैव शरीरे दुःखं नोपलभ्य(भेत)ते ।
ज्ञानि(नी)ने (न) चैतदस्ति । नहि ज्ञानेषु प्रतिषिद्धेषु कथं नहि त्यग्यज्ञानमात्रेण दुःखं
नानुभूयत इत्यस्ति मनुः—अशरीरं नावसंमिद्याग्निye न स्पृशत इति ॥ १२५ ॥

[तत्रति] शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिभ्य इहैव विशोकत्वं श्रुतं विरुध्येतेति चेत्तत्राऽऽह—

एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १२६ ॥

तत्त्वज्ञाने जातेऽपि दुःखिताया भावाद्दुःखक्षयो येन साधनेन भवति तदग्न्यस्परं
ज्ञानोत्पात्तिप्रधानमस्तीति व्याख्यातम् । तत्तत्तत्त्वमप्युक्तं सूचनम् । मैत्र्यादि चाऽऽसना-
भ्यासेन वासनानाशः । अष्टाङ्गयोगेन मनोनाश इति । तदनुष्ठेयं कदाक्षमनिक्षिपन् ।
अष्टाङ्गयोगनिरतो मुख्यत इति ॥ १२१ ॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १२७ ॥

अथानन्तरं वानप्रस्थाश्रम उच्यते ॥ १२७ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति ॥ १२८ ॥

प्रकर्षेण व्रजते (ति) । अपुनःप्रवेशाय वनं प्रतिष्ठत । इति । तथा च गौतमः—
'ग्रामं च न प्रविशेत्' इति ॥ १२८ ॥

तस्योपदिशन्ति ॥ १२९ ॥

गतमेतदुत्तरं च ॥ १२९ ॥

एकाभिरनिकेतः स्यादश्रमाऽध्वरणो मुनिः स्वाध्याय

उत्सृज्यमानो वाचम् ॥ १३० ॥

[ए, कश्चैकोऽग्निः । न तावदौषसनाग्निः । ब्रह्मचर्येणात् । तस्य लौकिकेऽग्नी यथापूर्वं
सायं प्रातः समिधमादध्यादिद्वेष्टोऽर्थो विवक्षितः । अपर आह—ग्राम(व)णकेऽ(ना)ग्नि-
भावायेति । गौतमः—ग्राम(व)णकं नाम वैखानससूत्रम् । तदुक्तेन प्रकारेणै एकोऽग्निः
राधेयः । तस्मिन्सायं प्रातरग्निवर्त्यमिति । अन्यद्भूतम् ॥ १३० ॥

तस्याऽऽरण्यमाच्छादनं विहितम् ॥ १३१ ॥

अरण्ये भवमारण्यमग्निवल्कलादि ॥ १३१ ॥

ततो मूलेः फलैः पत्रैस्तृणैरिति वर्तयश्चरत् ॥ १३२ ॥

ततो मूलफलादिभिर्वर्तयन्वृत्तिः प्राणवात्रा तां कुर्वश्चरेच्छरणशीलः स्यात् ॥ १३२ ॥

अन्ततः प्रवृत्तानि ॥ १३३ ॥

मूलादिभिः स्थवं गृह्यतेः किञ्चित्कालं वर्तयित्वाऽन्ततोऽन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव
पतितानि तान्प्रमिनिक्षिप्य तैर्वर्तयेदिति ॥ १३३ ॥

आपो वायुराकाशः ॥ १३४ ॥

कियन्तञ्चित्कालमप्यस्ततो वायुपस्ततो आकाशं न किञ्चिद्भसयेदिति ॥ १३४ ॥

तेषामुचरोत्तरं संयोगः ॥ १३५ ॥ (ख० १५) ।

संयुज्यते संश्रीयत इति संयोगः । तेषां मूलादीनां मध्य उत्तरमुत्तरं द्रव्यं फलतो
विशिष्टमिति ॥ १३५ ॥ (सं० १५) ।

अथ नानप्रस्थस्यैवाऽऽनुपूर्वमेकं उपदिशन्ति ॥ १३६ ॥

अथेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः । एके स्वाचार्यास्तस्मैव
नानप्रस्थस्यैवाऽऽनुपूर्व(अथं) कर्माण्युपदिशन्ति ॥ १३६ ॥

विद्यां समाप्य दारं कृत्वाऽग्नीनाधाय कर्माण्यः

रभेत सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥ १३७ ॥

ब्रह्मचर्यस्थितो विद्यां समाप्य गृहस्थो भूत्वाऽग्नीनाधाय कर्माणि कुर्यात् । कानि ।
सोमावराध्यानि । अवराधयेत्सर्व(अवराधं पश्चादधं तत्र भवोऽवराध्याः) सोमोऽवराध्या
(ध्यां) येषां तानि सोमावराध्यानि । हविर्यज्ञाः सूर्यानि चातुर्मास्यादीनि । हविर्यज्ञान्सोमं
वेत्यर्थः । यानि श्रूयन्ते यानि श्रुतानि विहितानि ॥ १३७ ॥

गृहान्कृत्वा सभजः सदारः सहाग्निभिर्वह्मिर्वा

मादसेत् ॥ १३८ ॥

ग्रामाद्गृहिरण्ये गृहान्कृत्वा सकुटुम्बैः सहैव चाग्निभिर्वसेत् । अस्मि-
न्पक्षे प्रागुक्तमेकाग्निरित्येतन्नास्ति ॥ १३८ ॥

एको वा ॥ १३९ ॥

अथवा पुंशेषु भार्या निसिष्य स्वयमेक एव वने वसेत् । अस्मिन्पक्षे 'प्राजापत्यं
निरु(रु)प्येष्टिम्' इति परित्राज उक्तेन न्यायेन श्रौताग्नीनात्मनि समारोप्य श्राव-
(व)णकेनाग्निमावायैकाग्निर्वेत् ॥ १३९ ॥

शिलोच्छेन वर्तयेत् ॥ १४० ॥

व्याख्यातः शिलोच्छेः । (ते)न वर्तयेत्पाणयाग्रां कुर्यात् । इदं सकुटुम्ब-
स्यैकाग्नेश्च साधारणम् । एकाकिन एवेत्यन्ये ॥ १४० ॥

संस्तसरावराध्वं न चात ऊर्ध्वं प्रतिगृहीयात् ॥ १४१ ॥

यदा शिलोच्छेदवृत्तिगतोऽत ऊर्ध्वं न किंचिदपि प्रतिगृहीयात् ॥ १४१ ॥

अभिषिक्तश्च जुहुयात् ॥ १४२ ॥

यदा जुहुयात्तदाऽभिषिक्तः स्नातो जुहुयात् । अनुवादोऽयं स्नाने विशेषं विधा-
यम् ॥ १४२ ॥

अनैरपोऽन्वयेयादभिन्नमभिमुख आदित्यमुदक-
मुपस्पृशेत् ॥ १४३ ॥

अनैरवेगेन जलशयं प्रविशेत् । प्रविश्य चप्रमिन्नहस्तेनोदकं ताडयेत् । उदकमुप-
स्पृशेत्स्नायात् ॥ १४३ ॥

सर्वत्रैवोदकोपस्पर्शनविधिः ॥ १४४ ॥

सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथा चोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥ १४४ ॥

क्षारलवणं(ण) मधुर्मांसानि च वर्जयेत् ॥ १४५ ॥

गतमेतत् ॥ १४५ ॥

तस्य द्वंद्वं पात्राणामेक उपदिशन्ति पाकार्य-

भोजनार्थं वाससी परशुदात्रकाञ्चानाम् ॥ १४६ ॥

यानि पाकार्यं साम्रमाण्डादीनि यमनि च भोजनार्थानि कांस्यादीनि तेषां सर्वेषां वा
कांस्यादीनां चतुर्णामेकस्य विधाय द्वंद्वे द्रव्ये उत्पाद्य(धे) एकमु(क उ)पदि-
शन्ति । काञ्चमपि वास्यादिति, उपकरणविशेषो वारुमयः ॥ १४६ ॥

एकैकमादायेतराणि दत्त्वाऽरण्यमवतिष्ठेत् ॥ १४७ ॥

तेषां पाकादिताधनानां द्रव्याणामेकैकं द्रव्यं स्वयमादायेतराणि च भार्यायै दत्त्वाऽ-
रण्यमवतिष्ठेत्पतिष्ठेत्समाश्रयेदिति ॥ १४७ ॥

तस्यारण्येनैव होमा(मो) वृत्तिः प्रतीक्षाऽऽच्छा-

दनं विहितम् ॥ १४८ ॥

तस्य वानप्रस्थस्वारण्यप्रदे(त्वे)शादूर्ध्वमारण्येनैव निवासा(नीवास)दिना होमो
वृत्तिः प्रतीक्षाऽऽच्छादनं विहितम् । [वृत्तिः] प्राणयात्रा । प्रतीक्षाऽतिथिपूजा । आच्छा-
दनं वस्त्रं वस्त्रकलादिना ॥ १४८ ॥

येषु कर्मसु पुरोडाशाभ्यवस्ते कार्याः ॥ १४९ ॥

येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिता गृहस्थस्य तेजस्य तत्स्थाने चरवः
कार्या न पशुबन्धादि(दौ) ॥ १४९ ॥

सर्वे चोप. रश्नु सह स्वाध्यायेन ॥ १५० ॥

सर्वत्र कर्मकाण्डं साङ्गं प्रवातमुपांशु भवति । पारायणब्रह्मयज्ञोऽध्ययनेन सह तदप्यु-
पांशु कर्तव्यम् ॥ १५० ॥

नारण्यमभ्यास्ययेत् ॥ १५१ ॥

उपाशुवधनदेव सिद्धे वचनमाभिमुख्यप्रतिवेधार्यम् । तेनारण्यस्था यथा नाभिमु-
ह्येन श्रुणुयुस्तावदुपाधिति ॥ १५१ ॥

अग्न्यर्थं चरणम् ॥ १५२ ॥

शरणं गृहम् । तदग्न्यर्थमेव कर्तव्यम् ॥ १५२ ॥

आकाशे स्वयम् ॥ १५३ ॥

स्वयमाकाश एव विशेष(यसे)त् ॥ १५३ ॥

अनुपस्तीर्णे कृत्वासने ॥ १५४ ॥

शयनमासनं चानुपस्तीर्णि देशे कुर्यात् । न नु(त) किंचिदुपस्तीर्य ॥ १५४ ॥

नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ १५५ ॥

नवे धान्ये प्राप्ते इयामाकनीवारादौ प्राप्ते जाते पुराणं पूर्वसंक्षिप्तं सस्यमनुजानी-
यात्परित्यजेत् । अत्र मनुः—

त्यजेदाश्वयुजे मासि उत्पन्नं(मुन्यन्नं) पूर्वसंक्षिप्तम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि पुष्पमूलफलानि च ॥ इति ॥ १५५ ॥

भूयाःसमिच्छन्महमेव प्राप्तेण सायं प्रातरर्थमा-

हरेत् ॥ १५६ ॥

इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य । भूयान्तं नियममिच्छन् सस्यं संचिनुयात् । किं तर्हि ।
प्रस्थहमन्वहमेव प्राप्तेण येन केनाचित्सार्थं प्रातरर्थमदनीयमाहरेद्वनस्थेभ्य एव ॥ १५६ ॥

एवं कियन्तंचित्कालं वर्जयित्वा—

ततो मूलैः फलैः पत्रैस्तृणैरिति वर्षेयश्चैरदन्ततः

मृत्तान्यापोदायुराकाश इत्युत्तर उत्तरैः संयोगः

फलतो विशिष्टः ॥ १५७ ॥ (ख० १६) ।

सर्वं गतम् । निरूपिता आश्रमाः ॥ १५७ ॥ (ख० १६) ।

अपेक्षार्थं तेषामेव पक्षप्रतिपक्षरूपेण प्राधान्यमप्राधान्यं च निरूप्यते—

अथ पुराणे श्लोकानुदाहरन्ति । अष्टाशीतिसह-

स्राणि ये प्रजामीषिर ऋषयो दक्षिणेनार्येभ्यः

पन्थानं ते श्मशानानि भेजिरे ॥ १५८ ॥

प्रजामीषिरे प्रजानामिष्टान्यभ्यनन्दन् । अर्येभ्यो यो दक्षिणेन पन्था दक्षिणेन
मार्गस्तं प्राप्य छन्दो(छान्दोग्यो)क्तेन सिंण्या(धूमा)दिमार्गेण गत्वा पुनरर्भि(पि) संभूय

६ सर्वेः महादेवदीक्षितमिरचितौज्ज्वलांश्यास्तमेतम् । २०९

वमशानानि भेजिरे मरणं प्रापुः । जायस्व म्रियस्वेत्याजयं(जीवं)अयीताचमाशे-
दिह(?)इति गृहस्थानां निन्दः ॥ १९८ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नेषिर ऋषय उत-
रेणार्थग्नः पन्थानं तेऽमृतत्वमहि भेजिरे ॥ १९९ ॥

ये तु प्रजाभन्तुं नाम्ननन्दत(न्)उत्तरेण मार्गं प्राप्य शि(ष्याभि)रामार्गेण गत्वाऽमृतत्वं
विभक्तिव्याप्तयः, अमृतत्वं हि भेजिरे । वचनव्यत्ययः । समर्थाः संपद्यन्ते ॥ १९९ ॥

इत्यूर्ध्वरेतसां प्रसूताऽद्यापि संकल्पसिद्धयो
भवन्ति ॥ १९० ॥

अपि च संकल्पसिद्धयो भवन्ति ॥ १९० ॥

तेषामूर्ध्वरेतसां तत्रोदाहरणम्—

यथा वर्षं प्रजादातं दूरे दर्शनं मनोजवता यथा-
न्यदेवं युक्तम् ॥ १९१ ॥

यदि भूत्यामनावृष्टौ वर्षं देव इति ते कामयेरन्, कामवर्षां पर्जन्यो भवति ।
यदि वा कंचिदपुत्रमनुगृह्णीयुः पुत्रोऽस्य जायतामिति पुत्रवानेव भवति । यदि वा
तेष्ववस्थितास्ते तथैव हिमवन्तं दिदृक्षेरंस्तथैव तद्भवति । मनसो जवो येषां ते
मनोजवाः । तेषां मावो मनोजवता । तां यदि कामयेरन् । नियत्यामेव का(लक)लायां
प्राप्नुयामेति ततो यावता कालेन मनस्तं देशं प्राप्नोति तावता तं देशं प्राप्नुयुरिति ।
यथान्यदेवं युक्तं रोगिणामारोग्यादि तदपि संकल्पादेव तथा भवति ॥ १९१ ॥

यस्मादेवं—

तस्माच्छ्रुविश्रुः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानेतानाश्र-
मानेके भवन्ते ॥ १९२ ॥

श्रुतिः ‘यदहरेव निरजेतदहरेव प्रमजेत्’ इत्यादिभूत्याऽनुमतत्वादुक्तेन प्रकारेण
प्रत्यक्षफलत्वाच्चेतानूर्ध्वरेतसमसाश्रयान्निशिष्टान्गार्हत्यादुत्कृष्टानेके भवन्त इति ॥ १९२ ॥

तदिदं मार्हस्यस्योत्कर्षप्रतिपादनेन नियोगं(रा) करोति—

त्रेविद्यबुद्धानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा
तत्र यानि श्रूयन्ते त्रीहियवपञ्चाव्ययः-

कपालपत्नीसंबन्धान्युच्चैर्नीचैः कार्यमिति मसि-

द्वाचारो न प्रमाणमिति मन्यन्ते ॥ १६३ ॥

अथवधवा विद्या त्रिविधा त्रयो वेदाः । ज्ञानेन च (तां ये) पाठतश्चार्थतश्च व(वि)द-
न्ति । ते त्रैविद्याः तेषु पक्षज्ञानास्त्रैविद्यवृद्धाः । तेषां वेदा एव प्रमाणमतीन्द्रियार्था (येऽर्थे)
इति निष्ठा निर्णय इति । यथाऽऽह भगवाञ्जैमिनिः—‘बोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इति ।
‘प्रत्यक्षमनिमित्तम्’ इति च । ततश्च तत्र वेदेषु यानि कर्माणि श्रूयन्ते । किं-
लक्षणानि । ब्रह्मादिभिः संबन्धा(द्धा)नि उच्चैर्नीचा क्रियन्ते । उपांशु यजुषेऽथेवमादि(दीनि)
तैर्विरुद्ध आचारः प्रमाणं न मन्यतीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति । सर्वेषु वेदेषु सर्वासु
शास्त्रास्वमिहोपादीनि विश्वसृजामयन पर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्येण विधीयन्ते । अतो
गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । ऊर्ध्वरेतसां त्वाश्रमास्तद्विरुद्धा [नैव] सम्यग्यणीया यदि वेदाः
प्रमाणमिति । तथा च गौतमः—‘ए[ऐ]काग्रस्य त्वाचार्यैः [र्याः] प्रत्यक्षविधानाद्गार्ह-
स्थ्यमेति ॥ १६३ ॥

एवं गार्हस्थ्यं प्रशस्य ते श्मशानानि भोजिर इति निन्दां परिहरति—

यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणामेषोऽन्ते पुरुष-
संस्कारो विधीयते ॥ १६४ ॥

यत्तु गृहस्थानां श्मशानं श्रूयते ॥ एष नानाकर्मणामन्ते पितृमेवालयः पुरुषसं-
स्कारो विधीयते । ननु(तु) पिशाचा मृत्वा श्मशानमेव सेवत(न्त) इति ॥ १६५ ॥

कुत इत्याह—

ततः परमनन्त्यफलमपरिमित(तं) स्वर्गशब्दश्च
श्रूयते ॥ १६५ ॥

ततः परं श्मशानकर्मणोऽनन्तरमनन्त(न्त्ये) अपरिमित(तं) स्वर्गशब्दवाच्यं फलं
श्रूयते स एष यज्ञायुधो यजमानोऽज्जला स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । अनन्तस्वर्गमिति द-
कारश्छान्दसः । उपसर्जनः । अपपाठो वा ॥ १६५ ॥

पुनरेवं गार्हस्थ्यमेव प्रकारान्तरेण स्तौति—

अथाप्यस्य प्रजातिममृतमाज्ञाय आह प्रजापनुष-
जायसे तद् त्वे मर्त्यामृतमिति ॥ १६६ ॥

अथापि चास्य गृहस्थस्य प्रजातिं प्रजासंतानममृतममरणमाज्ञायो वेद आह । हे
मर्त्ये मरणधर्ममज्ञां जायमानामनु त्वं प्रजायसे त्वमेव प्रजारूपेण जायसे तदेव ते म-
रणधर्मणोऽमृतममरणमिति । न त्वं अियसे त्वं प्रजारूपेण तिष्ठसीति ॥ १६६ ॥

उपपन्नं चैतदित्याह—

अथापि च स एवायं विरूढः पृथक्प्रत्यक्षे-
णोपलभ्यते दृश्यवे चापि सारूप्यं देहत्वमेवा-
न्यत् ॥ १६७ ॥

अपि च स एवायं पृथग्विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स एव द्विधा भूत इति
लक्ष्यते । दृश्यते हि सारूप्यं द्वयोर्देहमात्रं प्रुभितदेहत्वमिति । सा(स्व)र्थिकस्त्व ॥ १६७ ॥

यदि पुत्ररूपेणावस्थानं किमेतावदेव नेत्याह—

ते शिश्वेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां सांपरायेण
कीर्तिः(ति) स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ १६८ ॥

ते पुत्राः शिश्वेषु षोदितेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां पितृपितामहादीनां सांपरायेण
परलोकेन संबन्धा(द्वा)ना कीर्तिं वर्धयन्ति । अस्यायं पुत्र एवंकर्माऽस्यायं पौत्र
इति स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्तिमतां हि स्वर्गवासः श्रूयते ॥ १६८ ॥

एवमपरोऽपरः परेषाम् ॥ १६९ ॥

एवमनेन प्रकारेण । कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ १६९ ॥

आ भूतसंप्रवाप्ते स्वर्गजितः ॥ १७० ॥

भूतसंप्रवाप्ते महाप्रलयः । आ तस्मात्ते पुत्रिणः स्वर्गजितो भवन्ति ॥ १७० ॥

पुनः सर्गे बीजायां भवन्तीति भविष्यत्पुराणे ॥ १७१ ॥

प्रलयानन्तरं सर्गः । तत्र संसारस्य बीजायां प्रजापतयो भवन्तीति भविष्यत्पुराणे
श्रूयते ॥ १७१ ॥

अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अपि च प्रजापतेरपि वाक्यमस्मिन्नर्थे भवति गार्हस्थ्य[मेव वरिष्ठ]मिति ॥ १७२ ॥

त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धां तपो यज्ञ-
मनुप्रदानं य एतानि कुर्वते तैरु(रि)रसह स्मो
रजो भूत्वा ध्वंसतेऽन्यत्प्रशंसन्ति ॥ १७३ ॥

त्रयीं विद्यानां(विद्यां) त्रयाणां वेदानामध्ययनम् । ब्रह्मचर्यमष्टाचत्वारिंशदित्यादिकम् ।
प्रजातिं प्रजोत्पादनम् । श्रद्धामास्तिक्यम् । तप उपवासादि । यज्ञमग्निहोत्रादिसोमयागा-
न्तम् । अनुप्रदानमन्तर्वेदि बहिर्वेदि प्रदानम् । य एतानि कर्माणि कुर्वते तैरुक्ते(रितै)रेव
सह वयं स्मः । त एवास्माकं सहायाः । अन्यदूर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशंसन्पुरुषो रजः

पासुला(र्तुत्वा) ध्वंसते नश्यति । इतिशब्दो वचनसमाप्तर्यः ॥ १७३ ॥

यद्येवं तर्हि शिष्टेषु वर्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां सुकीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति । य(त)था प्रतिषिद्धेषु वर्तमानाः दक्षीर्तिं नरकं च वर्धयेयुस्तथाऽऽह—

तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पर्णं
वनस्पतेर्न परान्निहसन्ति ॥ १७४ ॥

तत्र प्रमासंताने ये पापस्य कर्तारस्त एव ध्वंसन्ति । ध्वंसनेऽपि न परान् मित्रादीन् हिंसन्ति कीट्यादिदूषितं तदेव पतति न वनस्पतिं शाखा वा कातयति तद्वत् ॥ १७४ ॥

नास्यास्मिन्लोके कर्मभिः संबन्धो विद्यते तथा
परस्मिन्कर्मफलैः ॥ १७५ ॥

अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अस्य मित्रादेः पूर्वपुत्रस्यास्मिन्लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः संबन्धो न विद्यते । दृष्टान्तो यथा—पुत्रकृतैः कर्मैः मित्रादेः कर्तृता नास्ति तथा परस्मिन्लोके कर्मफलैरपि संबन्धो नास्तीत्यर्थः ॥ १७५ ॥

अद्यापि प्रजापतेर्ऋषीणामित्यर्थं सर्गः ॥ १७६ ॥

प्रजापतेर्हिंरप्यगमस्य ऋषीणां च मरीच्यादीनामर्थं सर्गो दैवो हि नि(वि)सर्गान्तः (देवादितिर्गन्तः) । न (ते) बाधस्ता एव स्वे स्वे पदे वर्तन्ते । यदि पुत्राः पापकृतः स्वयं ध्वंसमानाः परानपि ध्वं(स)सेयुस्तदेतन्नोपपद्यते । पुण्यकृतः सुखेनाद्यापि वर्तन्त इति ॥ १७६ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

तेषां प्रकृतयः परा ज्वलन्त्य उपलभ्यन्ते ॥ १७७ ॥

तत्र ऋगे ये पुण्यकृतो वसिष्ठादयः प्रकृतयः शरीराणि परा उत्कृष्टा ज्वलन्त्यो दीप्यमाना उपलभ्यन्ते । दिवि यथा सप्तर्षिमण्डलम् । श्रूयते च—‘सुकृतां वा एतानि ज्योतीर्ष्वपि यन्नक्षत्राणि’ इति । इदमपि प्रमाणं पुत्राणां ध्वंसे पूर्वेषामपि न ध्वंस इति ॥ १७७ ॥

स्यात्तु कर्मावयवेन तपसा वाक्यस्सञ्चरीरोऽन्त-
र्धन्तं लोकं जयेद् “दर्शवर्गं लोकं जयेद्” भिस्वर्गं
लोकं जयतीति संकल्पसिद्धिः स्यान्न तत्रो ज्येष्ठा
(ज्येष्ठयमा)श्रमाणाम् ॥ १७८ ॥ [ख० १७] ।

कर्मावयवेन तपसा पूर्वार्जितानां कर्मणां भुक्तशेषैकदेशेन तपसा वा सन्निधौ कस्मि-
दुर्वरेता सह शरीरेणान्तवन्तं लोकं जयेदमिस्वर्गं लोकं जयतीति यत्तस्यासं-
वेऽपि यच्च संकल्पादेव सिद्धिः स्यादिति तदपि स्यात् । न तु तदाश्रमाणां ज्यैष्ठ्यक-
रणमिति । 'तदेवमे(मै)काश्रम्यं स्वाचार्यं' इत्येव पक्षः स्थापितः । अन्ये मन्यन्ते—
सर्वे आश्रमा दूषिताः अदूषिताश्च भवन्ति । ततश्च तेषु सर्वेषु यथोपदेशमन्यत्रो वर्तमानः
क्षेमं गच्छतीत्येतदेव स्थितमिति ॥ १७८ ॥ (ख० १७) ।

व्याख्याताः सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका

धर्मा राज्ञस्तु विश्वेषाद्रक्ष्यामः ॥ १७९ ॥

उक्तवत्प्र(क्ष्य)माणसंकीर्तनं श्रोत्र(तु)नुद्धिसमाधानार्थम् । अहिंसासत्यास्तेषादयः
सर्ववर्णानां साधारणा धर्माः । अध्ययनादयस्त्रयाणां । अध्यय(ध्याप)नादयो ब्राह्म-
णस्य । युद्धादयः सन्नियस्य । कृष्यादयो वैश्यस्य । शुश्रूषा शूद्रस्य । राजाऽभिषिक्तो
विवक्षितः । तस्यैव हि रक्ष्यमाणं धर्मजातं संभवति ॥ १७९ ॥

दक्षिणाद्वारं वेष्टम पुरं च मापयेत् ॥ १८० ॥

वेष्टम गृहम् । पुरं नगरम् । तदुभयमपि दक्षिणाद्वारं मापयेत् । अ(स्थ)पत्यादिभिः
कारयेत् । दक्षिणपार्श्वे द्वारं यस्य तथोक्तम् ॥ १८० ॥

अन्तरस्यां पुरि वेष्टम ॥ १८१ ॥

सर्वेषामेव पुराणां मध्ये या पुरस्तस्यामन्तरस्यां पुरि वेष्टम मापयेदात्मनः ॥ १८१ ॥

तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते ॥ १८२ ॥

तस्य वेष्टमनः पुरस्तादावसथः कारयितव्यः । एतस्य वसन्त्यस्मिन्नित्यावसथः । आस्था-
नमण्डपः । तस्याऽऽमन्त्रणसंज्ञा ॥ १८२ ॥

दक्षिणेन पुरं दक्षिणोद्वारं समा कार्या यथोभयं

संहरयेत् बहिरम्बरं च ॥ १८३ ॥

दक्षिणेनेत्येवमन्तम् । पुरमिति 'ऐनया द्वितीया' इति द्वितीयान्तम् । पुरस्य दक्षिणतोऽ-
द्वारे समा कार्या । तथा दक्षिणोद्वारं दक्षिणस्यामुत्तरस्यां दिशि द्वारे यस्याः सा
तथोक्ता । किमर्थमुभयत्र द्वारमिति चेत्, बह्विर्द्वृतं यस्याम्यन्तरवृत्तं तदुभयमपि यथा
संहरयेतेति । किमर्थमिति ॥ १८३ ॥

सर्वत्रैवाजसा अग्नयः स्युः ॥ १८४ ॥

वेदमन्यावसथे सभायामित्येतेषु सर्वेष्वेवावस्थानेषु लौकिकश्रयोऽजश्राश्रयः स्युः
रविच्छेदेन वार्याः ॥ १८४ ॥

अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे ॥ १८५ ॥

तेष्वेवाग्निषु नित्यमाग्निपूजा कार्या । यथा गृहमेध औपासने सायंप्रातर्होम इत्यर्थः ।
मन्त्रान(व)पि ताने(वे)न द्रव्यमपि तदेव ॥ १८५ ॥

आवसथे श्रोत्रियावराध्यानि तिथीन्वासयेत् ॥ १८६ ॥

आवसथास्ये स्थानेऽतिथीन्वासयेत् । ते विशेष्यन्ते श्रोत्रियावराध्यानि निति । अवर-
पर्यायोऽवराध्याशब्दः । यदि सर्वांन्वासयितुं न शक्नोति श्रोत्रियानपि तावद्वासये
दिति ॥ १८६ ॥

तेषां पूजा श्रेयस्यात्मनः कार्या ॥ १८७ ॥

आत्मनो यत्क्रियते ततोऽपि श्रेष्ठा पूजा कार्याऽतिथीनाम् । तेषां या पूजा
साऽऽत्मकार्यादपि श्रेष्ठाऽऽवश्यम् ॥ १८७ ॥

तेभ्यो यथागुणमायसथमक्षयान्नं च विदेयम् ॥ १८८ ॥

तेषामतिथीनां यथागुणं विद्यावृत्ताद्यनुगुणमायसथादि विदेयं विशेषेण देयम् ।
आवसथं पाकार्थं (अपव)करकादयः(दि) । अन्नमोदनादि । अन्नं तक्षादि ॥ १८८ ॥

सर्वाणीतश्च स्याद्गुरुनमात्पाशश्च नातिजीवेत् ॥ १८९ ॥

गुरवः पित्रादयः । अमास्या मन्त्रिणः । तान्नातिजीवेत् । मक्षभोग्याच्छादनादिषु
तान्नातिश्रयीत ॥ १८९ ॥

न चास्य विषये क्षुधा रोगेऽपि हिमात्तपाभ्यां

वाऽवसीदेदभावात्कश्चित् ॥ १९० ॥

अस्य राज्ञो विषये क्षुधाऽऽहारभावेन नुमुक्षया । रोगेण व्याधिना । हिमेन नीहारेण ।
वर्षादीनामप्युपलक्षणमेतत् । आतप आदित्यरश्मितापः । एतैः प्रकारैरभावाद्बुद्धिपूर्व
■ नकारेण कश्चिद्(द्वा)क्षणोऽवसीदेदवसन्नो न स्यात् । राज्ञोऽप्ययमपराधो यथाऽऽ-
हाराभावेन कश्चिदवसन्नः स्यात् । आपस्तम्बे विशेषः— ' बुद्धिपूर्वं वा कश्चित् ' ।
तस्यार्थः— बुद्धिपूर्वं वेत्यश्रोताहरणम् । यदा कश्चित्करणं कृणुं वा दाप्यो भवति
तदा नासौ हिमातपयोरुपवेशयितव्यः । भोजनादिवि(द्वा नि)रोधयः(द्वा यः) ।
तथा कुर्वाणो(गं) राजा दण्डयेदिति ॥ १९० ॥

सभायां मध्येऽधिदेवनमुद्धृत्याबोक्ष्यासाश्रिव

(पे) यथार्थान्बुग्मान्वेधीतकान् ॥ १९१ ॥

पूर्वोक्तायां समायां मध्येऽधिदेवनं यस्योपरि कित्वा जैतृदीव्यन्ति तत्स्थानमधिदेवनम् । तत्पूर्वं काष्ठादिनोद्धन्ति । उद्धृत्यावोसति । अवोक्ष्य तत्राशान्पु-
मसंख्यान्निमीतकवृत्तस्य विकारभूतान्यथार्थान्यावद्विद्धुं निर्वर्तते तावतो निवपति । यः
क[कः, य]स्तत्र नियुक्तः । स हि तन्नामा ॥ १९१ ॥

आर्या विशुचयः सत्यशीला दीवितारः स्युः ॥ १९२ ॥

आर्या द्विजातयः । विशुचयोऽर्धशुद्धाः सत्यशीलाः सत्यवादिनः । एवंमूला एव
पुरुषास्तत्र दीवितारो देवितारः स्युः । [ते] एवं तत्र देविषुं छमर(न्ते) इत्यर्थः ।
तत्र (ते च) तत्र देविषा (त्वा) यथापहिता(भाषितं) विहितपणं सनि(मि)काय
दत्त्वा गच्छेयुः । स च राज्ञे तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिश्रवणसं दद्यात् । स एव
स्थानान्तरे दीव्यतां(तो) दण्डयेत् । समास्थाने च कलहकारान् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

गृहछलिक(गृहे शक्ति) वृद्धेस्तु सद्भिः क[भिः] गृहकं शतम् ।

गृहीयाद्भूतकित्वादितरादशकं शतम् ॥

स सम्यक्पाठितो दद्याद्वाङ्(ज्ञे) भागं यथाकृतम् ।

सि(जि)तमुद्वा(द्वा) हयेजैश्व(ज्ञे) दद्यात्सत्य(त्वं) वदा(वः)

सयी(भी) ॥ १९२ ॥

सर्वधर्माणां सर्वधर्मानुष्ठानानि नियमेषु च युक्तः

स्यात् ॥ १९३ ॥

सर्वेषां धर्माणां स्वकर्मानुष्ठानानि नियमेषु च स्वकर्मानुष्ठानं प्रजापालनादि तत्र ये
अनि(ये नि)यमाः(मा नी) अनौतवस्तेषु च युक्तः सावधानः स्याद्भवेत् । अनौतयो
न कार्या इत्यर्थः ॥ १९३ ॥

आयुधग्रहणं नृत्पणीतवादित्राणि राजाधीनेभ्योऽन्यत्र

न विधेरन् ॥ १९४ ॥

आयुधग्रहणादीनि राजाधीनेभ्यो राजदत्ता ये पुरुषास्तेभ्योऽन्यत्र न विधेरन्
भवेयुः । उत्सवादिष्वन्यत्रापि मवत्याचारः ॥ १९४ ॥

क्षेमकृद्वाजा न चास्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा

तस्करभयं विद्यते ॥ १९५ ॥

अस्य राज्ञो विषये ग्रामेऽरण्ये च चोरभयं न भवति । स एव राजा क्षेमकृत् क्षेम-
करो न स्पन्द्यः शतं तुभ्यमिति ददानोऽपि ॥ १९५ ॥

भृश्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्वाहणेभ्यो
यथार्हमनन्ताह्नीकामभिजयति ॥ १९६ ॥

भृश्यानामनुपरोधेन भृश्यावर्गस्य यथोपरोधो न भवति तथा ब्राह्मणेभ्यो यथार्हं
विद्यावृत्ताद्यनुगुणं क्षेत्रं वित्तं च दद्यात् । ददद्दन्ताह्नीकामभिरयति ॥ १९६ ॥

ब्राह्मणस्वान्यपजिहीर्षमाणो राजा सो हन्यते
तमाहुरात्मयूपो यज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥ १९७ ॥ (ख० १८) ।

ब्राह्मणस्वानि चोरान्देविरपहृतान्यपजिहीर्षमाणे (णो ब्राह्मणे)भ्य आदा (दाना)
यावभित्य ग्रहीदुमिच्छन्सो राजा यदि चोरैर्हन्यते तमात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यज्ञ
इत्याहुर्धर्मज्ञाः । संग्रामे युद्धयज्ञे तस्याऽऽत्मा यूपस्थानीयः । आत्मेति शरीरमाह ।
अन्तरा यदि चोरैर्हन्यते तमात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यज्ञ इत्याहुः । आत्मा तु पशु-
स्थानीयः । प्रत्यानिर्वापितं द्रव्यं दक्षिणा । सूत्रे तं यज्ञमित्याहुरिति ॥ १९७ ॥ (ख० १८) ।

एतेनान्ये शूरा वयारुपाताः प्रयोक्षन्ते युष्मन्मन्त्र-
स्तनुत्यजः ॥ १९८ ॥

अन्ये राजान्यतिरिक्ता अपि यदि शूराः सन्तो ब्राह्मणस्वापहाराभिर्बुध्यमानाश्चोरैर्हता-
स्तेषामपि तथैव यज्ञकृतां फलं पूर्वोक्तं भवति । योजनप्रहणमन्वस्थापि धर्मस्य कार्य-
स्थोपलक्षणम् । तदेवमपि बुध्यमानास्तथैव फलं लभन्ते ॥ १९८ ॥

ग्रामेषु निगमेषु चाऽऽर्याऽऽहुर्वीन्सत्प्रशीलान्ध-
र्मार्थकुशलान्प्रजागुप्त्रये निदध्यात् ॥ १९९ ॥

ग्रामादिषु प्रजासंरक्षणार्थमेतद्वशान्पुरुषांस्त्रैविधिकान्स्थापयेद्विचारिणः शुचीभिर्ब-
लान्तःकरणान्सत्यवादिनो धर्मज्ञानर्षशास्त्रेणैवपि कुशलान् ॥ १९९ ॥

तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ २०० ॥

तेषां निगुक्तानां ये पुरुषास्तेऽपि तथागुणा आर्यादिगुणा एव स्युः ॥ २०० ॥

सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्षयम् ॥ २०१ ॥

सर्वतः सर्वासु दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणायम् ॥ २०१ ॥

क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ २०२ ॥

ग्रामेभ्यस्तु सर्वासु दिक्षु क्रोशो रक्षयः । ग्रामेभ्यः 'यत्प्रशान्त्यकालपरिमाणं तत्र
पञ्चमी वक्तव्या' इति पञ्चमी ॥ २०२ ॥

तत्र यन्मुच्यते तेस्तत्प्रतिद्वयम् ॥ २०३ ॥

तत्र योजनमात्रे श्रोत्रमात्रे वा यन्मुच्यते चोर्यते ते न(नि)युक्तास्तत्प्रतिदयः ।
राजा तेऽतत्प्रतिदाययेदिति ॥ २०३ ॥

धर्म्यं शुष्कमवहारयेत् ॥ २०४ ॥

ग्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः—मूलफलपुष्पौषधमकरमिति ॥ २०४ ॥

अकरः श्रोत्रियः ॥ २०५ ॥

श्रोत्रियाद्राज्ञा करो न ग्राह्यः ॥ २०६ ॥

सर्ववर्णानां स्त्रियः ॥ २०६ ॥

अकरा इति परिणामः ॥ २०७ ॥

कुमाराश्च प्राग्व्यञ्जनेभ्यः ॥ २०७ ॥

व्यञ्जनानि श्मश्रादीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥ २०७ ॥

ये च विद्यार्था वसन्ति ॥ २०८ ॥

विद्याभुङ्क्ष्विद्य गुरुषु ये वसन्ति तेऽसमाप्तविद्या अप्यकराः ॥ २०८ ॥

तपस्विनश्च ये धर्मपराः ॥ २०९ ॥

धर्मपरा इति किम् । वेऽभिचारकमन्त्रासिद्धये तपस्तप्यन्ते तेऽकरा मा भूवन्ति
॥ २०९ ॥

शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ २१० ॥

त्रैवर्णिकानां पादावनेजनवृत्तिर्यः ■ शूद्रोऽप्यकरः ॥ २१० ॥

अन्यमूकवधिररोगाविष्टाश्च ॥ २११ ॥

अन्धादयोऽप्यकराः ॥ २११ ॥

ये व्यर्था द्रव्यपरिग्रहैः ॥ २१२ ॥

ये परित्राजकादयो द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः
प्रतिषिद्धस्तेऽप्यकराः । तथा च वसिष्ठः—अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रजजितो
बालवृद्धतरुणप्रजा(शा)ता(न्ता) इति ॥ २१२ ॥

अनुद्धिपूर्वमलंकृतो युवा परदारमनुप्रविशन्कुमारीं

वा वाचा बाध्यः ॥ २१३ ॥

यश्च परवारा आवस(आस)ते कुमारी(री) वा पतिवरा तत्र युवाऽलंकृतोऽनुद्धिपूर्व-
सज्जानादनुप्रविशन्वाचा बाध्यः 'अत्रा(त्रे)पमास्ते मां(मा) पतीक्षत(विक्षः)'
इति ॥ २१३ ॥

बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ॥ २१४ ॥

यस्तु जानन्नैव प्रलोभनार्थं दुष्टभावः प्रविशति स दण्ड्यः । द्रव्यानुरूपमपराधानुरूपं च । दुष्टभावाद्गृहणमाचार्यादिप्रेषितस्य प्रवेशो दण्ड्यो मा भूदिति ॥ २१४ ॥

संनिपाते वृत्ते शिशच्छेदनः सवृषणस्य ॥ २१५ ॥

संनिपातो मैथुनम् । तस्मिन्वृत्ते शिशच्छेदनदण्डः । सवृषणस्येत्युपसर्जनस्यापि शिशस्य विशेषणम् । सवृषणस्य शिशस्य च्छेदनमिति ॥ २१५ ॥

कुमार्थी तु स्वान्धादाय वास्यः ॥ २१६ ॥

कुमार्थी तु संनिपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशान्निर्वास्यः ॥ २१६ ॥

अथ राज्ञा मृत्ये ॥ २१७ ॥

अथ संनिपातात्ममृति परदारकुमार्थौ राज्ञा मृत्ये ग्रासाच्छादनेन मर्त्ये ॥ २१७ ॥

रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात् ॥ २१८ ॥

अतः प्रथमात्संनिपातादूर्ध्वं मैथुनाच्च रक्ष्ये । यथा पुनर्मैथुनं न भरतस्तथा कार्ये ॥ २१८ ॥

चरितनिर्वेपं स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ २१९ ॥

एवं ते यदि निरुद्धे निर्वेषमुपगच्छतस्तदा स्वामिभ्यस्ते अवसृजेत् । परदारान्मर्त्रं क्षुराय वा कुमारं पित्रे आत्रे वा । अनन्मुपगमे तु तस्य प्रायश्चित्तं यावज्जीवं निरोधः ॥ २१९ ॥

चरिते यथापुरं धर्मसंबन्धः ॥ २२० ॥

चरिते तु निर्वेषे यथापुरं यथापूर्वं धर्मेण संबन्धो भवति । यस्मादेवं तस्मादवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् । यज्ञविवाहादौ न कश्चन दोष इति ॥ २२० ॥

परदारपसङ्गादिदमुच्यते—

न सगोत्रस्थानीयां परेभ्यः समाचक्षीत ॥ २२१ ॥

योऽनपत्य आत्मनः शक्त्यभावं निश्चित्य क्षेत्रज्ञं पुत्रमिच्छन्मार्थं परत्र नियुक्ते मृते वा तस्मिन् तत्पित्रादयः संतानकाङ्क्षिणस्तद्विषयमेतत् । कुलान्तरप्रविष्टा सगोत्रस्थानीया । सा हि पूर्वं पितृगोत्रा सती मर्तृगोत्रधर्मैरधिक्रियते । अतः सा मर्तृपक्षाणां सगोत्रस्थानीया भवति । मर्ता तु साक्षात्सगोत्रां तां सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यः (भ्योऽ)पगोत्रेभ्यः समाचक्षीत । इयमनपत्याऽस्यामपत्यमुत्पाद्य[ता]मिति । सगोत्रायेव तु समाचक्षीतेति ॥ २२१ ॥

किंच—

कुलाय हि स्त्री मदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ २२२ ॥

कुलाय स्त्री कन्या कचिदेशेषु दीयते । गोत्रे येः कैश्च(श्चि)दप्यनुभूयते । उक्तं च बृहस्पतिना—

अमर्तृकभ्रातृचार्याग्रहणं नातिदूषितम् ।

कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यते ॥ इति ॥ २२२ ॥

तमिमं नियोगं दूषयति—

तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रातिपक्षम् ॥ २२३ ॥

केषुचिद्देशेषु यद्यप्येवं पूर्वं कृतवन्तस्तथाऽपि तदद्यत्वे विप्रातिषिद्धम् । कुतः । इन्द्रियदौर्बल्यात् । दुर्बलेन्द्रिया अद्यत्वे मनुष्याः । ततश्च शास्त्रव्याजेनापि मर्त्यव्यतिक्रमेऽतिप्रसङ्गापत्तिः ॥ २२३ ॥

सगोत्रा(त्र)विषये च यो विशेषः सोऽपि नास्तीत्याह—

अविशिष्टं परस्व५ हि पाणेः ॥ २२४ ॥

येन पाणिना पूर्वमाग्निसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः तस्याः कन्यायाः पाणेरन्यो भवति सगोत्रस्यापि पाणिः । यस्मादेव पाणेः परस्वमविशिष्टं समानं तस्मादविशेष इति । अवशिष्टमित्यपपाठः ॥ २२४ ॥

पाणिरन्यो भवति को दोषः—

तद्व्यतिक्रमे पुनरुभयोर्नैरकः ॥ २२५ ॥

तस्य पाणेर्यतिक्रमे पुनरुभयोर्दम्पत्योर्नैरको भवति । पुनरिति प्रसिद्धोक्तको निपातः ॥ २२५ ॥

नियमारम्भणो हि वर्षीयानभ्युदय एवमारम्भ-
णादपत्त्याद् ॥ २२६ ॥

योऽयं दम्पत्योः परस्परं नियमः स आरम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । एवंभूतो योऽभ्युदयः स एव वर्षीयान् । एवमुक्तेन प्रक्षरेण यदपत्यमारभते तस्मादेवमारम्भ-
णादपत्त्याद्वर्षीयानिति । अपत्यादिति प्रायेण पठन्ति ॥ २२६ ॥

वाच्य आर्यः शूद्रायाम् ॥ २२७ ॥

आर्यैर्वर्णिकः शूद्रार्था परंभार्यायां प्रसक्तो राज्ञां राष्ट्राद्वार्यो निर्वात्यः ॥ २२७ ॥

वध्यः शूद्र आर्यायाम् ॥ २२८ ॥

शूद्रस्त्वार्याणां त्रैवर्णिकस्त्रियां प्रसक्तो वक्ष्यः । आर्यस्त्रैवर्णिकाः । शूद्राणां परमा-
र्याणां प्रसक्ता एतन्न(च)यन्.(योऽन्तः)पुराधि(दि)प्यधिकृतो रक्षकः सन् स्वयमेव
गच्छति तस्य भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं शिश्नच्छेदनं द्रष्टव्यम् । तथा च
शूद्राधिकारे गौतमः—‘आर्यैर्यथाधिगमने लिङ्गोद्धारः स्वहारश्च गोप्ता चेद्भवोऽधिकः’
इति । याज्ञवल्क्येन तु प्रातिलोभ्ये[न] गमनमात्रे वच उक्तः । यथाऽन्त्यजातः(१) ।

स्वजातावुत्तमो दण्ड आनुलोभ्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोभ्ये वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम् ॥ इति ।

सोऽनुवक्ष्याम्यां सा(बन्ध्याम्यामाद्य)पेक्षो द्रष्टव्यः । तथा ‘वाश्य आर्यः शूद्रायाम्’
इत्याचार्यवचनम^१यनुवक्ष्याम्यां सापेक्षः(सम्) । ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे वा शूद्रा
तद्विषयं वा द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

दारं चास्य कर्षयेत् ॥ २२९ ॥

अस्य शूद्रस्य वा दारमूना तेन मुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री तां च कर्षयेत् । तच्च नियमो
पवासैर्या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः ।

अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्ते भवेत्तु या(न नेवराः ॥ इति ॥ २२९ ॥

सवर्णायामन्यपूर्वायाः सकृत्संनिषाते पादः पतति ॥ २३० ॥

अन्यः पूर्वः पतिरस्या अन्यपूर्वा । परमार्या । तस्याः सवर्णायाः सकृद्गमने पादः
पतति । पतितस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं तस्य तुरीयोऽंशस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं
ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । एतच्च स्त्रि(श्रोत्रि)यमार्यायामृतुकाले कामतः प्रथमदूष-
कस्य ब्राह्मणस्य । तत्र गौतमः—‘द्वे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्य’ इति ॥ २३० ॥

एवमभ्यासे पादः पादः ॥ २३१ ॥

एवमभ्यासे ग्रन्थाम्भासे पादः पादः पतति ॥ २३१ ॥

चतुर्थे सर्वम् ॥ २३२ ॥

चतुर्थे संनिषाते सर्वमेव पतति । ततश्च पूर्णं द्वादशवार्षिकं कर्तव्यम् । तृतीये नव
वर्षाणि । द्वितीये षट् वर्षाणि । एतच्च प्रतिप्रयोगं स्त्रीभेदेन प्रथमदूषकस्य । एकस्यामेव
स्वभ्यासे कल्प(ल्य)म् । तत्र ‘यत्पुंसः परदारेषु तच्चैतां यो(चा)रयेद्वक्तम्’
इति स्मरणात् । स्त्रिया अपि प्रतिप्रयोगं पादः पतति । तदनुरोधेन कल्प्यम् ॥ २३२ ॥

जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्याऽऽर्ये धार्मिकमाफोन्नतः ॥ २३३ ॥

१ ‘आयाक्रेव० इत्यादिः प्रसक्ताः’ इत्यन्तो ग्रन्थः संगत्यभावादधिक इति भाति ।

शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिकं स्वकर्मस्य यमाक्रोशति निन्दति विगर्हते तदा तस्य जिह्वा च्छेदयेति । मनुस्तु सामान्येनाऽऽह—

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।

तदङ्गं तस्य च्छेदयेत् तन्मनोरनुशासनम् ॥ इति ।

गौतमस्तु—‘ शूद्रो द्विजातीनभिः सं वायादिभ्यश्च वाग्दण्डपरुष्याम्यामङ्ग-
मोच्यो येनोपहन्यात् ’ इति ॥ २३३ ॥

वाचि पथि श्रय्यायामासने वेति समीभवतो

दण्डताडनम् ॥ २३४ ॥

यस्तु शूद्रो वाग्मादिभ्यः समी भवति न । तदर्धभूतं तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं
॥ दण्डेन ताडयितव्य इति वाच्यम् । अयमस्य दण्डः ॥ २३४ ॥

गुरुवचसे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्यादाय

वचः(ध्यः) ॥ २३५ ॥

भूम्यादानं परस्तेयस्य ब्रह्मात्स्वीकारः । गुरुवचसादिषु निमित्तेषु शूद्रः सर्वस्वहरणं
कृत्वा पश्चाद्ब्रह्मो मारयितव्यः ॥ २३५ ॥

चक्षुर्निरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ २३६ ॥

एतेषु निमित्तेषु ब्राह्मणस्य चक्षुर्निरोधः कर्तव्यः । पट्टबन्धादिना चक्षुर्वै निरोद्धव्ये
यथा यावज्जीवं न पश्यति । न तूत्पाटयितव्ये । न शरीरो ब्राह्मणस्य दण्डः ।
‘ अक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत् ’ इत्यादिस्मरणात् । चक्षुर्निरोध इति कचित्पाठे रेफलोप-
श्रान्दसः ॥ २३६ ॥

नियमातिक्रमणमन्यं वा रहसि बोधयेदा समा-

पत्तेः) ॥ २३७ ॥

यो वर्णाश्रमप्रयुक्ताचि(जि)यमानतिक्र(क्रम)मति तं नियमातिक्रमिणमन्यं वा
प्रतिषेधा(विद्धा)नां कर्तारं रहसि बोधयेत् । तं निगदि(डि)तं निरुध्या(न्ध्या)त् ।
आ समापत्तेः यावत्सौ नियमान्प्रतिपत्त्येत ‘ प्रतिषिद्धेभ्यो निवर्तिष्ये ’ इति ब्रूयात् ॥ २३७ ॥

असप्रापत्तौ वाश्यः ॥ २३८ ॥

यद्यसौ दीर्घकालं निरुद्धोऽपि न समापद्येत ततो वाश्यो निर्वस्यः ॥ २३८ ॥

आचार्य ऋत्विक्स्नातकस्तु श्व[कः श्व]शुरी राजेति

प्राण* स्युरन्यत्र वध्यात् ॥ २३९ ॥ (ख० १९) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) सप्तविंशप्रश्ने
पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

यदि दण्डे प्रवृत्ते राजानं, आचार्यो ब्रूयात् 'अहमेनमतः पा[वा]रनि[यि]-
ष्यामि मुच्यताम[य]मिति' ततोऽङ्गदण्डे प्राप्तेऽर्धदण्डः । अर्धदण्डे प्राप्ते ताडनम् ।
ताडने प्राप्ते धिग्दण्डमिति कृत्वा तद्वशे विमृजेत् । एवमृत्विगिति । स्नातको विद्या-
मताभ्याम् । राजा, अनन्तरादिः सर्वः । एते राज्ञः समान्याः । अतस्ते दण्डस्व प्राणं
स्युः । उक्तेन प्रकारेण रक्षका मवेयुः । नान्यः कश्चित् । तेऽप्यन्यत्र वक्ष्यात् ।
यस्य वधानुगुणोऽपराधो न तस्याऽऽचार्योदयोऽपि प्राणम् । हन्तव्य एव स इति
॥ २१९ ॥ (ख० १९) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः पटलः ।

क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात्फलाभावे यः समृद्धः
स भावि तदपहार्यः ॥ १ ॥

वैश्यवृत्तिः परक्षेत्रं कृष्यर्थं परिगृह्य बहुत्थानं पतितं कृषिविषयं न कुर्यात्तदभावा-
त्स्वफलं न स्यात्तस्मिन्निमित्ते ॥ कर्षकः समृद्धेरेव तस्मिन्भोगे यन्नापि फलं तदपहार्योऽ-
पहारायितव्यः । राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दातव्यः ॥ १ ॥

अवशिनः क्रीनाशस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥

क्रीनाशः कर्षकः । तस्यावशिनोऽस्वतन्त्रस्य निर्धनस्य कर्मन्यासे स चेत्कृषिकर्म न्य-
सेद्विच्छिन्धात्तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं स दण्डेन ताडयितव्यः । अर्थाभावाद्
(स्ना)र्धदण्डः । अपर आह—अवशी, अवश्योऽविषेयो यदि क्षेत्रं परिगृह्यावशिः(शिनः)
क्रीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेज स्वयं कुर्यात्तदा स परिगृह्यो दण्डेन ताडयितव्य इति ।
यदि वाऽवशिन इति बहुव्रीहिः यस्य क्रीनाशस्या(स्य) वशी, स्वतन्त्रः क्षेत्रवाञ्छास्ति स
यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृषिकर्म न्यसेज कुर्यात्तस्य स्यादण्डताडनं दण्ड इति
राजपुरुषस्य ॥ २ ॥

तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥

पशुपो गोपालः । तस्यापि कर्मन्यासे पालनस्याकरणेऽस्य दण्डेन ताडनं दण्डः
॥ ३ ॥

अवरोधनं चास्य पशूनाम् ॥ ४ ॥

ये चास्य(स्मै) पशवो रक्षणाय समर्पितास्तेषां चावरोधनमपहरणं कर्तव्यम् । अन्यस्मै गोपाय समर्पणीया इति ॥ ४ ॥

हित्वा ब्रजभ(मा)क्षिनः कर्षयेत्पशून्नातिवापे-
यात् ॥ ५ ॥

ये पशून्धे(पातयेत्) पशवो गोलंनियधोः(तुः)तं जनं हित्वाऽस्याऽऽविर्भावयितारो भवन्ति तास्तूपकर्षयेद्बलादिना कृशान्कुर्यात् । किञ्चक्षितं तदा राजपुत्रादयो वान-
तिवाष्टपेतं नातिवापवं कुर्यान्न ताडयेत् ॥ ५ ॥

अवरुध्य पशूनां हरणे नाशने वा स्वामिभ्योऽ-
वसृजेत् ॥ ६ ॥

यदि पशुपः पशूनवरुध्य पालयितुं गृहीत्वा भवस्थानेषु विसृज्योपेक्षया मारये-
न्नाशयेद्वा । नाशनं चोरादिभिरपहरणम् । तस्मिन्सति स स्वामिभ्यः पशूनवसृजे-
त्प्रत्यर्पयेत् । पशुभावे मूल्यम् ॥ ६ ॥

प्रमादादरण्ये पशून्तृप्तृष्टान् ग्राममानीय स्वामि-
भ्योऽवसृजेत् ॥ ७ ॥

कः । यस्तत्र रक्षकत्वेन राज्ञा नियुक्तः ॥ ७ ॥

पुनः प्रमादे सकृदवरुध्यत् ॥ ८ ॥

पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सकृदवरुध्य स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ८ ॥

तत ऊर्ध्वं न सूक्षेत् ॥ ९ ॥

ततो द्वितीयात्प्रमादादूर्ध्वं ग्राममानीयेत्यादि यदुक्तं तत्र सूक्षेत् । न तस्मिन्वि-
षय उपेक्षेत ॥ ९ ॥

परपरिग्रहपविद्वानाददान एषोदके मूले फले
पुष्पे मन्धे ग्रासे श्लाक इति च[चा]
वाध्यः ॥ १० ॥

एषश्चोदकं चैषोदकम् । ग्रासो गवाक्षर्यो यवसादिः । सर्वत्र विषयसप्तमी । यत्प्र-
ति(यः परपरि)ग्रहोऽयमित्यविद्वानजानन्नेवो(धो)दकमादत्ते गृह्णाति स तस्मिन्विषये नि-
युक्तेन राजपुरुषेण प्लुतया वाचा वाच्यो निवार्यः ॥ १० ॥

विदुषो वाससः परिपोषणम् ॥ ११ ॥

यस्तु विद्वानादत्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः ॥ ११ ॥

अदण्डघः कामकृते तथा प्राणसंशये भोजन-
माददानः ॥ १२ ॥

तथा शब्दस्य भोजनमित्यनेन संबन्धः । प्राणसंशयदशायां गन्धोदकादेरादाने
कामकृतेऽप्यदण्डघः । तथा भोजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्डघ इति ॥ १२ ॥

प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजानमेनः स्पृशति ॥ १३ ॥

प्राप्तं दण्डनिमित्तं यस्य तस्मिन्पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्याक्रियार्था यदि दययाऽर्थ-
छायेन वा प्राप्तं दण्डं न कुर्यात्तदा तदेनो राजानमुपस्पृशति ॥ १३ ॥

ननु शास्त्रफलं प्रयोक्त्रादिगामि । तत्कथमन्यकृतमेनोऽन्यं स्पृशेत् । बहुविधत्वात्क-
र्तृभावस्येत्याह—

प्रयोजयित्वाऽनुमन्ता कर्तेति स्वर्गफलेषु कर्मसु
भागिनः ॥ १४ ॥

धर्ममधर्मौ वा क्रियमाणं यः प्रयुङ्क्ते स प्रयोजयिता । ॥ चानेकप्रकारः । अज्ञापकोऽ-
भ्यर्थितो(र्थयिताऽ)नुग्राहक इति । भृत्यादेर्निकृष्ट[स्य प्रवर्तनाऽऽज्ञा] । गुवदिराराध्य[स्य
प्रवर्तनाऽभ्यर्थना] । अनुग्राहको(ग्रहो) द्विविधः । उपदेशस्तत्समर्थाचरणं चेति । य
इत्थमुपदिशति त्वं शत्रुमिमं व्यापादय धर्मात्रेनेऽयं तेऽभ्युपाय इति ॥ उपदेष्टा । यः
पुनः पुनः के[न]चिज्जिज्ञायां(वां)सितं पलायमानं निरुद्धंति(णद्धि) निरुद्धः सम्बन्धते तत्र
निरोद्धा, अनुग्राहकः । यं नामस्य(यस्या)नुपात(मति)मन्तरेण कार्याकार्यं न निर्वर्तते
स राजा धर्माधर्मयोरनुमन्ता । साक्षात्क्रियानिर्वर्तकः । एते प्रयोऽपि स्वर्गफलेषु नर-
कफलेषु च धर्मेष्वधर्मेषु भागिनः फलस्यांशमाजो भवन्ति । सर्वेषां च कर्मविस्कर्तृ-
त्वम् ॥ १४ ॥

यद्यप्येवम्—

यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः ॥ १५ ॥

तस्मि(तेषु)न्प्रयोजकादिषु यो भूया(योऽ)न्यस्य व्यापाराधिक(क्य)मर्थे निवृत्ता
उपशुच्यते तस्मिन्फलविशेषो भवति ॥ १५ ॥

कुटुम्बिनो धनस्येशाते ॥ १६ ॥

कुटुम्बिनौ दम्पती धनस्य पश्चिमे विनियोगे च वै(र्हशा)ते । यद्यप्येवं तथाऽपि मर्तुरनुज्ञया विना सध(स्त्री) न विद्योक्तमर्हति । मर्ता तु प्रभवति । तदेतेन वेदितव्यं न हि मर्तुः प्रयासे नैमित्तिके संदाने स्तेयमुपदिशन्ति ॥ ११ ॥

तयोरनुमतेऽन्येऽपि तद्धितेषु वर्तेरन् ॥ १७ ॥

तयोर्दम्पत्योरनुमतेऽ(नु)मतौ सत्यामन्येऽपि पुत्रादयस्तद्धि तयोरेहिकामुष्मिकेषु वर्तेरन् । दिव्यविनियोगेनापि ॥ १७ ॥

विवादे विद्याभिजनसंपन्ना मेधाविनो धर्मेष्व-

विनिपातिनः ॥ १८ ॥

अयिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिविद्धो वादो विवादः । तत्र वृद्धाः परिणतवयसो मेधाविन उहापोहकुशला धर्मेषु वर्णाश्रमयुक्तेषु त्रेषाऽविनिपातिनः । विनिपातः प्रमादस्त-
द्रहिताः ॥ १८ ॥

संदेहे लिङ्गतो देवेनेति विचिन्त्य ॥ १९ ॥

ते वा निर्णयन्तः संदेहस्थलेषु लिङ्गतोऽनुमानेन देवेन तत्प्रमाणादिना । इतिशब्दः प्रकारे । अन्त्येदेवं युक्तवचनव्यापादितेन विचिन्त्यार्थस्थितिमन्विष्य निर्णेतारः स्युरि-
त्याहनेन वाक्यसमाप्तिः ॥ १९ ॥

अथ साक्ष्यविधिः—

पुण्याहे प्रावरणाविद्धेऽपामन्ते राजवत्सुमतः समाख्या-

न्सर्वानुमते मुख्यः सत्यं मर्मं ब्रूयात् ॥ २० ॥

पुण्याहो देवनक्षत्रम् । प्रातर्मध्यदिनादिषु प्राप्योदितेऽष्टावशिभिर्दध्वा तत्स-
'धीपेऽपामन्त' उदकुम्भमपि विधाय तत्समीप ईक्ष्य वा मयाति । राजाधिष्ठिते सदसि,
उभयत उभयोरपि पक्षयोः सत्यवचनेन साक्षिणो यद्वापि फलं तत्सत्यं ब्रूयात् । अन्तुं
त्यक्त्वा स्वर्गमेष्यति । उक्त्वा ततो महाघोरं नरकं प्रतिपद्यते । इत्यादिना प्रकारेण
समाख्या(त्) प्राड्ढिवाकादिति पृष्ठ इति शेषः । अयिप्रत्यर्थिनोः सभ्यान
चानुमतौ सत्यां साक्षिणि उ(बृणेरु)तो दोषैश्च वर्जितः साक्षी प्रशस्तं स्पष्टमर्थसत्यं
यथाऽऽत्मना ज्ञातं तथा ब्रूयात् ॥ २० ॥

अनृते राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ २१ ॥

साक्षिणाऽनृतपुष्कमिति प्रतिपन्ने राजा दण्डं प्रणयेत् । अत्र मनुः—

यस्य दृश्येत सप्ताहात्कूटवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽभिज्ञातिमरणमृणं दाय्याव(प्यो दमश्च) सः ॥ इति ॥२१॥

न केवलमसत्यवचने राज्ञा दण्ड्यः किं तर्हि—

नरकश्चात्राधिकः सांपराये ॥ २२ ॥

सांपरायः परलोकः । तत्र नरको भवति । तेन—

राज्ञा निवृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्भेदाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ इति ।

अस्याऽऽपद्विषयकत्वम् ॥ २२ ॥

सत्ये स्वर्गः सर्वभूतप्रशंसा च ॥ २३ ॥

सत्य उक्ते स्वर्गो भवति । सर्वाणि च भूतान्येनं प्रशंसन्ति । अपि देवाः ॥२३॥

सा निष्ठा या विद्या स्त्रीषु शूत्रेषु च ॥ २४ ॥

स्त्रीषु शूत्रेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्तिः । न तस्यामप्यधिगतायां कर्म परितिष्ठित इति ॥ २४ ॥

आथर्वणस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति ॥ २५ ॥ (ख० २०) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रपरपर्याये)

सप्तविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथर्वणा प्रोक्त आथर्वणस्तस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति । अथर्वणा प्रोक्त आथर्वणस्तस्य वेदस्य शेषोऽयं या विद्या स्त्रीषु शूत्रेषु उपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ २५ ॥ (ख० २०) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-

मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

सप्तविंशः प्रश्नः समाप्तः ।

इति कृच्छ्रा धर्मसमाप्तिः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

(पितृमेधापरपर्यायमष्टाविंशैकोनविंशप्रश्नद्वयात्मकम्) ।

महादेवशास्त्रिकृतधैजयन्तीव्याख्यासमेतम् ।

अष्टाष्टाविंशप्रश्नारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

वदनकुञ्जरमभ्रदलक्षुतिं त्रिनयनं च चतुर्भुजवामनम् ।
कनकरत्नसुशोभितशेखरं गणपतिं प्रथमं प्रणमाम्यहम् ॥
कुमुदकुन्दसितान्तरधारिणीं विमलमौक्तिकहारसुशोभिताम् ।
सकलसिद्धगणैरपि सेवितां परिणमामि भजामि च शारदाम् ॥
सत्याषाढमृषिं वन्दे यत्प्रसादादमी वयम् ।
स्वर्गादिमोक्षपर्यन्तां वैदिकीं सिद्धिमाप्नुमः ॥
ग्रन्थानालोच्य माण्ड्यादीन्महादेवेन धीमता ।
भरद्वाजनिबद्धस्तु पितृमेधोऽनुवर्ष्यते ॥

इह तावत्सूत्रकारेण भगवता व्याख्यातानि वैतानिकानि गार्ह्याणि च कर्माणि ।
अधेदानीं पितृमेधारूपः पुरुषसंस्कारो व्याख्यायते—

अथातः पितृमेधिकम् ॥ १ ॥

व्याख्यास्यामं इति शेषः । पूर्वोक्तानि कर्माणि जीवितां पुरुषाणां जातकर्मप्रभृतीनि
नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तानि जातकर्मद्युपनयनान्तान्यभयं साधयन्तीति । पुरुष-
संस्कारश्च नित्यानि ब्रह्मचर्यं च नित्यं ऋणापाकरणत्वसंस्कृतेस्तथा सोमान्तानि च
प्रजोत्पत्तिश्च । प्रायश्चित्तं च द्विविधं पुरुषापराधे कर्मापराधे च ते सर्वे
जीवताम् ॥ १ ॥

अधेदानीं मृतस्य कर्मोच्यते—

पुरुषाहुतिर्वास्य प्रियतमेति विज्ञायते ॥ २ ॥

पुरुषस्य मृतस्याऽऽहुतिर्दहनम् । तस्योभयं प्रयोजनं पारलौकिकफलानुभवयोग्यतापत्तिः कर्मोपयुक्तशरीरप्रतिपत्तिश्चेति वदिष्यत्याचार्यः । पठितानि च सूत्रकारेण यच्छ्रमशानमुच्यते, नानाकर्मणामेषामन्ते पुरुषसंस्कारो विधीयते । अतः परमन्तफलं स्वर्गशब्दं श्रूयत इति तत्रैवं विवेको द्रष्टव्यः ।

स्ननं दहनं त्याग इति या त्रिविधोच्यते ।

शरीरसंस्क्रिया ह्यस्य परलोकजन्यावहा ॥

विधिः श्रमशानसंयुक्तो योऽन्यःसंचयनादिकः ।

कर्मोपयुक्तदेहस्य प्रतिपत्त्यर्थं एव सः ॥ इति ।

एवमवस्थाविशेषसंयुक्तो मरणसमनन्तरानुष्ठेयः संस्कारो विधीयते । स्ननं दहनं त्याग इति तावन्मृतस्य परलोकार्थं इष्यते । तेन हि पारलौकिकसुखानुभवयोग्यता भवति । स एष यज्ञायुषी यजमानो ह वै सुवर्गं लोकमेति, इति श्रुतेः । 'मृतस्यापि संस्कारः श्रौत इष्यते । प्रत्येकं पुरुषस्य पावनः, इति च स्मृतिः । अतः परमन्तफलः स्वर्गशब्दः श्रूयत इति सूत्रकारवचनान्मृतसंस्कारेणामुं लोकम्' (बौ० पि० १-१-४) इति बोधायनवचनाच्च । तत्र संस्कारतारतम्यात्पारलौकिकसुखानुभवतारतम्यमनुसंधेयम् । अत एव ब्रह्ममेवे—ऋतूनामुत्तमः ऋतुः (म० पि० २-१) इति वक्ष्यति । ततश्च ब्रह्ममेवे स्तनुष्ठिते कृत्स्नसुकृतानुभवयोग्यताऽन्यत्र तत्तदनुशुणानुष्ठानानां ह्रासः । न चैवं सतीतरसुकृतवैयर्थ्यम् । जन्मान्तरेषु तत्फलानुभवसंभवात् ।

ननु मृतसंस्कारेणामुं लोकमित्यत्र मृतसंस्कारशब्दः स्नननादिरूपसमनन्तरसंस्कारमात्रवचनो न पुनः सर्वपैतृमेधिकर्मवचन इति कुतोऽवसीयते । संचयनादेः पैतृमेधिकस्य कर्मोपयुक्तशरीरप्रतिपत्त्यर्थतावगमात् । तानि कर्माणि तत्तद्वर्मान्वितानामेव विधीयन्ते न पुनः शास्त्राधिकाररहितानामपि । नानुपेतानां कन्यानां वा पैतृमेघः । दहनकल्पे न कल्पे(ल्पे)रल्लनुपेताःकन्याश्चेति शास्त्राधिकाररहितानामन्ते निषेधात् । अथैतेषां कुम्भाश्रमिति चानुष्ठितकर्मतारतम्यानुसारेणानुसंचयनादिसंस्कारतारतम्यविधानाच्च । तस्मात्स्नननादेः समनन्तरसंस्कारस्य परलोकजन्यार्थताऽतः परस्य संचयनादेः कर्मोपयुक्तशरीरप्रतिपत्त्यर्थतेति विवेक उपपन्नः ॥ २ ॥

आहिताग्नेर्भरणसंश्रये प्राचीनाविती दहनदेशं
जोषयते ॥ ३ ॥

आहिताग्नेर्यदा रोगादिभिर्हेतुभिर्भरणसंशयः भरणं संभवत्तदा[तस्य] तद्देशं दहनार्थमवकाशं जोषयते सेवतेऽध्वर्युः ॥ ३ ॥

दक्षिणाप्रत्यक्षप्रवणमनिरिणमसुधिरमनूषरमभङ्ग-
रमनूषहतमविसंग्वार्यमनुपच्छन्नं प्रवणम् ॥ ४ ॥

कीदृशगुणविशिष्टं—दक्षिणाप्रत्यक्षप्रवणं दक्षिणाप्रस्थां दिशि निम्नजातिशययुक्तम् । अनिरिणं यत्र तृणानि नोत्पद्यन्ते तदिरिणम् । ततोऽन्यदनिरिणम् । यत्र मूषककुली-
रास्तुकीटादिकृत्रसुधिरं न विद्यते तदसुधिरम् । उषा(क्षारमृत्तिकम्) । नानाकीटकमृद्धि-
शेषास्ते यत्र न विद्यन्ते तदनूषरम् । यत्र शैथिल्यं न विद्यते न च नदीप्रवाहादिर्भवि-
ष्यतीति समाव्यते तदभङ्गुरम् । यत्पुरुषान्तरदहनघण्डालनिवासादिभिरुपहतं न भवति
तदनूषहतम् । यत्र विविधं दारणं प्रदरादिकं न विद्यते विदारणं तदविलग्नधार्यम् । एवं-
लक्षणं देशं दहनाय परिगृह्णीयात् । 'कः पु(नर)श्च परिग्रहीता । यो दहनादिसंस्कार-
कर्ता भूयते स इत्यनुसंधेयः । तत्राऽऽह बौधायनः—अथावशिष्टप्रयोगे मरणसंशये
अथ सप्तमृत्यु दश दानानि कृतवोत्क्रान्तिगां दद्यात् ।

अत्युत्क्रान्तो प्रवृत्तस्य सुखोत्क्रान्तिविमुक्तये ।

तुभ्यं संप्रदाम्येनां गायत्र्योत्क्रान्तिसंज्ञिताम् ॥ इति ॥

अथ पुत्रः पौत्रो दत्तको वा पत्नी दौहित्रो भ्राता तत्पुत्रः पिता स्वर्द्धीयः सपिण्डो
जामाता वा यथाक्रमं संस्कर्ता पितृमेधेन वा होतृमेधेन वा ब्रह्ममेधेन वा यथाप्राप्तं
संस्कुर्व्यात् (बौ० श्रे० वि० १-३) इति । एतेन माम्नादीनां पुत्रादयः पुत्रसंबन्धिनः
संस्कर्तार इति सिद्धं भवति ॥ ४ ॥

यस्मादक्षिणाप्रतीच्या अपो निःसृत्योदीच्य एत्य

महानदीमुपेत्य प्राच्यः संपद्यन्ते ॥ ५ ॥

एतच्छ्रुतं पूर्वोक्तेन समुच्चीयते । यस्माद्देशादापो दक्षिणाप्रतीच्यो निःसरन्ति, दक्षि-
णाप्रत्यक्षप्रवणत्वाद्देशस्य । तास्तथा निःसृत्योदभास्यामहानदीमनुप्रविश्य तद्दुदकेन सह
प्राग्गामिन्या(न्यो) भवन्ति, तथाभूतं ओषयते देशम् । महानदीग्रहणं प्राचीनप्रवाहतरि-
प्रदर्शनार्थम् । तथा बौधायनः—ताः प्रदक्षिणमभिपर्यावृत्य महानदीमुपेत्य प्राच्यः
संपद्येरन्निति ॥ ५ ॥

समं वा स(सु)भूमिं बहुलौषधिं वनस्यावनं क्षेत्र-

स्य(स्या) क्षेत्रीमीरणस्यानिरिणमित्येके ॥ ६ ॥

‘समं वा देशं जोषयते’ इति ‘दक्षिणाप्रत्यक्षप्रवणम्’ इत्यनेन विकल्प्यते ।
शोभना भूमिर्धस्य सुभूमिः । एतेन पूर्वोक्तेनानिरिणत्वादिनाऽप्ये(पी)ह समुच्चय उच्यते ।

अत्र यस्माद्दक्षिणाप्रतीक्य आपो निःसृत्यौदीक्ष्य एत्येत्यशितमयं(यमं)शोऽसंभव(वाद्)-
न्युदस्तः । शेषस्तु संभवात्समुच्चैतव्यः । प्रदक्षिणोदकमिति कल्पान्तरे दर्शनात् । एकदेश-
विरोधःचेतरस्यापि ॥ समुच्चय इत्यपरम् । समं वेति पक्षे बहुलौषधिकमित्यपरं लक्षणम-
धिकम् । बहुलौ(ला ओ)षधयो यस्मात्स बहुलौषधिः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

यस्मादारात्क्षीरिणो वृक्षाः कण्टकिनश्च ॥ ७ ॥

य(या) औषध्य एव(एतल्ल)क्षणं पूर्वस्मिन्नपि पक्षे समुच्चयते । आरादिति दूरार्थे
त्वव्ययम् । यतो देशाद्दूरे क्षीरिणो यटोदुम्बरादयः । कण्टकिनः स्वदिरादयः । वशाब्दा-
त्पलाशादयो गृह्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदौषधिः (षयः) ॥ ८ ॥

तदौषधयश्च क्षीरण्यः कण्टकिन(न्य)श्चेति शेषः । यस्माद्वा(दा)रास्तथाभूतं दहन-
देशं जोषयते । एवंभूता औषधिवनस्पतयः समीपे न सन्ति तं परिगृह्णीयादिति ।
आश्रयायनस्तु तद्विहितदेशाश्रमे तेषां समूहोद्धारेण दहनदेशवत्त्वितिमाह—‘कण्टकि-
क्षीरिणास्त्विति यथोक्तं पुरस्तात्’ (आश्व० सू० ४-१-१३) इति ॥ ८ ॥

तस्मिन्निधोल्लिख्योद्धृत्येत्यावोक्ष्य गार्हपत्यं

मथित्वाऽऽहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरति ॥ ९ ॥

तस्मिन्निधोल्लिख्य स्थादिना । यद्वा—अत्र यजमानस्य च मरणसंभावनायां
सस्यां श्मशाने ग्रामे वा सर्वान्नीनामनस्तधारणं वक्ष्यते । तत्र यदि श्मशाने तत्कि-
यते तदा दहनदेशमग्निस्थापनपर्याप्तमुद्धृत्यावोक्ष्य तत्राग्नयस्त्रावत्स्थापनीयाः । तत्र
गार्हपत्यं मथित्वेति धार्याणां श्रौताग्नीनामरणासमारोपणप्रदर्शनम् । तत्र
यजमानात्समारोपणकल्पासंभवात् । व्यवस्थितमेव तत्र गार्हपत्यस्य तदरण्योः
समारोपणमुक्तवद्वेदितव्यम् । तथा दक्षिणाग्नेर्मथित्वाऽऽहितस्याऽऽहार्यत्वे त्वाहरणमेव ।
आहवनीयो यो गतश्चियः समारोष्यो नेतरस्य । सम्यावसत्ययोर्नाऽऽहार्यत्व
आरोहणं मथित्वाऽऽहितयोस्त्वरणीमाश्रनयनं न समारोपणम् । अ-
धार्यत्वात् । औपासनस्य ॥ समारोप्य न प्रत्यक्षनयनमेव । औपासनानेकत्वे सर्वेषा-
मौपासनानामेवं हरणम् । यस्य त्वौपासनो न विद्यते सम्यावसत्यौ वा, त्रयोऽप्येते
वौपासनस्य तदनुपयोगस्त्यार्थसिद्धत्वात्तत्कर्माभावोऽत्र द्रष्टव्यः ।

ततो दहनदेशं गत्वा गार्हपत्यं तावदुपावरोहणम् । तेन मन्यनविधिना मन्येत् ।
आहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरतीति वचनमसिद्धरूपाणामग्नीनामाधानक्रमेण मन्यनादुद्धर-

णाद्वा स्वरूपनिष्पादनप्रदर्शनार्थम् । ततश्च मयिते गार्हपत्ये दक्षिणाग्न्याहवनीययोः
समारूढयोर्मथनोपापरोहणौ भवतः । आहवनीयस्य तूद्धार्यत्वे नि(न)दक्षिणाग्निनिष्प-
त्यनन्तरं गार्हपत्यादुद्धरणम् । ततः सभ्यावसथययोररणी(णि)प्रतोर्मथनम् । उद्धा-
र्ययोराहवनीयादुद्धरणमिति ॥ ९ ॥

एवं सर्वाग्निषु सिद्धरूपेषु सस्सु तत्स्थापनार्थं वेदिनिर्गमं क्रमनिर्गमं चाऽऽह—

अन्तरा दारुचितेरवकाशः शिष्ट्वाऽग्नीक्षुपवपति

पुरस्तादाहवनीयं पश्चाद्गार्हपत्यं दक्षिणतोऽन्वा-

हार्यपचनं पुरस्तात्सभ्यावसथयादौपासनं च ॥१०॥

अन्तरा मध्ये किमपेक्षं(श्वं) मध्यमग्न्यपेक्षमिति ब्रूमः । केषामग्नीनां मध्यो जेताऽ-
ग्नीनाम् । कुतः । तथैवोत्तरप्रागमात् । दारुचितिर्दहनार्थकाष्ठसंघातः । तस्यावकाशमवशि-
ष्ट्वाऽग्नीक्षुपेत् । तद्यथा—दारुचित्यवकाशस्य पुरस्तादाहवनीयं स्थापयित्वा तस्य
पश्चाद्गार्हपत्यम् । एवं दारुचित्यवकाशस्यैवाऽङ्गता दक्षिणतोऽन्वाहार्यपचनमुपव-
पति । तदा तेषां त्रयाणामग्नीनां मध्यतश्चितेरवकाशः शेष्यत इति गम्यते । पुरस्ता-
त्सभ्यावसथयानिति पूर्वोक्तानां तेषां पुरस्तादिति वेदितव्यं । न तु दारुचित्यवका-
शस्य मात्रस्य । कुतः । तेष्वजलेषु जुह्वद्वसति, इत्यस्मिन्नेव विहारेऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठान-
वचनात्तदनुष्ठानस्याग्न्याधेयकविहारमात्रगोचरत्वात्तन्नाशेनाऽऽहवनीयम् । तं पूर्वणातिदे-
शनियमादेतेन गार्हपत्याहवनीययोर्गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योश्च तन्वायेनैवाऽन्तरालकल्हसिरिति
व्याख्यातम् । ततश्चाऽऽहवनीयस्य पुरस्तात्सभ्यः । ततः पुरस्तादावसथ्यः । ततः पुर-
स्तादौपासनः । सभाण्ड इति सिद्धं भवति । एतेषु देशेष्वनेनैवोपदेशक्रमेणाग्नीनां
स्थापनमिष्यते न तु नित्येन क्रमेण । तथा सत्येतत्क्रमवैयर्थ्यप्रसङ्गादाहवनीयं ज्वल-
न्तमुद्धरतीत्यस्यापि वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । दारुचितेरवकाशः शिष्ट्वेत्यनेन मरणपक्ष एव
स्थापिता एवाग्नयो दहनार्था भविष्यन्तीति ज्ञायते । ततश्चेते मृतेऽस्मिन् प्रत्यावृत्त्य
पुनः सह नेतव्या इति सिद्धं भवति ॥ १० ॥

तेष्वजलेषु जुह्वद्वसति ॥ ११ ॥

अजस्त्रवचनं धार्याणामधार्यानिधृत्तिनिष्पत्त्यर्थम् । जुह्वदित्यभिसंघान(साध्या)नां सर्वेषां
नित्यनैमित्तिककाम्यानां दर्भिहोमेष्टिपशूनां प्रदर्शनार्थम् ॥ ११ ॥

प्राणा वा एतदाहिताग्नेर्यदभयस्त एनं सुसभिद्धाः

पालयन्त्यमदो ह भवतीति विज्ञायते ॥ १२ ॥

एते प्राणसंस्तुता अग्नयः समिद्धा अजलतया धार्यमाणा एनमाहिताग्निं रोगात्पा-
 (॥)यन्तु, उत्थापयन्तु । ततश्चागदो नि(नी)रैग्मी(गो) भवतीति श्रूयते ।
 तस्मादेतदारोम्यार्थं कृतमजलधारणं प्रमलरोगप्रतिघाता(र्थम्) । मृतेऽस्मिन्प्रसङ्गाद्-
 हनार्थमपि मविष्यन्तीत्यनुसंधेयम् । आश्वशायनस्त्वग्नीनां ग्रामाद्दहिः स्थापनमहो-
 रोम्यार्थमित्याह—ग्रामकामा अग्नय इत्युदाहरन्त्याशांसन्त एनं ग्राममाग्निमिषन्तोऽगदं
 कुर्युरिति ह विज्ञायते (आश्व० नृ० ४-१-२।१) इति । ततश्चैवं दहनदेशेऽजल-
 धारणादुणाधिक्यं द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

तस्येतदग्निहोत्रोच्छेषणं निदधाति ॥ १३ ॥

तस्य यजमानस्य कृत इत्यर्थः । एतदिति संनिहितसंस्तवयादनन्तरपूर्वकालिकपारे-
 ग्रहः । परिगृहीतस्य जीवनपक्षे मरणपक्षे चोपयोमो वक्ष्यते । तत्र यदा द्वितीयमग्नि-
 होत्रोच्छेषणमुत्पद्यते तदा पूर्वस्य त्यागोऽर्थसिद्धः । अनन्तरकालिकस्योपयोपव-
 स्वात् ॥ १३ ॥

ग्रामे वाऽस्यैतेन कल्पेन जुहुयात् ॥ १४ ॥

ग्राममिति पूर्वस्थानाभिधेयम् । एतेन कल्पेनेत्यध्यायाणां यथापूर्वमुत्पत्तिरजलधार-
 णम् । औपासनस्याप्यग्न्यागारे पुरस्तान्निवेशोऽनन्तरकालिकाग्निहोत्रोच्छेषणं च कथ्यते ।
 अत्रापि जुहुयादिति सर्वनित्यनैमित्तिककाम्यप्रदर्शनम् । अस्मिन्पक्षे नेदानीं दहनदेश-
 स्योद्धननादि क्रियते । प्रयोजनाभावात् । न च मरणपक्षे मृतेन सह इमंशानं नेष्यमा-
 णानामग्नीनां प्रतिष्ठापनार्थम् । इदानीं तत्कार्यं इमंशाननयनोत्तरकालमेव । तदर्थं वक्ष्य-
 माणत्वात् । तत्र सूत्रकारस्तु दिवानयनं पूर्वपक्षानयनं च वक्ष्यते—‘यदि पूर्वपक्षरात्रौ
 मरणं शङ्केत सायमाहुतिं हुत्वा तदैव प्रातराहुतिं जुहुयात् । यद्यपरपक्षे सायंप्रातराहुति
 भिरेनं पूर्वपक्षं नयेत् । दर्शं च कुर्यात् ’ (म० पि० २-९) इति । तत्रापरपक्षशेषे भाविनीः
 सायमाहुतीः प्रतिसंख्या यावत्तावत्कृत्वास्तुल्ययनमावर्तयन्सायमाग्निहोत्रकल्पेन ताः
 सायमाहुतीस्तन्त्रेण जुहुयात् । एवं भाविनीः प्रातराहुतीः प्रतिसंख्या यावत्तावत्कृत्वा
 श्वत्तुल्ययनमावर्तयन्प्रातरग्निहोत्रकल्पेन ताः प्रातराहुतीस्तन्त्रेण जुहुयात् । ततो दर्शोऽपि
 कुर्यात् । तदिति भवेत्तत्प्रधानदेवताभ्यः पूर्णाहुतिं जुहुयात् । तथा चोक्तं नीचा-
 यनेन—अथैतदग्निहोत्रं सायमुपक्रमं प्रातरपवर्गमित्याचार्या ब्रुवते । तत्रोदाहरन्ति—स
 यदि सत्यं हुतेऽग्निहोत्रे प्रेयात्प्रतिकृष्य प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । अथ यदि प्रातरग्निहोत्रे
 हुते कुशलम् । अथेमी दर्शपूर्णमासौ पौर्णमास्युपक्रमावमाषास्यासंस्थानित्याचार्या ब्रुवते ।
 तत्रोदाहरन्ति—स यदि पौर्णमास्यां वृतायां प्रेयात्प्रतिकृष्यमाषास्यां धजेत । अथ

यद्यमावास्यायां वृत्तायां कुशलम् । (बौ० पि० १-१-९) इति । तत्र प्रेयादिति संभावनायां छिद् प्रत्ययः । तेन मरणशङ्का स्वादित्यर्थो प्रत्येतव्यः । कुत एवेति चेत्तेनैव स्थलान्तरे—यथैतदाहिताग्नेरनुगच्छन्तः प्रतिकृष्य प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । प्रतिष्ठप्यामावस्यां यजेतेति । तथैते कर्मणि अभिसंस्वरेयथा जीवकृते स्यातामिति । तमर्थमनुभाष्य व्याख्यानात्तथाऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च प्रवृत्तप्रयोगसमाप्तेः प्रयोगान्तरस्य चावृत्तत्वाद्धैक्यमावश्यकतां कुशलमनुसंधेयम् । न चात्र प्रवृत्तप्रयोगसमापनमादात्स्थलान्तरोक्तस्य पूर्वपक्षनयनस्य वैकल्पिकत्वं शङ्कनीयम् । अस्य विधेः प्रवृत्तप्रयोगसमापनव्यावृत्त्यर्थतया तन्निवृत्तपरत्वाभावेन विरोधाभावोदेवमेव चातुर्मास्यमध्ये मरणशङ्कायां कर्मशेषस्य तत्तत्प्रधानाहुतिमात्रस्य वा प्राक्मरणादनुष्ठानेन प्रवृत्तप्रयोगसमापनीयं वेदितव्यम् । यत्तु बौधायनेनोक्तम्—स चेदहुते प्रातरग्निहोत्रे निष्ठायापमावास्यायां प्रेयात्तदानीमेवास्य तूष्णीं प्रातरग्निहोत्रं यादृक्कीदृक्च होतव्यम् । तदानीमेवास्य तूष्णींममावास्यां यादृशीं कीदृशीं च यजेत, इति । मरणादूर्ध्वमपि प्रवृत्तप्रयोगशेषमूत(योः) प्रातरग्निहोत्रहोत्रमावास्यायेष्टचारुनुष्ठेयत्वम् । तदस्माभिरग्राह्यम् । कुतः । यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायां यजमानो म्रियेत । यदि विसंस्थितायामिष्ट्यां यजमानो म्रियेत, इति विप्रक्रान्तस्यापि तन्म्रस्य यथाकथंचित्समानवचनेनाप्रक्रान्ततन्त्रादनुष्ठानस्य कैमुतिकन्यायेन निरस्तत्वात्तथा मरणान्ता यज्ञा भवन्तीति सूत्रकारेण सर्वयज्ञानां मरणान्ततावचनाच्च । तेन व्यवस्थितमेतत्प्रवृत्तशेषदर्शोऽपि प्रातर्होमादिविधित्पूर्वपक्षनयनं चैते प्रागेव मरणान्ता इति न्यायात् ॥ १४ ॥

यदि जीवेत्पिषेदग्निहोत्रोच्छेषणम् ॥ १५ ॥

यथेवं कृते यजमानस्य जीवनं सुनिश्चितं स्याद् व्य(त्ता)यमनेन रोगेण मरिष्यतीति तदा यजमान एवैतदनन्तरपूर्वकालिकमग्निहोत्रोच्छेषणं पिबेत् । अत्र पिबेदिति पयोहोत्राभिप्रायं द्रव्यान्तरमपि तत्तत्प्राशनप्रदर्शनार्थम् । तथा इमशानविहरणपक्षेऽपि (तत्र) तेज्जग्निषु धार्वीणां समारोपणमित्यादिना पूर्वोक्तविधिना प्रत्यानयनमजस्रोत्सर्गः प्रतिकृष्यकृतानां भाविकर्मणां स्वे स्वे काले पुनरनुष्ठानमिति । गृहविहारपक्षेऽप्यजस्रोत्सर्गादि समानतन्त्रप्रतिकृष्टानां पुनरनुष्ठानमाह बौधायनः—य उ चेत्पुनरागतस्य पुनरेवास्य प्रातरग्निहोत्रं काल्प्यं व्यापन्नं होतव्यम् । पुनरेवामावास्यां काल्प्यामव्यापन्नां यजेतेति । एतेन पूर्वपक्षनयनाय(नां) प्रतिकृष्टानां सायंभतराहुतीनां चातुर्मास्यमदिशेषाणां च स्वे स्वे काले पुनः पुनः कर्णं व्याख्यातम् ।

अत्र च सूत्रकारस्त्वमे वक्ष्यते—असंशयेऽजस्रैर्विरम्याम्य आयुष्मते पुरोडाशमष्टा-

कपालं निर्वैच्छतकृष्णलां पञ्च हविषां वा । यो ज्योगामयावीत्युक्तम् (म० पि० २-९)
इति ॥ १९ ॥

अथ मरणपक्षे कर्तव्यमाह—

यदि मरणसंशये ब्रह्माविदामोति परं भृगुर्वै-
वारुणिरित्येतावनुवाकौ ब्रह्माविदो दक्षिणे कर्णे
जपति ॥ इतरस्या आयुषः प्राणं संतन्वति ॥ १६ ॥
यदि प्रेति मेतेऽभात्याः प्राचीनावीतिनो केशान्
प्रकीर्य पांसूनावपन्ते ॥ १७ ॥

अत्र भातरि पितर्योचार्य इत्येक इत्यापस्तम्बः । प्रेते मृते सत्प्रहितामौ तस्यामात्या
ज्ञातयः प्राचीनावीतिनः प्राचीनावीततया विन्यस्तोत्तरीयाः केशान्प्रकीर्य विमुक्तमन्त्रा-
न्कृत्वा प्रसार्य पांसूनावपेरन् । अस्याग्निदस्थ (स्यात्) सपिण्डत्वेऽप्येतत्कर्मणा समुच्चयः ।
अग्निदम्बतिरिक्तेषु तु सपिण्डेषु, अप्राप्तं प्राचीनावीतिनं (त्वं) विधीयते । तथा साम-
याचारिकेष्व्यातुरव्यञ्जनानि कुर्वीरन्नित्यादिनाऽन्वहं स्नानात्पूर्वं केशप्रसारणादि विधी-
यते । इह तु मरणप्रभृति प्राक्स्थानसमयात्तदप्राप्तं विधीयत इति द्रष्टव्यम् । अत्रेदम-
नुसंधेयम्—

मृताग्निहोत्रं स्याद्यथ (ष्वेद) प्रोषोषणात्पुरा
तस्याभिवान्यवत्साया इति होमविधिः समः ॥

यदि मरणोपोषणयोर्मध्येऽग्निहोत्रकाल आगच्छेत्तदा जने प्रमीतस्यैव गृहे
प्रमीतस्याऽपि तस्या अन्यवत्साये पयसाऽग्निहोत्रमित्यादिविधिनाऽग्निहोत्रहोमः कार्यः ।
तुल्यन्यायत्वात् । यस्य तु प्रागुत्तरादाग्निहोत्रकालादुपोषणं मयति । न तस्ये-
दानीमग्निहोत्रमस्ति । ननु—तस्यापि संस्थानार्थं कर्तव्यमेवैतत् । तथा हि—अग्निहो-
त्रस्थाल्यां तृणमङ्गत्वाऽनुप्रहरति । सा ह्यग्निहोत्रस्य संस्थितिरित्युक्तम् । न चैतत्तृणा-
नुप्रहरणं प्रति (प्र) योगं कार्यम् । न बर्हिर्नुप्रहरेत् । असंस्थितो वा एष यज्ञो
यदग्निहोत्रम् । अपि प्रेडाग्निरिति स्थाल्यां तृणमङ्गत्वाऽऽहवनीयेऽनुप्रहरति नवा (स०
श्रौ० ३-७-१९) इत्युक्तत्वात् । तस्मात्तस्याऽऽहिताग्नेयधरमाग्निहोत्रं तत्रैवेदं
तृणप्रहरणेन सह संस्थानं युज्यते कर्तुम् । ततो मरणात्पूर्वस्याग्निहोत्रप्रयोगस्य
धरमत्वाग्निश्चयाभ्रमरणोत्तरकालं च जने प्रमीतस्याग्निहोत्रस्यानुज्ञानात् । गृहे प्रमी-
तस्य कालेऽप्यनेनैव विधिना तृणानुप्रहरणसंयुक्तमाग्निहोत्रमनुष्ठेयमेवेति केचित् ।

तदेतदाकाशलताप्रदानमुख्यं तृणानुग्रहरणस्य विहितप्रतिषिद्धतया षोडशीग्रहणा-
ग्रहणन्यायेन प्रतिप्रयोगविकल्पश्चरमप्रयोगचरमत्वे प्रमाणाभावाच्च । न च संस्थिति-
वचनमेव तत्र प्रमाणम् । प्रतियोगं संस्थासद्भावेनाभ्यथोपपत्तेः । विपर्यये दार्शपूर्णमासि-
कस्यापि कपालोद्भासनस्य तथात्वप्रसङ्गादिति ॥ १६ ॥ १७ ॥

तं जघनेन गार्हपत्यं दक्षिणाशिरसं दर्भेषु संवेष्ट-

यन्ति सर्वस्य प्रतिशीवरीति ॥ १८ ॥

तं प्रेतमाहिताग्निं गार्हपत्यस्य पश्चाद्दर्भेषु 'सर्वस्य प्रतिशीवरी० सप्रथाः' इत्ये-
तत्पूर्वा दक्षिणाशिरसं शाययति । स्थोनास्या इति मन्त्र ऊहः स्त्रिया इत्युपदेशः ।
दर्भाश्च दक्षिणाग्राः स्तीर्यन्ते । अत्रेदमनुसंवेष्टम् । पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा (म० पि०
१-१-२) इति श्रवणात्प्रेतस्य दहनं होमसंस्तुतम् । ततो हविरात्मकस्य पुरुषस्या-
परेण गार्हपत्यसंवेष्टनं निर्वापणीयस्थानीय अन्तराऽग्निनिपातनं च हविरासादनस्थान-
नीयमिति । तदाऽऽह बौधायनः-अथैनमादायान्तरेण वेद्युत्करौ प्रपा(॥)श्च जघनेन
गार्हपत्यमुपसादयन्त्यत्र हविर्निरुप्यत इति । अथैनमादायान्तर्वेदि प्राक्शिरसमासादयन्त्यश्च
हविरासद्यते (बौ० पि० १-१४) इति ॥ १८ ॥

सर्वेषु संवेष्टनेषु दक्षिणाशिराः ॥ १९ ॥

यत्र यत्रास्य संवेष्टनं च व्याचक्षते तत्र तत्रायं दक्षिणाशिराः शाययितव्यः ।
नान्यतश्चान्ततश्च । दक्षिणाशिरस्त्वमात्रातिदेशात्तेष्वयं मन्त्रो भवति ॥ १९ ॥

पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्यान्तराऽग्ने(ग्नी) निपात्यान्वारब्धे
मृत आहवनीये सुवाहुति जुहोति परे युवाः स-
मित्येवं गार्हपत्येऽन्वाहार्यपक्षने सन्ध्यावसध्ययो-
रौपासने च ॥ २० ॥

होमार्थं गार्हपत्यागारस्य पूर्वया द्वारा निर्हृत्यान्तराऽग्नी निपात्य शाययित्वा दक्षि-
णाशिरसं, अध्वर्युरन्वारब्धे मृत आहवनीये सुवाहुति जुहोति परेयुवाः समित्येतया दुव-
स्यते(त इ)त्यन्तः । अविकारेण पत्न्या अपि शवपरत्वान्मन्त्रस्य शब्दान्तरमिति
नामधेयम् । औत्पत्तिकत्वात्तदेव सुमहत्त्ववत् । एवं गार्हपत्ये संवेष्टनादि होमान्तम् ।
तूष्णीमन्वाहार्यपक्षने हुत्वा (बौ० पि० १-२-२) इति । होमाभाववचनाच्च
सन्ध्यावसध्ययोरौपासने च केचित्कुर्वन्तीति । अपरे त्वन्वाहार्यपक्षनादिग्रहणात्समन्त्र-
कहोम औपासनान्तेष्विति व्याचक्षते ॥ २० ॥

अथास्य दक्षिणेन विहारं परिश्रिते प्रेतस्य
केशश्मश्रुलोमनस्वानि वापयित्वा स्नापयित्वा
ग्राभ्येणालंकृत्य शुक्लसूत्रेणाकुष्ठौ बद्धा नलदमा-
लामाबध्य ॥ २१ ॥ (ख० १) ।

अथ होमानन्तरमस्य मृतस्य दक्षिणेन विहारं परिश्रिते कटादिभिः परिवृत्ते शुचौ
देशे दैवेन मानुषेण वा वपनकल्पेन केशादि वापयित्वा न वपनादि कार्यम् । अत्राऽऽप-
स्तम्बस्तु—आच्छाद्येति । तत्राप्याच्छादनमर्थसिद्धं भवत्येव । नलदो नाम तृणविशेषः ।
नलान्धतीति व्युत्पत्तिः । परं यो विशेषस्तथा शिरस्तो नलदमालां प्रतिमुच्य (बौ०
पि० १-२-८) इति बौधायनः ॥ २१ ॥ (ख० १) ।

औदुम्बर्यामासन्त्यां कृष्णाजिनं दक्षिणाग्नीवमघर-
लोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नेवमुत्तानं निपात्य पचो-
दशेनाहनेन वाससा प्रोर्णोतीदं त्वा वस्त्र-
मिति ॥ २२ ॥

औदुम्बरीऽदुम्बरदारुमया(यी) आसन्दी, आसनार्था सद्रूपा । तस्या अशेषाण्यनू-
च्वानि फलकानि । पादाश्चौदुम्बरमया इत्यर्थः । सा तु रज्जुभिर्युता भवति । न
फलकास्तीर्णा । रज्जुरपकृष्येत्युत्तरप्रानुवादात् । मौञ्जीमिरेव रज्जुभिरित्यग्नौ । अन्यत्र
साहचर्यदर्शनात् । सा त्वनसा बाह्वनपक्षेऽपि भवत्येवानस्यावापनेयत्वात् । कृष्णाजिन-
मन्यत्रानैष्टिर(म)मिप्रेतमैषिकस्यावघाताद्वावुपयोऽयत्वात् । तस्मिन्नेन प्रेतं दक्षिणाशिर-
समुत्तानं शाययेत् । पचः पादप्रदेशे दशावसनसमसिद्धेशो यस्य वाससा तत्पादतो(त्पचो)-
दशम् । अहतमपीदितम् । पीडा तु नि(वि)वसनेन का(र्य)रुक्मेणा वा भवति । तदुभयं यस्य
नास्ति तदहतम् । इदं त्वा वस्त्रं प्रथमं न्वाग्नित्येतावानिह प्रोर्ण(व)मन्त्रः । उत्तर-
स्यादिनैतिन्यायात् । अत्राऽऽह बौधायनः—औदुम्बरं तद्वत् समारोप्याकुष्ठबन्धनं
करोति (बौ० पि० १-४-९) इति ॥ २२ ॥

अथास्यै(स्ये)तरदपादत्तेऽपैतदूहेति ॥ २३ ॥

अस्य मृतस्येतरत्पूर्वाच्छादितं वस्त्रमध्वर्युरपैतदूह यदिहेत्यादिना विबन्धुष्वि-
त्यन्तः ॥ २३ ॥

तत्पुत्रो भ्राता वाऽन्यो वा प्रत्यासन्नबन्धुः ॥ २४ ॥

तदपातं वासः प्रेतस्य पुत्रो भ्राता वाऽन्यो वा नाक्षण इति । पूर्वाभावे परः पर
इति न्यायो प्रत्येतत्त्वः ॥ २४ ॥

प्रतीतः परिधायाजरसोवसीतायाप उपस्पृश्य ॥ २५ ॥

स तु प्रतीतः सन्नदूरेणामिम्य परिदर्शित । यदा जीर्णतत्परिचानभोभ्यं स्वादा त-
स्माकालाद्वसीतैव । न ततः पुरा निरसने न च तस्मै दद्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

अपरेष्वाऽऽहवनीयं प्रतीचीस्तिष्ठ उलपराजी ५(जी).

स्तीर्त्वा परांपूयावहनानां त्रीहीणामन्धाहार्यपचने

तूष्णीमुपचरितं चरुं अपयति ॥ २६ ॥

आहवनीयात्प्रक्रम्य संततास्तिल उलपराजीरा गार्हपत्यात् स्तूणीयात् । उलप-
शब्दने परिणता शुष्का दर्भा उच्यन्ते । दर्शपूर्णमासवन्मध्यमा प्रथमं स्तीर्यते । तत
उत्तरा । ततो दक्षिणेति तु विशेषः । दक्षिणापवर्गवचनात्परापावपरापूयपराहेति वचनं
विवेचननिवृत्त्यर्थम् । तस्मादवघातसौकर्यार्थं तुषापनयनमेवमुपचरितेन तुषवितुषविवेक
एवावघातस्तावत् । ऐष्टिके कृष्णाजिन उल्लूखलं स्थाप्य वितुषी क्रियते तूष्णीम् ।
दर्शपूर्णमासवदित्य(ति) वचनात्तथा तूष्णीमुपचरितं चरुं अपयतीति चरुस्पास्त्युपद-
ध्यात् । अयं श्रपणधर्मादेव तूष्णीका विधीयन्ते । अतो नास्य पात्रे संसूदनादि
क्रियते ॥ २६ ॥

गार्हपत्ये च मैत्रावरुणिमामिक्षाम् ॥ २७ ॥

आमिक्षायाश्च तूष्णीमेव श्रपणधर्मः । न च शास्त्राहरणादि । तत्र तूष्णीं शास्त्रो-
पदेशादि कृत्वा तूष्णीं निष्टपनादिविधिना पयःश्रपणं कृत्वा लौकिकेन धर्मे[ण], आ-
मिक्षाकर्म स्यात्तस्य मित्रावरुणदेवत्वत्वं तु संकल्पमात्राद्वेदितव्यम् । अत्राप्यामिक्षार्थं
एवोपवेशश्च चरुश्रपणेऽप्युपयुज्यते ॥ २७ ॥

यदि सौमयाजी भवति ॥ २८ ॥

गार्हपत्य आमिक्षां श्रपयति यदि बहुयाजी स्यात् (बौ० पि० १-३-६)
इति । बौधायनीवेऽप्यसंनयतां त्वामिक्षानिवृत्तिर्दृश्यते ॥ २८ ॥

पालाशं काष्ठमग्न्यागारतृणैर्गार्हपत्य आदीप्य

तेनोल्मुकेन प्रथमा गच्छन्त्यजमनुनयन्ति ॥ २९ ॥

गच्छन्तीति बहुवचनादमात्यकृत्यमेवैतद्वेदितव्यम् । उल्मुकमेतदन्वनुस्तरणीमांसप-
चनार्थमेव । अतस्तदुत्सर्गपक्षे तूल्मुकनिवृत्तिर्दृष्टव्या । न च रसोहानार्थमुल्मुकं नेतव्यम् ।

अग्निभिरेव तत्सिद्धेः । न च श्मशानविहरणपक्षे त्वग्निनयनामावापुस्मुकात्तत्र गार्ह-
पत्यामावेतोल्मुकानिवृत्त्यनुपपत्तेः । श्मशानविहृतैरेवाग्निभिः (भीः) रसोहननसिद्धेः
॥ २९ ॥

राजगवीः सव्ये यदि बद्धामग्नीनग्निभाण्डमग्नि-
होत्रोच्छेषमिति ॥ ३० ॥

अजमनुनयति राजगवीम् । सव्ये यदि बद्धामग्नीनग्नी वाऽग्निभाण्डमिति । राजगवी
गोश्रेष्ठा मांसलत्वादिगुणयुक्ता गौतित्यर्थः । तस्य(स्या) जरत्वाजरत्वादिलक्षणं चान्तरं
यं वक्ष्यते । सव्ये यदीति पूर्वपादयोः सव्योऽभिप्रेतः । अग्नीनिति वैतानिकाश्रयः
यच्च वा । अग्निभाण्डमित्यौषासनभाण्डः(ण्डम्) । अनुनयन्त्यमापि बहुवचनात्सपिण्डा-
दिकृत्यमेतत् ॥ ३० ॥

येन चान्येनार्थो भवति* ॥ ३१ ॥

अर्थो उपयोगवान् भवत्यग्निदस्तदन्यं सर्वमनुनयति । तच्चरुमामिक्षापात्राणीत्येव-
माद्युपयोगि द्रव्यजातम् ॥ ३१ ॥

न हीनमन्वाहरेयुः ॥ ३२ ॥

तत्र यदि विस्मरणादिना नाशाद्धविर्हरणात्पूर्वमनन्तरं द्रव्यं तदिहाहीनमुच्यते ।
तत्तु शवनिर्हरणात्परं नाऽऽहरेयुः श्मशानं न प्रापयेयुः । प्रतिपात्रादिद्रव्यविषयमे-
तदिच्छन्ति । इतरेषां चर्वादीनामन्वाहरणमेव कार्यम् । अन्यथा तदर्धलोप-
प्रसङ्गात् ॥ ३२ ॥

अथैतयादर्दते ॥ ३३ ॥

एतं भैतमासन्धां स्थितं ज्ञातय आददीरन् । अत्राऽऽह बौधायनः—अथैनमेत-
याऽऽसन्धा तल्पेन कटेन वा संवेष्ट्य दास्ताः प्रवयसो वा धहेयुः, (बौ० पि०
१-४-१) इति ॥ ३३ ॥

अनसा वहन्तीत्येके ॥ ३४ ॥

अनः श्वकटं तेन वहन्ति वहन्तः प्रेरणादि कुर्वन्तः ॥ ३४ ॥

* ख. पुस्तके ' येन चान्येनार्थो भवन्ति ' इति नास्ति । ख. ग. पुस्तयोश्च ' इत्येतान्य-
नुहरन्ति ' इत्यधिकम् ।

तत्रानया सहऽऽसन्ध्या शकटमारोप्य तत्र शाखान्तरीयं विधिविशेषमाह—

कृष्णगवः स्यादिति शाट्यायनकम् ॥ ३५ ॥

तदनः कृष्णगवं कृष्णाभ्यामनष्टदुभ्यां बाह्यामिति शाट्यायनिब्राह्मणं भवति ।
अतो विकल्पो वर्णनीय इति । पूर्वः कल्पः ॥ ३५ ॥

पुनरप्यनुवहनपक्षे विशेषमाह—

इमो युनज्मीत्येष योजन आम्नातः ॥ ३६ ॥

गच्छतादिति मन्त्रान्तः । इमो युनज्मीत्यनुष्टुभात्मक एष मन्त्रो बाहनयोजनकर-
णतयाऽऽम्नातः । तेन सकृदुक्तेन युगपदुभौ बाहौ युग[मु]पश्लेष्य यथायोगं(यं) युज-
तीत्यर्थः । अत्राऽऽह बोधायनः—अनश्चेद्युज्जा(व्या)त् (बौ० पि० १-४-७) इति ।
अतः पुरुषबाह्वेऽस्यानुपयोगः ॥ ३६ ॥

आदीयमानमनुमन्त्रयते पूषा त्वेतश्चावधात्विति ॥ ३७ ॥

सुविदग्नेभ्य इत्यन्तः । आदीयमानवचनमनसा वहनस्याप्रदर्शनम् । ततश्च पुरुषैरादी-
यमानमनसा वा प्रोह्यमाणम्—पूषा त्वेतश्चा(इत्या)वधात्वेतवर्षाऽग्निदोऽनुमन्त्रयते । तत्रा-
ग्निदस्य सपिण्डत्वेऽप्यनुमन्त्रयितृत्वमेव न त्वन्यनेतृत्वमपीति द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

सुरीयमध्वनो गत्वा निधाय दक्षिणतो लोष्ठानव-
रुज्य तेषु चरं प्रतिष्ठाप्यैकवाससो दक्षिणान्के-
शपक्षान्निदग्रथ्य सव्यान्विस्त्रस्य दक्षिणानूरुनाघ्नाना
सिग्भिर्धवधून्वन्तस्त्रिः प्रसव्यं परियन्त्यप नः शो-
शुचदधमिति ॥ ३८ ॥

सकुल्यानां कृत्यमेतत् । सुरीयमध्वन इत्यतिग्र(गृ)हादिश्मशानपर्यन्तस्याध्वनश्चतुर्थांश
उच्यते । शकटपक्षे तस्मिन् स्थापनं द्रष्टव्यम् । लोष्टा मृत्तुण्डाः । अवरुज्योत्स्ताय ।
एकवासस इति । अपवोष्ठितारुयस्य कटिधार्यस्य द्वितीयावाससः प्रोहणमुच्यते । नोक्त-
रीयस्यापि । तस्य नित्यधार्यत्वनियमात् । सव्यान्मेतस्येति सिद्धमभाषणं ग्रथन-
निवृत्तिप्राकट्यार्थम् । आघ्नाना दक्षिणैः पाणिभिस्ताव(ङ)यमानाः सिद्धाः परिधानी-
यप्रान्तैः प्रेतमधिधून्वन्तस्त्रिः प्रसव्यं प्रेतं परियन्ति । सपिण्डा अपनः शोशुचदधमित्यनु-
कारिभूताया ग्रहणमहोमार्थत्वाद्वात्यन्तप्रदेशतया वक्ष्यमाणः कनिष्ठप्रयमा अनुपूर्वा इतरे
त्रियोऽग्न इति नियमः प्रतिसेधात्तव्यम्(व्यः) ॥ ३८ ॥

सव्यानुवृष्य दक्षिणमन्विस्त्रस्य सव्यानूरुनाघ्नाना

अनभिधून्वन्तास्त्रिः प्रतिपर्यन्त्यप नः शोशुचदथ-
मिति ॥ ३९ ॥

सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणानिति पूर्ववत्केशपक्षविशेषणं सव्यैः पाणिभिः वाहनमधून्वना-
मावात्तु नात्र कनिष्ठप्रथमत्वादिनियमः । प्रतिपर्यन्ति प्रदक्षिणम् । पारियन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

येक्षणेन लोष्टेषु चरोस्त्रिः प्रयौति ॥ ४० ॥ (ख० २) ।

चरोरिति पञ्चमी षष्ठी वा । तत्रापि पुरोडाशस्य चाव्यतीतिषदेकदेशापकर्षः
प्रत्येत्यर्थः । प्रयौति प्रयुज्य पातयतीत्यर्थः । लोष्टेष्विति वधनसामर्थ्यात् । अग्निदकृत्यं
स्वेतदेकवचनात् ॥ ४० ॥ (ख० २) ।

परीत्य परीत्य प्रयौतीत्येके ॥ ४१ ॥

एकैकस्मिन्पारिगमनेऽमात्यैः कृतोऽग्निद एव सकृत्सकृत्प्रयौति । तत्र प्रसव्यपारिगम-
नस्येवायं वादः । प्रतिपरीत्येति समानकर्तृकत्वमविनक्षितम् । पूर्वस्मिन्कल्पे भिन्नकर्तृ-
कस्य स्पष्टत्वात्तस्मिन्काले वैयर्थ्याभावाच्च । अथवा सपिण्डा भूतापरतया समानकर्तृक-
स्योत्पत्तिर्द्रष्टव्या ॥ ४१ ॥

आदीयमानमनुमन्त्रयते पूषे मा आशा इति ॥ ४२ ॥

स्पष्टमेतत् ॥ ४२ ॥

तुरीयमध्वनो गत्वा निधाय पूर्ववत्कृत्वाऽऽदीय-

मानमनुमन्त्रयत आधुर्विन्वायुरिति ॥ ४३ ॥

पूर्ववदिति दक्षिणतो लोष्ठानवरुज्यमात्रकृत्यं प्रयाणात्मकमग्निदकृत्यं च यथापूर्वं
कृत्वा (अथ) ततोऽग्निदमादीयमानमेतयोर्वाऽनुमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तुरीयमध्वनो गत्वा निधाय पूर्ववत्कृत्वा तृतीयेन

सह चरुं प्रेक्षुषुयात् ॥ ४४ ॥

तृतीयेन प्रयवणेन सह तृतीयप्रयवणे चरुस्थालीपवाचीनमिलां प्रास्यान्निर्मिन्धात् ।
चरुस्थालीप्राप्तमेवैव तृतीयं चरुप्रयवणं कुर्वदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथास्य कपालानि सुसंभिजानि संभिनत्ति यै-

षूदकं न तिष्ठेत् ॥ ४५ ॥

अस्य चरोश्चरुस्थाल्या इत्यर्थः । यैषूदकं न तिष्ठेत्तथा कपालानि सुसंभिजानि
संभिनतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तूष्णीं चतुर्थमादाय गत्वा जघनेन दहनदेशं
निधायोदङ्माः सप्तकामन्तीत्येषा वै देवमनु-
ष्याणां चान्ता दिक्कामेवैवाननुत्कामपन्तीति
विज्ञायते ॥ ४६ ॥

तूष्णीं चतुर्थमादाय जघनेन दहनदेशं गत्वाऽनुमन्त्रयत इत्यर्थः । परिक्रमणामाव-
प्राकट्यार्थमग्निदसहिताः सर्वेऽमास्याः परिक्रामन्ति युगपदुत्तरतो गच्छन्ति । एषा वा
इत्यर्थवादः प्रशंसार्थः ॥ ४६ ॥

मत्थेत्य हरिण्या पक्षाशशाखया क्षमीशाखया
वा श्मशानायतनं समावृर्धयेत् नीतेति ॥ ४७ ॥

अस्मा इति मन्त्रान्तः । मत्थेत्य पुनरेत्याग्निदः समाधिः । हरिणी-अशुष्का । अपेत
वीतेति पिबुमेवपाठतः । श्मशानायतनं दारुचितिपर्याप्तो दहनदेशः । तत्र श्मशान-
विहरणपक्षे दारुचित्यवकाशस्थल एवायं संमार्ग इति द्रष्टव्यम् । यथानुक्रमतस्तु
प्रयोगः । विहरणान्वयी । अतः पक्षान्तरे विशेषान्मूमः—तत्र निर्वाणदेश आसाद-
नदेशे च प्रेतस्य संवेशनम् । सुबाहुतिषु तदन्वारम्भश्चासंभवामिवर्तते । उलपराजिका-
लेऽप्ययुः श्मशानायतनं गत्येतेष्वपराज्यायामिष्टान्तं कृत्वा चरुं प्रस्थाहरेत् । ततोऽप्युल्मु-
कवान्तं सर्वं पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

दक्षिणतः शास्त्रामुदसिः^१त्वाऽप उपस्पृश्योद्धृत्या-
बोध्य मध्ये हरिण्यशकलं निधाय तस्मिन्दक्षि-
णग्रान्दर्भान्संस्तरीयं तेषु दक्षिणाग्निर्याग्निकैः
काष्ठैर्दारुचितिं चित्वाऽग्नीनुपवपाति पुरस्तादाह-
नीयं पश्चाद्गार्हपत्यं दक्षिणतोऽन्वाहार्यपचनं पुर-
स्तात्सभ्यावसथ्याबोपासनं च दक्षिणामागग्नेर्द-
र्भैरग्निं दारुचितिं च परिस्तीर्य दक्षिणतः पश्चाद्वा
दर्भान्संस्तरीयं चित्तेर्दक्षिणतो दक्षिणाप्राञ्च्ये-
कैकशः पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ ४८ ॥

शास्त्रामुदस्थाप उपस्पृश्योद्धृत्याबोदयेति ग्रहविहरणपक्षार्थवचनम् । इतरत्र प्रागेव कृत-

× अत्राऽऽशीं स्वयन्भावः ।

१ ग. "दक्षो निष्का" । २ क. वा शवाय" । ३ ख. "रसीन्प्रेतं दा" । ४ ख. ग. "यं दारु-
चितिः प" । ५ ख. "यं तेज्यैकैकशः पा" । ग. "यं तेषु द क्षणापा" ।

त्वात् । मध्य इति दक्षिणाग्निस्थानस्योत्तरत इत्यभिप्रायः । यज्ञिणानि यज्ञियवृक्षावयव-
भूतानि शुष्कदारुणि । तैर्दहनपर्याप्तां चितिं चित्वा पूर्ववदग्निंस्थापयति । दक्षिणाप्राग-
ग्रेष्व प्रसव्वं परितृणियात् । सर्वानग्नीन्परित्यज्य दारुचितिं परितृणाति दक्षिणतो
विहारस्य पश्चाद्वा दर्भेषु दक्षिणाग्रेषु पात्राण्येकैकशो न्यञ्जि प्रयुज्यात् । अत्र विधि-
निर्दिष्टानामेव पात्राणां प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

रज्जूरपकृष्याऽऽसन्दीमपविध्यन्ति ॥ ४९ ॥

रज्जूरित्यासन्दीमन्धनार्था रज्जव उच्यन्ते । ता अपकृष्य फलकसमीपे व्यव-
च्छिद्याऽऽसन्दीमपविध्यन्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

रज्जुषु धैव कुष्णाजिने चोत्तानः श्लेसे ॥ ५० ॥

इह रज्जूनां भूतलसंयोग एव विशेष इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एकपवित्रेण प्रोक्षणीः संस्कृत्य सृतं पात्राणि
दारुचितिं च प्रोक्ष्याथोऽज्यानि गृह्णाति दर्श-
पूर्णमासवत्तूणीम् ॥ ५१ ॥

एकपवित्रा(नं) पुरस्तात्कृतः(तं) तदभाष इदानीं (पुनः) कृत्वा प्रोक्षणीः
संस्कृत्य पात्राणि पर्यावृत्त्य सकृत्प्रोक्ष्याथाऽऽज्यग्रहणं दर्शपूर्णमासवत्तूणीमिति वच-
नाच्चतुरवत्तिनः पश्चादवत्तिनस्तेषां ग्रहणानेयमोऽप्यसि ॥ ५१ ॥

अग्निहोत्रोच्छेषमन्येन दद्यात् संस्कृत्य पात्राणि
पूरयति यान्यासेचनवन्त्यभ्युक्ष्यतीतराण्यारिक्तार्था
इति चित्रापते ॥ ५२ ॥ (ख० ३) ॥

इति सत्यापाढाहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(पितृमेधापरपर्याये)ष्टाविंशपञ्चे
मथमः पटलः ॥ १ ॥

अग्निहोत्रोच्छेषं विहितं पात्रपूरणा[र्थम् । अ]भ्युक्षणपर्याप्तेन दद्यात् संस्कृत्य तेनाऽऽसे-
चनवन्ति विलवन्ति च पात्राणि पूरयति । अथेतराणि विलरहितान्यभ्युक्षति । तदु-
पयमारिक्तार्थवादः । अतएव लिङ्गात्तिसृणामरिक्तानां न दद्यात् पूरणाभ्युक्षणे कार्ये ।

य(दा)था पदार्थनाशे केवलेनाऽऽज्येनाक्षणोरञ्जनं कुर्यात् ॥ १२ ॥ (स० १) ॥

इति सत्यावाहिरण्यकेशिपितृमेघवाख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामष्टाविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

अथैनमुदरे विदार्य निरान्त्रं निष्पुरीषं कृत्वाऽवटे
पुरीषमवधोयान्त्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यवधाय सर्पिषा
पूरयतीति स्नाट्यायनि(न)कम् ॥ १ ॥

एवमेनमुदरे विदार्य बहिस्तस्थान्त्राणि पुरीषं च निगृह्य पुरीषमवटेऽवधाय सर्पि-
षाऽन्त्राण्यभिपूर्य पुनः सील्येत् । त(त्रा)थाऽऽह बोधायनः—‘निष्पुरीषं कृत्वाऽद्भिः
प्रक्षाल्य सर्पिषाऽन्त्राणि पूरयित्वा दर्भेषु संसो(से)व्यम्’ इति ॥ १ ॥

अपि वा निष्पुरीषं कुर्यात् । यदि कुर्यात्प्रजा
हास्य लोभुका भवन्तीति विज्ञायते ॥ २ ॥

स्नाट्यायनोक्तप्रकारेण निष्पुरीष्ये कृते तस्य प्रजाः लोभुकाः । न निन्दा निन्दितु-
मिति न्याय्यमिति निन्दार्थवादसहितस्तत्प्रतिषेधः शास्त्रान्तरे श्रूयते । तस्माद्विदारणं न
कर्तव्यम् । तथा च विहितप्रतिषेधत्वाद्विकल्पः ॥ २ ॥

अथ राजगवि(वी)भुपाकरोति भुवनस्य पत इति ।
जरतीं मूर्त्तीं तज्जघन्वां कृष्णां कृष्णाणीं कृष्ण-
बाहिं(लां) कृष्णखुरासु ॥ ३ ॥

भुवनस्य पत इदं हविरित्येतावान्मन्त्रः । अग्नये रयिमत इत्युत्तरत्र विनियोगात् ।
जरतीं जीर्णीं मूर्त्तीं तज्जघन्वां जातां जरत्यां मूर्त्तीयां आतेति चावत्कृष्णमिति सिद्धे
पुनः कृष्णाक्षीमित्यादि वचनमक्षिबाह्यखुरेषु वर्णान्तरयागनिवृत्त्यर्थम् । ततश्च प्रदेशा-
न्तरे वर्णान्तरविहितगौर्न दोषायेति । तस्माद्गोमात्रमिति सिद्धं भवति ॥ ३ ॥

अपि वाऽक्षिबाह्यखुरामेव कृष्णाः स्यात् ॥ ४ ॥

अक्षिणि(णी) बाह्याः खुराश्चाक्षिबाह्यखुरम् । तदेव कृष्णां स्यादित्यनेन कृष्णमि-
त्यस्य व्यपेक्षः । जरत्वादिकं तु समानम् ॥ ४ ॥

तां ज्ञातयोऽन्वारभन्ते ॥ ५ ॥

ज्ञातयः सकृत्स्थास्तामनुस्तरणीमन्वारभन्ते ॥ ५ ॥

अथारिंस्तामन्वारभण्ये नियमविशेषं वदन्नन्यत्रापि तस्यानुवृत्तिमाह—

अथात्यन्तप्रदेशो धून्वनेऽन्वारभण्ये संग्राहने स१
सर्पणं उदकोपस्पर्शनं आरोहणं इति सर्वत्र कनि-
ष्ठप्रथमा अनुपूर्वा इतरे स्त्रियोऽग्रे ॥ ६ ॥

अत्यन्तो यः प्रदेशो विधिरत्यन्तप्रदेशः । नास्ति धून्वनमात्रविषयमनन्तरोक्ते विष-
येऽन्यत्रापि भवतीत्यर्थः । अन्वारभण्ये विषये स्वनन्तरस्य विधिर्ना भवति प्रतिषेधो वेति
न्यायः प्रवर्तते । धून्वनादि राजगन्धनदुहसंग्राहकपर्षणां संसर्पिणां शिलाद्वय-
मध्ये नोदकोपस्पर्शनम् । याता पुनात्विति वक्ष्यमाणत्वात्तेषु कर्मसु कनिष्ठप्रथमाः स्युः ।
कनिष्ठः सर्वेभ्योऽपश्यस्यः प्रथमोः येषां ते तयोक्ता इतरे तस्मादन्त्येन
कुर्यादनुपूर्वस्तदाऽऽनुपूर्व्यवन्तः स्युः । प्रथमापेक्षया वृद्धः वृद्धतरवृद्धतमा आनुपूर्व्येण
स्युरित्यर्थः । त(त्र)था संग्राहकमधिकृत्योक्तं बौधायनेन—वीषान्यवीषान्पूर्वः
संघा(गा)ह्यत इति स्त्रियोऽग्र इति मृतस्य च कुरुषानां च भार्या दहन्ते । तासामपि
यथाक्तं कनिष्ठप्राथम्यं वेदितव्यम् । बौधायनस्त्वाह—अतोऽस्य भार्याः कनिष्ठप्रथमा
इति ॥ ६ ॥

ता हन्त्युत्सृजन्ति वा ॥ ७ ॥

राजगर्भां संज्ञपयन्ति सकृत्स्था उत्सृजन्ति वा । अयं विकल्पः पशुबन्धयानिविषयः ।
अन्यत्रोत्सर्गनियमस्य तु वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ७ ॥

तत्रोत्सर्गे कर्तव्ये विशेषमाह—

यद्युत्सृजन्त्यपश्याम युवतिमाचरन्वी[मि]त्येता-
भिस्तिष्ठभिस्त्रिः प्रसव्यं राजगर्भमग्निं दारुचितिं
च परिणीय ये जीवा इत्यमिमन्त्य माता रुद्रा-
णामिति द्वाभ्यामुत्सृजन्ति ॥ ८ ॥ (ख० ४) ।

अमात्या इति शेषः । दारुचितिं चेति विस्पष्टार्थम् । प्रसादपतितो वा । अ-
थाऽऽह बौधायन—उत्तरतः प्रतिष्ठमानामनुमन्त्रयते ये जीवा ये मृता इति ।
माता रुद्राणामित्युचोत्तरेणोत्सृजन्ति चैतेन यजुषा चेति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामुत्सृजेयुः
॥ ८ ॥ (ख० ४) ।

यदि घ्नन्ति तत्संश्लेष्यत्यपि धाय मुखं दक्षिणार्पदीं
प्रत्यक्षिरसीं घ्नन्तीति ॥ ९ ॥

संज्ञापनपक्षेऽग्निद एवामास्यात्संज्ञं प्रेण्यति । ते तथा कुर्युः । तत्र प्रत्यक्षि-
रसीमिति च्छन्दस ईकारः । नान्यत्रैव शास्त्रात् ॥ ९ ॥

निहन्त्यमानायाः सन्यानि जानून्यनुनिघ्नन्तः पा०
सुनर्वमृजन्ति पुरुषस्य सयावरीति ॥ १० ॥

तस्याः संज्ञाप(मा)नाया जमात्याः स्वकीयानि सन्यानि जानूनि मूस्यामनुनिघ्नन्तः
पांसूनवमृजन्ति । पूर्ववर्चा पाणिभिरपध्वंसयेरसित्यर्थः ॥ १० ॥

अथाऽऽह विस्रंसय(ते)ति ॥ ११ ॥

अथाग्निदो विस्रंसयते(ति) अमास्यान्संश्लेष्यति । विस्रंसनमिह प्राणविशेषोऽ-
(योगो)प्रेमेतः । तदमिमन्त्रणे प्राणमसि स्रसमिति लिङ्गात् ॥ ११ ॥

विस्रंस्यमानामनुमन्त्रयते पुरुषस्य सयावरी वि ते
प्राणमसि स्रसमिति ॥ १२ ॥

विस्रंस्यमानां प्राणैर्वियुज्यमानामित्यर्थः । अत्र वि ते प्राणमिति पादस्य पादो
विस्र(स्)ष्टार्थः । प्रामादिको वा । अत्रैके अयतनवन्मानुमन्त्रणं द्वाभ्यामित्यतिवचना-
द्द्वौघावनीये तथ दर्शनाच्च । द्वाभ्यामृग्यामित्यपरमुत्तरस्माद्दिनेति न्यायाच्छ्रित्वा-
द्योमयोर्बौधायनीप्रकारेणैवमित्यस्याप्यप्रयोगात् ॥ १२ ॥

[ततः] संश्लेष्यत्यङ्गादङ्गादनस्थिकानि पिशिता-
न्युत्तिष्ठामकाशयन्तोऽप्रच्यावयन्त उल्मुकैः श्रप-
यतात्मन्नातद्दयं निधत्तात्प्रज्ञातो वृक्या(क्यौ)
प्रज्ञातमेव प्रज्ञातां वपां प्रज्ञातः सपादबालश्रीर्ष-
चर्मोति ॥ १३ ॥

अमास्यान्प्रति संश्लेषत्येवं विशसनार्थम् । तत्र पादपुच्छशिरोव्यतिरिक्तानि सर्वाण्य-
ङ्गाप्युद्विष्यन्ते । पादादीनां चर्मोत्पङ्क्तानियम उदत्येषु बाह्वेषु, अवस्थितमांसांसु-
त्थिषु श्रपयितव्यः । आस्थं तच्चाज्यम् । हृदयादीनि पञ्च प्रज्ञातानि श्रप्यन्ते । इत-
राणि मांसास्तूपमृतीनि न प्रज्ञातानि स्युः । चर्म तु न श्रपणम् । तत्संयोगान्मांसदी-
नामपि न श्रपणम् । वपाहृदयोः पशुबन्धवच्छ्रपणमिति केचित् ॥ १३ ॥

अथ पत्नीमुपनिषातयतीयं नारीति ॥ १४ ॥

वेहीत्यन्तः । एतस्मिन्काळेऽग्निद इयं नारी पतिलोकमित्युच्यते तस्य पत्नी (त्वी) तत्समीपे शाययेत् । तत्र तस्यै प्रजामिति जन्मान्तरे प्रजासंपत्त्याशासमम् । अत्रो नास्मिन्नन्मनि पुत्राय देवरादिभ्यो पुत्रोत्पादनार्थमिति कल्पनावकाशः । न च जाया-मुपनिषातननिवृत्तिः । न चायं पूर्वसिद्धप्रजान्वयवादः । अत्रायमपुत्रायामपि भवति । पत्न्यभावे तूपवेशनादि सहस्रवरदानान्तं प्रतिबिद्धः (ब्रम्) ॥ १४ ॥

तामविद्ध एकधनेनोत्थापयत्यन्यो वा ब्राह्मण
उदीर्ष्व नारीति ॥ १५ ॥

तामुपसंविष्टां पत्नीमविद्धः पत्नीसहस्रवतीति तद्भावात्, एकधनेन द्वेयुनाऽपि काथितं गृहीत्वा—उदीर्ष्व नारीत्युच्येत्स्थापयेत् । संनमूवेति मन्त्रातः । तां प्रतिहितः सव्ये (बौ० वि० १-८-२) इति बोधायनः । तदुत्तामेऽन्यो वा ब्राह्मण एतेन कल्पेनो-स्थापयेत् ॥ १५ ॥

अथ पत्नी सहस्रं वरं ददाति ॥ १६ ॥

अत्रोत्थापनानन्तरं सहस्रमूख्यं वरं ददाति । सहस्राशक्तौ शक्यपरिमाणं वरं दद्यात् । गोर्वे वर इत्युक्तम् । न तु तल्लोपः । अथर्ववे दद्यादित्यनेन सूचितं भवति । पत्न्यनेकत्वे ज्येष्ठक्रमेण सर्वोत्तामुपनिषातनादि क्रमेण क्रियते ॥ १६ ॥

* प्रेतस्य हस्तौ संमार्हि ॥ १७ ॥

प्रेतस्य पाण्य (भी अ) ध्वर्युः संमृज्याद्वक्ष्यमाणकर्मार्यम् ॥ १७ ॥

सुवर्णेन ब्राह्मणस्य सुवर्णं हस्तादिति ॥ १८ ॥

अभिमातीर्जयेमेत्यन्तः । सकृदेव मन्त्रः । अत्रैव त्वमिति मृताभिधानात् । हस्तादि-त्येकवचनान्तं जात्याख्यायाम् ॥ १८ ॥

धनुषा राजन्यस्य धनुर्हस्तादिति ॥ १९ ॥

अभिमातीर्जयेमेत्यन्तः । स्पष्टमेतत् ॥ १९ ॥

गणिना वैश्यस्य गणिं हस्तादिति ॥ २० ॥

सौक्तिकमदिसुविं मूक्षमभूषणं गणिरित्युच्यते ॥ २० ॥

अथैनं चितानुपर्यध्युहति ॥ २१ ॥

एनं मृतममात्या दासचितौ रज्ज्वादिरहितमभिनिदम्युः । तथाऽऽह बोधायनः—

अथैनमेतयाऽऽसन्ध्या सह चितायामवदधाति । अपकृत्य रज्जुमासन्दामपीवधीन्त
(बौ० पि० १-८-८) इति । चितायामवदधातीति वचनद्वयापि दक्षिणाशिरस्त्वं
प्रत्येतव्यम् ॥ २१ ॥

अत्र वा पत्न्या संवेशनादि कियते ॥ २२ ॥

अत्रास्मिन्काले वरदानान्तं कियते तथा सति संभोजनान्तरं हस्तसंमार्जनादि
कियते ॥ २२ ॥

अथास्य प्राणायतनेषु हिरण्यकल्कान्प्रत्यस्याति ॥ २३ ॥

अत्रापि पुरुषशीर्षमुपधानवदयं विधिः । शल्काः शकलस्तान् । अत्रापि तथेवाऽऽ-
स्थेऽक्ष(क्षि)कच्छोः कर्णनाक्षि(सि)कयोरिति सत्यहिरण्यकल्काः ॥ २३ ॥

आज्यविन्दुन्वा ॥ २४ ॥

प्रत्यस्थतीत्यनुकर्षः । तदमाव आज्यविन्दूनवनयेदिति वेदान्तः ॥ २४ ॥

पात्राणि चिनोति ॥ २५ ॥

पात्राणि हविर्धक्षेष्पयुक्तानि स्फ्यकपालादीनि यजमानस्योपरि चिनुयात् । तेषां
प्रत्यक्षयवेषु सादननियमोऽस्ति । अतो नात्र नष्टदुष्टादेरुत्पादनमिष्यते ॥ २५ ॥

सर्वाण्यनुलोमानि ध्रुवावर्जम् ॥ २६ ॥

ध्रुवावतिरिक्तानि सर्वाणि पात्राण्यनुलोमान्युदगग्राणि चिनुयात् । ध्रुवाया दाक्षिणा-
ग्रमित्यर्थः । एतच्च मूलाग्रविभागरहितेष्वतर्भवाच्च प्रवर्तते ॥ २६ ॥

तस्य दक्षिणहस्ते स्फ्यं जुहुं(हुं) च निदधाति ॥ २७ ॥

जुहुसमाख्या(ख्यानाद्) वसालोमहवण्यत्रैव विधेया ॥ २७ ॥

सव्यमुपभृतम् ॥ २८ ॥

निदधातीत्यनुवर्तते । सव्यहस्त उपभृतं निदधाति । पुनदाव्यधान्यप्यवनिधेया ।
उपभृतत्वात् ॥ २८ ॥

वरसि ध्रुवाग्रणी च ॥ २९ ॥ (ख० ५) ।

तन्नाग्रणोरुदगग्रत्वं ध्रुवाया दाक्षिणाग्रत्वं च वेदितव्यम् ॥ २९ ॥ (ख० ५) ।

मुखेऽग्निहोत्रहवणीम् ॥ ३० ॥

तत्र पुनर्दहनं करिष्यन्त(त्त)र्दयामग्निहोत्रहवण्य(णीं) चिनुयादिति गम्यते ॥ ३० ॥

नासिकयोः सुवौ ॥ ३१ ॥

सुवावैष्टिकाग्निहोत्रिकौ । यदि (पत्नीसमहनार्थमानावपि) सुवौ क्लृप्तौ भवतस्तदा
तयोरप्यत्रैव निदधातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अक्षयोर्हिरण्यस्यकलावाज्यस्थालीं पृषदा—

व्यस्थालीं सुषो वा कर्णयोः प्राशित्रहरणे भित्त्वा ॥ ३२ ॥

प्राशित्रहरणस्यैकवाग्निस्था निधानमुच्यते । औषायनस्यैवमेव पाठः । तस्मादथ
प्राशित्रहरणे [इति] द्विवचनपाठः प्रामादिकः ॥ ३२ ॥

हन्वोरुलूखलमुसले ॥ ३३ ॥

हनो(न्) मुखस्योपान्तदेशी । तयोर्वोसिणस्यामुलूखलं निदधाति । सन्वायामुसलम् । तदने-
कत्वेऽप्यत्रैव निधानम् ॥ ३३ ॥

दत्सु ग्रावणः ॥ ३४ ॥

दत्सु दन्तेषु ग्रावणः ॥ ३४ ॥

यदि ग्रावाणो भवन्ति ॥ ३५ ॥

अग्निहोत्रहोमार्थं सोमाभिष्वार्थं तथा कलसं निदधाति । तदभावे न ग्राववचनम् ।
उपमुक्तपदार्थत्वात् ॥ ३५ ॥

शिरसि कपालानि ॥ ३६ ॥

व्यक्तमेतत् ॥ ३६ ॥

ललाट एककपालम् ॥ ३७ ॥

एकं च तत्कपालं चैककपालम् । यदेकमेकश्रयणादौ घातपृथिव्यधिश्रयणार्थं तं
नि(तलि)दधाति ॥ ३७ ॥

उदरे पिष्टसंयमनीं पात्रीम् ॥ ३८ ॥

उदरे नाभिदेशे निदधातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नाभ्यामाज्यस्थालीं पृषदाज्यस्थालीं च ॥ ३९ ॥

व्यक्तमेतत् ॥ ३९ ॥

पार्श्वयोः शूर्पे छित्त्वा वैकम् ॥ ४० ॥

शूर्पे इति द्विवचनात्प्रकृतिस्थं चातुर्मास्यादिष्वैषीकस्थं च शृण्वते ॥ ४० ॥

अक्षय(वक्ष्ण)योः सानाययकुम्भयो ॥ ४१ ॥

व्यक्तार्थमेतत् ॥ ४१ ॥

अण्डयोर्द्वेषदुपले ॥ ४२ ॥

अण्डयोर्मुष्कयोर्द्वेषदुपले निदधातीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अग्निहोत्रस्यालीमन्वाहार्यस्याली च ॥ ४३ ॥

अग्निमानः (इमा स) समाहननार्थो गम्यते ॥ ४३ ॥

यष्ट[प्रतिष्ठयोः] अग्निहोत्रस्यालीमन्वाहार्यस्याली च ॥ ४४ ॥

प्रतिष्ठे पादतले । अग्निहोत्रस्याली दक्षिणतः ॥ ४४ ॥

पक्ष उपावहरणीयं कूर्च वेदम् ॥ ४५ ॥

उपावहरणीयं द्वियमाणस्याग्निहोत्रस्योपयमनार्थम् ॥ ४५ ॥

शिखायाः शिरस्त उपसादनीयम् ॥ ४६ ॥

कूर्च वेदं निदधातीति शेषः । यत्राग्निहोत्रस्योपसादनमुक्तम्—‘अपरेणाऽऽहवनीयं
वर्धेयु सादयति’ इति संगृह्यते ॥ ४६ ॥

इडापार्श्वं च ॥ ४७ ॥

शिरसि निदधातीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

इममग्ने चमसापिति मध्ये चमसम् ॥ ४८ ॥

मादयन्तामित्यन्तः । चमसोऽत्र प्रणीताप्रणयनं मध्य एतयर्चा निदधातीत्यर्थः ।
शिरस्तः प्रणीताप्रणयनं चमसं निदधाति (नौ = पि० १-८-११) इति शौचायनः ।
कंसादिभिः प्रणयनेऽप्यथैव निधानं तत्तूर्णी निधानवचनात् । मन्त्रस्तु निवर्तते चमस-
लिङ्गाच्च ॥ ४८ ॥

अवशिष्टान्यन्तरा सक्थीति ॥ ४९ ॥

अवशिष्टानि पात्राणि सक्थ्यो(वध्नो)र्मध्ये निदध्यात् ॥ ४९ ॥

एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकमेतेति
निज्ञायते ॥ ५० ॥

यज्ञायुधानि यज्ञपात्राणि तद्वान् । एवं चितयज्ञपात्रनिचयोऽञ्जसा अञ्जना पथा च ।
तेषां पात्रचयनप्रशंसा तदाद्वार्या न तु फलोपबन्धः । ततश्च निधानकाले न विस्मर्तव्यं ।
नीतिमायः ॥ ५० ॥

उत्सृज्यैर्घृष्टान्य(के विघृष्टाण्य)वदानानि अपचि-
त्वा हृदयेऽस्य हृदयं निदधाति ॥ ५१ ॥

उक्तानां मांसानामुत्सृज्यै अपचयम् । तस्येदानीं विशेषज्ञापनार्थोऽयं वा । पादमयपशु-
रसः । तद्वहितानि विघृष्टाण्यरूप(व)दानान्यपमृ(ष्ट)तमांसानि । अवदानग्रहणं पादादिसहि-

तस्य चर्मश्रपणानिवृत्त्यर्थं निचूष्कश्रपणं पशुरसशोषणान्तमुच्यते । हृदयं प्रेतस्य हृदय-
देशे निदधातीति भावः ॥ ५१ ॥

दक्षिणहस्ते दक्षिणं वृक्षयं सव्ये सव्यं इयामश्व-
बलाभ्यां त्विति ॥ ५२ ॥

निदधातीत्यन्वयः । तत्र सकृदुक्तेन मन्त्रेणोभौ वृक्षयौ हस्ताभ्यां युगपन्निदधाति ।
प्रेताभिधानात् । वृक्ष्याभिधानादावृत्तिरित्यपरम् ॥ ५२ ॥

हस्तयोरेव मैत्रावरुणीमामिक्षां मित्रावरुणाभ्यां
त्वेति ॥ ५३ ॥

अत्राभिधानात्पूर्वकल्लप्ति आकृतिर्वाऽऽमिक्षाभिधानात् ॥ ५३ ॥

वपचाऽस्य मुखं प्रोर्णोति मेदसा शिरसं प्रोर्णोति
(गुण्व) मेदसः पीवसा चेति (ख० ६) । अथेन५
सपादवालाश्रीर्षधर्मणोत्तरलोका मोर्णोत्यध्वैर्वर्मेति
॥ ५४ ॥

व्यक्तम् । मेदसा शिरः—संप्रोर्णुष्व मेदसा पीवसा चेति प्रोर्णोतीति शेषः ।
मन्त्रस्त्वेतावानेवात्र भवति । लिङ्गात् । ततः कृत्स्नवर्षा प्रोर्णोति । तथा बोधायन-
पाठात् । तत्र शिरसा शिरःप्रोर्णयनं पूर्वपादाभ्यां हस्तयोरपरपादाभ्यां पादयोरिति
द्रष्टव्यम् । दधद्विवक्ष्यन्पर्यङ्कयतीति मन्त्रान्तः ॥ ५४ ॥ (ख० ६) ।

अथैनमुपोषति मेनमधो विदह हति पुरस्तादाहव-
नीयेन ॥ ५५ ॥

प्रहिणुतास्पितृभ्य इति मन्त्रान्तः । उपोषणं दहनम् । दारुचिरेरेवात्र साक्षादग्नि-
संयोगः कार्यः ॥ ५५ ॥

शृतं यदेति पश्चाद्गार्हपत्येन ॥ ५६ ॥

उपोषतीति शेषः । वशिनीर्भवातीति मन्त्रान्तः ॥ ५६ ॥

तूष्णीं दक्षिणतोऽन्वाहार्यपचनेन ॥ ५७ ॥

उपोषतीत्यनुकर्षः ॥ ५७ ॥

पुरस्तात्सभ्यावसथाभ्यामोपासनेन च ॥ ५८ ॥

यत्र पावनीयः प्रसिधस्ततो दक्षिणतः क्रमेणैषां प्रक्षेपः ॥ ५८ ॥

अथैनमुपतिष्ठते सूर्य ते चक्षुरिति ॥ ५९ ॥

शरीरैरित्यन्तः । क्रमप्राप्ताया ऋच एव ग्रहणम् ॥ ५९ ॥

विज्ञानमुपैति यथूर्ध्वं धूम उदा(दि)याद्गुल्लोको
भवतीति विज्ञायते । यद्यन्तारिक्षमन्तरिक्षलोकः ।
यदि पृथिवीं पृथिवीलोकः ॥ ६० ॥

विज्ञानं परीक्षणं तदुपैति, अनुतिष्ठेत् । धूमगतिवद्यासत्र यद्यन्तारिक्षमिति तिर्य-
ग्यतिर्धूमस्योद्भाष्यते ॥ ६० ॥

जघनेन चितिमज्जमबलेन भुल्लेने संवध्नाति ॥ ६१ ॥

यत्कर्षणमात्राच्छिद्यते तदिह मलमेकसरा रज्जुः ॥ ६१ ॥

अजोभागमित्युद्र(दूद्र)वन्तमनुमन्त्रयते ॥ ६२ ॥

यत्र लोका इति मन्त्रान्तः । उद्र(दूद्र)वन्तं दाहयथाशु(च्छु)त्वं विच्छिद्य
पछायमानमजम्—अजो भाग इत्यनुवाकशेषेणानुमन्त्रयते ॥ ६२ ॥

अत्रैव तद्विधमसेन जुहोति—अग्नये शयिमते
स्वाहोति ॥ ६३ ॥

तत्र ज्ञात्री तद्विद्विराजगव्यवाशीष्टमांसं च जातं चमसेन सप्तदेवानेन मन्त्रेण जुहु-
यात् । चमसोऽग्नैवान्यमु(उ)त्पाद्यत इति भावः ॥ ६३ ॥

नव च सुवाहुवीर्य एतस्य पयो गोप्तार इति ॥ ६४ ॥

यमत्र नार्धमस्तस्मै स्वाहेत्यन्तः । पर्णमयेन स्तुवेण (नौ० पि० १-११-६)
इति नौपायनः । तेन स्वाहान्तैर्यजुर्भिर्जुहुयात् ॥ ६४ ॥

अश्वोमयं ग्रहरति । येन जुहोति ॥ ६५ ॥

येन होमकृतध्वमसेन स्तुवेण (जुहोति) तदुमयं चात्राग्नौ ग्रहरेत् ॥ ६५ ॥

अपरेणाग्निं मारुमुख उपविश्यायेनं याम्येन सूक्तेन
नवर्चेन पराचाऽनुश्रवति मकेतुनेति ॥ ६६ ॥

पराधेति वचनात्प्रथमोत्तमयोर्नाभ्यासः । अनुशंसनवचनादूर्ध्वर्चसंतानेऽप्येकंश्रुत्यग्नि-
स्यादिधर्मसिद्धिः । महत्ताभ्युदेवापि गच्छतादित्यन्तः ॥ ६६ ॥

जघनेन दहमदेष्टुदीर्घीस्तिष्ठः कर्षूः स्वात्वाऽ-
श्मभिः सिकताभिश्चावकीर्याद्युग्मिरुदुकुम्भैरपः
परिष्ठाभ्य तासु ज्ञातयः संग्राहन्तेऽश्मन्वतीरेवती-
रिति ॥ ६७ ॥ (ख० ७) ।

वाजानुत्तरेमेति मन्त्रान्तः । उवीचीरुदगायताः । कर्षू(र्षू)शब्दो दीर्घगर्तवाची ।
ताता पूर्वलोस्तिन्य(खा)न्ते ततो मध्यमा ततः पश्चिमादि(इ)ति क्रमः । सर्वास्ता
दक्षिणापवर्गजघन्यन्ते पिड्यत्वात् । तथा चाऽऽह बौधायनः—जघनेन दहन् तिस्रो
दक्षिणाप्राचीः कर्षूः कुर्वन्ति (बौ० पि० १-११-१३) इति । परिष्ठाभनमु-
दकनिनयनेन सूत(द)कीकरणम् । तासु ज्ञातयः कनिष्ठप्रथमा इत्यादिनियमात्
॥ ६७ ॥ (ख० ७) ।

जघनेन कर्षूः पश्चादशस्त्रे शमीशस्त्रे ॥ निघ्नन्ति ॥ ६८ ॥

दक्षिणोत्तरयोः स्थापयन्ति । तोरणवत्तस्योरुत्तरा प्रथमं स्थाप्यते ॥ ६८ ॥

अथैनं(ने) दर्धमयेन शुल्बेन संबध्यन्ते(ते)ऽन्तरेण
प्रसर्पन्ति यद्वै देवस्य सवितुः पवित्रमिति ॥ ६९ ॥

सर्वतमुं पुनामीत्यन्तः । अत्रापि कनिष्ठप्रथमा इत्यादिनियमः प्रत्येतज्यः ॥ ६९ ॥

जघन्यः शास्त्रे ध्युदस्यति या राष्ट्रुत्पन्नादिति ॥ ७० ॥

संसृजायेत्यन्तः । जघन्यः सर्व(र्वेषां) पश्चादन्ता । बुद्धामा(त्या) अनयर्षा शास्त्रे
उत्तिष्ठथापास्यन्ति ॥ ७० ॥

उदयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थापानवेक्षमाणा
आ(अ) पोऽवगाहन्ते—वाजा पुनातु सविता
पुनात्विति ॥ ७१ ॥

आदित्योपस्थानं(नादिकं) सर्वं कुर्वन्ति । न केवलं जघन्यः । अनवेक्षमाणाः
पृष्ठतोऽवीक्षमाणा अवगाहन्त इति । सशिवमज्जानात्मकं ज्ञानमुच्यते न जलप्रवेश-
मात्रम् । समानमास्तानादित्युत्तरत्यानुवादात् । वाता पुनातु सविता पुनात्वित्यनुवाक-
शेषः । सूर्यस्य वर्षसेत्यन्तः ॥ ७१ ॥

केसान्प्रकीर्य पाश्चान्नोप्यैकवाससो दक्षिणामुखाः
सकृदुन्मज्ज्योर्चीर्य सव्यं जान्वाभ्य वासः पीड-

यित्वोपविष्टन्त्येवं त्रिस्तम्भस्यह (य) ५ गो-धना-
मवेयं तिलमिषमुदकं त्रिरुत्तिस्त्याहरहरञ्जलिने-
कोत्तरद्विरेकादशाहात् । अमतीक्षा ग्राममेत्य
यत्प्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ७२ ॥

अत्र शास्त्रान्तरोक्तविधिः—यस्मिन्दिने म्रियते तत्रैव दहनं कार्यम् । तथाऽऽह
बृहस्पतिः—प्राप्ते सद्यस्तु पञ्चस्ये हविर्देयं हुमाशन इति । यस्य तु राज्ञो मरणं तस्य
श्वोभूते दहनं कार्यम् । राज्ञो न कुर्यात्तमो(श्वभू)कृतोऽपीति निषेधात् । अत एव दाहा-
धाहितवह्निषु मरणा[द]प्यन्धेष्वित्यादिविधिष्वेष्टाः प्रवर्तन्ते । यत्र तु दिवा दहनान्तं कर्म
समापयितुमशक्यं स्यात्तत्र दिवा कर्मारम्भं कृत्वा राज्ञो समापयेत् । 'यदि स्याद्विवाऽऽर-
म्भः शेषं संपादयेन्मिथी' इति वचनम् । तद्विषयमेव कात्यायनवचनम्—

राज्ञो वध्वा तु पिण्डान्तं कुर्याद्वपनवर्जितम् ।
श्वोभूते वपनं तत्र केशमार्गं विधीयते ॥ इति ।

दिवा दहने तु दहनस्थानान्ते तदङ्गभूतं केशश्मश्रुमात्रवपनमश्विनो मयति । तथाऽ.
शिवः कर्ता दाहाङ्गभूते वपने काळान्तराणि च स्मर्येते(न्ते)—

द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वाऽप्रमादतः । इति मरद्वागोक्तेः ।

अत्र(त्रा)प्रमादतइत्यनेनाग्निदाननिमित्तत्वमुच्यते । एवमुक्तेषु पञ्चसु कालेषु पूर्वपूर्वस्य
भद्राग्निपादनसप्रादियोगदुष्टत्वं उत्तरोत्तरकालः परिग्राह्यः । न त्वदुष्टे पूर्वस्मिमेव ।
अत्रापवादः—

स्त्रीपुत्रानुजशिष्याणां संस्कर्ता नैव यापयेत् ॥ इति ।

स्त्रीशब्देनात्र भार्यैव गृह्यते । स्त्रीतीनां त्वपरवयसामेव वपनमिष्यते । अनुमाग्निना
च परिवापनमिति वचनात् । तेषां तु शान्तिकर्मास्त एव वपनम् । इह सूत्रकारेणानुषदे-
धात् । एवमिह वपनं द्विविधम् । दहनान्तं शुद्ध्यर्थं चेति । तत्र दहनान्तमग्निवस्य वैश्वे-
धिकम् । तस्यैव बाहकानां शुद्ध्यर्थं तु सर्वसाधारणस्नानाच्छान्तिकर्मान्त एव शुद्ध्यर्थं वपनं
कार्यमिति माण्यकाराभिप्रायः । ततः उदकं पिण्डं च दत्त्वा नम्रप्रच्छादनं विधेयम् ।
तदाह नारदः—

+ 'गोत्रनामवेयम्' इति ग्रन्थः ख. ग. पुस्तकयोर्नोस्ति ।

ज्ञात्वा दग्ध्वा पुनः ज्ञात्वा तोषं दद्याद्ययोचितम् ।

नम्रमच्छादनं दद्याद्भोजनेन सह द्विजः ॥ इति ।

तत्र तोषदानार्थं ग्रामाद्बहिर्दुकान्ते कुण्डे पाषाणस्थापनं कार्यम् । उपकपात्रं द्विवि-
धम् । यद्यन्ते वासोदकं तिलोदकं चेति । तद्दानप्रकारो वक्ष्यते—केशान्प्रकीर्येत्यादि ।
उपवेशनान्तं त्रिः कृत्वा तत्प्रत्ययमुदकमुत्सेवनीयं तत्प्रत्ययमिति । मृतस्य गोत्रनामनिर्देश-
जन्यं प्राकट्यमुच्यते । तथा गोत्रनाम गृहीत्वा इत्याश्वलायनः । तद्यथा—वात्स्यायनाय
विष्णुरातय इति । अत्र परिधानीयस्यान्तं त्रिगुणं (संभुज्य) प्रसज्यमुपवेष्ट्योदये विषये-
न तदुदकं त्रिरुत्तिष्ठति । अमुष्यायणायामुष्मे प्रथमेऽहनि तद्वासोदकं ददामीति
संक्रुतु गोत्रनामनिर्देशः । अथ(त्र) तिलमिश्रान् त्रीनुदकाञ्जलीन् ददाति । अमुष्या-
यणायामुष्मे प्रथमेऽहन्येततिलोदकं ददाति । ज्ञातीनां तु विधिवत्सामयाचारिकेषु च
वक्ष्यते ॥ ७२ ॥

अशनानध्ययनाथः शय्योदकोपस्पर्शेनान्यकालम-
नूचीमेषु द्वयहं त्रयहं चतुहं द्वादशाहं वा गुरुष्वश्व-
नवर्जं संवत्सरं मातरि पितर्याचार्य इत्येके
॥ ७३ ॥ अनशनानध्ययनवर्जं यावज्जीवं प्रेतव-
त्कृत्वा(पत्न्यु)दकोपस्पर्शेनमेके ॥ ७४ ॥ भुक्त-
मथः शय्या ब्रह्मचर्यं सारलवणमधुमांसवर्जनं
च ॥ ७५ ॥ (स्त० ८) ॥

इति सत्यापाठहिरण्यकेशिभ्रात्रसूत्रे (पितृमेधापरपर्याये)ऽष्टाविं-
शमश्रे द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ(त्र) भार्यायां परमगुरुषु च मृतेषु तत्प्रति(सं)वाग्निनामकालमेजनमित्यादि-
विधिर्भवति । तत्र परमगुरुषु आचार्याः । आचार्यः पिता । तदग्रजः पितामहः । तद्भ्राता-
प्रपितामहस्तद्भ्राता । तेषां भार्याश्च विज्ञेयाः । तन्मरणकालात्प्रभृति षष्टिघटिकाकालः
पर्यन्तमनशनमादुरभ्यञ्जनानि गन्धपुष्पताम्बूलवर्जनानि । ततोऽन्वहं घृ केशान्प्रकीर्ये-
त्यादिविधिना वासोदकस्य तिलोदकस्य च । ततोऽप्रतीक्षा ग्राममेव यत्स्थित आहुस्त-
त्कुर्वन्ति (म० पि० १-२-७२) इत्येतत्तेषामग्निदस्य च समानम् । इतरे(र्वा)पुं
चैतदेवैक उपदेशास्तस्मिन्पक्षेऽन्येषामपि सपिण्डानां मरणेऽयं विधिर्भवति । पक्षान्तरेऽप्य-
न्वहं ज्ञानमेव । तथा समानोदकेष्वपि पक्षद्वयं यावता हि संवन्धो ज्ञायत इति तेषां
मायुष्यदानात् । तेषां घृ ग्रामहणसामर्थ्यादुदकोपस्पर्शनमपि पक्षे न भवतीत्यपरम् । असं-

सृष्टेषु बालेषु सृष्टेषु तन्मातापितृणां वैवोदकस्पर्शनं भवति । ज्ञातीनां चात्र मरण-
निमित्त(क)मुदकोपस्पर्शनं न विद्यते । किंत्वाशौचनिवृत्त्यर्थमेव तद्व्यवति ।
अपाग्निदस्य (देव) वासोदकं तिष्ठोदकं चान्वहमेकोत्तरवृद्धिः कार्यः । तावद्वृद्धिश्च
कर्तव्या चापत्तिपण्डः समाप्यत इति स्मरणात् । दहनदिवसं तु गृहप्रवेशसमये कर्तव्य-
माह नौधायनः—अथाप्रतीक्षाः कनिष्ठप्रथमा ग्राममायान्ति । गृहद्वारे निम्नपत्रं प्राश्यप
आचम्य गोशकृतसुवर्णापोऽग्निगौरसर्षपान्संस्पृश्यादमनि तिष्ठन्तीत्येके । यत्र च प्रेतस्य
प्राणा उत्क्रान्ता भवन्ति तत्रोदकमिश्राश्चित्तलतण्डुलान्संगक्रिरन्ति—स्वस्थस्तु वो
गृहाणामशेषे शिवं वास्त्वास्ताम् । इति ऋग्वेदोक्त्याऽगारं प्रविशन्ति । एकरात्रमु-
पोष्य तेषामक्षारलवणभोजनमधःशयनं ब्रह्मचर्यं चाऽऽदशरात्रं (प्रातः) सायंप्रातः
स्तूष्णीमुपलेषु पिण्डं निपृणुयात् । सायंप्रातः सकृदुदकक्रिया । अथैषा पत्नी नाश्री-
यात्पकाचस्य । दशमेऽहनि त्रिरुदकमुत्तिष्ठन्ति सर्वेऽमात्याः । अथैकादश्यामेकोद्दिष्टं
कुर्वन्ति (बौ० पि० १-४—१९ । २४) इति ।

अथातो सृत्नर्हि व्याख्यास्यामः—प्रादक्षिणायतनं चतुरश्रं गोमयेनोपलिप्य
प्राचीनावधीती दक्षिणामुलः सत्यं जानुं निपात्य सकृदुद्धिरुयाद्विरम्युक्ष्य दक्षिणामान्दर्भा-
न्संस्तुरीयाद्विर्मार्जयेत्थोपस्तरणाभिचारितं सकृत्तिलमिश्रं अरुमवयति मुष्टिप्रमाणं कुक्कु-
टाण्डप्रमाणं वा हस्तेन—‘अमुकमोत्रायैतत्ते ओदनः स्वधा नमः इति । अथाङ्गुष्ठे-
नाभिमृश्याथाक्षनाभ्यक्षने मधु वासो दशोर्णा वा गन्धपुष्पधूपदीपैर्हस्ताद्विपरीतात्सायं-
प्रातर्दशरात्रं कृत्वा स्वस्ति (कामं) ग्रामं भोजयित्वा दशम्यां विष्णुताहारं सायं
वर्हि दत्त्वाऽथैकादश्यामेकोद्दिष्टं कुर्वन्ति ।

न जानु इयेनकाकादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।

तद्वप्रास्तस्य पितरः समायान्तीति वैदिकाः ॥

इति विज्ञायते (बौ० गृ० शो० सू० ४-१-१ । ३) इति ।

अथ नग्नप्रच्छादनम् । तत्र वेलानसः—

वासोऽक्षं च जलं कुम्भे प्रदीपं कांस्यभाजनम् ।

नग्नप्रच्छादने आङ्गे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ इति ।

भृगुः—तिष्ठोदकं तथा पिडाचनप्रच्छादनादिकम् ।

रात्रौ न कुर्यात्संध्यायां यदि कुर्यान्निरर्थकम् ॥ इति ।

नारदोऽपि—नग्नप्रच्छादनं कार्यं भोजनेन सह द्विजः ॥ इति ।

बृहस्पतिश्चाऽऽह—सुवर्णं च सर्वासं च सहस्रं वेदपारमे ।

तथैव देयं तद्विधाय द्वितीयेऽहि वा कारयेत् ॥

अत्र दिव्यं पिण्डवान्तं कृत्वा नम्रप्रच्छादनमपि कर्तुं शक्यते । तत्र तथैव देयम् । यत्र तु रात्रौ दहनं पिण्डान्ते वा सूर्यास्तमयस्तत्र द्वितीयेऽहन्येतदेयमिति [वि]वेकः । न च 'नक्तं श्राद्धं कुर्यात्' इत्यादिनिषेधात् । एवमेकोत्तरवृ-
द्धिनवश्राद्धयोरपि द्रष्टव्यम् । तदुक्तं कात्यायनेन—

रात्रौ दग्वा तु पिण्डान्तं कुर्याद्विपनवर्जितम् ॥ इति ।

अमेकोत्तरवृद्धिश्राद्धमुच्यते । तत्र नारदेः—

श्राद्धमेकोत्तरं वृद्ध्या कर्तव्यं तु दिने दिने ।

अवसानाद्वलीनां तु द्विगुणं प्रत्यहं परम् ॥ इति ।

बृहस्पतिश्चाऽऽह—

एकोत्तरं यथाशक्ति मुक्तिं दद्याद्विजन्मने ।

दशकं वा शतं वाऽपि सहस्रं वा सहेमकम् ॥

देयं विचं च तस्मिन्स्तेर्यथा शुक्लं यथा सुखम् ॥ इति ।

अथ नवश्राद्धमुच्यते । तत्र बोधायनः—'मरणाद्विधमेव दिनेष्वेकैकं नवश्राद्धं कुर्याद्वा नवमात् । यदि नवमं विच्छिद्येतैकादशे तत्कुर्यात्' इति । तथा च प्रथमे तृतीये पञ्चमे सप्तमे नवमे चेति पञ्चैतानि नवश्राद्धानि भवन्ति । ततश्च नवं च सच्छ्राद्धं च नवश्राद्धमिति प्रत्यग्रपरो नवशब्दः । प्रत्यग्रता तु शावाशीचे वर्तमान एव क्रियमाणत्वात् । यद्यपि नम्रप्रच्छादनादेरप्यस्ति प्रत्यग्रता तथाऽपि षड्विंशशब्दवचो-
गस्तथा नवश्राद्धशब्दोऽपि क्वचिदेव वर्तते इति द्रष्टव्यम् । यथा यथेकादशेऽहनि कर्तव्यं प्रथममासिकश्राद्धं तस्यापि नवश्राद्धसमाख्यं भवति । तदाह वृद्धवसिष्ठः—

सप्तमेऽहनि तृतीये च प्रथमे नवमे तथा ।

एकादशे पञ्चमे स्युर्नवश्राद्धानि षट् तथा ॥ इति ।

अमेकादशेऽहनि क्रियमाणस्य प्रथममासिकश्राद्धस्याऽऽशीचापगमोत्तरकालिकत्वा-
त्कार्यं नवश्राद्धत्वम् । अत्रोच्यते । सप्त्यं दशाहपर्यन्तमाशीचं सामान्यतः । श्राद्धकर्ता(तुः)
तु प्रथममासिकश्राद्धसमाप्तिपर्यन्तमाशीचमभ्युपेत्येव ।

एकादशेऽहनि संप्राप्त एकोद्दिष्टे कृते यदि ।

पिण्डमेकं श्रुदातव्यमाशीचं स्वा प्रदत्ततः ॥ इति स्मृतेः ।

तस्मात्तस्याप्यशुचिना क्रियमाणत्वाद्युक्तं नवश्राद्धत्वम् ।

अथ यत्र दशाहमध्ये दर्शागमः स्यात्तत्र दर्शो पिण्डोदकदानं समापनीयम् । उत्तर-
दिनदेवमप्युदकपिण्डदानमपकृत्य देयमिति यावत् । तदाह वसिष्ठः—

अमावास्यामतिक्रम्य मर्यादा तत्र चेद्भवेत् ।

द्विचन्द्रदर्शने दोषो महानित्यवधार्यताम् ॥ इति ।

भाष्यपुराणेऽप्युक्तम्—प्रवृत्ताशौचं तन्त्रस्तु यदि दर्शो प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिण्डान्दानमात्रं समाचरेत् ॥ इति ।

श्रद्धयशुक्तः—आशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात्सर्ववर्णिनाम् ।

समाधिं प्रेततन्त्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः ॥ इति ।

पैटीनसिः—आद्येन्दावेव कर्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विरेन्दवे तु कुर्वाणः पुनः श्रावं समश्नुते ॥ इति ।

मातापित्रोस्तु श्लोकगौतमः—अन्तर्दशाहे दर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात्पिण्डाञ्जलाञ्जलीन् ॥ इति ।

इदमपि त्र्यहमध्ये दर्शपाते । तद्धर्षं दर्शो तु पित्रोरपि तन्त्रं समाप्यमेव ।

पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापयेत् ।

तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् त्र्यहात्परम् ॥ इति गार्ग्योक्तेः ।

अन्येषां तु त्र्यहमध्येऽपि समाधिरिति ग्रन्थान्तरोक्तम् । बौधायनेऽपि—

दर्शो दशाहमध्ये स्याद्धर्षं तन्त्रं समापयेत् ।

त्रिरात्रादुत्तरं पित्रोर्मृताविति निनिश्चयः ॥ इति ।

मदनपारिजाते तु गार्ग्यीयमापदनौरसपुत्रादिविषयम् । त्र्यहोर्ध्वमपि पित्रोर्न तन्त्रं
समाधिरित्युक्तम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ (ख० ८) ॥

इति सत्त्वावाढहिरण्यकेशिपितुमेघव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां

प्रयोगवैजयन्त्या वृत्तावष्टाविंशप्रश्ने द्वितीय पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

अथ संवयनकालो निरूप्यते—

अपरेद्युस्तृतीयस्यां पञ्चम्याः सप्तम्यां वाऽस्थी-

नि संचिन्वन्ति ॥ १ ॥

अपरेद्युर्दहनादिवसात्परस्मिन्निवस इत्यर्थः । तृतीयस्यामित्यादि तु रात्र्यभिधानमुखे-
नाहोरात्रलक्षणगतृतीयस्यादिवक्तव्यान्तरोक्तद्वितीयदिवसापेक्षयाऽत्र वेदितव्यम् । न तु दह-
नादिवसापेक्षया । अत आह बोधायनः—अथातः संचयनम्—एकस्यां व्युष्टायां तिसृषु
वा पञ्चसु वा सप्तसु नवसु वैकादशसु वाऽयुग्मा रात्रीरर्धमासान्मासानृतून्संवत्सरं वा
संप(पा)द्य संचिनुयुः (बी० पि० १—१४—१) इति । अन्ये तु तृतीयस्यामित्या-
दिषु व्युष्टायामित्यध्याहारेण तमर्थं साधयन्ति । संचिन्वन्तीति संनिवपन्ति वक्ष्यमाणा-
अग्निचिदादय इत्यर्थः । अत्राऽऽश्वलायनेन च कृष्णपक्ष एकादशीत्रयोदशीदर्शोष्वाषाडीफा-
ल्गुनीप्रोष्ठपदीमित्रर्षा उक्तम् । तदाऽऽशौचमध्येऽसंभवे तद्धर्षं च प्राग्वदात्करणे
ज्ञेयम् । आशौचमध्ये तु संवर्तः—

प्रथमेऽहि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह ॥ इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे तु—अपरेद्युस्तृतीये वा अस्थिसंचयनं भवेत् । इति ।

द्वितीयेऽप्युक्तम् । वैखानसस्तु संचयनं चतुर्थ्यामिति । यमोऽपि—

मीमार्कपन्दवारेषु तिथिगुमे विवर्जयेत् ।

वर्जयेदेकपादसं द्विपादसंऽस्थिसंचयम् ॥

प्रदातृजन्मनक्षत्रे त्रिपादसं विशेषतः ॥ इति ।

शौनकः—पाछाशेष्वस्थिदाहे च सद्यः संचयनं भवेत् । इति ।

काम्यकरणे तु तस्य भिरात्रमशौचम् । द्वितीये त्वस्थिसंचय इत्युक्तम् ॥ १ ॥

शरीरोत्सिक्तेनोदकेनौदुम्बरशाखया प्रका-

थयच्छरीराण्यर्धोक्ष्य यं ते अग्निममन्था-

मेति पञ्चभिः ॥ २ ॥

अवशयितामिति मन्त्रान्तः । शीरमुत्सि(सि)ज्यते यस्मिन्तादिदं शीरोत्सिक्तम् ।
तेनोदकेनौदुम्बरशाखया प्रकाथयन्नतदिदहन् । केचिदप्रकाथयन्नविकलं कुर्वन् इति ।
शरीराण्यर्धोक्षति—यं ते अग्निममन्थामेति । पञ्चभिः प्रतिमन्त्रम् । अथवा सर्वान्तेऽवोक्षणं,
वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रमिति व्यासपक्षेदानीं कृत्स्नशवाग्निरनुगमयितव्यः । होमाद्यर्थ-
मस्य पुनर्दहनपर्यन्तं वा वार्यत्वात् । पुनर्दहनाग्रेयं(र)भावेऽपि वक्ष्यमाणाहुतिपर्यन्तं वा
धार्यत्वाच्च ॥ २ ॥

अत एवाङ्गारान्दक्षिणतो निर्वर्त्य तिस्रः

सुवाहुतीर्जुहोत्यवसृजेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ३ ॥

आक्षणमाविशेत्यन्तः । अत एव शवाग्नेरङ्गारान्दक्षिणतो निर्वर्त्य निष्कृष्य तस्मिन्-
वसृजेति तिसृभिः प्रतिमन्त्रं सुवाहुतीर्जुहोति चोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानमिति न्यायः ।
सुवस्त्वन्नं यज्ञियदारुणा कार्यैः । तत्र सोमयाजितस्तु निवपनान्ते पक्षेऽत ऊर्ध्वं शवाम्नि
निधाय मान्युषयोगात् ॥ ३ ॥

अधुग्भिरुदकुम्भैरवोक्षितमवोक्ष्यायुजः स्त्रियः संचिन्वन्ति ॥४॥

स्त्रियोऽत्र पञ्चाभिप्रेताः । तपोत्तरत्र वचनात् । तत्रायुज इति का(काः) पुनस्ताः ।
यजमानस्य भार्दे(र्यो इ)ति वैखानसः । ता यदि पञ्च न विद्यन्ते तत्रान्वा योजयि-
तव्याः । स्ववोक्षितमर्था(स्थी)न्यवोक्ष्य चिन्वन्त्यादायाऽऽदाय वक्ष्यमाणविधिना संचि-
न्वेरन्निति ॥ ४ ॥

यस्याः पुनः प्रजननं न स्यात्सा सव्ये हस्ते
नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां वृहतीफल-
मावध्य सव्येन पदाऽऽधानमास्थाप्य सव्येन
पाणिना प्रथमां नवीक्षमाणाऽस्थीन्धादत्त उच्यते-
मुत इति ददभ्यः शिरसो वा ॥ ५ ॥

प्रजननं प्रसूतिः । तत ऊर्ध्वं यस्यां न संभाव्यते या न गर्भिणीति न्याय(या)त् ।
नन्वेवं सति या न गर्भिण्येव ज्ञ्यात् । यदि सृतस्यैव स्त्रियो(स्त्री) इष्यन्ते(ते) न
त्यन्या [इति] नियमोऽस्ति संभाव्यते चान्यासु । तत्रायुज इति बौधायनोक्तं 'याऽस्य
स्त्रीणां मुख्या (बौ० पि० १-१४-६) इति च संख्यानिवृत्त्यर्थं न तु त्रित्वादिते-
रन्यानुज्ञानार्थम् । पतिपत्ति(स्त्री)षु पश्चादपि गर्भाधानं तस्मात्तदर्थवादेन वा यज्ञः ।
अन्वीक्षमाण उत्तिष्ठत० देवः सविता दधात्विति मन्त्रान्तः । इत्यत्राऽऽददीत ददभ्यः
शिरसो वेति विकल्पः ॥ ५ ॥

तद्वाससि कुम्भे वा निदधाति ॥ ६ ॥

तदास्थि सैव निदध्यात् ॥ ६ ॥

इदं त एकमिति द्वितर्या(तीयाऽ)भ्याभ्यां बाहुभ्यां वा ॥ ७ ॥

द्वितीयेष्वपि यस्याः पुनरित्यादि समानम् । मन्त्रस्तिवदे त एकमित्येतान् । द्विती-

याया अत्रासाभ्यां बाहुभ्यां वेति प्रवेश(प्रदान)प्रदर्शनम् । तेन कान्तश्च द्वितीयायाः प्रवेशो वेदितव्यः ॥ ७ ॥

पर उ त एकमिति तृतीया पार्श्वाभ्यां
श्रोणीभ्यां वा ॥ ८ ॥

पर उ त एकमित्येतावान्मन्त्रः । कटिकण्ठयोर्मध्यमस्य प्रदेश इति ॥ ८ ॥

तृतीयेन ज्योतिषेति चतुर्थ्यभ्यां जरूपाभ्यां
वा ॥ ९ ॥

तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्वेत्येतावान्मन्त्रः । कटिगुल्फयोर्मध्यदेशः ॥ ९ ॥

संवेशन इति पञ्चमी पदभ्याम् ॥ १० ॥

संवेशन इत्यर्ध्वर्चमहणम् । पदभ्यां चरणाभ्याम् ॥ १० ॥

एवमेवायुजाकारं सु[सं]चितं संचिन्वन्ति ॥ ११ ॥

एवमेवेतेनैव कल्पेन स्वेन स्वेन मन्त्रेण स्थस्वप्रदेशान् । आयुजाकारं त्रिभिः पञ्चाभिः सप्तभिरित्येवमयुगमपराया [आ]वृत्त्या सुसंचितं निरवशेषं संचिन्वन्ति ॥ ११ ॥

मस्याभिसमूर्त्तं संहृत्य शरीराकृतिं कृत्वा शरी-
राण्यादापोचिष्टमेहीति ॥ १२ ॥

नाकमधिरोगेहममित्यन्तः । मस्याभिसमूर् (मु)श्च संकलनं कृत्वा सकलमेकीकर-
णमिति यावत् । अथ तत्संहृत्य संश्लिष्टं कृत्वा (ततो) दक्षिणाक्षिरसं शरीराकृतिं
कृत्वेति । तत्राऽऽह नौधायनः—अथैनं सुसंचितं संचित्य मसमपिष्टं करोति । तं
तथा करोति । यथाऽस्य कपोतद्वयायायां नोपनिशेदिति । अथैनमपरिमितैः सुद्र-
मिश्चै रश्मिभिः परिचिनोति न तेन परिचिनुयात् । यथाऽस्य कपोतद्वयायायामुपनि-
शेदिति । अथैतान्यस्थीन्याङ्गिः प्रक्षाल्य कुम्भे वा सते वा कृत्वाऽऽदायोपोचिष्टमिति
(नौ० पि० १-१४-९) इति । निधानदेशं गच्छेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

शम्भ्यां पलाशमूले ■ कुम्भं निधाय जघनेन

कुम्भं कर्षादि समानमा स्नानात् ॥ १३ ॥

शमीवृक्षमूले पलाशवृक्षमूले वा तूर्ण्यं कुम्भं निधायेत्यङ्गिदः । ततोऽमात्याः
कुम्भस्य पश्चात्कर्षणस्नानादि तदवगाहनस्नानान्तं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

मृदा स्नातीत्येके ॥ १४ ॥ (ख० ९) ।

मृदा मात्राण्यभिलिप्य स्नातव्यमित्येके शास्त्रिनः समामनन्ति । अप्रापि विधिः
समानः ॥ १४ ॥ (ख० ९) ।

अथातो हविर्याजिनो(यज्ञियं)निवपनम् । यं काम-
येतानन्तलोकः स्थादिति ॥ १५ ॥

यं मृतं मनसाऽपेक्षितं(तो) लोकः स्यादित्यग्निदः कामयेत तस्येदानीं हविर्यज्ञियनि-
वपनमुच्यते इति शेषः । यथा हविर्यज्ञेषु संस्कृतशूर्पादौ यो ह(यद्)विनिरूप्यते,
एवं संस्कृतदेशेऽस्मीनि न्युप्यन्त इति हविर्यज्ञियवादः ॥ १५ ॥

समस्या उद्धतेऽवोक्षिते सिकतोपोम्ने परिश्रिते
वाग्यतोऽनन्वीक्षमाणो दर्भेष्वस्थीनि निवपति-
पृथिव्यास्त्वा अक्षित्या अपामोषधीनां रसेन
स्पर्शे लोके निवपाम्यसाविति ॥ १६ ॥

समस्या इति च्छान्दसः सुहागमः । समाया भूसंभन्विनि प्रवेश उद्धतेऽवोक्षत
इत्यादीनि तद्विशेषणं(गानि) । तत्र दक्षिणाग्रान्दर्भान्सम्यक्परिस्तीर्य वाग्यतोऽन-
न्वीक्षमाणोऽग्निदोऽनेन मन्त्रेणास्थि निवपेत् । मन्त्रान्ते संनुच्या मृतस्य नाम गृह्णाति ।
तत्क्रियमाणं कुम्भनिधानं कर्षूजननयोर्मध्ये क्रियते । निवपनदेशमपरेण तु कर्षादि-
कुम्भं निधाय । अथातो हविर्यज्ञियनिवपनम् (आप० पि० १-३-१०) इत्याप्त-
स्तन्वीये तथैवानुक्रान्तत्वात् ॥ १६ ॥

अनन्तलोको ह भवतीति विज्ञायते ॥ १७ ॥

रात्रिसप्तन्यायेन(न्यायाज्ञा) र्यवादफलमिह प्रकृतमित्यामिप्रायः ॥ १७ ॥

अथ यदि पुनर्बह्मन्तः स्युः (हृदयं निदधाति) ।

अग्निरोग्रहवर्णीं कृष्णाजिनं चाम्यां दृषदुपले च

नानुप्रहरेयुः ॥ १८ ॥

नन्वत्र यद्युपबन्धः किमर्थमपैकेषां कुम्भान्तं निधानमिति परमते पुनर्बह्मन्तस्य सोम-
याजिमात्रविषयतया काचित्कत्वादयं कुतो विधीयत इति न तु कस्मैचित्प्रयोजनायेति
केचित् । तदसारम् । परमतविषयतयायोगात् । स्वमतमेव ह्यनुक्रम्यते । तत्र यद्यनुक्र-
म्यमाणमपि परमतं(मात्रविषयं) स्यात् । न तु स्वमतोपदेशमध्ये कस्यचित्परमतमात्र-
विषयमुच्यते । अपि चात्र परमते निवपनलोपेक्षित्योरपि काचित्कत्वा तत्रापि

यद्यनुबन्धः कर्तव्यः स्यात् । न च दृश्यते तस्मादनुक्रम्यते । तस्मादनुक्रम्यमाणे स्वमते
 एवास्थ वक्तव्योपपत्तिः । अत्र ब्रूमः— इयं तावत्पुनर्दहनलोष्टचयने कामनिमित्तरहिते
 वक्ष्यते । अतो न तयोः कामनिमित्तताव(च) पृथक् संभवतीति न समुच्चयः प्राप्तः । तत्र
 लोष्टचित्ते तूर्ध्वं पुनर्दहननिमित्ते चैवं समुच्चयो न घटते । अशक्यत्वादिलोष्टकाभिरभ्युप-
 हितानामत्पन्नामुद्धरणायोगाच्च । न तु पुनर्दहनादूर्ध्वं शक्यते लोष्टचित्तिः । अस्थिस्यानि
 कथं चिद्भस्मोपयोगमावादास्थिवपनमात्रलोपाच्च । सत्यं शक्यते । प्रतिषिध्यते त्वय-
 मर्थः । न चात ऊर्ध्वं श्मशानं कर्तुमाद्रियते (इति) । तस्मान्नोभयता(याऽ)पि समुच्चयः ।
 अतः प्रतिषेधन्यायप्राप्तः पुनर्दहनलोष्टचित्तयोः स्वमते मिथो विकल्पः । तस्य सूच-
 नार्थोऽयं यद्युपबन्धः सति ह्यस्मिन् यद्युपबन्धे स्वमते न तथा मिथो विकल्पः स्पष्टो
 भवति । तस्मात्सर्वाहिताग्नीनां सूत्रकारमते विधिः पुनर्दहनान्त एव स्यात् । लोष्टचि-
 त्वन्त एव वा । तेनयमर्थः । यदि पुनर्दहनं करिष्यन्तः स्युर्न तु लोष्टचित्तिं तदा
 पात्रचयनकालेऽग्निहोत्रहवण्यादीनि पञ्च पात्राणि न विन्युः । तत्र पात्रचयनेऽनुग्रहरण-
 व्यपदेश उपयुक्तसंप्रत्ययार्थो भवति (इति) हि पात्रचयनं कर्मसूपयुक्तानां पात्राणामनु-
 ग्रहरणानुक्रान्तेरेव पुनर्दहनस्य कार्यत्वादिति भावः । अत एवाग्निहोत्रहवण्यादिभिरेव
 पुनर्दहनम् । अत एवानाहिताग्नेः पुनर्दहनाभावोऽप्यनुसंधेयः ॥ १८ ॥

अत एवाङ्गारान्दक्षिणतो निर्वर्त्य तिस्रो रात्री-
 रिद्ध्वा दहनवदवकाशं जोषयित्वाऽग्निमुपसमा-
 धाय संपरिस्तीर्यापरेणाग्निं दक्षिणाग्रान्दर्भान्स-
 स्तीर्य तेषु कुष्णाजिने शम्पायां हृषदुपलाभ्यां
 मवाञ्जनं शरीराणि सुसं पिष्टानि पेपयित्वाऽऽ-
 ष्यकुम्भे समुदायित्वाऽग्निहोत्रहवण्या जुहोत्य-
 स्मात्त्वमधि जातोऽसीति ॥ १९ ॥

अत एव श्वाग्नेरेव महान्तमङ्गारं दक्षिणतो निष्कृष्य तत्रैवेनं तिस्रो रात्री-
 स्तीनहोरात्रम(शान)नक्षं प्रज्वालयेत् । निर्वर्तिते त्वस्मिन्लक्ष्मिः शिरानुगमयितव्यः । एवमत्र
 त्रिरात्रमिन्धनपूर्वकत्वनियमाद्दशमेऽहनि शान्तिकर्मनिषमः । अष्टमेऽहनि संचयनम-
 संभवेऽप्युपस्तम्भयति । तस्मात्पुनर्दहनविषये द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमानामेषामन्यतम-
 स्मिन्नहनि संचयनं कृत्वा तत्रैव पुनर्दहनप्रयोगारम्भः कार्यः । पुनर्दहनाभावे त्वष्टमेऽहनि

संचयनमवकर्ष्यते । दहनवद्दहनस्यैव तच्छक्षणमतमवकाशं परिगृह्येत्यर्थः । अत्रापि यावदर्धमुद्धननावोत्तणे द्रष्टव्ये । तत्र निर्दिष्टाग्निं प्रतिष्ठाप्योपसमिद्धञ्च परिस्तीर्य दर्भ-
संस्तरणादि कुर्यात् । दक्षिणाग्रान्दर्भान्संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलो-
माऽऽस्तीर्य तस्मिन्प्राचीनां कुम्भां शम्भां निधाय तस्यां (हृषदुपलमत्याधाय) हृषदम-
त्याधाय तस्यामुपलमत्याधधाति । अथोक्तान्यस्मीनि विनष्टि । अवाञ्जनमवाच्यावाच्य
पेषणानुगुणमाज्येन पुनः पुनः पेषयतीत्यर्थः । एवं सुसंपिष्टानि पिष्ट्वाऽऽज्यकुम्भेऽवधाय
समुदायुत्य द्रवीकृत्य तस्मादाज्यादाग्निहोत्रहवर्णां पूरयित्वा मन्त्रक्रमप्राप्तयाऽस्मात्त्वमधि०
सुपर्माय लोकाय स्वाहा, इत्येतयर्चा जुहुयात् । एतमेवान्तं न केवलमेता-
वदेव क्रियते, किंतु यावत्कुम्भ आज्यमिश्रमस्य नास्तीति ज्ञायते तावत्पुनः पुनः
पूरयित्वा, एतयर्चा पुनः पुनरभ्यस्यमानया जुहुयात् ॥ १२ ॥

एतयैषान्तमग्निहोत्रहवर्णां कृष्णाजिनं शम्भां

हृषदुपले चानुमहरेयुः ॥ २० ॥

अत्रैव पुनर्दहनाश्रावेण ॥ २० ॥

न चात ऊर्ध्वं श्मश्रूनां कर्म कर्तुमाद्विष्येत् ॥ २१ ॥

पुनर्दहनात्परं लोष्टचित्तिर्न कर्तव्या । यद्यपि सा कर्तव्या निमित्तरहिता । न चात
ऊर्ध्वमित्येवं क्रियमाणा लोष्टचिदग्निचितोऽपि प्रतिषिध्यते । सा च लोष्टचित्ते
इति निषयामावः । पुनर्दहनस्य पाक्षिकत्वम् । अथ यदि पुनर्दह्यन्त
यद्युपमन्वते (व्यात्) । न च पुनर्दहनात्परं लोष्टचित्तेरसंभव इति प्रतिषेधानर्थस्या (कथा)
दस्मिन्स्थाने । तद्भस्मोपयोगेनास्थिनिवपनमात्रलोपेन वा तस्याः शक्यत्वादित्युक्तम् ॥ २१ ॥
एवं पुनर्दहनादूर्ध्वं लोष्टचित्तिं प्रतिषिध्यत एव तावत्तु कर्तव्यमित्येत आह—

कृत्ति(ती)र्वाऽस्य दहने वपेच्छर्कराभिर्वा परिचि-

जुयात् ॥ २२ ॥

अस्य पुनर्दहनस्य सम्बन्धिनो दहने कृते कृष्णमृत्तिका निवपेत् । शर्कराभिर्वा परि-
मण्डलमत्र भिनुयात् । उभयोरन्यतरतश्चेतव्यमित्यर्थः । यावदभ्यायतनं प्रच्छाद्यते-
तावत्कार्यम् । तत्र शर्कराचयनपक्षे मध्यत आरभ्य प्रसव्यं परिचयनं वेदितव्यमिति ।
इहोत्तरतः कर्मानुपदेशात् ॥ २२ ॥

अथ पटलशेषेण पुनर्दहनप्रशंसोक्त्यते—

तमभ्येवाऽऽदित्यस्तपाति तमाभि वातो वाति तमाप-

स्पृशन्ते ॥

एवं श्रुतिरनुक्रान्ता ॥ २३ ॥

॥ २३ ॥

अथैतां श्रुतिं व्याचष्टे—

स नैवाऽऽदित्यस्य सकाशाविद्यते न वायोर्नापाश्-
सःसर्जनात् ॥ २४ ॥

स इति पुनर्वहनसंस्कृतः सशरीरो यजमान आदित्यस्य वायोश्च सकाशात् चि-
यते । वातेन च कृतात्मिकानामपां संसर्जनाद्दूरे भवतीति वाच्यम् ॥ २४ ॥

अथास्मिन्निषये ब्राह्मणोक्तं पुराकरूपमनुवर्तते—

एव२ हि कौषीतकिर्विदांषकार त२ हेवं चक्रिरे ।
एवमुदाहैवमाश्परथ्यं चक्रुः ॥ २५ ॥

एवं कौषीतिकिर्विदित्वा स्वशिष्येभ्यः पुनर्वहनं प्रोवाच । तमेतेन कल्पेन चक्रुः ।
पुनराहुः—आश्परथ्यं चैव चक्रुः । इति । संस्कारश्च पूर्वभिर्भिरनुष्ठितत्वात्प्रशस्तमेत-
त्पुनर्वहनम् ॥ २५ ॥

तस्यो हेवै[ते] (अ) हीना(हायना व्युच्छन्ती)
व्युच्छन्त्यस्मै वस्यसी वस्यसी व्युच्छति प्रजा
हास्य भेषसी भवति यमेवं निदधातीति विज्ञा-
यते ॥ २६ ॥ (ख० १०) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (पितृमेघापरपर्याये)ऽष्टाविं-

शपञ्चे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

व्युच्छन्तीति पुनः पुनः प्रभावा भवन्तीति । रात्रिरित्यहोरात्रलक्षणा । सर्वेऽहोरात्रा
इत्यर्थः । वस्यसी श्रेयसीत्यत्रापि अहोरात्रश्रेयस्करा लक्षणा भवन्ति । प्रजा हास्य
श्रेयसी भवतीति प्रशंसा ॥ २६ ॥ (ख० १०) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिपितृमेघव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यां वृत्तावष्टाविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

अथेदानीं प्रेतस्यामात्यानां तत्संस्कारादिकर्मान्वयानिमित्ताशौचादिनिवृत्त्यर्थं शान्ति-
कर्मोच्यते—

नवम्यां व्युष्टायां यज्ञोपवीत्यन्तरा ग्रामं स्मशानं
चाग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्षापरिणाभिं लोहितं
चर्माऽऽनहुहं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्थं तदे-
तसमाहिनो ब्रावीनारोपयत्यारोहतेति ॥ १ ॥

नवम्याभिर्यादिना यद्यप्रेतः (१) तदनुष्ठानक्रमादत्र समाप्त्तानक्रमाच्च लोष्टचितेः
पश्चाद्वक्तव्यं भवति । तथोपरिलोष्टचितेः पाक्षिकत्वात्परमते काचित्कत्वाच्च तदभावविष-
याभिप्रायः प्रागुक्तः । अत्र शान्तिकर्मोच्यते । तस्मात्प्रेतावता शान्तिकर्मोत्तरकालमेव
लोष्टचितिः कल्पयितव्या पाठक्रमस्यानुष्ठानक्रमव्यभिचरितत्वात् । नवम्यां रात्र्यां गतायां
प्रभाते दशमेऽह्नयेतत्कर्म । तत्र संभारानुपकल्पयते—वारणं सुकृत्सुवं च वारणान्परिधीन्
कुशमयं बर्हिः पर्णमयमिधं लोहितं चर्माऽऽनहुहं नवं च सर्पिराज्जनं चादमानं चान-
हुहं च शमीशाखां च कुशतरुणकानि च दर्भस्तम्भं चाज्जनं च यथाश्चेति । (चौ०
पि० १-२१-१) यज्ञोपवीतवचनमस्य कर्मणः प्रेतार्थत्वाभावरूपापनार्थम् । तेनेदम-
मात्यसंस्कारार्थं प्रतिषेदितव्यम् । ततश्चाग्निमुपसमाधयेति न शावाग्नेर्वा न त्वौपास-
नादेः । न चानन्यसाधारणतया सर्वामात्यसाधारणकर्मण्यनुष्योऽयत्वात्तस्माच्छौकिक
एवात्राग्निः । तदाऽऽह चौषायमः—अथान्तरेण ग्रामं च स्मशानं च तद्वृथाग्निमुपस-
माधाय कुशमयं बर्हिस्तीर्त्वा वारणान्परिधीन्परिधाय पर्णमयमिधमभ्यज्य स्वाहाकारे-
णाम्यावायाधैतद्रोहितं चर्माऽऽनहुहं मधनेनाग्निं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तूणाति ।
तदारोहति यावन्तोऽस्य ज्ञातयो भवन्ति—आरोहताऽऽयुर्जरसं गृणाना० जीवसे च
इत्यन्तः । अथ्युरित्यनुवादसामर्थ्यात् त्वग्निदस्तस्याप्यशुचित्वेन शोषनीयत्वावि-
शेषात् ॥ १ ॥

अथेताननुपूर्वान् [म] कल्पयति—यथाहानिति ॥ २ ॥

कल्पयेवमित्यन्तः । एतावन्नातीनानुपूर्वत्वेनानुपूर्वमाणः, कुर्यान्मन्त्रवर्णान् यथाऽ-
ह्नित्वेतयाऽमात्यानां मङ्गक्रमेण मरणं याचमानस्तन्मुखेनेताननुपूर्वमारिणः कल्पयेदि-
त्यर्थः ॥ २ ॥

प्रतिलोमकृताया वारुण्या क्षुधा द्वे चतुर्गृहीतेन
जुहोति—न हि ते अग्नि इति ॥ ३ ॥

वारुणी वरुणवृक्षोत्पन्ना । तथा प्रतिलोमकृता मूलतोविलाऽप्रतोदण्डेत्येवं कृता ।

तया चतुर्गृहीताभ्यामेता आहुतीर्जुहुयात् । सुवग्रहणं सुवक्ष वाहणः प्रतिलोमकृत
इष्यते । न हि ते अग्ने० गौरिव स्वाहा अप नः शोशुचदध० मृत्यवे स्वाहा इति द्वे
आहुती जुहोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दक्ष च सुवाहुतीरप नः शोशुचदधमिति ॥ ४ ॥

अत्र प्रतिलोमकृतयेत्युभयं लिङ्ग[वि]परिणामेन योजयितव्यम् । तेन सुवग्रहण-
मुक्तं भवति । अपनः शोशुचदधमि (तै० आ० ४-१०) स्यनुवाकोऽपि ग्रहणम् (ग्राहः) ।
द्वादश सुवाहुतीः (नौ० पि० १-२१-६) इति नौधापनः ॥ ४ ॥

हुत्वा हुत्वा पात्र्यां संपातभवन्नयति ॥ ५ ॥

संपातशब्देन हुतद्रव्यशेष उच्यते । स स्विह सर्वास्वाहुतिषु ग्राहः ॥ ५ ॥

तत्रोभये प्रहरति येन जुहोति ॥ ६ ॥

उभयं सुव वैत्यर्थः । तदुभयमन्नाजौ प्रहरेत् ॥ ६ ॥

उत्तरेणाग्निं लोहितोऽनङ्गान्पात्र्युत्सोऽवस्थितो
भवति ॥ ७ ॥

नवः स्थापनीय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तं ज्ञातयोऽन्वारभन्तेऽनङ्गाइमन्वारभामह इति ॥ ८ ॥

संपारणो भवेत्यन्तः । नात्र क्रमनियमोऽपि न च धून्वनेऽन्वारम्भण इति नियमोऽत्र
प्रवर्तते । तस्य राजगव्यन्वारम्भणमात्रविषयत्वाच्च धून्वनादिसमभिक्षाहारसामर्थ्यात् ॥ ८ ॥

माञ्जो गच्छन्तीमे जीषा इति ॥ ९ ॥

अतरां दधाना इति मन्त्रान्तः । ज्ञातय इति विशेषः । अत्रापि न क्रमनियमः ।

जघन्यो वेतसशाखया चावकाभिश्च पदानि सं-
लोभयन्नेति मृत्योः पदमिति ॥ १० ॥

यज्ञियास इति मन्त्रान्तः । जघन्यः सर्व(वेवां)पश्चाद्गतोऽमात्यः । मृत्योः पदयो-
पयन्त(१)इत्यनया स्वस्य परेषां च जघ[ना]नि संलोभयन्समूहननवरासना(ना)रो-
ह्यन्नाच्छेत् ॥ १० ॥

अथैभ्योऽध्वर्युर्दक्षिणतोऽश्मानं परिधिं दधातीमं
जीवेभ्यः परिधिं दधामीति ॥ ११ ॥

पर्वतेनेति मन्त्रान्तः । एभ्योऽमात्येभ्यः एषां जीवनाय दक्षिणतोऽग्निं प्रतिष्ठित-
मग्धानं परिधितया निदध्यात् । व्ययधानतया स्थापयेत् । स तु मृत्पुमाननिरोधार्थ-
त्वात्परिधिर्भवति ॥ ११ ॥

स्त्रीणामञ्जलिषु संपातानवनयतीमा नारीरिति ॥ १२ ॥

योनिमग्न इति मन्त्रान्तः । स्त्रीणामित्यत्रामात्मानां भार्या गृह्यन्ते । प्रतिपत्त्यः, न
तु विधवा । मन्त्रलिङ्गात् ॥ १२ ॥

तैर्मृत्त्वानि विमृज्यन्ते ॥ १३ ॥

ता नार्य इति शेषः ॥ १३ ॥

यदाञ्जनं त्रैककुदमिति त्रैककुदेनाञ्जनेनाञ्जते ॥ १४ ॥

त्रिककुत्रिंशत्पर्वतस्तत्र मयमाञ्जनं त्रैककुदं तेन सर्वेऽमात्याः स्वे स्वे वसुधी
ञ्जीरन् ॥ १४ ॥

यदि त्रैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव केन चाञ्जनेना-
ञ्जीरन् (ख० ११) ॥ १५ ॥

नाधिगच्छेन्न लभेरजितेत्यर्थः (ख० ११) ॥ १५ ॥

पृथिव्याओषधीस्तम्भं प्रतिष्ठापयति यथा त्वमिति ॥ १६ ॥

वेषास्तीत्यन्तः । स ओषधितम्भ उत्सृजति प्रतिलोमो यः वर्धते, अवधार्यते
तमेतयर्चा वर्धनानुगुणं प्रतिरोपयेदित्यर्थः । अन्वयकृत्यं चैतदेकवचननिर्देशादेवमिदं
अग्निन्दन्तु (तै० आ० ४-९) इति मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ १६ ॥

* प्रत्येत्य ग्रहानुचरपूर्वदेशेऽगारस्याग्निमुपसमा-
धाय संपरिस्तीर्यानुलोमकृतया वारु (र) ण्या
सुचा द्वे चतुर्गृहीते जुहोत्यानन्दाय ममोदा-
येति ॥ १७ ॥

द्वादशाऽऽहुतीरिति वैखानसः । अत्रापि लौकिक एवाग्निः पूर्ववत् । सुवश्चानुलोम-
कृतो वारुण इष्यते । ग्रहणार्थमत्रोभयं प्रहरणमाह—

* यदात्ममित्यस्यामे च प्रत्येत्येत्यस्य प्राक् 'उदभिनत्सोषधे' इति ग्रन्थः कलसंस्कृतो
पुस्तकयोर्वर्तते ।

अत्रोभयं प्रहरति येन जुहोति ॥ १८ ॥

अत्रोभयं प्रहरतीति । येन जुहोति जुवस्यापि परस्परया होमसाधनत्वाद्येन जुहोतीति करणतोपपत्तिः ॥ १८ ॥

अजमेतदहः पचति यवौदनं च ॥ १९ ॥

एतदहः शान्तिकर्मदिवसे मांसभोजनार्थं ततश्चाभात्यानां प्रातराश्वार्थमेव । कलौ मांसाशनप्रतिषेधाद्यवौदनमेव श्रेय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अजोऽसीतित्यजस्य प्राश्नन्ति ॥ २० ॥

द्वेषाःसीत्यन्तः ॥ २० ॥

यवोऽसीति यवौदनं च ॥ २१ ॥

प्राश्नन्तीति शेषः । द्वेषाःसीत्यन्तः । यवौदनस्य दानेन प्रातराशनियम उच्यते । किं तु प्रातराश्वार्थमेव प्रपञ्चितः सूत्रकारेण ॥ २१ ॥

अथाऽऽसन्दीस्तरूपानित्यधिरोहयन्ति ॥ २२ ॥

अत्रैतदस्मिन्काले दशाहकर्मसमाप्तमित्यर्थः । आसन्दी, आसनार्था सट्टा । तस्याः शयनार्था एतेनासुरव्यक्तानानां सर्वेषां निवृत्तिः प्रदर्शिता ॥ २२ ॥

नापितकर्माणि च कारयन्ते ॥ २३ ॥

नापितकर्माणीति बहुवचनं केशश्मश्रुलोमनस्त्रात्मकविषयात्मकमहुत्वकर्मत्वाद्बोध्यम् । यथाऽऽह बौधायनः—

दशमेऽह्निनं संप्राप्ते ज्ञानं प्रामाद्वहिर्मवेत् ।

तत्र त्यज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनस्त्रानि च इति ॥ २२ ॥

एष प्रथमोऽलंकारः ॥ २३ ॥

एषोऽनन्तरोक्तोऽस्त्रनादिवपनान्तोऽलंकारः प्रेतकार्यविनिमुक्त्युत्तरकालिकानां मण्डनानां प्रथमो वेदितव्यः । ततश्चास्मिन्नहनि कर्तव्यं केशान्प्रकीर्य पांसुनोप्येत्यादि कर्म प्रागेन शान्तिकर्मणः कार्यम् । न तूर्ध्वमिति रुपापितो भवति ॥ २३ ॥

सोऽयमेवं विहितमे(ए) शानाहिताग्नेः पात्रचये-

ष्टकावर्ज्यम् ॥ २४ ॥

सोऽलं पितृमेव एवं विहित एव भवति । अनाहिताग्नेर्नान्यथा । किंतु पात्रचय इष्टकाभ्यानाहिताग्नेर्न भवति । न तु जुह्वादिपात्रमाश्रयेन पात्रचयोऽस्य भवति । न च पात्राणामेतदर्थमुत्पत्तिः । प्रसक्तित्वात्प्रतिषेधो निवार्यत इत्यर्थवान्भवति । प्रतिषेधो-

पयुक्तसंस्कारत्वात् । पात्रचयनस्य न चानाहिताग्निविषयेऽनुपयुक्तानां जुहादिनामस्तीति
प्रतिपत्तिः, तस्माज्जुहादिस्थानीयद्रव्यान्तस्यापने सति चयनमसक्तं निवर्तयितुमयं
पात्रचयनप्रतिषेध उच्यते(इति) द्रष्टव्यम् । तथाऽग्निहोत्रहवण्याद्यपाचात्पुनर्दहनभाष
इत्युक्तम् ॥ २४ ॥

औषासनेनानाहिताग्निं दहन्ति ॥ २५ ॥

इह

लुप्तानां कर्मणां कुर्यात्प्रायश्चित्तमृते पुरा ।
भाविप्रवृत्तशेषं च पूर्वपक्षनयं तथा ॥
कर्ममध्ये मृते तस्मिन्दर्विहोमादि लुप्यते ।
ग्रामान्तरमृतौ तत्र समारोप्य मृतो यदि ॥
विच्छिन्नाग्नेश्च विधुराग्नेश्चोत्पाद्य स्वयोनितः ।
अप्रजाते दहेत्कक्षं पुरुषाकृतिमेव वा ॥ इति ।

प्रेतोमात्येत्यादि समानम् । गार्हपत्यादीनां सर्वेषामग्नीन(नां)सम्राजः प्रवक्ष्यते विधिः
विधुराग्निनिष्पन्नायेति तमङ्गाराद्वाहिर्निधाय तस्य पश्चात्प्रेतमग्नेन संवेक्ष्य पुनस्तन्मैव
तूष्णीं संवेक्ष्य सकृदेव परेयुवाधसमिति स्तुवाहुतिं जुहोति अभ्यनेकाभावात् । यस्य
त्वनेकभार्येतयौषासनानेकत्वं तस्य प्रत्याग्निं मकत्येव होमः । तत्र मुख्याग्नौ मन्त्रवतो
स्तुवाहुतीरन्यत्र तूष्णीमिति विवेकः । दक्षिणतोऽग्नेः परिश्रिते केशदमश्रुवपनादिसमा-
नताऽग्नौषासनवताम् ॥ २५ ॥

निर्मन्थे(न्ध्ये)न पत्नीम् ॥ २६ ॥

निर्मथिते[ना]ग्नि[ना] दहन्तीति विशेषः । स तु लौकिकारणीभ्यां निर्धेयते । पत्नी
पाणिग्रहणसंस्कृता स्त्री कथ्यते । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति श्रुतेः । पाणिग्रहणसंस्कारा-
नन्तरं पत्न्यादहन्तीति व्यपदेशश्च । तैनायं विधिराहिताग्नेरनाहिताग्नेरपि भार्यायां
समानः । तत्र जीवत्यौ(न्यो) विशेषो वक्ष्यते । यथा पत्युरश्रव्ये(१)विवाह आहवनीया-
दिभिर्दहनमनाहिताग्निपत्न्यास्त्यौषासनेन विवाहासंभवे निर्मन्थयेनेति । ग्रामान्तरे मृतायाः
पत्न्याः प्रायशो न हि संभवेत् । यत्राश्रयस्ततोऽन्यस्मिन्नाग्रे तस्याः, इति निर्मन्थयेन
दाहः प्रत्येतव्यः ॥ २६ ॥

उत्तपनेनेतरान् ॥ २७ ॥

दहतीति शेषः । उत्तपनो नामाचस्तात्समिध्यमानाग्नेरर्विषा नितप्यमाने पात्रे तुषादि-
प्रक्षेपाद्योऽग्निः । इतरशब्देनात्र कन्या[म्]अनुपनीतानां प्रेतवद्दहनं स्मर्यते-उत्तपनीय-
येके समामनन्ति (२-४-११) इति ॥ २७ ॥

यथा शास्त्रान्तरोक्ता कर्मतारतम्यानुरूपा पैतृमेधिकर्मतारतम्यव्यवस्थामाह—

अथैकेषां कुम्भान्तं निधानमनाहिताग्नेस्त्रियाश्च
निवपनान्तं हविर्याजिनः पुनर्दहनान्तं सोमया-
जिनश्चयनान्तमग्निचित इति ॥ २८ ॥

अथैकेषामिति वाजसनेयिब्राह्मणमतानुवादप्रदर्शनार्थः । अनाहिताग्नेर्गृहमेधिनस्ता-
वस्कृम्भान्तनिधानमेव पैतृमेधिकं भवति । अस्थिकृम्भनिधानान्तमिति यावत् । एवम-
नाहिताग्नेराहिताग्नेश्च पत्नीभूतायाश्च स्त्रियाश्च । न तु तस्या विकारमेव निवपनं कार्य-
मिति, निवपनकार्यादित्यर्थः । निवपनान्तं हविर्यज्ञयाजिन इति । सोमयाज्याहिताग्ने-
र्गृह्यते तस्य निवपनान्तं कार्यमिति कर्माभावेऽपि निवपनान्तं नियम्यते पुनर्दहनलो-
पचयने च निवर्तते । न तु सर्वेषामाहिताग्नीनामविशेषण । पुनर्दहनान्तं लोपचित्यन्तं वा
पैतृमेधिकं भवति । तत्र निवपनान्तं सति कामे समुच्चीयते, असति च न भवतीति
दर्शितः । सोमयाजिन इति चानग्निषिद्धयते । अविशेषात्तस्य लोपचित्यन्तमिति पक्षा-
न्तरव्यावृत्त्यर्थः । वचनं तत्र निवपनस्य काममावाप्तवानुविधायानुभवौ अग्निचिच्छब्देन
महाग्निचयनं काठकचयनं वा गृह्यतेऽविशेषात् । तस्य लोपचित्यन्तमेव भवति । न तु
पुनर्दहनान्तमिति पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थमेवेदं गृह्यते । अत्र वचनमपि निवपनान्तमनियतं
कामानुसारात् ॥ २८ ॥

अथान्यान्विशेषानाह—

नासंनयतायामिक्षाम् ॥ २९ ॥

यामार्थं सांनय्यमुत्पादयन्त्यजमानो यदि सोमयाजी संनयत इति । तद्व्यतिरि-
क्तोऽसंनयतः । बहुवचनमनाहिताग्न्यादीनामुपसंग्रहार्थम् । इतरथाऽऽहिताग्निमात्रवा-
च्यतामावात्तत्रश्च संनय्य()थजमानव्यतिरिक्तानां पैतृमेधमज्ञां यथोक्ता मैत्रा-
वरुणयामिक्षोत्पाद्यत एवासंनयत्यामिक्षा न विद्यते तस्य संनयद्व्यपदेशायोग्यत्वाद्यजमा-
नस्यैव हि संनयद्व्यपदेशो दृश्यते । न तु पत्न्या अपि ॥ २९ ॥

उत्सर्गो राजगव्या अपशुबन्धयाजिनः ॥ ३० ॥

पशुबन्धेन येन केनचिदिष्टवान्स पशुबन्धयाजी तद्व्यतिरिक्तोऽपशुबन्धयाजि(जी)
[तस्य] । अत्रापि पशुबन्धेज्याराहिततया नाहिताग्नीनामप्युपसंग्रहः । तेषां राज-
गव्या उत्सर्गपक्ष एव कार्यः । न तु संज्ञनपक्ष इति पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थं वच-
नमत्र ॥ ३० ॥

स्त्रियाश्च ॥ ३१ ॥

केचिस्त्रियाश्चापीति पठन्ति । तत्तु विस्पष्टार्थमिति ब्रह्मण्यम् ॥ ३१ ॥

दहनकल्पेन कल्पेरश्वनुपेतान्कन्याश्च ॥ ३२ ॥

दहनकल्पः प्रेतोऽमास्याद्युक्तः पितृमेधिकः कल्पेरन्नित्यन्तर्भावितव्यर्थः । अनुकृतो-
पनयनसंस्काराः पुमांसः । कन्यास्त्वकृतपाणिग्रहणाः, तानुपयान् पितृमेधेन विधि-
नाऽनुकृत्ययेयुः । तं जघ्नेन गार्हपत्याभिध्यादि हविर्यज्ञनिवपनान्तं पितृमेधिकं कर्म न
भवति । न तु तच्छरीरमपि जातकर्मादिषु युक्तमतस्तत्रापि निवपनान्तं कर्मम् ।
नैतदेवम् । न हि जातकर्मादिषु शरीरस्योपयोगः । शरीरस्य कर्माकृत्वाभावात् ।
कथं तर्हि शरीरे जातकर्मादीनामुपयोगः । शरीरसंस्कारत्वात्तेषां शरीराङ्ग-
त्वमेव ।

नन्वेवं विवाहोपनयनयोरपि शरीरसंस्कारत्वात्कथं तत ऊर्ध्वं पितृमेधिकप्रवृत्तिरिति
चेत्— सत्यम् । प्रवेशहोमसादिभ्यनुवचनादेस्तु न शरीरसंस्कारता । अतस्तत्र शरी-
रस्य कर्माकृताऽस्त्येव । अत एव विवाहोपनयनादिकर्मणां स्वाधिकारता । जातकर्मा-
दीनां तु पराभिधारतेति वल्लभेः । तस्मादुक्तमनुपेतानां कन्यानां च न पितृमेध
इति ॥ ३२ ॥

अन्वयमनुपेतानां कन्यानां च न भवतीति कः पुनरनुपेतानां कन्यानां च कर्तृत्व-
विधिरित्येत आह—

पुनर्दहनमन्त्रेणैव दहेयुः ॥ ३३ ॥

तस्मात्स्वमधिजातोऽस्ययं सुवर्गाय लोकाय स्वाहा (तै० आ० ४-४)
इत्यनेन पुनर्दहनमन्त्रेण दहनमात्रं कार्यमित्यर्थः । तत्र चाऽऽह नौघायनः—यथो
एतज्ज प्राक्चोलात्प्रमीतानां दहनं विद्यते नानुपनीतानां कन्यानां वा पितृमेध इत्युक्तम् ।
कथमु खल्वेषामुक्तः संस्कारो विद्यत इति । अतमाप्तशरीराणां मर्माणां खवणमित्येके ।
गर्भस्रवणे—इयं वा अग्निवैश्वानरोऽस्यामेवैनं जुहोति, इति ब्राह्मणम् । भूमौ निहस्य
सर्वेलोऽवगाहेत सद्यः शौचम् । अदन्तजातानां निखननं प्रणवेन वा दन्तजातानां
व्याकृतिविधानेन वा । तस्य कः कर्मण उपक्रमो भवति । निर्मन्त्र्यं कुर्यात्तिर्मन्त्र्येन
स्त्रीकुमाराणां दहेयुरित्युक्तत्वात् । अथ ग्राम्येणालंकारेणालंकृत्य स्मशानं निर्हृत्य प्रेतं
तत्रैव निधादाकृतां चितायामुपकल्पनम् । अपरेण चितामग्निमुपसमाधाय संपरिस्ती-
र्याऽऽज्यं विलाप्योत्पूय लुक्लुक् निष्टप्य संमृज्य पर्णमयेन लुबेण मध्येन पलाशपर्णेन
वा ' तत्सवितुर्वरेण्यम् ' इत्यभुद्रुत्येकादशकृत्वो गृह्णाति—' प्रजापतये स्वाहा ' इति

प्रथमामाहुतिं जुहोति श्रेष्ठायाऽमुष्मे यमाय वैवस्वताय स्वाहा ' इति द्वितीयाय । दश वै पशोः प्राणा आत्मिकादशो यावानेव पशुस्तत्सर्वं जुहोति ' इति ब्राह्मणम् । पर्णमय-
स्रुवं श्रेतस्योपरिष्टाभिधाय भूरिति मनसा ध्यायन्नूपोषेत् । मुव इत्युपस्थानं सुवरित्यवगा-
ह्याप्सु निमज्ज्योन्मज्ज्योत्तीर्याऽऽचम्यैकमुदकाञ्जलिं ददाति । न चास्यात ऊर्ध्वस्मृत्तानं
कर्त्तव्यमद्विषेत् नोदकक्रिया वा अयुग्मदिवसे त्रीन् पञ्च सप्त ब्राह्मणान्भोजयेदेकमपि वा ।
भवत्यामेर्वा मूलफलेः प्रदानमात्रं हिरण्येन वा प्रदानमात्रं सर्वेषु होतृपरेषु स्ववास्थानेषु
कुर्यात्—अमुष्मा उपतिष्ठति त्विति (बौ० पि० ३-६-९) इति ॥ ३३ ॥

स्त्रियाश्चैवम् ॥ ३४ ॥

स्त्रिया इति पितृमेवयोण्या गृहमेविनी(धी)या गृह्यते । एवमिति संनिहितोऽग्निर्कल्प
इहातिदिश्यते । तस्यास्तु केशवपनं नेष्यते । अग्न्याधेयादावपि प्रतिषेधात् । आह
चात्र बोधायनः—'न स्त्रीणां केशवपनं विद्यते' इति । तथा पत्युपनिषतनादिवरासनान्तम-
संभवव्युदस्तम् । समानमन्यत् । जीवपत्या अपि मरणे स्तुवाहुत्यर्थं स्तुवश्चोत्पाद्य ।
आहवनीयादग्निमिर्दाह्यासांवेशनादिस्तुचाऽऽ(वा) हुत्यादिभिर्वा स्युरुदपराजीभ्य भवन्त्येव
परुश्रपणं दक्षिणाशौ । आहिताग्निवत्तथा दारुचित् कल्पनमुपोषणं चाहिताग्निवदन्यत्सर्व-
मनाहिताग्निवदिति द्रष्टव्यम् ।

यत्तवीपासनेन दह्यते निर्बन्धेन वा न तत्र केशवपनपत्युपतापनिषतनादिवर्जितं सर्व-
मनाहिताग्निवत् ॥ ३४ ॥

पुंलिङ्गवपनवर्जमित्येक इत्येके ॥ ३२ ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिश्रौतसूत्रे(पितृमेषापरपर्याये)

ऽष्टाविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

मन्यन्ते । तत्र पुंलिङ्गमन्त्राः—सुवर्णं हस्तादित्यादयः पञ्च । अजो भाग इति षष्ठा-
धेऽनुवाके । तृतीये च, इदं त एकं यौ तेऽश्वानौ इति मन्त्रौ । चतुर्थे यत्ते कृष्णः शकुन
इति संवेद्यनस्तनुव उत्तिष्ठ प्रेहीति त्रयो मन्त्राः । षष्ठ्य अपेत वीतेति स्मशानमार्जनमन्त्रः ।
इत्येते द्वादशमन्त्रा वर्जनीयाः । अनुक्रान्तास्त्वेते बोधायनेन तन्मन्त्रसंयुक्तास्तु क्रिया-
स्तुष्णीं क्रियन्ते । अस्मिन्सूत्रे शवाभिधानात्पुंलिङ्गोपपत्तिरिति भावः ।

वपनवर्जनवचनाल्लोमनस्त्वपनमप्यस्मिन्पक्षे न भवति । अत्रैक इत्यग्न्यासः प्रश्न-
समाप्त्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामष्टाविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

सप्ताष्टोऽष्टाविंशः प्रश्नः ॥

अथैकोनविंशः प्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

अथ छोट्छितिरुच्यते । सा तु स्वमते पुनर्दहनेन विकल्प्यते सर्वेष्वद्विष्टाभिषु ।
परमते त्वग्निचित्सु व्यनतिष्ठेत्युक्तम् । तत्र विधिमाह—

दिष्टगमनादयुक्त्वहःस्वहोराप्रार्थमास[मास]र्तुषु सं-
वत्सरे वा निदधाति ॥ १ ॥

दिष्टशब्देन परलोक उच्यते । तं गच्छत्यस्मिन्निति दिष्टगमनं मरणदिवसः ।
एतच्च दहनदिवसाभिप्रायम् । प्रायश्चे मरणदिवस एव दहनस्य निवृ(वृ)त्तेरेवं निर्देशः ।
यस्य तु मरणदिवसादन्यस्मिन्दिवसे दहने तस्य दहनदिवसादारभ्य दिवससंख्यानमित्यर्थः ।
अन्ये तु दशमहो दिष्टगमनमित्याचक्षते । तन्मन्दम् । वृद्धन्यवहारे तद्व्याचिन्वप्रसि-
द्धभावात् । यथोक्तार्थे प्रतिद्वत्वाच्च । न चाऽऽशौचानुवृत्तावनादि वा न विरोधः(१) ।
दातुर्दोषाभावात् । प्रतिग्रहीतुस्तु सर्वश्र(दा) दोषात् । नञप्रच्छादननवश्राद्धदिवदुपपत्तेश्च ।
तस्माद्दहनदिवस एवात्रापूर्वो विधिः । तस्मादयुक्त्वहःस्विति तृतीयादिनवमान्तान्
चतुर्णामयुग्मदिवसानामन्यतमेऽहनीत्यर्थः । अर्धमासादिकल्पेषु तु न दशमेऽहनि शान्ति-
कर्म किंतु छोट्छित्यन्त एवेत्युक्तम् । निदधातीत्यस्मिन्संख्यनस्य छे निधानमुच्यते ।
तत्र निवपनाभावपक्षे यस्मिन्नह्न्युपक्रमस्ततोऽपरेशुरस्थिनिधानपूर्विका छोट्छादिति-
समाधिः । दहनसम्प्राप्ते तु यस्मिन्नहनि दहनसमाप्तिस्तत्तृतीयेऽहनि चयनसमाधिरिति
विवेकः । एवं चयनात्तद्वितीयेऽहनि संखयनं घवनाभावश्च । तत्र पञ्चमेऽस्थनां निधानम् ।
सप्तमदिवसादिषु तु कक्षेषु घवनसम्प्राप्तेऽपि संभवत्यस्थनां निधानमित्यनुसंधेयम् ॥ १ ॥

अप्रज्ञाते यायाकामी या माध्याः पौर्णमास्याः
फाल्गुन्याक्षेय्या वैशाखा नैदाध्या चोपरिष्टाद-
मावास्या तस्याम् ॥ २ ॥

तस्यां निदधातीत्यन्वयः । अप्रज्ञाते दिष्टगमने माषादीनां षणमासानामन्यतमस्यान्तर्द-
शाहं संखयनोक्तकालिकं स्यात्तत्रास्थनां निधानं, न तु दहनदिवसादयुक्त्वहःस्वित्यादिका
केषु । तत्र नैदाध्या इति श्रौतार्थमवशोऽप्येष्टाऽष्टोः पौर्णमास्योः साप्तम्यार्णवैराः । तेव

तयोरुभयोरत्र परिग्रहः । याऽमावास्या तस्यां निदधातीत्यनेन तदमावास्यासंभन्धि
यजनार्थमहर्विकसितम् । यथोपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यं इति तथा चयनदिः सात्पूर्वेषुः कर्तव्यं
समारनिधानं प्रति परि(हरि)व्यस्यत्तार्चः—तदहरमावास्यायां निदधाति [इति]
नौधायनः । चयनदिवसात्पूर्वेषुः कर्तव्यां इमशानयात्रां प्रत्याह—ते तथा प्रयधुर्यदहः
पुरस्तात् पश्चाच्चन्द्रमसं पश्येयुः इति । तस्मादप्रज्ञातमरणदिवसस्य यथोक्तानां
वृणाममावास्यानामन्यतमस्यां यजनीऽह्न्यस्थानं निधानं चयनं चेति सिद्धम् । तत्
ऊर्ध्वं शान्तिकर्मेति च ॥ २ ॥

अयुजो वुजो वाऽशीरादायोत्तरतो लोष्ठानवरुच्य

दक्षिणा निर्हरन्ति स्थलार्थनिष्ठकार्यान्वा ॥३॥

अग्निशब्दे दारुमयखनित्रवाची उत्तरतो दहनदेशस्याग्निमिच्छानुत्स्थायामारम्भ
जननदेशात् । दक्षिणा निर्हरन्ति । किं प्रयोजनमेषां लोष्ठानामित्यत्राऽऽह—स्थला-
र्थानिति । स्थलार्थं दहनस्थलस्य चवनानुगुणमात्रा [प्र]क्षिप्त्यर्थम् । यथा वक्ष्यति—
इमशानस्य मात्रा व्यङ्गुलं व्यङ्गुलमित्नादि । ते तदेतल्लोष्ठस्वननादि वर्गं चयनमेव स्थलं
पक्ष उपयोगः । तत्रेष्टकार्थं लोष्ठान्तरं परिग्राह्यम् । इष्टकार्थपक्षे तु स्थलार्थं लोष्ठान्तर-
परिग्रहः । पक्षद्वयेऽपि स्वननदेशस्य च मध्येऽपि लोष्टा स्थाप्येव सा पूर्वद्युरेव क्रियते ।
तत्र चवनपक्षे तत्समाप्तिस्तरस्मिन्निति, इति वेदितव्यम् । अपि [वि]दितोऽनुक्रमणं
तु चवनमावपक्षमिप्रायम् । एतदुक्तं प्रदर्शयिष्यामः ॥ ३ ॥

पुरस्तादेव इमशाना उत्तरादोषधीरुद्धारयन्ति पाठा

पुश्चिपर्णीकर्णिकारराजवृक्षकण्टकतिह्वकविभीत-

कार्कशरन्ध्रदंष्ट्राध्यष्टा अन्याश्च क्षीरिणीस्तुत्स-

याः ॥ ४ ॥

पुरस्तादेव लोष्ठस्वननात्पूर्वमेव दहनदेशात् पाठादोषधीरुद्धारपेक्षमास्याः । ओष-
धिशब्दस्य छद्भिन्नायेन लक्षणावृत्तिर्दृष्टव्या । आदितश्च बहुकाव्यवधानाद्दहनदेशे
पाठादिप्ररोहणे सति तदुद्धरणं वेदितव्यम् । आसन्नकालिके तु चयने पाठादिप्ररोहणा-
भावेऽर्थलोपान्न क्रियते ॥ ४ ॥

अपराह्णे इमशाना वसनं [वि]विमीते पञ्च पञ्च

मक्रमान्सर्वतः ॥ ५ ॥

पारितो विमिमीते । तथा च पञ्चक्रमसंमितं समचतुरश्रं लोष्ठचित्तरायसनं भवति ।

प्रक्रमो द्विपदविपदो वेत्युक्तं सुल्लेखे । तत्रैककासंख्यासु च तारतम्यं वक्ष्यते ।
तत्र यथाहं संबन्धः प्रत्येतव्यः ॥ ५ ॥

पद पुरस्तादित्येके ॥ ६ ॥

पुरस्ताद्विस्ताः इत्यन्ये सभामनन्ति । अस्मिन्पक्षे पञ्च प्रक्रमाः पञ्चाद्विस्तरः ।
पार्श्वमार्गे वाऽऽर्धेन तावदेवाक्षयार्थोत्थोदकं साध्यते ॥ ६ ॥

माने परीक्षान इष्टकोपधान इति द्विसंयोगः ॥ ७ ॥

मानं मानं न्योक्तम् । परीक्षानो रज्ज्वा धरिवेष्टनम् । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः ।
परिश्रयणादिरप्येतदेव परिवृणोति ॥ ७ ॥

सर्वत्र पुरस्तादुपक्रमः ॥ ८ ॥

प्रसव्यं दक्षिणतोऽपवर्गः (च० पि० परि० १-१) इति । सर्वत्र मानादिषु दिक्-
संयोग एतेषु कर्मानु पुरस्तादुपक्रमः ॥ ८ ॥

प्रसव्यं दक्षिणतोऽपवर्गः । त्रिवृत्तौ मौञ्ज्या । बालव-
त्तया वा रज्ज्वा प्रसव्यावृत्तया त्रिः प्रसव्यं
धरितस्यायुग्मि रूढकुम्भैः । स्वोक्षितमवोक्षेतथा
प्राणादुत्सर्पेत् ॥ ९ ॥

मौञ्जीवचनमुत्तरविकल्पार्थानुवादः । तत्र दक्षिणमावेष्ट्य प्रसव्यं समस्येत्तदा
त्रिवृता ज्ञा वाऽरूपज्या वा भवति । तथा दक्षिणपूर्वस्थां दिश्वारभ्य त्रिः प्रसव्यं
परिचिनोति । ततो यथा तत्र त्याज्यं ततः सर्वे पसर्पेयुः । एवमयुग्मिरूढकुम्भैः स्वो-
क्षितमवोक्षेत दहन्देशम् ॥ ९ ॥

अथ अन्तुत्सर्पणं हरक्षिवेषात्तद्विधिमाह—

न प्राणान(द)धि निवपेद्यदि प्राणान(द)धि निवपे-

क्षीयतां इ तत्प्राणानाधि निवपेत् ॥ १० ॥

न कस्यचित्प्रणिनि उपर्युपनिषन्नादिकुर्याज्जिवन्तोऽपि मृतस्य पुत्रादयो ज्ञियेरन् ।
तस्मात्सर्वेषामेव अन्तुनामुत्सर्पणं कार्यम् ॥ १० ॥

सार्थां तल्ले वा संभारानोप्य ॥ ११ ॥ (ख० १) ।

स्वाति(सी) घान्यमानार्था । आर्था परिशेषः । तल्लं वेत्रादिमयम् । संभाराश्चरुममू-
ति(सी)न्युपयोक्ष्य णद्रव्याणि यानि श्मशानभन्तं कर्तव्यानि स्वरूपेणोपयोक्तव्यानि
॥ ११ ॥ (ख० १) ।

आभूते पशुना तदर्थमक्षयं भस्कृत्य तदमावा-
स्यायां निदधाति ॥ १२ ॥

तथा श्रोत्रे करिष्यमाणब्राह्मणमोजनायैतस्मिन्नहनि पशुना सहस्रं संस्कर्तव्यम् ।
 पशोर्विशसनादिकं ग्रीहीणामवघातादिकं वाऽऽयं कर्तव्यम् । पाकस्तूतरेद्युरेव । इतरथाऽ-
 न्युषितस्वप्रसङ्गात्तदहरिति वचनम् । श्रोत्र इति । श्रवणदिनसप्ततिपादकत्वप्रक-
 टमार्थम् । अमावास्यायामित्यप्रज्ञातविषयविहितकः छानुवाद इति पूर्वोक्तसर्वकालानपेक्ष-
 याऽनन्तरपूर्वदिनप्रदर्शनार्थम् । एवममावास्यायां संभारनिधानाद्यननीयेऽहनि वयनं
 निवेदितव्यम् । न च विपर्ययः शक्यकरूपनः । संभारनिधानपूर्वकत्वनियमाश्रयनस्य ।
 एतदग्निदेनापराहे क्रियते । अमास्यास्त्वेतस्मिन्काले वक्ष्यमाणमन्त्रानुसारेण वयनस्थल
 इष्टकाश्च कल्पयेयुः ॥ १२ ॥

एवं धवमाभावपक्षे प्रयोग उक्तः । अथ धवनपक्षे प्रयोगमाह—

अथ यदि पुनर्धविष्यन्तः स्युस्तदङ्गतरं तत्त्वं वा
 भिन्वन्ति ॥ १३ ॥

यद्युपबन्धाद्वैकल्पिकं धवनं तत्रैतस्मिन्पक्षेऽगारात्तत्त्वं वा ग्रामाद्बहिः कल्पयन्त्य-
 मास्याः । तत्त्वशब्देनात्र[न] शयनादिक्रिया किंतु धिष्णिय उच्यते । अथान्तरेण ग्रामं
 च इमं स्थानं चागारं वा विनिर्मितं कारितं भवति (बौ० पि० १-१७-३) इति
 बोधायनः । ततश्च धवनपक्षे प्रारम्भदिवस एतदादीनि कर्माणि कृत्वा समाप्ते धवनेऽ-
 परेषुः पूर्वोक्तानि कर्माणि कार्याणि । प्रारम्भदिवसश्च धवनदिनसंख्यानुसारेण वयन-
 दिवसादर्वाकरूपः (इध्यः) । यथैकाहधवनपक्षे वयनदिवसादर्वाक्क्षितेः पञ्चमेऽहन्युपक्रम-
 न्तस्मात्परतस्तृतीयेऽहनि धवनसमाप्तिः । ततः परे लोहलननादि । ततः परे वयन-
 मिति व्यक्तानुक्रान्त एव कर्मक्रमो बोधायनेनेत्यनुसंधेयम् ॥ १३ ॥

तस्य पूर्वार्धे मध्ये पश्चार्धे वा पाठाधी मेथी
 निध्नन्ति त्रिविष्टकाम् ॥ १४ ॥

मेथी गवादिबन्धनार्था स्यूता । त्रिविष्टका त्रिशुक्ता । तां निष्ठातमूर्त्तां स्थापयन्त्य-
 मास्याः ॥ १४ ॥

पुरस्तादेव शूद्रोत्पन्नो ब्रह्मबन्धुर्वा संधादितो-
 पविशति ॥ १५ ॥

शूद्रोत्पन्न इत्युत्पन्नग्रहणं जात्यन्तरोपसंग्रहणार्थम् । ततश्चाशूद्रोत्पन्नस्य ग्रहणं
 भवति । ब्रह्मबन्धुर्य[दि] विद्वांस्त्रैवर्णिक उच्यते । तयोरन्यतरो धवनारम्भात्पूर्वमेव
 संवादितस्तमिहोपविशेत् । वक्ष्यमाणकर्मसंवादात्मकमवचोदित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

या स्त्री मुख्यतया तामाह वसति मया सह पृच्छति ॥ १६ ॥

या मृतकीणां मुख्या महिषी मुख्या वा तामनन्तरोक्ता पुरुष एवं ब्रूयात् । वसति मया सह पृच्छति । [पृच्छतिः] तत्राऽऽदरार्थः । यथा नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रमित्यादौ ॥ १६ ॥

न ददामीतीतरा मस्याह ॥ १७ ॥

इतरा सा स्त्री । न ददामीति तं ब्रूयात् ॥ १७ ॥

एवं द्वितीये करोति ॥ १८ ॥

द्वितीय इत्युपक्रमदिवसापेक्षया ॥ द्वितीयत्वमित्यभिप्रेतम् । तत्राप्येते प्रयुज्येति वचने कार्ये इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एकरात्राय ददामीति तृतीये ॥ १९ ॥

तृतीयेऽहनि तथैव तेन शृङ्गेकरात्राय ददामीति प्रतिब्रूयात् । एतच्च वचनमात्रम् । न तु तेन सह वासः कार्य एवमेतेनाऽऽह ॥ १९ ॥

वचनपक्षे प्रतिवचनमुक्तम् । अनेकावचनपक्षेऽप्याह—

यावद्वाचं वा धविष्यन्तः स्युः ॥ २० ॥

यावदन्त्याहनि वा धवनं चिकीर्षयन्ति तां वा संख्यामिह ब्रूयात् । त्रिरात्राव षड्वारत्रायेति । ताश्च संख्या वक्ष्यन्ते । अपि वा तिलो रात्रीरित्यादिना ॥ २० ॥

एतस्यां वाचि मेध्यामूले शरीराणि निदधाति ॥ २१ ॥

एतस्यां प्रतिवचनात्मिकायां वाचि प्रयुज्यमानायामध्वर्युर्मेध्यामूलदेशे तस्यास्थीनि तूष्णीं निदधाति ॥ २१ ॥

शतातृष्णं च कुम्भं त्रिविषुके ॥ २२ ॥

शतातृष्णमधोभागे शतच्छिद्रं कुम्भं त्रिविषुके शृङ्गप्रयान्तं (नरा) छे निदधाति ॥ २२ ॥

तस्य विहं चर्मणा कुशैः परिणद्धं भवति ॥ २३ ॥

तस्य [विहं] कुम्भस्य चर्मणा कुशैश्च परिवेष्टितं भवति । न तु संनिहितं भवति ॥ २३ ॥

तस्मिन्दाधि वाजिनमिध्रमानयति वैश्वानरे हवि-
रिदं जुहोमीति ॥ २४ ॥

तस्मिन्कुम्भे वाजिनं नाम दधिसंसृष्टस्योष्णस्थ पयसो द्रवांशः । तस्मिन् दधि तद-
स्थनामुपरि सेच्यते । विमरस्मिन्वमान इति मन्त्रान्तः ॥ २४ ॥

विशरन्तमभिमन्त्रयते—प्रसम्य[स्क]न्देयः समुद्र-
मिति द्वाभ्याम् ॥ २५ ॥

द्वयोमिति द्वितीयमन्त्रान्दः । छिद्रेरस्थिषु वाग्निमिश्रं दधि विशरन्तकुम्भ-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥

चत्वारो ब्रह्मचारिणोऽन्ये वा ब्राह्मणाः प्रयत्ना
दक्षिणान्केशपक्षानुद्धृत्य सन्यान्मन्त्रस्य दक्षिणा-
नुरूनाधनानाश्चर्माऽऽहन्तः सिग्भिरभिधून्वन्तस्त्रिः
प्रसम्यं परियन्त्यजिनैमेधयजिनमे[धयजिनमे]धीति
॥ २६ ॥

ब्रह्मचारिणोऽष्टमावृत्ता मतिनः । अन्ये वा ब्राह्मणाः । ब्राह्मणपुत्रा अन्ये वा ।
नित्यब्रह्मचारिण इत्यर्थः । पितृमन्तोऽमुत्पादितपुत्रा विवक्षिताः । चर्माऽऽहन्तः इति कुम्भो-
परिवेष्टतं चर्म गृह्यते । मेर्वि परियन्ति । अजिनमेधीत्यस्य त्रिः पाठस्त्रिप्रयोगार्थः ।
तत्र प्रथमे परिगमनपर्यायमन्त्रः ॥ २६ ॥

एकमात्माः स्त्रियश्च ॥ २७ ॥

त्रिः प्रसम्यं परियन्तीत्यन्वयः । अत्रापि कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठमधन्या इत्यादिनियमः
प्रत्येतन्यः ॥ २७ ॥

उत्तराभिः सिग्भिर्मन्त्रवर्जं पूर्ववत्परिक्रमणम् ॥ २८ ॥

सन्यानुद्धृत्येत्यादिपूर्ववत्सिक्चर्मवर्जमिति धून्वतश्चर्माहननं वर्नेयित्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥

संप्रवदन्ति वीणाः शङ्खौ शालीकान्तू(कास्तु)णा-
पणवाभृत्यगीतवादित्राणीति ॥ २९ ॥

वीणादयस्तद्विज्जिर्वाद्यमानाः संप्रवदयुः । वनवकाले युगपच्छब्दायेरन् । नृत्यन्ति च
नर्तक्य इति शेषः । तदनु नर्तक्यश्चानुनृत्येयुः (बौ० पि० १-१७-७) इति
बौधायनः ॥ २९ ॥

प्रातर्मध्यंदिनेऽपराह्णे [इत्येवं रात्रेस्त्रिरपरपक्षस्य]
तिस्रो रात्रीः [ध्रुवन्ति] ॥ ३० ॥

चत्वारो ब्रह्मचारिण इत्याद्युक्तोऽयं विधिर्नवधा विभक्तः स्याद(क्तस्या)हनः
प्रथममध्यमोत्तमेषु मार्गेषु क्रियत इत्यर्थः । एवं तिस्रो रात्री(त्रय)स्त्रिरात्राव-

१ ख. ग. "णा द्" । २ ख. "णामुखान्के" । ३ ख. ग. "नमोऽन्मयिनमोऽन्मयिनमोऽन्मयि" ।
४ ख. ग. शङ्खशा शालीपुण्डा ।

(अम)प्येवं प्रथममध्यमोत्तमेषु नवमांशेषु क्रियते । तथा वैश्वस्मिन्नहनि षट्कृत्यः क्रियते । अपि वा तिस्रो रात्रीः संपन्नदन्ति (ध्रुवन्ति) ॥ ३० ॥

पञ्च सप्त नवैकादश चाऽर्धमासं मासं वत्स-
रम् ईके ध्रुवन्त्यर्धं च यथाशक्ति देयं तथा
द्रव्याणि ॥ ३१ ॥

तिस्रो रात्रीरित्यहोरात्रवृत्तलक्षणा । एवं पञ्चसप्तनवैकादशाः । अर्धमासमिति पञ्चदशा-
होरात्राः । मासमिति त्रिंशतीः (त्) । तिस्रो रात्रीरित्ययं विकल्पो दिष्टगमनादयुक्त्वहः
स्वित्यस्यैव द्रष्टव्यः । पञ्चसप्तेत्याद्यस्त्वर्धमासादिविकल्पाविषयाः प्रत्येतद्व्याः । अर्धं
कल्पः सामर्थ्यात् संवत्सरनिधानपक्षे द्रष्टव्यः । अप्रज्ञातविषयत्वं संवत्सरध्वनकल्पो
न भवति । असंभवव्युद्भूतत्वात् । अर्धं च यथाशक्ति देयम् । चकाराद्ध्वनपक्ष एवायं
विधिः । ध्वनदिवसेषु यथाशक्त्यर्धं देयं ब्राह्मणैर्मयः । तथा द्रव्याणि । तथा दृष्ट-
द्रव्याणीत्यापस्तम्बः । तथा दृष्टं हिरण्यादीनि च द्रव्याणि ध्वनदिवसेषु देयानि
शक्त्यनुसारेण ॥ ३१ ॥

सर्चमेऽहनि द्रव्यत्याग इत्येके ॥ ३२ ॥

उत्तमे ध्वनदिवस एव द्रव्यत्यागो ध्वनदिवसेष्वित्यन्ये समावहन्ति । ध्वनाभाव-
पक्षे तूत्तम एवाहन्त्यत्रमेव देयमिति प्रदर्शितम् । एवं ध्वनपक्षे प्रयोगारम्भ
उक्तः ॥ ३२ ॥

अत ऊर्ध्वं पक्षद्वयसाधारणप्रयोग उच्यते—

एतस्मिन्नेवामौ तूष्णीमुपचरितान्यश्च चरुः अप-
यन्ति ॥ ३३ ॥

एतस्मिन्नुवासावेव ॥ ३४ ॥

तेषामभिघारणानि घृतः श्रितं क्षीरं दधि मध्वि-
त्यपूपाभिर्घाना भवन्ति ॥ ३४ ॥

पक्षधरूणां यथाक्रममेतानि द्रव्याण्यभिघारितानि भवन्तीत्यापस्तम्बः । श्रितं पक्षं
पयः शृतं क्षीरमेतेषामेकैकेन यथाक्रमं ततश्चरुमभिघारयेदित्यर्थः । अपूपाभिर्घाना
भवन्ति सर्वेऽप्येते चरव एकैकेनावूपेन विहिताश्च भवन्ति ॥ ३४ ॥

अपररात्रे गच्छन्त्याग्निः प्रथमोऽर्धो(थो)दकुम्भोऽ-
नद्वाञ्छरीराणि संभारा इति येन चान्येनार्था
भवति ॥ ३५ ॥

अपरेशुरध्वर्युरमात्यादयश्च दहनदेशं गच्छन्ति । तत्र शवाग्निः श्मशानात् । ग्राम-
मर्थादां प्रत्याह—तास्ततः परमध्वानमग्रतो नीयते । तदनुदकुम्भो यद्गतेनोदकेनोदकार्था-
करीष्यन्ते । अनद्वाहः कर्षणार्थाः । शरीराण्यस्थीनि । तान्यस्थीनि कुम्भेऽवधायानिधी-
यन्ते । संभाराश्चर्वादयः स्वर्गा(परा)दौ निक्षिप्य नीयन्ते येन चान्येनेति तिललाङ्गुलानि
गृह्णन्ते ॥ ३५ ॥

न हीनमन्वाहरेयुरन्तरा ग्रामं श्मशानं चैतमग्नि-
मिन्धानं आस्ते ॥ ३६ ॥ (ख० २) ।

ते सर्वे ग्रामश्मशानयोर्मध्यदेशं गत्वा तत्रैव न हीनमन्वाहरेयुर्निवसेयुः । तत्रा-
ध्वर्युरेतमग्निं प्रज्वालयन्नासीत् ॥ ३६ ॥ (ख० २) ।

न्युष्टायाः५ हरिण्या पलाशशाखया शमीशाखया
वा श्मशानायतनं५ समाष्ट्यपेत वीतेति ॥ ३७ ॥

ददात्ववसानमस्मा इत्यन्तः । न्युष्टायां प्रमातायां रात्रौ सर्वेऽग्निवर्जं श्मशानं ततोऽ-
ध्वर्युरेवं समाष्ट्यपेत वीतेति । क्रममाप्तोऽयं मन्त्रः ॥ ३७ ॥

दक्षिणतः शास्त्रामुदसित्वाऽप उपस्पृश्योद्धत्वा-
बोक्ष्य सचित्तेतानि शरीराणीति सीरं धुनक्ति
षड्गवं द्वादशगवं चतुर्विंशतिगवं वा ॥ ३८ ॥

तेभिर्व्युत्पन्तामग्निं इति मन्त्रान्तः । सीरं लाङ्गुलादिकर्षणद्रव्यसमुदायः । तत्र
द्विपदःक्रमपक्षे षड्गवं द्वादशगवं सीरं भवति । त्रिपदःक्रमपक्षे तु चतुर्विंशतिगवमिति
यथाह विनिवेशो प्रवृत्त्यः ॥ ३८ ॥

यावद्गवं सीरं तावन्ति शतानीष्टकानीं माना[नि]
भवन्तीति विज्ञायते ॥ ३९ ॥

यावद्गवं सीरं तावन्ति शतानीष्टकानां गोसंख्यावच्छिन्नशतसंख्या भवन्ति ।
तद्यथा—षड्गवे षट्शतानीष्टकानाम् । द्वादशगवे द्विशताधिकं सहस्रम् । चतुर्विंशति-
गवे तु चतुःशताधिकं सहस्रद्वयम् । आमा भवन्तीति श्रवणात्ता अप्यग्निपाको न कार्यः ।
अत एव लोष्टाचितिरित्यारूपा ॥ ३९ ॥

तस्याश्चतुर्विंशेन भागेनेष्टकाः करोति पादेष्ट-
काश्च ॥ ४० ॥

तस्याः शम्भानभूमेः पञ्चप्रमाणां चतुर्विंशतिशेन न पादपङ्क्त्युत्थेन मुख्या इष्टकाः
करोति । तदर्धप्रमाणेन तु साष्टांशपङ्क्त्युत्थेन तासां पादेष्टकाश्च । तत्र पादेष्टकाः
संख्यापूर्णाः सन्त्याश्चतुर्विंशतेनेति । षड्गणत्वादशगवकल्पयेदेवार्थं विधिः । चतुर्विंशति-
गवपक्षे त्रयमसंभवो व्युद्भवः । ततश्च षट्त्रिंशेन भागेन मुख्या इष्टकाः कार्याः ।
तदर्धप्रमाणेन च पादेष्टका इति द्रष्टव्यम् । एवं समचतुरश्रपक्ष इष्टकाकल्पयति । षट्
पुरस्तादित्येक इति पक्षे वक्त्रा अपि कतिचिदिष्टका इति त्रिविधा इष्टका वेदितव्याः ।
तत्र संग्रहः—

मुख्यानां करणं कार्यं पादाधिकपङ्क्त्युत्थम् ।

तदर्धमानं पाद्यानां चतुरश्र ऋजु तु (मुख्य) सः ॥ इति ।

एवं समचतुरश्रक्षेत्रकरणद्वयमेव भवति । इष्टकासंख्या तु षड्गवः स्यात् ।

पञ्चविंशतिसंख्यानामष्टपाष्टियुक्त्वा ।

तासां तु द्वादशगवे साष्टपाष्टि शतत्रयम् ॥

स्याच्चतुर्विंशतिगवेऽष्टाविंशतवशात्पि ।

पक्षद्वयेऽपि पाद्याभिः तत्संख्या तु पूर्यते ॥ इति ।

तत्र षड्गवे द्वात्रिंशत्पादेष्टकाः । द्वादशगवे द्वात्रिंशदुत्तरान्वय(ष्व)ष्टौ शतानि ।
चतुर्विंशतिगवे तु द्विसप्तत्युत्तरचतुःशताधिरधिकं सहस्रमिति । तत्संख्याविशेषसंमिताः
पादेष्टका वेदितव्याः ।

अथ षट् पुरस्तादित्येक इति वक्त्रक्षेत्रविषये नमः ।

वक्त्रक्षेत्रे त्रिकोणं तु तृतीयं करणं भवेत् ।

तद्भावाः पार्श्वयोः पञ्चात्प्रक्रमधिकयोर्वेदाः ॥

वक्त्रक्षेत्रपक्षे दीर्घत्रिकोणात्मकं तृतीयं करणम् । पूर्ववन्मुख्यानां पादेष्टकानां तृतीय-
करणजन्या वक्त्रा इष्टकाः पार्श्वयोरेवोपधेयाः । तत्र मध्यतः पञ्चात्प्रक्रमसंमिते समचतुरश्रे
विच्छिन्ने सति पूर्यतो यस्मिन्क्षेत्रेऽवशिष्यते, तयोर्वक्त्राभिः प्रच्छादनामित्यर्थः ।

अथ वक्रेष्टकाक्षमाणमुच्यते । व्यासः पञ्चाङ्गुलो व्यासोमः पञ्चदशाङ्गुलदीर्घस्या-
क्षया भेदात्तृतीयं करणं भवेत् ।

तदिष्टकानां नवनव(मं) वक्रक्षेत्रस्य पार्श्वयोः ।

षड्गवे द्वादशगवेऽप्येवं स्यात्पार्श्वतश्च यः ॥

यस्य दीर्घचतुरश्रस्य विस्तारः पञ्चाङ्गुलो भवत्प्राथम्येन पञ्चदशाङ्गुलस्तस्या-
क्षया भेदसिद्धधर्ममात्रवक्रस्य तृतीयकरणस्य प्रमाणम् । तदुपान्ता नवनवेष्टका एकैक-
स्मिन्पार्श्वे उपधेयाः । तत्र पार्श्वोदारभ्येका तिलः पञ्चेति क्रमेण व्यासः । एषा वल्लिः
षड्गवे द्वादशगवे च द्रष्टव्या । व्यासः पादः । तयोर्मुख्यानां पाद्यानां च संख्याविभेक
उच्यते—

मुख्यानां स्यात्पञ्चशती चतुःसप्ततिसंयुता ।

अष्टपादेष्टकाश्चेति षड्गवे त्वेष निर्णयः ॥

त्रिशती द्वादशगवे चतुःसप्ततिसंयुता ।

मुख्यानामथ पाद्यानामष्टशत्यष्टभिर्युता ॥

अथ वक्रक्षेत्रनिषये चतुर्विंशतिनवपक्षे विधिरुच्यते ।

(चतुर्विंशो यस्य तस्याक्षया भेदात्तृतीयं भवेत् ।

तदिष्टकास्तु षट्त्रिंशषट्शतपार्श्वयोर्मता ॥

पञ्चाशच्चतुर्मुख्यानामिह स्पष्टदर्शिता ।

पाद्या सहस्रं षट्सप्तसुत्तरत्रिशताधिकम् ॥

स्याच्चतुर्विंशति हि नवपक्षेऽप्येष निर्णयः ॥ इति) ।

अथ वक्रेष्टकाः पञ्चाक्षरभ्येका तिलः पञ्च सप्तनवैकादिशे(५) तु प्रतिपार्श्वे क्रमे-
णोपधेयाः । सुगममन्यत् । सर्वा अष्टैतगुणा इष्टकाः पूर्वपक्षेव कार्या इत्युक्तम् ।
केचित्तस्याश्चतुर्विंशतेत्यादिसूत्रं न पठन्ति ॥ ४० ॥

वारणं काष्ठमयम् ॥ ४१ ॥

लोष्टाचितौ यत्काष्ठमयं लाङ्गुलादि तद्वारणं भवति ॥ ४१ ॥

मौञ्जं रज्जुमयम् ॥ ४२ ॥

भवतीति शेषः ॥ ४२ ॥

वचनादन्यत् ॥ ४३ ॥

वचनात्स्वेतदुर्मयं मपोच्यते । उदुम्बरशाखयाऽवोसति शास्त्रज्ञया वेत्यादिभिः ॥ ४३ ॥

शूनं बाहा इति द्वाभ्यां प्रसव्यावृत्ताः षट् पराधीः
सीताः कुक्षति ॥ ४४ ॥

तेनेभामुपसिद्धतमिति मन्त्रान्तः । अत्र दक्षिणापवर्गार्थं सर्वाः सीताः प्रसव्या-
वृत्ताः षट् पराधी इत्यपरस्य कर्षणीयाः । तत्र शूनं बाहा इति द्वे ऋचौ सकृदुवत्त्वा
पञ्चावृत्ताः कुक्षति । एकैकस्यां कृष्टायां प्रसव्यं बलीवर्दानावर्तयति । न च प्रत्यावृत्ति-
संशये कर्षणम् । पराधीरित्यनावृत्तिपचनात् ॥ ४४ ॥

उद्यम्य लाङ्गलैः सीते वन्दामह इति सीताः
प्रत्यवेक्षते ॥ ४५ ॥

मुक्ता ससीत्यन्तः । पञ्चा(मुक्ता)लितार्थां कृष्टायां न पुनरावर्तयेत् । याविकर्ष-
णामावात् । तेन वदन्ते(न्ति) लाङ्गलमुद्यम्य सीते वन्दामह इत्यनयाऽऽवर्त्यमानया
सीताः क्रमेण प्रत्यवेक्षते । सीते इत्येकवचनात् तु युगपत्प्रत्यवेक्षणम् ॥ ४५ ॥

सवितैवानि शरीराणीति मध्ये कृष्टस्यास्थिकुम्भं
निदधाति ॥ ४६ ॥

शं मवेत्यन्तः । सवितैवानितीति क्रमप्राप्तया कृष्टस्य क्षेत्र(स्य) मध्येऽस्थिकुम्भं निद-
ध्यात् । तत्र हविर्यदि निवपनं कृतं तदा पुनरस्थीनि कुम्भेऽवस्थाप्यातिवर्त-
न्यानि ॥ ४६ ॥

विमुच्यध्वमग्निषा देवयाना इति दक्षिणेऽस्ते
बलीवर्दान्निमुच्य तान्दक्षिणेनोत्सृज्याध्वर्यवे ददाति ॥ ४७ ॥

सुवरगन्धेस्यन्तः । विमोचनेऽध्वर्युणा कृते तस्य तत्र पुत्रादिस्तान्दक्षिणेनोत्सृज्य
ततः प्रचाख्याध्वर्यवे दद्यात् । यत्र तु पुत्रादिरेव कर्ता भवति तत्र दानम् ॥ ४७ ॥

उदपात्रेणोदुम्बरस्यासयाऽशोषति स वाता वा-
न्तीति ॥ ४८ ॥

रेतसाऽवतीति मन्त्रान्तः । उदपात्रस्यमुदकमुदुम्बरमुखेण स्तावयति । सर्वक्षेत्रं प्र-
वाता वान्तीति मन्त्रेणावोषति ॥ ४८ ॥

पात्र्यां सर्वौषधीः संयुत्य वपति यथा यमा-
चेति ॥ ४९ ॥

सर्वौषधो ग्राम्याश्वाऽऽरण्याश्च तिलमाषाद्याः संसृज्य वपेत् । न तु पृथक् । भूस्व
इति मन्त्रान्तः ॥ ४९ ॥

चितः स्य परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभिः
परिभित्त्वाऽऽप्यायस्व समेतु त इति सिकता
व्यूहति ॥ ५० ॥

चितः स्य परिचित इति सिकता व्यूहति । चितः स्य परिचित० तथा देवतया (ते०
आ० ४-१) इति कमप्राप्तोऽयं मन्त्रः । तत्र तथा देवतयेत्यस्मिकाण्डस्याऽऽज्ञातस्य
तया देवतया सह साक्षाद्भवात् ' अक्षिरस्वद्भुवा सीद ' इति सर्वत्रानुषजतीति पूर्व-
मुक्तत्वाच्चापेक्षते बहुवचनेन बोद्धः । भुवा सीदतेति बोधायनीये (१-१८-
११) तथैव पाठाद्धोक्तं घृणास्वस्मिकाण्डाज्ञाततया देवताभ्यामनुपगमाच्च । अत्रापि
तिस्रस्तिस्रः संहिता मन्त्रावृत्त्या स्थाप्याः । प्रसज्यं त्विह परिक्षयणम् । ततस्तूष्णीं
सिकता न्युप्य, आप्यायस्व समेतु त इति ब्राह्मणस्य मृतस्य सिकता व्यूहति ॥ ५० ॥

उत्तरया त्रिष्टुभा राजन्यस्य ॥ ५१ ॥

सं ते पयाऽशीत्येतया ॥ ५१ ॥

जमत्या वैश्यस्य ॥ ५२ ॥

अंतावि सोम इत्येतया ॥ ५२ ॥

विधृतिलोहान्मतिदिशमन्वीसमाण उपदधात्युचे
तन्नोमीत्येवैः प्रसिमन्त्रं तिलमिषामिधानाभिभिः
प्रदक्षिणं परिकिरत्येणीधाना इति ॥ ५३ ॥

सन्तकनपस्फुरतीरित्यन्तः । अत्रापि पूर्वस्था दिशयारम्भः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५३ ॥

अभिधान्यायै दुग्धस्यार्धशरावे सक्तृक्षिः प्रसज्य-
मनारभ्योपमयितयामपात्रस्थं दक्षिणत उपदधा-
त्येषा ते यमसादन इति ॥ ५४ ॥

असावित्यन्तः । अभिधान्या चेनुविशेषः । या मृतवत्साऽन्यस्या वत्सेन दुग्धं
पिबति सा । तस्या दुग्धस्य सीरस्य संमन्धिनि शरावार्धपरिमिते दुग्धे इत्यर्थः ।
तस्मिन्निः प्रसज्यं मन्त्रः कार्यः । तस्मिन्तशशकाकया रज्जुवेष्टितया त्रिः प्रसज्य-
मसृष्टाशुपमन्येदित्यर्थः । तदा पात्रस्थं कृत्वैषा ते इत्यनया दक्षिणे शेषवार्ध उप-
दधाति । तत्र नामासाविति संमुद्ग्या मृतस्य नाम गृह्णीयात् ॥ ५४ ॥

समूहं वर्तिर्दक्षिणाम् स्तुभावीदं पितृभ्यः प्रभरे-
मेति ॥ ५५ ॥

संविदान इत्यन्तः । दक्षिणाम् स्तुभाति । तत्त्वमारोहासो, इत्यत्र संबुद्ध्या मृतस्य
नाम गृहीयात् । मध्ये क्षेत्रस्य स्तरणः ॥ ५५ ॥

पालाशान्परिधीन्परिदधाति मा त्वा वृक्षाविति
पूर्वापरानुत्तरया दक्षिणोत्तरो ॥ ५६ ॥

ते तु यजमानभात्रा अपि तच्छरीरपरिधानार्थत्वात् । ततश्च दर्भानभितः पारिवेधाः ।
मा त्वा वृक्षाविति पूर्वापरौ परिधी युगपदक्षिणामौ निदध्यात् । उत्तरया दक्षिणोत्तरो
मा त्वा वृक्षावित्युत्तरयर्चा युगपदक्षिणोत्तरो प्रागमौ निदध्यात् ॥ ५६ ॥

मध्ये नलोषि(वी)र्का निदधाति नलं पुव-
मिति ॥ ५७ ॥

प्रतरोत्तरेत्यन्तः । सा च दक्षिणा दर्भेषु निदध्यात् ॥ ५७ ॥

पुराणेन सर्पिषा शरीराणि सुसंतुष्टानि संतृप्तो-
त्तरत आसीनोऽनन्वीक्षमाणो दर्भेष्वस्थीनि निव-
पति सवितैतानि शरीराणीति ॥ ५८ ॥

शं भवेत्यन्तः । अनन्वीक्षमाणोऽनभिर्वाक्षमाणः । सवितैतानीति कमप्राप्तोऽयं
मन्त्रः ॥ ५८ ॥

यथाऽङ्गमङ्गानि संनिधायैवमुपतिष्ठते षड्दोता
सूर्य ते चक्षुरिति ॥ ५९ ॥

शरीरैरित्यन्तः । यथाऽङ्गं यथाशरीरम् । अङ्गान्यस्थीनि संनिधानानि । यथा
दक्षिणाशरीर उत्तानः स्यात् । षड्दोतेति 'सूर्य ते चक्षुः । वातं प्राणः' (तै० आ०
१-४) इत्यस्य निर्देशः । इयानेव भेदः । ते तव स्वमूर्तं चक्षुरिन्द्रियं सूर्यं साक्षा-
दृक्षत्वात्समानार्थायामृषि दर्शनाच्च गच्छत्विति गम्यते । एवं वातं प्राण इत्यादावपि
ब्रह्मण्यम् ॥ ५९ ॥

भुक्तभोगेन वाससाऽस्थिकुम्भं निमृज्योपर्युपरि
क्षिरो दक्षिणा व्युदस्यति परं मृत्यो अनु परेहि
पन्यामिति ॥ ६० ॥

मुक्तमोर्ग परीहितजीर्णम् । तेन कुम्भस्याभ्यन्तरं संश्लेष्य तस्य शिरस उपरि
दक्षिणाऽपास्यति । मोत वीरानिति मन्त्रान्तः ॥ ६० ॥

जयास्य कपालाग्ने सुसंभिजानि संभिजिषि यजे-
पुदकं न तिष्ठेत् ॥ ६१ ॥

व्यक्तमेतत् ॥ ६१ ॥

शुक्तभोगेन वाससा शरीराणि प्रच्छाद्योदधाम्-
णोदुम्बरश्चास्त्रयाऽवोसति श्वं वात इति ॥ ६२ ॥ (ख० ३) ।

दिशः शम्भा इति मन्त्रान्तः । येन कुम्भो निमृष्टस्तेनैव प्रच्छादयन् । श्वं वात
इति । कमयाहोऽयं मन्त्रः ॥ ६२ ॥ (ख० ३) ।

इष्टकाः प्रतिदिक्षम(न)न्वीसर्माणा उपदधामि
पृथिव्यास्त्वा लोके सादयामीत्येतैः प्रतिमन्त्रं
मध्ये पञ्चमीं तां दक्षिणेन पृष्ठीम् ॥ ६३ ॥

इष्टकाः वाहिह विवक्षिताः । एतैः प्रतिमन्त्रमिति षण्मन्त्रसंयोगात् । अमुष्येत्यत्र
षष्ठ्या विभक्त्या मृतस्य नाम प्राक् । अक्षिरस्वदध्नुवा सीदेति मन्त्रान्तः । पृथि-
व्यास्त्वा इत्यादिषु लोके सादयामीत्यादि पूर्ववत् । नाकस्य त्वा पृष्ठ इत्यत्र तु साद-
यामीति । न तु लोकशब्दोऽ(क्द आ)घारान्विततथा तदपेक्षाविरहात् । एतेन मध्ये
पञ्चमीमुपधाप्य तां दक्षिणेन पञ्चमस्य त्वा विष्टप इति पृष्ठीमुपदध्यादक्षिणे । चतुर्थे पञ्चमे
च सादयामीत्याद्येवानुषज्यते ॥ ६३ ॥

एवं चरुनपुष्वान्धृतवानिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६४ ॥

अपुष्वान्धृतवानित्यत्र तथा देवतयाऽक्षिरस्वदध्नुवा सीदेति प्रथमेन मन्त्रेण पुर-
स्तात्प्रथमं चरुमुपदधाति । अपुष्वान्धृतवानिति द्वितीयेनोत्तरतः । तत्र द्वितीये श्रुत-
वाञ्छ्रुतभागाः शताक्षरा इति विकारः । तृतीयेन पश्चात्क्षीरवान् क्षीरभागाः सहस्राक्षरा-
श्चतुर्थेन दक्षिणतः । दधिवान्दधिभागा अयुताक्षरा इति । अथ मध्ये पञ्चमे मधुवान्मधु-
भागा ऋयुताक्षरा इति । सर्वत्रासाविति संनुद्ध्या मृतस्य नाम गृह्यते ॥ ६४ ॥

अविलाभिर्धानाभिस्त्रिः प्रसव्यं परिकिरत्येतास्ते
स्वधा अमृताः करोमीति ॥ ६५ ॥

करोमित्यन्तः । अतिशायिरिति वचनं पूर्वस्यैव सतिष्ठानामतिष्ठानां चानानां पृथ-
गुपकल्पनार्थम् ॥ ६५ ॥ ॥

ओषधीस्तम्बान्प्रतिदिशमनन्वीक्षमाणा(ण) उप-
दधाति त्वामर्जुनेति मतिमन्त्रम् ॥ ६६ ॥

ओषधिस्तम्बं च मान्त्रवार्जिकाः । ते चरुणां दिक्षूपहितानामुपर्युपर्युषीयन्ते ।
चरुम्योऽपिघातवे (तै० आ० ४-९) इति मन्त्रलिङ्गात् ॥ ६९ ॥

तेषां मन्त्रलिङ्गैर्द्रव्यनियमः ॥ ६७ ॥

तेषामोषधीनामपि मन्त्रलिङ्गैर्नियमोऽवगन्तव्यः । यथा—त्वामर्जुनेति श्वेतदूर्वा-
स्तम्बम् । दूर्वाणामिति दूर्वास्तम्बः । काशानामित्यश्वत्थस्तम्बः । दर्भाणामिति
कुशस्तम्बः ॥ ६७ ॥

लोकं पृणेति लोकं पृणा उपदधाति ॥ ६८ ॥

असीषदन् इत्यन्तो मन्त्रः । लोकं पृणेत्येकैवैर्वा तथा देवतयान्तः ।
तयाऽऽयत्यर्थमानयाऽवशिष्टा इष्टकाः । सर्वा इष्टका एकैकश उपदध्यात् । तासामपि
पुरस्तादुपक्रमः । प्रसव्यं दक्षिणतोऽपवर्ग इति सूत्रात् ॥ ६८ ॥

उत्तरया पुरीषेणानु[वि]किराति ॥ ६९ ॥

उत्तरया ता अस्य सुददोऽहसः० दिव इत्यन्तः । सर्वा विरिति विकिरेत् ॥ ६९ ॥

श्मशानस्य मात्रा दध्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं
मादेशो वितस्तिर्जानुदघ्नमूर्धघ्नं [स्किग्दघ्नं] वैषो-
त्तमा मात्रा श्मशानस्य ॥ ७० ॥

दध्नशब्दः प्रमाणवाची । वेति विकल्पप्रदर्शनार्थम् । श्मशानशब्देनात्र लोहचितेः
स्थानमुच्यते । तस्याऽऽमायामविस्तरौ प्रागेवोक्तौ । इदानीमूर्ध्वप्रमाणमुच्यते ।
तत्र द्व्यङ्गुलादीनामष्टानामन्यतममूर्ध्वप्रमाणं स्थलस्य तस्योपरीष्टकाश्वेतक्याः । प्रावेशो
द्वादशाङ्गुलः । वितस्तिस्तूर्ध्वेवाहोः पुरुषस्योर्ध्वप्रमाणदशमांशो वचनान्तरात् । क्वचि-
द्वैषम्यसंभवात्पृथग्वचनम् । स्किग्दघ्नो जघनवाची ॥ ७० ॥

उत्तमा मात्रा मा(नाच्या)प्नुयात् ॥ ७१ ॥

स्किग्दघ्नदध्युत्सेषः स्थलस्य न कार्यः ॥ ७१ ॥

चावत्पु(तीं पु)रस्तात्ततोऽमन्तंरां पश्चात् ॥ ७२ ॥

* ओषधिश्चरुस्तु हस्वेकारन्तो लोचन्तश्चेति कोष उभययाऽपि संदृश्यते ।

ततोऽनन्तरां यात्रां पूर्वान्ते इमंशानस्येच्छति । ततोऽनन्तरामुत्तरां यात्रां परान्ते कुर्यात् । यथा स्फिन्द्वं पुरस्ताच्चैदूरुद्वं पश्चाद्यदि पादेशो वितास्तिः पुरस्तात्तदा चतुरङ्गलं पश्चादिति ॥ ७२ ॥

अपि वा द्व्यङ्गुलं पुरस्तात्समं पश्चादिरयेके ॥ ७३ ॥

अत एवावगम्यते । चित्याधारस्थलं द्व्यङ्गुलं पुरस्तात्समं भूमेः पश्चादिति । न तु चितिसहितस्य स्थलस्येति । विकल्पोऽयं विधिः शास्त्रान्तरोक्तः ॥ ७३ ॥

उदपात्रेणोदुम्बरश्चास्वयां वाऽबोक्षति सं वात इति ॥ ७४ ॥

दिशः सर्वा इति मन्वान्तः । क्रमप्राप्तेन मन्त्रेण चितिमबोक्षति ॥ ७४ ॥

आरोहणं जपति ॥ ७५ ॥

प्रत्यवरोहणं जपत्येषा ॥ ७६ ॥

उपस्थानेनोपतिष्ठत इदमेवेति ॥ ७६ ॥

वरुणेन चेत्यन्तः । चितिमग्निमुपतिष्ठते ॥ ७६ ॥

वारणशास्त्रां पुरस्ताभिदधाति वरुणं इति ॥ ७७ ॥

वनस्पतिरित्यन्तः । वरुणो वृक्षविशेषः ॥ ७७ ॥

विधृतिलोष्टमुत्तरतो विधृतिरसीति ॥ ७८ ॥

द्वेषास्तीरित्यन्तः । लोष्टमुत्तरतो विदधातीत्यापस्तम्बवेत्तानसौ ॥ ७८ ॥

शमीशास्त्रां पश्चाच्छमि श्रमयेति यवं दक्षिणतो यवेति ॥ ७९ ॥

गतमेतत् ॥ ७९ ॥

अथैनमुपतिष्ठते पृथिवीं गच्छान्तरिवक्षं गच्छेति ॥ ८० ॥

शरीरिरित्यन्तः । अथैनं चितमग्निमुपतिष्ठत इत्यापस्तम्बवेत्तानसौ ॥ ८० ॥

जघनेनै चितं कर्षादि समानमाभ्रानान्युदा

स्नातीत्येके ॥ ८१ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढविरचितस्य श्रौतसूत्रे (पितृमेधापरपर्याये) एकोनविंश-

प्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथनेन चितिं कर्षादि समानमाभ्रानात् । अश्मन्वतीरित्यादयः पञ्च मन्त्रा गताः । ततः पूर्वोपकृत्येन पायसादिना सद्यः एकेन शतं दक्ष वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । समाप्ता लोष्टचितिः ॥ ८१ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्यावाहहिरण्यकेशिपितृमेघव्याख्यायां महादेवशास्त्रिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामेकोनविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

अत्र मन्त्रकाण्डे क्रममाप्तोऽयं यमयज्ञो वक्ष्यते—

यमयज्ञं स्वयं प्रोक्तं प्रवक्ष्ये विधिमुत्तमम् ।
मासि मासि तु कर्तव्यो ज्ञान्ताय बलिस्तथा ॥
मेघाकामोऽर्थकामो वा पुत्रकामस्तु वै द्विजः ।
याम्येऽहनि सनसन्ने सर्वान्काषाम्समश्नुते ॥
संवरसरस्य कार्तिक्या बलिं कुर्वीत यत्नतः ।
अकुर्वन्त्यस्तु कार्तिक्या नरके तु निमज्जति ॥
तस्मात्कुर्वीत कार्तिक्या सर्वकामस्तु वै द्विजः ।
तिलप्रस्यस्य कर्तव्यं शुद्धमिध्रे तथा हविः ।
एकेन न तु कर्तव्यः कर्तव्यो बहुभिः सह ॥ १ ॥

अस्ति यमयज्ञो नाम कलिः । स च मासि मासि कर्तव्यः । कार्तिक्या यमद्विती-
यायां नित्यनैमित्तिककाम्येषु च दर्शमाध्याकामी यमयज्ञः कर्तव्यः (ज्ञं कुर्यात्) ॥ १ ॥

हविरुद्गैर्याभिमन्त्र्य हविरादाय नमो ब्रह्मणे
प्रजापतये देवेभ्यः (ऋषिभ्यः) पितृभ्यो याम्ये-
त्युक्त्वा ग्रामात्माचीमुदीर्घां वा दिक्षमुपनिष्क-
भ्यानिरिणवदेष्टे नदीतीरे समे वाऽन्यस्मिन्पुत्रो
देष्टे तस्य (तस्मिन्) दिक्शक्तिं वेदिं करोति ॥२॥

मिरिणो विष्टस्तदभावोऽनिरिणः । शक्तिः कोणः । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

तस्यां [उत्तर] विद्यां पञ्चोत्तरवेद्यां (यो) दिक्श-
क्तयो भवन्ति ॥ ३ ॥

धुन्मधीं सिकताभिर्वा (बी० गृ० श्लो० १-१९-९) इति बोधायनः ॥ ३ ॥

दक्षिणेन करकूपं स्वात्त्वोत्तरेणाग्निं प्रतिष्ठाप्य दग्धैः
सोत्तरवेदिं संप्रच्छादयति ॥ ४ ॥

करेण कूपः करकूपस्तम् । दग्धैरुत्तरवेदिप्रच्छादने वेदिसंस्कारार्थमिति ॥ ४ ॥

प्रागग्रैर्दग्धैर्विष्टरं निधाय प्रस्तरं चाऽऽयातु देवः
सुमनाभिरुतिभिर्यमो ह वेह प्रयताभिरक्ता ।
आसीदतां सुप्रयते ह बर्हिभ्यूर्जाय जात्यै मम
अनुहरयोमिति यममावाह्य यमे इव यतमाने
यदेतं म वा भरमिति च ॥ ५ ॥

यमतमिन्दवे न इति मन्त्रान्तः । आवाहयतीत्यनुवर्तते । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

इमं यम प्रस्तरमिति तिसृभिः प्रस्तरमभिपन्थ्य सप्त-
विश्रपाण्यर्घ्यं (स्नान) पाश्चाच्चमनीयोदकानि दत्त्वा
सार्वभूरभि गन्धपुष्पधूपदीपैर्नैवेद्यं च यथोपलब्धं
ददाति ॥ ६ ॥

इमं यम प्रस्तरम् (तै० सं० २-६-१२) इति तिसृभिर्मयावाहितप्रस्तरम् ॥ ६ ॥

कृष्णाः प्रतिसराः कृष्णसूत्रं च मध्यमेनान्त-
(न्तिष्ठ)मेन वा पलाशपर्णेन जुहोति यमाय
स्वाहा । अन्तकाय स्वाहा । धर्माय स्वाहा ।
अधर्माय स्वाहा । अन्ताय स्वाहा । अनन्ताय
स्वाहा । वैवस्वताय स्वाहा । मृत्यवे स्वाहा ।
विष्णवे स्वाहा । भूः स्वाहा । भुवः स्वाहा । सुवः
स्वाहा । भूर्भुवः सुवः स्वाहेति व्याहृतिपर्यन्तं
हविर्जुहोति ॥ ७ ॥ (स्व० १) ।

कृष्णप्रतिसरः वासः सूत्रं वा । जुहोमो ■ भूपर्णप्रहणं होमस्य ॥ ७ ॥ (स्व० १)

* सार्यविर (४।३।२३)मिति पाणिनिसूत्रस्येन 'अन्ताश्च' इति वार्तिकेन विनापि
निहिते सिध्यति, अन्तिममिति । अन्तमेवेति, अन्ताधुरेवेति यावति ।

१ क. 'रं च प्रस्तरे च आया' । २ ख. ग. 'देवमिति' । ३ ख. ग. 'स्मा हि वीदेति' ।
४ ख. ग. 'ति तिसृभिः' । ५ ख. ग. 'यमाय' च । ६ ख. 'हा गृहस्थताये स्वाहा भूः' ।

अथार्कपणान्यौदुम्बरपर्णानि वा निधाय मध्य-
मायामुत्तरवेद्यां यमाय हविर्निवेदयन्ते यमाय
सोमः सुनुत यमाय जुहुता हविः । यमः ह
यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतोमिति ॥ ८ ॥

मध्यमायामुत्तरवेद्यां नखिनिवेदनस्थानमित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रतीच्यामुत्तरवेद्यां यमाय घृतवद्भविर्जुहोत प्र च
तिष्ठत । स नो देवेष्वा यमदीर्घमायुः प्रजीवसो-
मिति । प्राच्यामुत्तरवेद्यां यमाय मधुमत्तमः रात्रौ
हव्यं जुहोत न इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः
(पूर्वभ्यः) पथिकृद्भ्योमिति । दक्षिणस्यामुत्तर-
वेद्याः श्वभ्यां हविर्निवेदयन्ते यौ ते श्वानौ
यमरक्षितारौ चतुरसौ पथिरक्षी नृचक्षसा
ताम्यामेनं परिदेहि राजन् स्वाति चास्मा अ-
नमीवं च घेहोमिति । उत्तरस्यामुत्तरवेद्यां
यमदूताभ्यां हविर्निवेदयन्त उरुणसावसु-
तृपाबुलङ्गवर्छौ यमस्य दूतौ चरतो जनां
अनु । तावस्मभ्यं हृषये सूर्याय पुनर्दत्ता-
ममुमद्येह भद्रोमिति ॥ ९ ॥

सर्वत्र हविर्निवेदयन्त इत्यन्वयः । इमे मन्त्रा एकस्त्रेण पठनीयाः । सामिधेन्यादि-
वदन्त ओंकारः । यथा शस्त्रवदित्यर्थः ॥ ९ ॥

योऽस्य कौष्ठयेति तिसृभिर्यमगाथाभिस्त्रिः
प्रदक्षिणं परिगायन्ति ॥ १० ॥

राजाऽपि तिष्ठतीति मन्त्रान्तः ॥ १० ॥

दक्षिणेन करधूपं गत्वा मार्चानापीतं कृत्वा सन्ध्यं
जान्वाच्य हविरादार्यं इषमिषं स्वधा पितृभ्य इति
श्रीनुदकाञ्जलीनुपनिनीये यस्य प्राणान्तसप्तभिर्व्या-
हृतिभिः सप्त पदानि प्राञ्चो गच्छन्ति ॥ ११ ॥

दक्षिणेन करकूपं स्थात्वा (म० वि० २-२-४) इति सूत्रे स्तनविधानात् कर-
कूपं गत्वा यमाय पिण्डोदकदानाय । आहो गच्छन्ति विष्णुकर्मन्यायवदित्यर्थः । सप्त-
भिर्वाहतिभिः सप्त पदानि ॥ ११ ॥

ग्रीन्दि स्वर्गलोकांताकृता भवन्तीति विज्ञा-
यते ॥ १२ ॥

पैक्यामाहणे समान्मानादित्यर्थः ॥ १२ ॥

दक्षिणाव्णो अकारिषमिति पुनः श्रवणात्प्राप्य ॥ १३ ॥

आध्यायनमुदकसेवनम् ॥ १३ ॥

अयेन (यथेत) मत्पेत्य नमस्कारः कूपेभ्यो नम-
स्कारः [कूपेभ्यो नमस्कारः] कूपेभ्य इति करकूप-
मुपस्थाय यस्मै कामाय यम[म]भिवादयन्ते यमो
दाधारेत्यनुवाकप्रेषेण हविरुद्धरन्ति ॥ १४ ॥

अनुवेनतीति मन्त्रान्तः । त एते सप्तापि मन्त्रा यममाहृत्यप्रतिपादकाः ॥ १४ ॥

नाके सुमर्षमिति प्रवाहयन्ति ॥ १५ ॥

प्रवाहयन्ति उत्थापयन्ति । प्रवाहणं स्नानार्थमवतरणमित्येके व्याचक्षते ॥ १५ ॥

उरु५ हि राजा वरुणश्चकार इत्यपोऽवगाहन्ते ॥ १६ ॥

अमात्यसहिताः सर्वे । उरु५ हि राजा इत्यनुवाकेन (नौ० सू० १-२१-१०)
इति बोधायनः ॥ १६ ॥

आपो हि ह्य इति तिसृभिर्भार्जयन्ते ॥ १७ ॥

य न इत्यन्तः । शुद्धार्थं भार्जनम् ॥ १७ ॥

अथक्ताऽवभृथे कलिकलुषमुक्त्वाऽरोमशरीरा
भवन्तीति विज्ञायते ॥ १८ ॥

पापनिर्मुक्तो भवतीति श्रुतौ विज्ञायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

यमेन दर्शं प्रित् यन्मिति चतसृभिरादित्यमुर्ध्व-
धृते ॥ १९ ॥

* प्रवक्तेस्पादभ्य विज्ञायत इत्यन्तौ मन्त्राः क. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ क. प्रयोभिः स्वर्गं लोका इति सप्त लोका अवकाशः । २ क. 'त्य नमो य' ।
३ क. घ. 'कारेत्यनुवाकेनापोऽवगाहयन्ति' । ४ क. 'हि ह्यपामिर्षो' । ५ क. घ. 'य मापुनयति' ।
६ क. 'पस्थाप' ।

यजमानस्येदमुपस्थानमेकवचनाजामास्थानात् ॥ १९ ॥

+ उद्वयं तमसस्परीति मत्तिसरमावध्नीत् ॥ २० ॥

रक्षार्थम् ॥ २० ॥

इविषा सर्वप्रायश्चित्तानि हुत्वाऽत्र इविःशेषान्भक्ष-
यन्ति भक्षोऽस्यमृतभक्ष इति ॥ २१ ॥

भक्षयामिन्ति मन्त्रवर्णाद्यजमानस्यैव ॥ २१ ॥

भक्षस्य शेषं निनयन्ति पुत्राय भियाय भियावा-
दिने पुत्रभार्यायै पुत्रवान्भवति पुत्रवती भवतीति
वैवस्वतोऽब्रवीत् ॥ २२ ॥

मुक्तशेषमन्यत्र निनयति । पुत्रार्थिन्यै भार्यायै दद्यादिति वैज्ञानसः ॥ २२ ॥

यमो यष्टारमितः यथातमङ्गे समाधाय पितेव
पुत्रम् । सुहृद्गतिं गमयति तत्र लोकाभिर्वर्तते [न]
चास्य च्छिनत्ति पन्थानं निर्वर्तते [न]
चास्य च्छिनत्ति पन्थानमिति ॥ २३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिभौतसूत्र (पितृमेधापरपर्याये) एकोन-
विंशमश्वे द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

यमगाथां परिगायति । यमो वैवस्वतः । यष्टारं यमयज्ञकर्तारमितो मृत्युलोकान्प्रयातं
यजमानमित्यर्थः । यथा पितेव जनक इव पुत्रप्राप्त्यजमङ्गे समाधाय विराजत इत्यर्थः ।
न चास्य भिक्षं पन्थानं गच्छेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥ (ख० २)

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिपितृमेधव्याख्यायां महारक्षसाक्षिकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यामेकोनविंशमश्वे द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

=====

एवं तावदेकः पितृमेधिको व्याख्यातः प्रयोगः । अपेदानां तन्त्रानुक्रान्तयोर्दहनपु-
नर्द्धहनयोः स्थाने प्रकारान्तरमुत्तरेण अन्येनोच्यते अथात इत्यादिना—

अथात उत्तरपैतृमेधिकं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

+ उद्वयं तमसस्परीति मन्त्रो न खलु क. ख. पुस्तकयोः ।

तत्राऽऽवौ ब्रह्ममेधाख्यो दहनसंस्कार उच्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥

यं ब्रह्ममेध इत्याचक्षते ॥ २ ॥

अत्र सहेतुकोऽधिकारः । यस्माद्ब्रह्मसंयुक्तो मेध इति विग्रहः । यज्ञवाचिना मेधशब्देन
व्यपदेशस्तुतिः । चतुर्होतृसंयुक्तो दहनकल्प इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ पूर्वोक्तिन दहनकल्पेन ब्रह्ममेधस्तुत्यो नेत्याह—

अथाभ्युदाहरन्ति—

द्विजातीनामपवर्गोद्ध(अर्थ)तस्वस्त्वदर्शिभिः ।

ऋषिभिस्तपसो योगाद्देष्टितं पुरुषोत्तमैः(मम) ॥

होतृश्च पितृमेधं च संसृज्य विधिरुत्तरः

विहितस्तु सभासेन क्रतूनामुत्तमः क्रतुरिति ॥

*प्रकृतिविकृति(ती) यथा पुरस्तात् ॥ ३ ॥

पूर्वाचार्या इमौ श्लोकाबुदाहरन्ति । उत्तरो विधिर्ब्रह्ममेधाख्यः । होतृन् दशहोत्रादीन् ।
चित्तिः सुक् (तै० आ० ३-१) इत्यारभ्य चित्तं संतानेन (तै० आ० ३-२१)
इत्यन्ताननुवाकान् पितृमेधं च संसृज्य सभासेन विहितः समुच्चयेन चोदितः । तत्रा-
पूर्वमन्त्रः स्यादिति न्यायेन होतृपितृमेधसभासे होतृकाण्डोऽन्ततो भवतीति वेदि-
तन्यम् ॥ एष विधिः क्रतूनां मध्य उत्तमः श्रेष्ठः क्रतुरिति गौणनिर्देशः । अश्वमेधा-
दिवद्भरिष्ठपावनलौकिकफलसाधन इत्यर्थः । स तु मृतस्य फलसाधनो न । कर्तुः संस्का-
रातिशयजनकत्वात् । संस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायाच्चायं
फलोपपन्न इति वाच्यम् । तत्र कर्तृगामिन एव फलस्यार्थवादत्ववर्णनात् । संसार्थगा-
मिनश्चातिशयस्येष्टत्वात् । तद्व्यानेन कर्मणाऽपि तत्र विशिष्टपारलौकिकफलप्राप्तियोग्यता
भवतीति वेदितव्यम् ॥ ३ ॥

तस्य सप्तहोतृभिर्होमः ॥ ४ ॥

तस्य ब्रह्ममेधस्य । सप्तहोरिति निस्पष्टार्थम् । आहवनीये सप्तहं जुहोतीति । तदवमर्थः
आहवनीये परे युवांसमिति हुत्वा दशहोत्रादिभिः (पञ्चहोत्रादिभिः) पञ्चभिर्हो-
तृभिः पञ्च सुबाहुतयो होतव्या इति ; तदा गार्हपत्ये वाग्भोता (तै० आ० ३-१)
इति तत्र नेप्यते । अथैव ऋतुमुखीय इति तस्यर्तुमुखमात्रविषयत्ववचनात् । अत एव
चातुर्होते(त्रे)ऽप्यस्यानुपयोगः न च दक्षिणाग्न्यादिषु होम इष्यते । तत्पितृमेधमन्त्र-

संयुक्तहोमामावात् । हृदयादीनां तु वचनसामर्थ्यात्पितृमेघमन्त्रादिसकर्मान्वय इत्यनु-
संवेद्यम् ॥ ४ ॥

मर्तृसूक्तेन भरणम् ॥ ५ ॥

मर्तृसूक्तम्—मर्ता सन्ध्रियमाणः (तै० आ० ३-१४) इत्यनुवाकः । तेन
प्रेतो(तम)मास्या विभृयुः । यथाप्ययमनुवाको होतृकाण्डे न तथाऽपीह तत्संनियोगेन
विधिनोपयुज्येत । एवं नारायणादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र द्वितीययोरपि भरणपर्याया मर्तृ-
सूक्तस्याऽऽवृत्तिः । धूननव्यवायात् । चतुर्थे भरणे न भवति । तूष्णीं चतुर्थमादायेति
तस्य तूष्णीकस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

पत्नीभिरुपसंवेशनम् ॥ ६ ॥

पत्नीति सेनेन्द्रस्य (तै० आ० ३-९) इत्यनुवाकस्थाने यजूंषि कथ्यन्ते ।
पत्नीर्व्याचष्ट इत्यादौ(तत्र) व्यपदेशात् । उपनिवेशनं पत्न्या उपनिषातनम् ।
इयं नारी पतिलोकमित्यनयर्चा सेनेन्द्रस्येत्यादेरनुवाकस्य समुच्चयः । अपत्नीकस्य तु
मायमप्यनुवाको युक्त उपयुज्यते ॥ ६ ॥

दक्षिणामतिग्रहेर्निर्गमः ॥ ७ ॥

निर्गमदक्षिणाशब्देन हिरण्यदानादयो यक्षे दक्षिणा इह गृह्यन्ते तैर्मन्त्रैः । प्रतिगृह्यन्त
इति प्रतिग्रहाः । ते च देवस्य स्वा० (तै० आ० ३-१०) इत्यनुवाके समाज्ज्ञाताः ।
समाप्रभृति समानोदकाः सप्तदश मन्त्राः । अग्नये हिरण्यमित्यस्य स्थाने सोमाय वास
इत्यादयो द्रष्टव्यदेवतानिर्देशाः प्रयुज्यन्ते । कल्पान्तरे विशेष उक्तः । वाससी मास्त्वा-
कृन्तश्चित्यादि युक्तं देवतं यस्य पुरस्तादनुषज्यते । देनि दक्षिणा(णे)मास्त्वेति रथे
राजा त्वेत्यस्य पुरस्ताद्वैश्वानरः प्रत्ययेति । एतेषां सुवर्णं हस्ता० धनुर्हस्ता०
मणि० हस्ता० इत्यादीनां तिसृणामन्यतमयर्चा समुच्चयः । निर्गमो हस्तसंमार्गः ॥ ७ ॥

हृदयेर्हिरण्यकलान् ॥ ८ ॥

सुवर्णं धर्मम् (तै० आ० ३-११) इत्यादिमन्त्रपञ्चकम् । सुवर्णं धर्ममिति दश-
होतृर्हृदयम् । ब्रह्मेन्द्र चतुर्होतुः । शतं नियुत इति पञ्चहोतुः । सुवर्णं कोशमिति षड्होतुः ।
इन्द्रो राजा जगत इत्यनुवाकशेषः सप्तहोतुः । तत्र पञ्चानामेषां सप्तसूपयोष्यत्वात् ।
अल्पीयांसो मन्त्रा इति न्यायेन त्रयोऽसमयोरान्वृत्तिः । यथाऽऽसौर्यामिषोऽशीस्तोममागथोः ।
तदयं विभागः । अद्यमास्ये द्वितीयं च तृतीयं च द्वे नेत्रयोः कर्णयोर्मध्यमोपान्ते पञ्चमं द्वे
नासिकयोः—यद्वा—हृदयं यजूंषि (तै० आ० ३-१-२) इत्यादौ यदुक्तं

हृदयमिति । तदिदानीमुच्यते—सुवर्णं धर्ममिति । अयमनुवाको होतृहृदयारूपः ।
होतृणां पारमार्थ्यकथनात् । सर्वत्र दशहोत्रादिविभूतिभिन्नपरमात्मरूपेणैष्टकाः स्तूयन्ते ।
अध्यात्मपक्षे तु परमात्मैव ॥ ८ ॥

संभारयजुर्भिः पात्रचयनम् ॥ ९ ॥

अशिर्यजुर्भिः (तै० आ० ३-८) इत्यादीन्येकविंशतिसंभारयजूंषि । तेषां प्रति-
पार्श्वं विषज्योपयोगः । एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात्तस्यात्र प्रकृतिसंभवात् । अत एवास्य
विधेः पितृमेघमन्त्रसंयुक्तचमसमाश्रयविषयत्वं नेध्यते । विभज्य विनियोगाभावे हि स
(तं) न्यायमपि नियोज्यस्य तु सर्वान्वयात् । तद्विरोधे सति पय(यो)विषयत्वं न
युज्यते । अग्नेहाप्राशिन्नहरणादेः संमेघमागयोर्वज्रभेदो विधानमेवात् । समासे त्वनु-
वाके पुनरभ्यासः । यथा गोषित्या—अग्ने गोमिरित्यादेशः । चमसे स्विममग्नेश्चम-
समित्यनेन क्रमप्राप्तस्य यजुषः समुच्चयः ॥ ९ ॥

ज्योतिष्मतीभिरुपोषणम् ॥ १० ॥

ज्योतिष्मत्याख्यानामिष्टकानामुपधानमन्त्रा ज्योतिष्मत्यः । ज्योतिष्मती स्वा
सादयामि (तै० आ० ३-१९) इत्याद्यग्निकाण्डानुवाकः । तस्य मेनमग्ने विदह श्रुतं
यदेत्याभ्यां समुच्चयः ॥ १० ॥

नारायणाभ्यामुपस्थानम् ॥ ११ ॥

नारायणौ पुरुषमेघप्रसृत्योत्तरावनुवाकौ । सहस्रशीर्षा पुरुषः । अज्जघः संभूतः
(तै० आ० ३-१२ । १३) इत्येतावनुवाकौ । तयोः सूर्यं ते चक्षुरित्यनया समु-
च्चयः ॥ ११ ॥

ब्राह्मण एकहोतेति चानुमन्त्रणम् ॥ १२ ॥

अग्नौ भागस्तपसेत्येतयर्चाऽस्यानुवाकस्य समुच्चयः ॥ १२ ॥

चित्रं संतानेनेति हविराहुतिः ॥ १३ ॥

हविराहुत्य (इत्य) र्यः । राजगवीमांसानि दशधा विभज्याग्नये रविमत इत्ये-
कभागं हुत्वा चित्रं संतानेनेत्यनुवाकस्य नवभिः शरीरहोमो यजुर्भिः पतिमन्त्रमित-
रान्भागान्नुहुयात् ॥ १३ ॥

मयांसाय स्वाहेति सुवाहुतीः ॥ १४ ॥

सपैतृमेधिकीर्त्तय स्तुवाहुतीर्हुत्वा प्रयासाय स्वाहेत्यादिभिर्दिवाकीर्त्यासुवेद्वादिशभिः
शरीरहोमयजुर्भिः प्रतिमन्त्रं स्तुवाहुतयो होतव्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मृत्युसूक्तेनानुशंसनम् ॥ १५ ॥

मृत्युसूक्तं हरिः हरन्तं (तै० आ० १-१५) इत्यादि सूक्तं षडृचं प्रकेतनेत्य-
स्यान्ते सहानुशंसेत् ॥ १५ ॥

सौम्यं(म्या) संग्राहनम् ॥ १६ ॥

सौमी सोमदेवस्या ऋगप्राजुवाकसाहचर्यादनुवाकसौमी प्रत्येतव्या । सा त्वाप्या-
यस्य मदिन्तम (तै० आ० ३-१७) इत्यादिकाण्डे समाप्ता । तस्या अहमन्वती
रेवतीत्येतयर्चा समुच्चयः ॥ १६ ॥

सौर्येणाऽऽदित्योपस्थानम् ॥ १७ ॥

सूर्यदेवस्यः । अत्राप्यनुवाकग्रहणं पूर्ववत् । तत्तत्सोद्वयं तमसस्परीत्येतया तरणि-
र्विश्वदर्शतः (तै० आ० १-३-१६) इत्यस्य ग्रहकाण्डानुवाकस्य समु-
च्चयः ॥ १७ ॥

ईयुष्ट इत्यवगाहनम् ॥ १८ ॥

अत्राप्यनुवाकग्रहणं पूर्ववत् । ईयुष्टे च (तै० आ० ३-१८) इत्यनुवाकात्मि-
को य ईयुष्टिस्तस्य धाता पुनःस्वित्यनया समुच्चयः । अत्र ग्रहणकल्पस्यैव विधेर्मान-
त्वात्तदङ्गमूत्र एव संग्राहनादौ सौम्यादीनां समुच्चय इति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

अत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकमा यजोदनप्राशनान्तान् ॥ १९ ॥

समानमत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकं कर्म । अतः प्रथमादवगाहनान्ताद्यजोदनप्राशनान्तान्वि-
धीनिति श्रवः । समानमत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकं कर्मैत्यापस्तम्बः ॥ १९ ॥

तान्परं अक्षेस्थाचसते ॥ २० ॥

तान्भर्तुर्होतृम् । परमशब्दः सारभूतमन्त्रवाची । अक्ष वे चतुर्होतारः (तै० आ०
३-१९-५) इति । श्रुतिसारभूतमन्त्रा इत्याचसते प्रेषिष्यन्त्याः । एतद्वै देवानां परमं
गुह्यं ब्रह्म यच्चतुर्होतार इति च श्रुतेः ॥ २० ॥

तानसाधारणे श्मशाने प्रयुञ्जीत ॥ २१ ॥

परमं गुह्यमित्यादिना श्रुतश्रुतर्होतृमन्त्रशब्दो नैककुलसाधारणे श्मशाने प्रयुञ्जीत ।
किं प्रेतकालस्यासाधारण एवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

नानाचार्यायै नाश्रोत्रियाय ॥ २२ ॥

आचार्यादन्यस्मै मेताय न प्रयुज्यते । अथवा श्रोत्रियेभ्यः सर्वेभ्यो वेदार्थविद्वद्भ्यः प्रयुज्यते न तु कदाचिदश्रोत्रियाय ॥ २९ ॥

द्विजातीनामेवं संतिष्ठते ब्रह्ममेवः ॥ ३३ ॥ (ख० १) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रं (पितृमेधापरपर्याये) एकोनविंश-

प्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

परिसमाप्यते ब्रह्ममेवः ॥ २३ ॥ (ख० १) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिपितृमेधन्यास्यायां महादेवश्राद्धकृतायां प्रयोगवैनयन्या-
मेकोनविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

अथ मरणसंशये विधिमाह—

अथाजसाणां द्युहं ज्यहं पढहं द्वादशाहं वा

धारयेद्यत्पितृनां मरणसंशयं मन्येत ॥ १ ॥

यावन्मरणसंशयं मन्यते यममानोऽध्वर्युर्वा । प्रातरुद्धरोदिति प्रतिकर्मोद्धरणविधाना-
द्धार्यो गतश्रिय आहवनीय इत्यनेन गतश्रीकथितवस्येवाभक्षमाहवनीयधारणविधाना-
त्तदितरस्य नाऽऽहवनीयधारणमुक्तम् । अथेदानीमाद्वादशाहमभक्षानामग्नीनां धारये-
त्कर्मार्यम् ॥ १ ॥

असंशयेऽर्जसं विरम्याग्रय आयुष्मते पुरोडाश-

मष्टाकपालं निर्वपेच्छतकृष्णलां पञ्चदशैषां(वं) वा

यो ज्योगावयावीत्युक्तम् ॥ २ ॥

येन मरणाद्विमुक्तः सप्तअर्जं विरम्याग्रय आयुष्मतेऽष्टाकपालं निर्वपेच्छतं कृष्णलं-
(छानि) तुलितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णलसमष्टिः शतकृष्णला । तां प्रनापतिदेव-
ताकां निरवपत (तै० सं० २-३-२) इत्यादिगता ॥ २ ॥

पुरस्तादायुष्मत्या पाथिकृत्वा वा यजेत ॥ ३ ॥

पुरस्ताद्द्वयोरप्येका ॥ ३ ॥

* (प्रा)मेऽप्येके पाथिकृत्वा समामनन्ति बहिष्ठो वान-

मस्यो वाऽऽरप्यमवातिष्ठेत ग्रामं वा मन्त्रिषेद्वाद्वाऽ-

* कर्तुं कर्तव्यो ग्रन्थः ख. ग. पुस्तकस्थः ।

तुमतो ब्राह्मणैश्च सह वनधान्येनापि वा नाज-
स्त्रान्कुर्वीत प्रागिष्टगमनाद्विहारः साधयेत्) ।
मेतेऽपि विहरणमेके समामनन्ति ॥ ४ ॥

अयं कल्पान्तरोक्तविधिः ॥ ४ ॥

+ (तदनर्धुकं प्रयाजा इति विज्ञायते । उदगयने
प्रमीताः सौर्येण पथा देवलोकं यान्ति दक्षिणा-
यने सौर्येण पितृलोकमिति विज्ञायते) । उदग-
यनापूर्वमाणपक्षे दिवा क्रत्वन्ते श्रेयो मरणमि-
त्युपदिशन्ति ॥ ५ ॥

अथाप्युहरन्ति—शरीरदायादा ह वाऽऽमयो भवन्तीति । मरणे श्रेयोवाप्तिः । य एवं
विद्वानुदगयने प्रमीयते सौर्येण पथा स्वर्गं लोकमेति । अथ यो दक्षिणे प्रमीयते
चान्द्रमसेन पथा पितृलोकमेतीति विज्ञायते (बौ० पि० २-७-१९) इति
बौधायनः । मरणे श्रेयोवाप्तिः । यस्मिन्क्षणे भकरं गच्छति सूर्यस्ततः प्रभृति षण्मास
उदगयनं, तस्मिन् । आपूर्यमाणस्य चन्द्रस्य यः पक्षः स तथोक्तः । स हि मासस्य
च पक्षस्य च कर्ता । अपवाऽऽपूर्वमाणश्चासौ पक्षश्चाऽऽपूर्वमाणपक्षः । स हि चन्द्र-
राश्मिभिरापूर्यते शुक्लपक्ष इति ॥ ५ ॥

यदि पूर्वपक्षराशौ मरणं शक्येत सायमाहुतिः
हुत्वा तदेव मात्रराहुतिं जुहुयात् ॥ ६ ॥

तस्यमेव रात्रावित्यर्थः ॥ ६ ॥

यद्यपरपक्षे सायंमात्रराहुतिभिरेनं पूर्वपक्षं नयेत् ॥ ७ ॥

अपरपक्षः कृष्णपक्षः । मरणं शक्येतेति शेषः । एनं कालम् ॥ ७ ॥

दर्शेष्टिं च कुर्यात् ॥ ८ ॥

यदि संनयतश्चेत्सद्य एव हविरुत्पादनं न यथाग्राह्योन्नतम् । तस्य कालमात्रात् ।
यदा मरणं शक्येत तदा दर्शेष्टिं यजेतेत्यापस्तम्बवैजानसौ ॥ ८ ॥

यदीष्टपभावे प्रधानदेवताभ्यश्चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येनै-
कैकस्यै देवतायै पुरोडवावयामन्य याज्यया
जुहुयात् । (एवं सर्वास्वापस्तु) ॥ ९ ॥

दर्शोष्टिस्थाने पूर्णाहुतिः । देवताभ्य इति बहुवचनमादरार्थम् ॥ ९ ॥

* यदीष्टिमध्येऽवशिष्टेष्टिस्थानदेवताभ्यश्चतुर्गु-
हीतेनाऽऽज्येनैककस्यै देवतायै पुरोस्तुवाक्यमनूज्य
याज्यया जुहुयात् ॥ १० ॥ (ख० १) ।

यदीष्टिमध्ये मरणं शङ्केतेति शेषः ॥ १० ॥ (ख० १) ।

[अथ] यदि चातुर्मास्यमध्ये पूर्वकदेव सायंमा-
तराहुतिभिर्दर्शपूर्णमासाभ्यां चेष्ट्याऽवशिष्टानि
पर्वाण्यानीय संस्तवयेत् ॥ ११ ॥

यदि चातुर्मास्यमध्ये मरणं शङ्केत तदा पूर्ववत्सायं मंतरभिहोत्रेण दर्शपूर्णमासाभ्यां
चशब्देनाऽऽम्यणादिभिर्निष्ठाऽवशिष्टानि परुणप्रवासप्रभृतीनि पर्वाण्यादाय समापये-
त्पूर्णाहुतिना ॥ ११ ॥

पञ्चविधवे तदेवतं पुरोडाशमामिसां पूर्णाहुति
[वा] कुर्यात् ॥ १२ ॥

अथ पशुबन्धमध्ये सृष्टस्याप्येवमेव ब्रह्मव्यम् । कपर्दिस्वामिनस्तु विशेषः—संकल्पादौ
पशुपाकरणात्कर्मत्यागः । उपाकृते त्वासंज्ञपनात् । पर्यग्निकरणान्त्युक्तः पशूकृत्सर्गः ।
तत्र श्लोकः—

पशुबन्धे विशेषोऽयं संकल्पादौ पशुग्रहात् ।

कर्मत्यागः पशुर्नीधन्यर्थशिकृत्य चोत्सृजेत् ॥ इति ।

अत्र बौधायनीये विशेषः—अथ यथाग्रयणेष्टिपशुचातुर्मास्याध्वराणामसमाप्तानां
मृतान्तराद्ये प्रमीयेत यद्यस्य पुत्रोऽन्तेःवासी वा शेषांश्चैकतन्त्रेण समाप्नुयात् । पञ्चकाये
तत्तदेवस्य पुरोडाशमामिसां वा यजेत (बौ० पि० २-७-१७) इति ॥ १२ ॥

अियमाणस्यैवं च यज्ञलोपो ह भवतीति विद्वा-
यते ॥ १३ ॥

प्रमाणमन्यत् ॥ १३ ॥

उक्तं दीक्षितमसीतप्रायश्चित्तम् ॥ १४ ॥

व्याख्यातं प्रायश्चित्तप्रश्ने । प्राक्सोमामिषवास्तोमे यजमानो म्रियेत चेत्तत्यागः ।
पितृमेवं च कृते वाऽवभृथे (तथा) यदि त्वमिषवे सोमे प्रागुक्तं चमसमणप्रचारा-

* बहुलकृतस्यो ग्रन्थः अ. ग. पुस्तकालः ।

न्निश्चेत् तदाऽऽह—यजेत् शान्तं शक्ये यष्टुमित्यनेन (क) प्रकारेण । हुत्वा पितृमेघः कार्यं इति केचित् । अत्रापि कर्मोत्सर्ग इत्यन्ये । मरणान्ता यज्ञा भवन्तीति मरद्वाज-
वचनात् । अथ यदि सर्वेभ्यमसंगणैः प्रचरन्ति प्रागवभृथान्निश्चये तत्रापि कर्मोत्सर्ग
एव । मरद्वाजस्त्वाह—यदि क्रियेत प्रागवभृथादभ्यवभृथं कुर्वीरन्नवभृथाद्धीरता गम-
यित्वा मोक्षयेनमन्युदाहृत्य त्वेतैरग्निभिर्देहयेयुरिति । तत्राऽऽद्यावभृथधर्मेण देवयजताह-
र्हिगत्वा पितृमेघः कार्यं इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यायावरा इ वै नाम पुरा ऋषय आसंस्तेऽध्वन्य-
श्राम्यन्तेऽर्धमासायार्धमासायाग्निहोत्रं [न] जुहुवुस्त-
स्माद्यायावरधर्मेणाऽऽमयाव्यार्तो वा जननमरण-
योरेध्वन्यापत्सु वाऽर्धमासायार्धमासायाग्निहोत्रं
जुहुयात् ॥ १५ ॥

यायावरो यानशीलः । पुरा यायावरा नाम ब्रह्मविद आसन् । तेऽप्यध्वन्यश्रा-
म्यन् । न च तेऽहरहः सायंशतत्रग्निहोत्रं जुहुवुः । किंतु पर्वणि पर्वण्यग्निहोत्रहोमं
चक्रुरित्यर्थः । अतः कर्तुमशक्तोऽयं यजमानो रोगाभिप्रस्तो यायावरधर्मेण वर्तेत ।
तत्र च कारणं विना पक्षहोमकरणे पक्षत्रयातीति पुनराधानं वक्ष्यते सूत्रकारः । यदि
पक्षहोमस्तु कदा कर्तव्यस्तत्र निर्णयं वित्तनोति—जननमरणयोराशौचसमागमे ।
अध्वनि पथिस्थे शरीरर्पाद्यापत्सु वा । अन्यथा पक्षहोमकस्मिन् प्रायश्चित्तसंभवात् ।
अथेदानीं पक्षहोममधिकृत्याऽऽह—

एकपक्षगतो यावान्होमसंधोऽतिपथ्यते ।
पक्षहोमविधानात् हुत्वा तन्तुयतीं यजेत् ॥
स्वकालोत्कर्षितः कश्चिद्गौणकालो निरूपितः ।
अपकर्षादधान्योऽपि गौणकालो निरूप्यते ॥
आमयाव्यार्तिमानपद्गतो वाऽध्वगतोऽपि वा ।
राष्ट्रभंशे घनाभावे गुरुमेहे वसत्रपि ॥
अन्येष्वेवंप्रकारेषु निमित्तेष्वागतेषु च ।
समासमग्निहोत्राणां यथासंभवाचरेत् ॥ इति ॥ १६ ॥

तत्र वक्ष्यमाणः प्रयोगो निरूप्यते—

प्रतिपदि सायं चतुर्दश चतुर्गृहीतान्युक्षपत्येका स-
मित्सकृद्धोमः सकृत्पात्राणि (अनि) मार्जनं सकृ-

दुपस्थानमेवं प्रातरेतावान्विकारः । शेषं प्रकृति-
वत् ॥ १६ ॥

प्रतिपत्सायंकालादारभ्य चतुर्दशीसायंकालपर्यन्तं द्वितीयाप्रातःकालादारभ्य पूर्वं
प्रातःकालपर्यन्तं त्रिषिंशद्वृद्धौ च मध्ये गणयित्वाऽग्निहोत्रप्रत्युत्पन्नयनमावृत्तिर्यापत्सं-
ख्या भवन्तीत्यर्थः ।

पक्षहोमानशेषान्वा शेषहोमानथापि वा ।
समस्य जुहुयात्तत्र प्रयोगोऽयं निरूप्यते ॥
प्रतिपद्युनयेत्सायमापद्यन्यत्र वा दिने ।
यावन्त्यौपवसथ्याहात्प्राग्दिनानि भवन्ति हि ॥
तावन्ति परिगृह्णीयाच्चतुर्लयनानि च ।
प्रात्रान्तरसहायायां नित्यायां प्राकृतस्तुषि ॥
स्थूलं सुगन्तरं वाऽपि कृत्वा तत्र समुन्नयेत् ।
एका समिस्तकृद्धोमः सकृदेव निमार्जनम् ॥
उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषा प्रकृतिरिष्यते ॥ इति ।

अमुमेव प्रकारं प्रातर्होमेऽतिदिशति—

एवमेवोत्तरप्राह्नि प्रातर्होमान्समस्य ॥ ।
जुहोत्यौपवसथ्याहःप्रातर्होमावधीन्सकृत् ॥

ततश्च पक्षद्वयोपन्यासार्थमाह—

समारोपविधानेन समारोपयतेऽनलान् ।
ये धार्यन्तेऽथवा धार्यान्धारयत्येव पूर्ववत् ॥

पक्षहोमप्रकारमुक्त्वा शेषहोमप्रकारमाह—

एवं प्रतिपदोऽन्यत्र यत्राऽऽपदुपपद्यते ।
तथेवौपवसथ्याहात्प्राग्यत्राऽऽपद्विजयति ॥
तृतीयायां चतुर्थ्या वा पञ्चम्यां वा परत्र वा ।
तदादीनां तदन्तानां होमानां स्यात्समस्यता ॥ इति ॥ १९ ॥

पक्षत्रये पुनराधेयम् ॥ १७ ॥

प्रायश्चित्तमिति शेषः । संततं पक्षत्रयं पक्षहोमकृतं पुनराधेयमिति ॥ १७ ॥

अग्नीन्समारोपयते धारयते वौपवसथ्याद्यौ-

पवसध्येऽहनि निर्मथ्योपवसध्यादि कर्म प्रति-
पद्यते ॥ १८ ॥

समारोपस्य विधानं विविक्तेनाग्नीन्समारोपयते । बहुवचनेनोपादानात्केषामित्याकाङ्क्ष-
तायामाह—येऽग्नयो नित्यं धार्यन्ते तेषामित्यर्थः । ततश्च नित्याजस्ताणां गतश्रियादीनां
सर्वेष्वग्निषु । अन्यथा गार्हपत्य एवेति भावः । अथवा धार्याणां गार्हपत्यादित्रयाणां
पूर्ववर्जित्यहोमार्थं धारणं यथा प्राप्तं तथैव कृतहोमसमासस्यापि धारणं भवतीति भावः ।
बहुवचनं त्वन्वाहितामस्तामिप्रायेण । स धार्यं द्वादशरात्रमेव भवति । एवं चाऽऽपदनु-
सारेण कृतहोमसमासस्य समारोपोऽस्त्यमुनैव न्यायेन । नित्यहोमिनोऽपि प्रवासामयावित्व-
निमित्तवशाद्धारणाशक्तौ होमप्रयोगमपवृज्य प्रत्यहं समारोपोऽप्युक्तो भवति ।
तथा धार्यवपरिशिष्टे—अस्यशक्तौ काले प्रथर्षाऽऽत्मनि समिधि वाऽऽरोपयेदत्य-
न्ताशक्तावपकृष्यापि प्रथर्षाऽऽरोपयेन्नित्यानि नातिपातयेन्नेत्कर्षेणारोपयेदिति ।
व्यक्तमन्यत् ॥ १८ ॥

यदि समारूढो जपति*(यथाहिताग्निरध्वानं गच्छे-
त्पार्श्वतोऽग्निशोभेणानुद्भवेयुराहिताग्नेरन्तरं न ह्यवे-
थायावत्यो ग्राममर्यादा नद्यश्च तावतीरतिक्रामन्न-
न्वारभेयातामाद्यन्तयोर्वा यदि नान्वारभेयातां
लौकिकाः संपद्येरन्विज्ञायते च) ॥ १९ ॥

रयिमिति ग्रन्थान्तः । अरण्योरिति शेषः ॥ १९ ॥

विच्छिन्नाभ्यादिविषयमाह—

यथाहिताग्निरुत्सृष्टाग्निर्विच्छिन्नाग्निर्विधुराग्निर्वा
प्रमीयेत न तमन्येन त्रेताग्निभ्यो दहन्तीति
विज्ञायते च ॥ २० ॥

एतादृशं मृतमाहिताग्निं दग्धुं त्रेताभ्युत्पत्तिसिद्धये त्रेताघानविधिं सूत्रकारादयः
प्राहुः ।

विच्छिन्नवाहिमुत्सृष्टपादकं विधुरानलम् ।
आहिताग्निं मृतं दग्धुं त्रेताभ्युत्पत्तिसिद्धये ॥

* वृत्तिलकवैस्थो ग्रन्थः ख. पुस्तकस्थः ।

मरद्वाभादयः प्राहुः प्रेताधानविधिं पृथक् ॥ २० ॥

आधानप्रभृति यजमान एवाग्नयो भवन्ति ॥ २१ ॥

आधानप्रभृति यावज्जीवमिति शेषः । सामिकोपलक्षणार्थमाहिताग्निरिति । अथवा यजमाने एवाग्नयो भवन्ति । आहिताग्निमग्निमिदं हन्ति यज्ञपात्रैश्चेति श्रुत्या मृतस्याऽऽहिताग्नेर्यज्ञपात्रैरग्निमिदं दाहो विहितः । तदर्थं तेषां धारणमिति यावः ॥ २१ ॥

अथ वे [ब्राह्मणं] भवति—तमसो वा एष तपः प्रविशति (सह तेन) यमाहिताग्निमन्वेन भेताग्निभ्यो दहन्ति ॥ २२ ॥

तपोऽज्ञानं नरको वा ॥ २२ ॥

तस्य प्राचीनावीत्यग्न्यायतनं [नान्युद्धत्यावोक्ष्य यजमानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतनेऽरणीं संनिधाय मन्यति येऽस्याग्नयो जुहुतो मांसकामाः संकल्पयन्ते यजमानमांसं जानन्तु चे हविषे साविताश्च स्वर्गं लोकमि मं [प्रेतं] नयन्तिषति ॥ २३ ॥

अथ यदि नष्टाग्निरपहृताग्निर्विधुराग्निर्विच्छिन्नाग्निरुत्सृष्टाग्निः समारूढाग्निर्वा यजमानः प्रेयायस्य पुत्रो वाऽन्तेवासी वाऽलं कर्मणः स्यात्प्राचीनावीतं कृत्वोद्धत्यावोक्ष्य यजमानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यस्याऽऽयतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यस्याऽऽयतनेऽरणीं निधाय प्रेतस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्य मन्यति । येऽस्याग्नयो० प्रेतं नयन्तिषति (नौ० वि० २-१-१) औधायनः । तमेवाऽऽह त्रिकण्ठीकारः—

प्राचीनावीतवानुद्धत्यावोक्ष्याऽऽयतनान्यथ ।

प्रेतं स्वाम्यालये क्षिप्त्वा पश्चिमाग्न्यालयेऽरणीं ॥

संनिधायानलं मन्थेद्यत्येति यजुषा ततः ॥ इति ।

अर्धात्पुत्रादिः प्रेताधानविधिं करिष्य इति संकल्प्य प्राचीनावीतवान्मृत्वाऽथाऽऽयतनानुद्धत्यावोक्ष्य यजमानस्थाने प्रेतं [सं] स्थाप्य पश्चिमाग्न्यालये गार्हपत्यागारेऽरणीं संनिधाय त्यजेति यजुषाऽनलं मन्थेत् । मन्थनमन्त्रस्यानेकविधत्वात् ॥ २४ ॥

* चतुष्कोणकंस्यो ग्रन्थः ख, ग, पुस्तकस्थः ।

तूष्णीं विहृत्य द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा
तूष्णीं हुत्वा प्रेतोऽमात्या इत्येतदादि कर्म प्रति-
पद्यते ॥ २४ ॥ (ख० २) ।

मथित्वाऽग्नीनिहृत्य तूष्णीं विहारं कल्पयित्वा गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय
द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा पुरुषसूक्तेन मनसाऽनुब्रुवत्याऽऽहवनीये जुहोति । एतेनैव
गार्हपत्ये जुहोति । तूष्णीमन्वाहाद्येपचने हुत्वा तदूर्ध्वं वैतृमेधिकं कर्म प्रतिपद्यते
(बौ० पि० २-५-२) इति बोधायनः ।

प्रणीय पावकं तूष्णीं द्वादशोपाससर्पिका ।

तूष्णीं हुत्वा ततः कुर्युः प्रेतोऽमात्या इति क्रियाम् ॥

ततः पावकं प्रणीयाऽऽहवनीयस्थाने निधाय तूष्णीं द्वादशवारं गृहीतेनाऽऽज्येन
तूष्णीमेवाऽऽहवनीये हुत्वा ततोऽमात्याः पुत्रादयः प्रेत इति क्रियां कुर्युः ॥ २४ ॥ (ख० २) ।

अथ यस्य मृकस्थाग्नय आत्मन्वरण्योर्वा प्रागेव समारूढा भवन्ति तस्याभिसं-
पत्तिमाह—

यथात्पन्वरण्योर्वा समारूढेष्वग्निषु यजमानो
अप्येत पूर्ववदग्न्यायतनानि कल्पयित्वा यज-
मानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतने लौकि-
काभिमुपसमाधाय प्रेतस्य दक्षिणं पाणिमभिसं-
युज्य तत्पुत्रो भ्राता वा प्रत्यासन्नवन्धुरुपावरोह-
त्युपावरोहयति । अपि चोपावरोहं जातवेद इमं
तत् स्वर्गाय लोकाय नय प्रजानन् । आयुः
प्रजां रयिमस्मासु धेहि प्रेताहुतीश्चास्य जुषस्व
स्वाहेति लौकिकाग्नावुपावरोहयति । अरण्योर्वा-
पावरोहं मन्येत् । यद्यरण्योः समारूढस्याग्नेर्नि-
र्वर्तमाने प्रेतमन्वारम्भायित्वैतं मन्त्रं जपेद्विहर-
णादि समानम् ॥ २५ ॥

तत्रारण्योर्वापावरोहं मन्येदित्यन्तमात्मसमारोपणविषयम् । आदितः सूत्रं प्रेतनि-

धानान्तमुभयत्र तुल्यम् । औवायनेन त्वस्मिन्नुपावरोहणमन्त्रे प्रेताहुतीश्चास्य जुषस्व
स्वाहेति चतुर्थः पादः पठितः । तदाऽऽत्मसमारोपणविषये हिरण्यगर्भः समवर्तताम्
इत्यष्टावाहुतयः सर्वप्रायश्चित्तं ■ होतव्यः (बौ० पि० २-१-६) मित्युक्तम् ।
समानमन्यत् । अधिकरणमसंज्ञादाह—

आत्मारोपे शरीरस्य नाशे नश्यति पावकः ।
शवदेहे विनष्टेऽपि दक्षिणः पाणिरस्ति चेत् ॥
लोकान्नौ स्थापयित्वाऽस्य पाणिं पुत्रो जपेद्यजुः ।
उपावरोह जातेति तूष्णीमग्निं नयेत्ततः ॥
द्वादशोपात्तेनाऽऽज्येन तूष्णीकं जुहुयात्सुचा ।
हस्तस्यात् प्रपद्येत प्रेतेऽमात्या इति क्रियाः ।
सकले कुणपे लब्धेऽप्येष एव विधिर्भवेत् ।
अग्नावरण्योरारूढे प्रधीयेत पतिर्धरि ॥
प्रेतं स्पृष्ट्वा मथित्वाऽग्निं जप्त्वा चोपावरोहणम् ।
घृतं च द्वादशोपात्तं तूष्णीं हुत्वा शवक्रियाम् ॥

आत्मारोपे शरीरस्य नाशे सति पावको नश्यति नारणीनाशे । अत्र शरीरनाश-
शब्देन शवालम्भ उच्यते । ■ च व्याघ्रादिमक्षणेन जलप्रवाहादिना वा भवति ।
तत्र व्याघ्रादिना शवदेहे (शवरूपे देहे) विनष्टेऽपि चेद्दक्षिणतः पाणिरस्ति तदा न
नाशः । तत्र किं स्यादत आह— लोकान्नौ स्थापयित्वा । अस्य शवस्य पाणिं लोकान्नौ स्थाप-
यित्वा पुत्रः पुत्रादिरुपावरोह जातेति यजुर्जपेत् । ततस्तूष्णीमग्निं नयेत् । यस्यां
शास्त्रायां श्मशानं प्रति नयने मन्त्राच्चानं तन्मा भूदित्यभिप्रायपरं तूष्णीपदम् । ततः
पितृभूमौ तस्मिन्नेवाग्नौ द्वादशोपात्तेन द्वादशवारं गृहीतेनाऽऽज्येन सुचा तूष्णीकं
जुहुयात् । प्राकृतमन्त्रनिषेधार्थं तूष्णीकपदम् । अतः परममात्या यष्टुपुत्राः पुत्रादयः
प्रेत इति क्रियाः पात्रविन्यासादयस्ताः सर्वा हस्तस्य कुर्याः । यदि सकले कुणपे शवे
लब्धे तत्राप्येष एव विधिर्भवेन्नग्निनाशः । हस्तस्य शवस्य चात्तामै त्वर्यनां प्रेता-
धानपूर्वको दाहः । तेषामप्यत्तामै तत्पूर्वकः पर्णशरदाहः । आत्मसमारोपणविषयमेतत् ।

मसंज्ञादरणिममारोप(ण)विषयमाह—अग्नाविति । अरण्योरग्नावारूढे यदि पति-
र्धियेत प्रेतं स्पृष्ट्वोपावरोहणं यजुर्जपत्वाऽग्निं मथित्वा तस्मिन्नग्नौ द्वादशोपात्तं घृतं तूष्णीं
हुत्वा शवक्रियाः कुर्युरिति शेषः ॥ २९ ॥

आहिताग्निं जले प्रसीतं वोपश्रुत्याग्नेये पथिकृते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्पूर्णाहुतिं ॥ कुर्या-
त्पाचीनावीती जुहोतीत्येके ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नेव
विहारे पैतृमेधिकं कर्षं प्रतिपद्यते ॥ २७ ॥ यद्येत-
स्मिन्नहनि शरीराव्याहरन्ति यद्यन्यस्मिन्नहनि
तस्याभिवान्यक्तसायाः पयसाऽग्निहोममित्युक्तम् ॥ २८ ॥

व्याख्यातमेतत् । इष्टेः पूर्णाहुतेश्चाप्यग्ने नयाऽऽदेवानामिति याज्यनुवाक्ये ।
अत्र बोधायनीये तु विशेषः—अथ द्विजातीनां पापकर्मणां ज्ञातमृतानां मुख्यमेव
शरीरसंस्कारं कुर्वन्ति । तदानीमेव प्रायश्चित्तं कुर्वन्ति । अले मृतानां—इयं मे वरुण तत्ता-
यामीति द्वाभ्याम् । अयं विधिरग्ने वक्ष्यति सूत्रकारः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आहिताग्निपजने प्रसीतं तैलद्रोण्याधधाय
श्वकटेनाऽऽहरन्ति निर्मन्थयेन वा दग्ध्वा
कुष्णाजिनेऽस्थीनि निधायाहतेन वाससा
संवेष्ट्य दीर्घवस्त्रे प्रबध्मानधोनिदधानाः प्र-
ता मृन्मयमाजना आहरन्ति ॥ २९ ॥ (ख० ३) ।

आहिताग्निग्रहणमनाहिताग्निनिवृत्त्यर्थम् । पजनेऽमात्यविरहितकाले देशे वा ।
द्रोण्यां कटाह इत्यर्थः । निर्मन्थ्यग्रहणात् त्रेताभिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ (ख० ३) ।

तानि ग्राममर्यादायां प्रतिष्ठाप्याग्नीन्यैतृमेधिक-
भाण्डं च निर्हरन्ति नासति यजमाने ग्राममर्या-
दामग्नीनतिहरेयुर्यद्यतिहरेयुर्लौकिकाः संपथेर-
क्षितिं विज्ञायते च ॥ ३० ॥

तान्यस्थीनि । अस्मच्छास्त्रायां वक्ष्यमणदेशान्तरे वा ग्राममर्यादायामग्नीनगार्हपत्या-
दीनाहरन्ति ॥ ३० ॥

प्रबसन् यजमानोऽग्निभ्यः परिदाय गृह्णानेति यदि
सोमान्तरे पत्न्यभिनिम्नोच्चेदभ्युदियाद्वा लौकि-
काः संपथेरन् ॥ ३१ ॥

अत्र भट्टभास्करः—

भार्यायां प्रोषितायां चेदुदेत्यर्कोऽस्तमेति वा ।

तत्र स्यात्पुनराधेयमन्ये प्राहुरिहान्यथा ॥ इति ॥

भार्यायामित्यादिना सा ओपेसा च प्रवासादीति पूर्वोक्तलक्षणा । आदिपदास्पत्नी-
सीमामतिक्रमणादि । भार्यायां पत्न्यां प्रोषितायां प्रकर्षेणोषिता प्रोषिता । तस्यां महा-
सीमामतीत्यानर्त्तस्य वाऽन्यथाश्रित्याजतो गतायामर्कश्चेदुदेति वाऽस्तमेति चेत्तत्र तस्मि-
न्निमित्ते पुनराधेयं भवति । अन्य आचार्या इहेतादृक्स्थलेऽन्यथा प्राहुः । अत्र सीमा-
शब्देन गृहसीमा युक्ता । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—

विहारकाले यदि कार्यलोभास्पत्नी तु सीमानमसीत्य गच्छेत् ।

निःसंशयोऽग्निः सल्लु नाशमेति गृहस्य सीमाऽत्र विवक्षितोऽर्थः ॥ इति ।

एकभार्यकविषयमिदमिति वदन्ति । तदुक्तं यज्ञपार्श्वदी—

पत्न्याः प्रवासविषये पुनराधिरुदाहृता ।

वाक्यैर्भनीषिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सेष्यते ॥ इति ।

तत्र प्रवासो नाम—

यदि सीमामतिक्रम्य रात्रौ तत्रैव वत्स्यति ।

अगृहस्य प्रयाणं यत्प्रवास उच्यते नृपैः ॥ इति ।

अत्र सीमाशब्देन गृहग्रामसीमोच्यते । तेनाग्निगृहं विहाय स्वग्रामेऽन्यग्रामे वा
रात्रौ वासः प्रवासः । रात्रिपदमुदयास्तमयकालोपलक्षकम् । मूलैकवाक्यतानुरोधात् ।

यस्तु नारायणेनोक्तं ग्रामात्स्वाग्निसमन्वितात् ।

सीमामतीत्य चेद्वात्रौ वासः प्रवसनं स्मृतम् ॥

एकाकिनी यदा पत्नी कदाचिद्ग्राममाव्रजेत् ।

होमकालेऽभिसंप्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥

अथ तत्रैव निवसेद्ग्रामं गत्वा प्रमादतः ।

लौकिकाग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥

इति वचनाद्ग्रामान्तरे रात्रौ वासः प्रवासः । तेन स्वग्रामे पत्न्या रात्रौ वासे न
दोषः । अत्रापि रात्रिपदमुदयास्तमयोपलक्षकम् । अन्यथा सायं होममन्तरं गमन
उदयात्प्राक्परावृत्तौ पुनराधानप्रसङ्गः स्यात् । रात्रिवाससद्भावात् । अपि च राज्य-
हर्वासयोरविशेषात् । यद्देवमिश्रादिग्रन्थे—

ग्रामान्तरे नगर्यां वा पत्न्यां वाऽन्यत्र वा क्वचित् ।

सीमामतीत्य चेद्वात्रौ वासः प्रवसनं स्मृतम् ॥ इति ।

तत्पूर्वोक्तप्रवासछक्षणवाक्यैकवाक्यतया व्याख्येयम् । तादृशस्यैवार्थस्योपलब्धेर्न
छक्षणान्तरमिति ।

अनु—प्रवसेद्धनसंपत्त्यै न तर्पिष्य कदाचन ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ॥

इति बौधायनीयाद्वनार्जनस्य प्रवासप्रयोजकत्वात्पत्न्यास्तु तदभावात्कर्तुं तत्प्रसक्तिः ।
अथ एवाधनाः स्मृता इति स्मृतेऽप्येति चेन्न । अस्ति चास्या अपि धनवत्ता ।
संभाव्यते च तद्वता धनसमृद्धिलोके । स्त्रीधनानि षडिति स्मृतेः । किंच भवति हि
पितृमातृभ्रातृपुत्रदर्शनेन धनोपलब्धिः । ' दत्तं स्वसृद्धितृभ्यामनन्तफलदं भवेत् ' इति ।
दानकाण्डे दशोक्तेः । दीयते च दूरादागताभ्यः स्वसृष्टभूतिभ्यो वासःप्रभृति । यस्व-
ना(या) इत्युक्तं तदस्वातन्त्र्यपरतया व्याख्येयम् । अत एव नाभ्युपस्थानमिति वचनम् ।
एतच्चोपस्थिते यजमानवत्पत्न्या अपि प्रवासे यदि करोति तदाऽनेन भार्यायां प्रोषिता-
यामिति वाक्येन स निषिध्यते । अतो बहुभार्येस्यैकभार्यस्य वा पत्न्याः प्रवासे पुनरा-
धानमेवेति मूलकाराः । इदमेकभार्येकविषयं न तु बहुभार्येकाविषयमित्यन्ये । तत्र स्यात्पु-
नराधानमिति कुत्रचित्पाठः । युक्त एवायम् ।

अनेकपत्नीकस्यैकपत्नीकस्य वा नियतपत्नीप्रवासे स्त्रोक्तस्य पुनराधेयस्य मस्तान्त-
रेण पत्नीनियममाह—

ज्येष्ठा चेदग्निसंयुक्ता गच्छन्त्यन्या यथारूपे ।

यजमानेन सहिता यद्वा ता एव केवलाः ॥

ज्येष्ठा पत्न्यग्निसंयुक्ता चेत् । संयुक्तशब्दः सार्गीष्यवचनः । मुख्यार्थसंभवात् । अन्याः
कानिष्ठाः । यथारूपे क्रियाविशेषणमिदम् । यजेच्छमुदयास्तमयकालपर्यन्तमपि गच्छन्ति ।
दोषाभावज्ञापनार्थं छट् । गच्छन्त्यन्या इति लोचन्तोऽपि क्वचित्पाठः । ' बहुभार्यस्य
ज्येष्ठा चेत्प्रवसेत्पुनराहितः ' इति वाक्यान्तरात् । कीदृशोऽन्याः । यजमानेन भर्ता
सहिताः । यद्वा केवला यजमानरहिताः । ता एव यवीयस्यो यथाक्रमं गच्छन्तु । तेन
ज्येष्ठसंनिधाने मर्तुः संनिधाने सत्यध्यसृष्टि वेदरासां प्रवासो निमित्तं न भवतीति भावः ।
अत्र ज्येष्ठाप्रवास एव पुनराधाननिमित्तमिति पूर्वस्माद्भेदः ।

कदाचित्स्व निष्ठासहकृतप्रवासयष्टुः कतिपिनियमान्प्रसङ्गादाह—

प्रोषितः स्यादधःशायी जप्नुपायी त्वमेधुनम् ।

यदन्वौधायनस्त्वेवमेका चेदग्निसंनिधौ ॥

इतरासां यथाकामं प्रवासमनुमन्यते ।

इत्युक्तं भवमाग्रेऽपि तात-श्लोकेऽप्यपीरितम् ॥

प्रोषितः पत्नीसहितकृतप्रवासोऽधःशायी स्यात् । अधःशब्देनाग्निस्थानाग्नीचत्व-
मुच्यते खट्वाण्युदासार्यं न त्वास्तरणनिषेधार्थम् । ऋतुपायी स्यात् । ऋतौ पीयतेऽसौ
ऋतुपायी । ऋतुनाथोऽपवायी स्यात् । तु यस्मादभैयुनं मैथुननिषेधः प्रोक्त इति शेषः ।
अथाः ऋतुगमनमभैयुनं प्रोक्तमिति । उक्तं चर्तुगमनस्याभैयुनत्वं दानघर्मेषु भीष्मयुधि-
ष्ठिरसंवादे ।

अधुना ज्येष्ठाया अपि प्रवासे बौधायनमतेन दोषाभावमाह—वदन्निति ।
बौधायनस्यैका कनिष्ठा ज्येष्ठा वाऽग्निं निधौ वेद्विद्यत एव वदन्नितरासामन्यासां
यथाकामं यथावति प्रवासमनुमन्यते । अत एव ज्येष्ठाप्रवासेऽपि पुनराधानमिति
देवयाज्ञिकग्रन्थे संग्रहवचनं—

ज्येष्ठा वेद्वहुभार्यस्य ह्यतिधारेण गच्छति ।

पुनराधानमथैक इच्छन्ति न तु सूरयः ॥

इति संगच्छते । ज्येष्ठाप्रवासेऽपि दोषाभावस्य प्राशस्त्यं सूरिपदादिज्ञायते न तु गौतमः,
इति मिश्रग्रन्थधृतवैकल्पिकपाठसमाश्रयणे ज्येष्ठाप्रवासे पुनराधानं स्यात् वेति विक्षेपः ।
तथा च बहुभार्यस्यान्यतरपत्नीसंनिधाने पुनराधानं नेति पूर्वस्माद्भेदः ।
एतदेव बहुवादिसंमत्या द्रढयति—इत्युक्तमिति । भवमाग्रेऽप्यसंज्ञके ग्रन्थेऽपीत्यनेनैव
प्रकारेणोक्तम् । तथा तात-श्लोकेऽपि कारिकास्वपीरितमुक्तमिति ।

अधुनैकभार्यस्यानेकभार्यस्य वा स्वाभिर्नोऽग्निं निधौ सर्वथैव पुनराधानं नेत्यप-
रमतेनाऽऽह—

एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोत्रसमीपतः ।

पतिस्तिष्ठति चेदग्निनाशो नेत्यपरे विदुः ॥

एकस्यामपि ज्येष्ठकनिष्ठान्यतरपत्न्यामप्याग्निहोत्रसमीपतः । समीप इत्यर्थः । अति-
ष्ठन्त्यामाविद्यमानायां सत्यां पतिः स्वामी चेत्तिष्ठति विद्यते । अग्निहोत्रसमीपत इत्य-
नुषज्यते । चेन्नाशोऽग्निनिष्ठसंस्कारनाशो नेत्यपर आचार्या विदुरिति ।

(तत्र रुद्रदत्तरामाण्डारमाप्यपथालोचनयाऽनेकभार्यस्यैकभार्यस्य वा प्रवासो भवति ।
तत्रैव पूर्वं पूर्वपक्षीकृत्य पत्न्यास्तुल्यस्वामित्वं बाधित्वाऽङ्गत्वमापाद्य तत्समर्थनाय
पुंस्त्वविशिष्टबोदनाभिधानपूर्विका कदाचान्तरोक्तिः प्रदर्शिता । तदर्थमेव दाशरथीभीष्म-

कणादीनां महत्तमामाभाचारं दर्शयित्वाऽऽपस्तम्बश्रौतसूत्राश्रयसंहतम् । तस्मात्सिद्ध-
मन्त्रेऽपि पत्न्या न कर्मणो निवृत्तिरिति । एवमेव चतुर्थेऽध्यायकारमष्टमास्कारादिभि-
रपि कर्ममन्त्रकलेच्छावत्पत्न्यास्तुलमाधिकारोऽन्यथा पात्राज्यजीहियवपश्चादिवदङ्गत्वमु-
क्तम्) । सर्वासामसंनिधानेऽपि न पुनराधानमिति बोधायनमतत्पूर्वमतादपि च भेदः ।

इदानीमसमुद्रगामिनी विषयमाह—

पत्न्यन्तरेऽथ वा पत्न्यो हुताशनसमीपगे ।

अन्या पत्नी यथाकामपतिक्रमेचदीमपि ॥

न कुर्युरन्युपस्थानं प्रवसन्त्योऽपि योषितः ।

योषिता न जपं कुर्युरश्वन्त्येव सधर्मकम् ॥

आगतोपस्थितिं चापि स्त्रीणां नेच्छन्ति सूरयः ॥ इति ।

पत्न्यन्तरे ज्येष्ठाकनिष्ठयोरन्यतरस्थामयथा पत्न्यो हुताशनोऽग्निस्तस्य समीपगे सति
पत्नी यथाकामं यथेच्छं नदीमप्यतिक्रामेन्न दोष इति यावत् । एतेन पतिपत्न्यन्यतर-
संनिधाने समुद्रगातिक्रमेण पुनराधानमितरस्यास्त्वतिक्रमेणोमयोरसंनिधाने पुनराधानं
संनिधाने नेति भावः । अत्र पत्नीग्रहणात्समीपातिक्रमेण प्रवासे वा यजमानेन कृते
न दोष इति । तथा—

रजोदोषे समुत्पले सूतके मृतकेऽपि वा ।

प्रवसन्नग्निमान्विप्रः पुनराधानमर्हति ॥

बह्वीनामपि भैकस्यामुदकयायां तु न व्रजेत् ।

एकादशे चतुर्थेऽहि गन्तुमिच्छेन्निमित्ततः ॥

शयीमुक्त्वा तु यो लोमात्प्रवसेत्पर्वसंविषु ।

करोति पुनराधानं प्रायश्चित्तमृणादृते ॥

माग्निकार्यस्य वेलायां प्रवसेन्न च पर्वणि ।

न विना च निमित्तेन क्रीडावर्षस्तु न व्रजेत् ॥

प्रवसेद्धनसंपत्तौ न तीर्थाय कदाचन ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बोधायनेन च ॥

सहस्रिर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि शानवः ।

पुराणवचनात्साधोः प्रवासोऽस्तीति केचन ॥

इत्यादेवचनेरेतद्व्यतिरिक्तस्थले बोध्यम् । पूर्वोक्तमतभेदेज्येष्ठायाः कनिष्ठाया वा प्रवा-
सोपस्थितौ मुख्य एवाधिकारः स्यादिति स्वयमेव साधिते तुल्याधिकारे यजमानवत्प्रवासोः
पस्थानादिकं स्यादत आह नेति । प्रवसन्त्योऽपि योषितोऽन्युपस्थानं न कुर्युः । योषिता-

सत्यः अपं स्यादोपस्थानरूपं न कुर्युः । तर्हि कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं न स्यादत आह—
सधर्मकं समानधर्मकं फलमश्नन्त्येव । शुक्रग्राहिकान्यायेन प्रवातोपस्थानमेव न स्यादत
आह—आगत्येति । आगतस्य प्रवासादागतस्य वा यजमानस्योपस्थितिरुपस्थानं
साऽपि स्त्रीणां सूरयो नेच्छन्ति । न भवतीति भावः ॥ ३१ ॥

यथाहिताग्निरध्वानं गच्छेत्सहाग्नित्रयेण पार्श्व-
तोऽग्निहोत्रेणानुव्रजेदाहिताग्निरन्तरं न व्यवेषा-
द्यावत्पयो ग्राममर्यादां नद्यश्च तावतीरतिक्रामन्त-
मन्वारभेयातां यदि नान्वारभेयातामग्रयो लो-
किकाः संपद्येरन्तस्माद्ग्राममर्यादां नातिहरन्ति ॥ ३२ ॥

तस्माच्छ्रुत्यर्थानुवादादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अरीरैरग्नीन्समानीय दहनवदवकाशं जोषयित्वा
मेतेऽमात्या इत्येतदादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

कर्म पेतुमेधिकम् ॥ ३३ ॥

तयोर्यः पूर्वो भ्रियेत (यजमानः पत्नी वा)
तस्याभिप्रेतायां पितृमेवः संपद्यते । यः पश्चादौ-
पासनेन ॥ ३४ ॥

अत्रापत्नीकत्याऽऽहिताग्नेरर्पण औपासनेन निर्मन्थेन वा दहेदिति सूत्रकारादिभि-
रुपदेशात् । वेवसारसूत्रविरुद्धतया सूत्रकारवचनस्यापरिग्राह्यत्वात् । सूत्रे तु पूर्वं मृतस्य
यजमानस्य वैतानिकैरोपासनेन च दहनमनुक्रान्तम् । पत्न्याश्च निर्मन्थेन दहनमुच्यते
निर्मन्थेन पत्नीमिति । तत्र कथं पश्चात्पत्न्या औपासनाद्भवति । तस्मादौपासनवतः
(पूर्वं मृतस्योपासनेन पश्चात्निर्मन्थेनेति गम्यते) । आहिताग्नेर्वैतानिकैरोपासनेन च दहनं
भवति । औपासनरहितस्य तु वैतानिकैरेवेति । तस्मात्तस्या आहिताग्नेर्दाहं वैतानि-
काग्रयः । यस्य त्वौपासनश्चास्ति वैवाहिकः किमिदानीं न वेति । यजमाने (विद्यमाने)
मृतायाः पत्न्या निर्मन्थेन दहनमिति ।

पत्नी चेद्विषया भूत्वा प्रमीयेत कदाचन ।

तदा श्रौताग्निशून्यत्वाभिर्मन्थ्येनेव दह्यते ॥

पत्नीति । प्रमीयेत भ्रियेत । श्रौताग्निशून्यत्वादिति । पूर्वमृतस्य पत्न्युर्दाहं तद्विनियो-
गादिति भावः ॥ ३४ ॥

अथ दम्पत्योरेकदा मृतौ व्यवस्थामाह—

सहैव प्रमीते सहैव पितृमेधः ॥ ३५ ॥

दम्पत्योरेकदा मृतौ विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः 'तथैव मेते सहैव पितृमेधो द्विवचन-
लिङ्गान्मन्त्रान्संधारयन्ति' इति । पितृमेधो दाहान्तं कर्म । दाहान्तमेकतन्त्रत्व-
मिति बौधायनोक्तेः । अस्थिसंशयनमप्येवम् । उदकपिण्डदानादि पृथगेव । सहगमनेऽ-
प्येवम् । तदाह आचार्यसंग्रहकारः—

एककालमृतौ भार्या भर्ता च यदि चेदूदयोः ।
मन्त्रेण दहनं कुर्यात्पिण्डश्चाहं पृथक्पृथक् ॥
एककाले मृतौ जायापती यदि तदा विभुः ।
विभज्याग्निं क्रियां कुर्यादिति यत्तदसंप्रतम् ॥
दाहान्तमेकतन्त्रत्वमिति याज्ञिकसंमतम् ।
मृतं पतिमनुज्ज्य या नारी ज्वलनं गता ॥
अस्थिसंशयनान्तोऽस्या भर्तुः संस्कार एव हि ।
कीकसानां तु संस्कारो न्यायसिद्धोऽपि यो मतः ॥
एककाले मृतेऽप्येवं कीकसानां विधिः स्मृतः ।
नवश्राद्धं सपिण्डान्तं भिन्नकालमृतौ यथा ॥

कर्पादिकारिकाऽपि—मृते भर्तारं तद्दाहात्प्राक्पत्नीं श्रियते यदि ।

पत्न्या वा प्राक्प्रमातायां दाहादर्वाक्पतिर्मृतः ॥
तत्र तन्त्रेण दाहः स्यान्मन्त्रेषु द्वित्वमूह्यते ।
कीकसानां तु संस्कारः पृथगेव तयोर्भवेत् ॥
एकाहमृत्यौ युगपत्तवश्राद्धादिकं तयोः ।
मृतं पतिमनुज्ज्य पत्नी चेदनलं गता ॥
तत्रापि दाहस्तन्त्रेण पृथगस्थिक्रिया भवेत् ॥ इति ।

अस्थिसंशयनपृथक्त्वे विकल्पः । सहगमने सर्वत्र पाकैक्यमाहाग्निः—

एकचित्स्यां समारूढौ श्रियेते दम्पती यदि ।
तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात्पृथक्पिण्डं समाचरेत् ॥ इति ॥ ३५ ॥

यदि न स्याद्विवाहस्तदा किमित्याह—

दारकर्मणि यद्यशक्त आत्मार्थमग्न्याघेयं कुर्यात् ।
अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौश्रयणार्थं च शेषाणि कर्माणि
न भवन्ति ॥ ३६ ॥

अग्न्याधानमात्रं कुर्याद्येतराणि कर्माणीति भावः । तत्राऽऽह त्रिकाण्डमण्डनः—

एकाकी वाऽऽदधीताग्नीन्विवाहश्चेष्ट सिध्यति ।

नित्येष्ट्याग्रयणान्यग्निहोत्रं कर्मास्य नेतरत् ॥ इति ।

येद्यदि विवाहो न सिध्यति न भवेत्तर्ह्येकाकी वाऽग्नीनादधीत । एतेन कुशपत्न्यादि-
कल्पनां विनैव विधुराग्निहोत्रं सिद्धम् । तत्र किं किमित्वाह—अस्य विधुराग्निहोत्रिण-
स्तेष्वग्निषु नित्येष्ट्याग्रयणानि । नित्येष्टी दर्शपूर्णमासौ । यद्यप्येतयोर्जीवननिमित्तेन
नैमित्तिकत्वं प्रतिपाति तथाऽपि साधितं नित्यत्वं सिद्धान्ते । यद्वा नैमित्तिकमपि नित्य
मेव । यतोऽस्याकरणे प्रत्यवायजनकत्वमुत्पत्त्यमानदुरितप्रतिनश्वकत्वं चास्तीति दिक् ।
इष्टिग्रहणात्पश्चादिकं न भवति । नित्योपादानात्काम्येष्वनधिकारः । आग्रयणमग्रस्याज्ञ-
स्यायनं प्राप्तिरिति बहुवृत्त्याक्षणमाध्यम् । अतस्तदवश्यं कर्तव्यम् । अन्यथा जीवनविरो-
धात् । स्मर्यन्ते च तद्विनाऽज्ञाशने बहवो दोषाः—

अनिष्टा तु नवैः सस्यैर्देवानय हुताशने ।

प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति येऽश्नन्ति काममोहिताः ॥ इति ।

तदत्र सस्यग्रहणात्सर्वेषां यागसाधनार्थत्वप्राप्तौ जीहीन्त्येवान्वा । हवीषि जीहिमि-
र्वा यजेत यवैर्वा यजेतेति सूत्राभ्यामुपयोरेव यागसाधनत्वावगमादुपाभ्यामनुष्ठाने तत्त-
त्सहभावजनितसस्यानामनुग्रहे ग्रैष्मवार्षिकसस्यानुग्रहार्थं इयामाकैवैववातमपि संग्रहः ।
न त्याग्रयणात्पूर्वं नूतनगुरुमलतादीनां तत्तत्कालीनानामभक्ष्याणामित्यभियुक्ताः । सस्या-
नामेवेत्यन्ये । जीहियवानामित्यपरे । अग्नौ हूयते यत्तदग्निहोत्रं पयः । तद्यत्र साध-
नत्वेन विद्यते तदग्निहोत्रं कर्षणामधेयम् । तत्संज्ञं कर्म भवतीतीत्तरचातुर्मास्या-
दिकं न ॥ ३६ ॥

+ (अथैकपुनराधाननिमित्तानुगतधर्मचक्रान्तर्भूतपेक्षारूपनिमित्तं वक्तुमारभते—
यदि पत्नी सीमान्तमादिस्थोऽस्तमियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तम्) ।

+ वक्तुलकसंस्थो ग्रन्थः क. पुस्तकस्थः ।

यद्याहिताग्निः पशुभ्यो म्रियेताऽऽ गावो अग्नि-
ति द्वे चतुर्गृहीते जुहुयाद्यद्याहिताग्निरज्ञानिहो
म्रियेत तस्य मायश्चित्तं मूर्धानं दिवो अरतिं पृथि-
व्या इति चतुर्गृहीतं जुहुयाद्यद्याहिताग्निरप्सु म्रि-
येतेमं मे वरुण तत्त्वायामीति द्वे चतुर्गृहीते जु-
हुयात् ॥ ३७ ॥

पशुभ्यस्तुष्पाज्जीवराशिवाची गोमाहिषादिः । अंशनिर्वज्रः । अशनिपातमृतानां—
अग्निर्मूर्धा इति द्वाभ्याम् । मूर्धानं दिव इत्येतया वा (नौ० पि० २।८.६) इति
बौधायनः ॥ ३७ ॥

यद्याहिताग्निर्दिषदहो म्रियेत नभो अस्तु सर्वेभ्य
इति तिसृभिर्यत्तुर्गृहीतैर्जुहुयाद्यद्याहिताग्निर्दक्षिण्यो
म्रियेत दक्षिण्यो मलिभूतनिति द्वे चतुर्गृहीतेन
जुहुयाद्यद्याहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत
यां दिशमभि मस्थितः स्यात्तामस्याग्निभिः कर्तं
दहेयुः ॥ ३८ ॥

नम इति तिसृणामन्तः । सर्वदष्टमृतानामिति बौधायनः । दंष्ट्रिभ्यो वराहादिभ्यः ।
यदि प्रोषितो मृत इति न तावज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा गभनकाळे यां दिशं प्रति
प्रस्थितः स्यात्तस्यां दिशि तदानीं यः कस्तस्तमस्याग्निभिरतूष्णीं दहेयुः । यद्वा पुरस्ता-
दाहवनीयेत्यादिविधिना तूष्णीं दहेयुरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपि वा त्रीणि षष्टि[शतानि] पलाशवृत्तानां तैः
कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तामस्याग्निभिर्द-
हेयुरिति विज्ञायते । पलाशवल्कैः कुशैर्वा संधिषु
संयवेष्ट्य चत्वारिंशत्ता शिरः प्रकल्पयते । दश-
भिर्ग्रीवां विशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चशता पञ्चा-
शतैकैकं बाहुं ताभ्यामेव पञ्चभिः पञ्चभिरङ्गुली-
रुपकल्पयते सप्तत्या सप्तत्येकैकं पादं ताभ्यामेव
पञ्चभिः पञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते । अष्टाभिः
शिश्रं द्वादशभिर्हृषणम् । (तैः कृष्णाजिने पुरुषा-

कृतिं कृत्वा) स्नापयित्वाऽलंकृत्यान्तर्धेदि कृष्णा-
जिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नेन-
मुत्तानं निपात्य पक्षोदशेनाहतेन वाससा मच्छा-
द्य बान्धवाः पर्युषविशन्ति (अभिगृह्णन्ति) अय-
मस्यासौ यस्य त इमे अंग्रय इति प्रेतेऽमात्या
इत्येतदादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ ३९ ॥

पलाशस्य वृन्तानि पलाशवृन्तानि । ग्रीणि ग्रीणि पलाशानि येषु काण्डेषु
तिष्ठन्ति तानि वृन्तानीत्याचक्षते । तेषां षष्ट्यधिकानि ग्रीणि शतान्युपकल्पानि
भवन्ति । तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तां वा दहेयुः । तस्या रचनाप्रकारः
पितृमेघेन दाहश्च नाह्वृच्ये पितृमेघकक्षेषु च पृथक्पृथगुक्तस्तत्र तमेव
द्रष्टव्यः ॥ ३९ ॥

यदि तानि न बिन्देरन्धवानां दर्भाणां याज्ञिकानां
॥ वृक्षाणां तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा
*(तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति विज्ञायते । यदि
तानि न बिन्देरन्ध्रम्याः पाशसूनुदधृत्य) मधुना
सर्पिषा सधृज्य *(तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं
कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति विज्ञायते) विधिना
दाहयेत् ॥ ४० ॥

अत्राप्युपाधिकृतिं पूर्ववत् । ततो अ(गृ)हे प्रमीतस्यैव पितृमेधिकं दहनं पात्रचयन-
संयुक्तमेव क्रियते । तथाऽऽपस्तम्बीयाऽनुमतिरेव । अतो नात्र ब्राह्मणेभ्यो यज्ञायुधा-
नीति विधिरिति ॥ ४० ॥

यद्येवं कृते यजमानः पुनरागच्छेत्तत्रापि विधिमाह—

यद्येतस्मिन्कृतेऽग्निभिः पुनरागच्छेद्दधृतकुम्भादु-
न्मग्नस्य जातकर्मप्रभृति द्वादशरात्रं व्रतं चरित्वा
तथैव जाययाऽग्नीनांवाय माजापत्वेन पशुना वा
यजेत ॥ ४१ ॥

* वृत्तलकवस्थो ग्रन्थो अ. ग. पुस्तकयोरधिक इति भाति ।

यथेवं कृतेऽग्निभिर्यजमानः पुनरामच्छेत्कथं तत्र कुर्यादिति । यज्ञियात्कमष्टादिभिं
मथित्वाऽग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्याऽऽग्निमुत्तराकृत्वा पक्वाञ्जुहोति—हिरण्यगर्भः सम-
वर्तताम्र इति द्वाभ्याम् । अथाऽऽध्याहुतीरुपजुहोति—सहस्रशीर्षा इत्येतेनानुवाकेन
प्रत्युचम् । स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् । अपरेणाग्निं सौवर्णेन पात्रेण घटेन
वा मृन्मयेन कृष्णाजिनेन वा द्रवीभूतेन धृतेनाग्निः पूरयित्वा जीवत्पितृभ्योऽपि ताऽग्नि-
मन्त्रयते—विष्णुर्योनिं कल्पयत्विति । अथैनं प्रवेशयति—त्वां पृथञ्छिवतमामेरयस्वे-
इति । स गर्भो भूत्वा कृष्णाजिनः सदावेतां रात्रिं वसति । व्युष्टायां पुंसवनप्रभृत्या
जातकर्मणः कारयित्वा जघनार्धादात्मानमपकृष्य आयेत् । जातस्य जातकर्ममभृति-
संस्कारान्कारयित्वा द्वादशरात्रमेतद्व्रतं शरेत् । तथैव भार्ययाऽग्निनाधाय आत्येनेन्द्रा-
ग्नेन पशुना यजेत् (बौ० २-७-१ । १०) इति बौधायनीये विशेषः । द्वयोः
पुण्याहयोः पूर्वदिनरात्रौ तत्पिता तत्पुत्रो वा प्रवेशहोमादि सर्पिका पूरति घटे यज-
मानं प्रवेशयैनं तां रात्रिं तत्र वासयेत् । प्रातस्तु जातकर्मादिविवाहान्तः स्वभार्यया
कार्यः । ततो द्वादशाहं ब्रह्मचर्यव्रतं शरेत् । अत्र मण्डनकारस्तु क्रियालोपस्यैव स्वस्व-
पान्तरमाह—

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्त्यौर्ध्वदेहिकम् ।

प्रायश्चित्तमसौ स्मर्ति कृत्वाऽग्नीनादधीत च ।

यद्यारं प्रवसितर्यमृतं यद्यारं मृतमाकर्ण्य पुत्रादिना यस्य यद्युरौर्ध्वदेहिकं पर्णशर-
विधिना कृतम् । पश्चात्क्रियतां कालेनाऽऽगतेन यद्वा किं कार्यमत आह—प्रायश्चित्त-
मिति । असौ स्मर्ति प्रायश्चित्तं कृत्वाऽग्निन्दुनरादधीत च ॥ ४१ ॥

गिरिं गत्वाऽग्नये कामायेष्टिं निर्वपेदामुष्मर्ती शत-

कृष्णलाम् । दिशामवेष्ट्या वा यजेत् ॥ ४२ ॥

कान्धोष्टिप्रक्षे व्याख्याता ॥ ४२ ॥

अत ऊर्ध्वमीप्सितैर्यज्ञक्रतुभिर्यजेतेति विज्ञापत

इति विज्ञापते ॥ ४३ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकोशश्रौतसूत्रे (पितृवेषापरपर्याये) एकोन-

त्रिंशमश्वे चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

एकोनत्रिंशमश्वश्च समाप्तः ॥

अत ऊर्ध्वमिति वचनं दिशामवेष्ट्या वा यजेत (म० पि० २-४-२४) इति ।
यागादत अनन्तरमित्यर्थः । ईप्सितैर्यज्ञकृतमिति नित्यनैमित्तिककाभ्यैरिष्टपशुसो-
मैर्वा यजेत । विज्ञायत इत्यभ्यासः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ॥ ४३ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्यावादहिरण्यकोशपितृमेघन्याख्याया महादेवशास्त्रिकृत्या
प्रयोगवैजयन्त्यामेकोनविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मातायाः सूत्रसंस्थितेः ।

पितृमेघस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥

मध्यगो यक्षवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष मत्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्यावादहिरण्यकोशपितृमेघाथमहादेवकृतवैजयन्तीन्याख्या समाप्ता ॥

अथ परिशिष्टम् ।

अथ गर्भिण्यास्तित्थ्याक्रिया[या] ऊर्ध्वं मृतो तां
स्मशानं नीत्वा दहनवदवकाशं जीषयेत् ॥ १ ॥

तिथ्याक्रिया सीमन्तः । गर्भिण्यामन्तर्वस्यां त्रियेतेति नौषाधनः ॥ १ ॥

चितां कल्पयित्वा तस्याश्चिताया अपरेण परिश्रिते
करोति ॥ २ ॥

कटादिभिरित्यर्थः ॥ २ ॥

तामुत्तानां कृत्वा तस्या वामोदरमालिख्य हिर-
ण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यालोकनं च कृत्वा कुमारं
दृष्ट्वा तमभिमन्त्रयते—जीवतु मम पुत्रो दीर्घायु-
त्वाय वर्चस इति ॥ ३ ॥

चितामपरेण सज्येन वा प्रेतस्योदरं लिखेत् । हिरण्यगर्भ इत्यमुल्लेखनम् । कुमारं
दृष्टमनुमन्त्रयते—जीवतु मम पुत्रः० वर्चस इति मन्त्रान्तः ॥ ३ ॥

अथ बालं स्नापयेद्विरण्यमन्तर्धाय जीवतो ग्राम-
मायाति ॥ ४ ॥ यस्ते स्तनः शशय इति स्तनं
प्रदाय तस्मिन्मुदर आज्याहुतीर्जुहोति—शतायुषाय
क्षतधीर्यायेति पञ्च प्राणाय स्वाहा व्यानाय
स्वाहेत्येतान्यामनुवाकान्यां जुहोति ॥ ५ ॥
अव्रणं च कुर्यात्प्रेतं चितामारोप्य विधिना
दहेत् ॥ ६ ॥

गर्भश्चेदप्राणस्तं प्रसारय निखनेत्स यदि जीवन्जीव त्वं मम पुत्रक इत्युक्त्वा लेभिय
स्वेति पञ्चभिः स्नापयित्वा हिरण्यमन्तर्धाय भूमौ निधाय व्याहृतिभिरभिमन्त्र्य यस्ते
स्तनः शशय इति स्तनं पाथयित्वा शिशुं ग्रामं प्रापयेत् । गर्भच्छेदस्थले शतायु-
षायेति पञ्चाऽऽहुतीर्हुत्वा प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्यनुवाकान्यां व्याहृत्या वाऽऽज्यं
हुत्वा भिन्नमुदरं सूत्रेण संग्रथ्य धृतनानुलिप्य ब्राह्मणाय तिलान् गां भूमिं सुवर्णं
दद्यात् । अथ ययोस्तेन कल्पेन दहेदिति वैखानसः । नौषाधनेन तु शतायुषायेति
पञ्चहोमानन्तरं प्रयासायाऽऽयासाय विधासाय संयासायौघासाय शुषे शोकाय तप्यते

तपस्यै नमस्यै सर्वस्मै, इति स्वाहान्तैराहुतयोऽप्यधिका उक्ताः । कपर्दिकारि-
कायाम्—

यदा गर्भवती नारी सशस्या संस्थिता भवेत् ।
कुक्षिं भित्त्वा ततः शस्यं निर्हरेद्यदि जीवति ॥
प्रसीतं निखनेत्तं तु प्रायश्चित्तमतः परम् ।
■ त्रयस्त्रिंशता कृच्छ्रैः शुष्यते शस्यदोषतः ॥
सगर्भदहने तस्या वर्णजं वधपातकम् ।
प्रायश्चित्तं चरित्वा तु शुष्यन्ति प्रायकारिणः ॥
दग्ध्वा तु गर्भसंयुक्तां त्रिरब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ इति १ ॥
समाप्तं परिशिष्टम् ॥

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रीयं शोधनपत्रम् ।

पञ्चमभागस्थं

(एकादशप्रश्नवारम् चतुर्दशप्रश्नपर्यन्तम्) ।

वर्जनीयम्	स्वीकर्णीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
क्षु	क्षु	७	२६
वपामुप	वपामुद्धत्योपति	९	११
प्रक्रामति	प्रक्रामन्ति	९	१२
कृष्णाजिनस्यान्ता	कृष्णाजिनान्ता	१२	६
यमुपार्ध	य उपाध	१३	१८
‘ तस्या एव ’ (इत्यस्य पूर्वम्)	यस्या उखां करोति	१५	२१
शकृत्यु	शकृत्यु	१५	२६
देवीरित्यग्रेण	देवीत्यग्रेण	१६	५
लोहितपचनेः	लोहितपचनीयेः	१६	६
शिर इति पुरुषशिरः	शिर एतेन स्वप्नु-		
प्राच्छिद्येतेन स्वप्न	भिच्छोके	१७	१५
त्येके	त्येकेषाम्	१८	१
इत्वाहरति	इति हरति	१८	९
पतिः कविरित्येषा	पतिरित्येषा	१८	१२
वृद्धि	वृद्धि	१८	२६
अधानपादाद्यास्यादुपस्थं निष्ठा-	अधानपातसमन्या यन्तीति		
नामूर्ध्वः स्वयम्ना उपस्थे । उभे अभि			
प्रियतमे सधस्थे आ च परा च			
चरति प्रजानञ्जिति		१९	२७
आवा होत्राय	आवाः होत्राय	२०	६
प्रयजानामाप्रियो	प्रयजानामाज्या	२०	१८
पर्यग्निकृतानु	पर्यग्निकृत्य तानु	२१	९
कपालः पुरोडाशो	कपालः पशोः पुरोडाशो	२२	६
कुमुक	कुमुक	२५	१२
दक्षकामस्य	दक्षायकामस्य	२६	१५
संयुजा न	संयुजा न	२७	२६

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
भरिष्यन्तुस्वा	भरिष्यन्तुस्वा	२०	२८
शिक्ये षडुच्चाये	शिक्ये त्रिवृति षडुच्चाये	२८	१
बाधश्च साद	बाधश्च सञ्ज्ञाद	२८	८
गुरुत्मानित्युक्त्य	गुरुत्मान्निषृणे शिर		
	हर्युक्त्य	२८	२०
मित्याहृत्योप	मित्यावृत्त्योप	२९	८
उदुत्तममिति शिक्य	उदुत्तमं वरुणपाश-		
	मस्मदिति शिक्य	२९	२१
मन्त्रशीर्ष	मन्त्रशीर्ष	३०	१
प्रदेशमात्रपादा मौञ्जविधाना	प्रदेशमात्रा फल		
फल		३०	२
हृत्सवन्त्योपतिष्ठन् इत्येके	विशस्त्वा सर्वा वाञ्छ-		
समामनन्ति	न्तिवत्यत्रैवेके समामनन्ति		
	मुपदध इति साय	३०	१४
मुपदधे तथा देवतयाऽङ्कि-			
रस्वदधुवा सीदेति साय		३१	१०
हस्ताभ्यां गायत्रेण	हस्ताभ्यां त्रैष्टु-		
च्छन्दसा	भेन छन्दसा	३१	१२
मुपदधे तथा देवतयाऽङ्कि-	मुपदध इति मातः	३१	१४
रस्वदधुवा सीदेति प्रातः			
मति । उत्तरेद्युरुपतिष्ठने	मत्युत्तरेद्युर्वात्सप्रेणो-		
वात्सप्रेणेति	पतिष्ठने	३१	२२
अध्यामाणे	ह्रियमाणे	३२	४
कृष्णवर्त्मनो असि	कृष्णवर्त्मने । असि	३२	९
अध्यामाणे	ह्रियमाणे	३२	१४
आपम्	आपम्	३२	१८
वाहिष्ठे	वाहिष्ठे	३२	१७
अध्यामाणे	ह्रियमाणे	३२	२५
भिस्तिष्ठः समिध	भिस्तिष्ठामिस्तिष्ठः समिध	३२	३०
अध्यामाणे	ह्रियमाणे	३३	४

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
ज्योतिष्मानिति	ज्योतिष्मान्याहोति	३३	२५
संनिपातितासु	संनिपातितासु	३४	१७
सुमतः	सुकृतः	३४	२४
हिरण्यम्	हिरण्यम्	३४	२४
स्तनं मधुमन्तं धयापां (प्र-
प्यातमग्ने सरिरस्य मध्ये । उत्तं
जुषस्व मधुमन्तमूर्ध्वं समुद्रियः
सर्वनामाविशस्व) इति द्वाभ्या-
मुरुष	स्तनमूर्ध्वस्त्वन्तं धयापामिति
द्वाभ्यामुरुष		
गृष्णीति	गृहीत	३४	२६
बोधवती	बोधवती	३५	४
मस्मप्रवेशनं कृत्वा दीक्षित-	मस्मप्रवेशनं कृतास्विष्टकासु	३५	१६
■ कृतास्विष्टकासु भङ्गना	दक्षिमाणस्याकृता	३५	२०
मासप्रभृतिषु दीक्षाकल्पेषु	मासप्रभृतिषु कल्पेष्वदीक्षित-		
पुरस्ताददीक्षितस्वेतरेषूपरिष्ठात्प्राजा-	स्य पूर्वेषूपरिष्ठात्प्राजापत्या-		
पत्यात्पक्षोः, मृन्मयी	मृन्मयी	३६	२२
भिजां चोपदधाति	भिजामुपदधाति	३७	१६
मातृगणाः शर्करा हिरण्येष्टकाः	मातृगणास्त्रयोदश हिरण्येष्टकाः	३७	२२
मुसलं शूर्पमश्मानः पशु	मुसलं पशु	३७	२६
तृतीयम् । उत्तरमुत्तरं उपा-	तृतीयं महान्तं बृहन्तमपरि-		
याः सप्तम् । महान्तं बृहन्तमपरि-	मितः स्वर्गकामश्चिन्वीतेति नित्ये-		
मितं स्वर्गकामश्चिन्वीतेति वाज-	कामश्चतुर्थप्रभृतिष्वहारेषु नित्य-		
सनेयकम् । अथ	मिष्टकापरिमाणमुत्तरमुत्तरं उपा-		
	याः सप्तं चिन्वीताप	३८	२८
सप्तज्याद्भि	सप्तज्याद्भि	३८	२५
ते योनिर्ऋत्विय इति	ते योनिरिति	३९	२७
पकाः शिष्यं	पकास्ताः शिष्यं	४२	१
(तस्येष्टकामिरित्यारभ्यदक्षिणः पर्वगमित्यन्तं सूत्रं नास्त्येव)		४२	१३
प्रदक्षिणमावर्तते	प्रदक्षिणमावर्तन्ते	४३	७

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
वसुमनाः सुमेधा	वसुवनिः सुमेधा	४१	११
मोदमानः सुवर्चाः । अ	मोदमानः । अ	४३	१२
उत्तिराणीत्यम्	उत्तिरामीत्यम्	४३	१३
प्रतीनाहमुमे	प्रतीनाहवुमे	४५	१६
प्रसारयति	प्रसारयन्ति	४५	१७
अनासा धां वः म	अनासा यापः म	४६	११
द्विषस्तरध्ये	द्विषस्त क्रध्या	४६	१४
नोर्जे भागं	नोर्जो भागं	४६	२३
भव । गायत्री	भवगायत्री	४६	२८
तन्नो विश्वतो मह	तन्नोमह	४७	३
कृषति	कृषन्ति	४७	९
पुच्छच्छिरोऽधि	पुच्छाच्छिरोऽधि	४७	१३
प्रदक्षिणमावर्त	प्रदक्षिणमभ्यावर्त	४७	१५
' ध्रुवेति '	(इत्यथ खण्डसमाप्तिः)	४७	१६
सीतान्तरालान्तं	सीतासमरान्तं	४७	१९
भवति	भवन्ति	४८	९
चतुर्दशभिरोषधीर्वपति	चतुर्दशभिर्ऋग्भिरोषधी		
	निर्वपति	४८	२१
था ओषधीनां	यामोषधीनां	४९	१
मनसा ध्यायेदुसा मेऽसीति	मनसा वा ध्यायेदुसा मेऽसी-		
वा अधि	त्यधि	४९	५
' ये वनस्पतीनां '	(इति संपूर्णं सूत्रं नास्ति)	४९	११
पशुकामस्य त्रिणवा	पशुकामस्य परिमिनुया-		
	त्रिणवा	५०	१६
दर्भाग्रमुष्टिनाऽऽज्येनावो	दर्भाग्रमुष्टिनाऽऽज्येनावो	५२	१२
व्यालिखिता मध्ये	व्यालिखितां मध्ये	५३	१७
प्राचीरपवर्गवादा वचना	प्राचीरपवर्गवादो वचना	५३	२१
अन्तरिक्षं योर्ध्वोनि	अन्तरिक्षं योर्निर्ध्वो	५५	२०
तिसृभिः सर्व	त्रिभिः सर्व	५६	९
कृणुष्व पाज इति	कृणुष्व पाजः प्राप्तिरिति	५६	१२

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
देवानामग्रेयान्य	देवानामग्रेयान्य	१९	१२
अपां गभीरं	अपां गभीरं	१०	७
अधोरः प्रजा अभि वि	अच्छिद्रः प्रजा अभि वि	१०	८
समुद्रान् सखिलांस्पर्धा-	समुद्रान् सखिलांस्पर्धा-		
छोकानपांपति	नपांपति	१०	९
वसानः स्वां योनिं यथा-	वसानः सुकृतस्य लोक		
यथमित्यभि	इत्यभि	१०	११
पसीतः सत्य(रितस्य)	पारितत्य	१०	१४
दुमत्तमं वद	दुमत्तमं वद	१०	२७
वा मुसलम् । दिवो वा	वा सिकताभिरुखां		
विष्णाविति शूर्पम् । सिक-	पूरयति द		
ताभिरुखां पूरयति द		११	१३
वेदिमस्थात्	वेदिमः स्यात्	१२	४
तत्करोत्वित्युक्ता	तत्कृणोत्वित्युक्ता	१२	१
सुकतुः	सुकतुं	१२	९
भासेति	भासेत्वेति	१२	२१
अिज्योतिषा	अिज्योतिषा	१२	२९
दक्षिणं यो	दक्षिणा यो	१४	९
दक्षिणं वस्त	दक्षिणा वस्त	१४	९
व्यवायन्	व्यवयन्	१४	१०
वातो देवता	वायुर्देवता	१५	१७
दुहाना	दुहानाः	११	२४
संदधति	संदधते	११	२५
अमृतस्य लोकम्	अमृतस्य गोपाः	११	२५
गृहीतं एति	गृहीत एति	१७	१
तेनातिष्ठद्विष	तेनातिष्ठद्विष	१७	१
पक्षात्पुच्छेषु	पक्षात्पुच्छेषु	१७	१५
रः सयोरित्युपद	रः सयोरित्युपद	१७	१५
घाम्ये त्वा	घाम्ये त्वा	१७	२९
विचिरसि	शक्तिरसि	१८	१

ः कर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
आक्षिरसि	वित्तिरसि	६८	१
क्षत्रं दृष्टम्	क्षत्रं दृष्टम्	६८	१
विशेषेण स्वा देवेषु	(एतद्वाक्यं नास्ति)		
सादयामि		६८	८
भूरिजिद	अभिजिद	६८	११
अभिजिद	भूरिजिद	६८	१२
आक्षिरसि विभ्राक्षसि	राक्षसि विराक्षसि		
अभ्राक्षसि	सभ्राक्षसि	६८	१३
सादयामि । अभिमाति	सादयाम्यभिमाति	६८	१४
यातुहर्णं त्वा वज्रम्	(एतच्चास्ति)		
सादयामि		६८	१५
पिशचहर्णं त्वा वज्रम्	रसोहर्णं त्वा वज्रम्	६८	१६
रसोहर्णं त्वा वज्रम्	पिशचहर्णं त्वा वज्रम्	६८	१७
शत्रुहर्णमभिग्रहणं	यातुहर्णमसुरहर्णं	६८	१७
असुरहर्णं	(एतच्चास्ति)	६८	१८
त्वैन्द्रं	त्वैन्द्रं	६८	१८
सीदोर्निषीद	सीदोर्निषीद	६८	१९
मुभूते सीद	(एतच्चास्ति)	६८	२२
वत्सरे सीद	(न वर्तत एतत्)	६८	२५
वरुणं गर्भं	वरुणराजानं गर्भं	७०	२९
संभव । औषधोऽसि	संभवौषधयोऽसि	७०	२९
साजरा	(एतच्चास्ति)	७१	२
महा	मनुष्यं	७१	२
विराक्षसि	विहसि	७१	३
यदूनं	यत्त ऊनं	७२	३
यद्वाऽप्राति	यदुतेति	७३	३
विश्वेदेवा अक्षिरस	आदित्यास्तदक्षिरस	७३	४
अग्ने समिधः । चित्ति	अग्ने समिध इत्येषा चित्ति	७३	५
जातवेद ऊर्ध्वो	जातवेदस ऊर्ध्वो	७३	८

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
दधाम यज्ञं सु	दुहाम यज्ञं सु	७३	९
नमध्वेहि	नमध्वेहि	७३	१२
विसर्पतु	ऽवसर्पतु	७३	१३
प्रजापतिनात्मान	प्रजापतिमात्मान	७३	१४
माप्रीणे रिकतो	माप्रीणरिकतो	७३	१४
भूरिदाम्यः	भूरिदाम्यः	७४	१२
बहुभिश्चितिं चित्तिमुपधायाणि	बहुभिश्चितिं चित्तामभि-		
जुहोति	जुहोमि	७४	१४
चित्त्वन्ते समानानि	चित्त्वन्तेषु समानानि	७४	१७
विदधस्य	विदधस्य	७४	१८
मुत्तमा चित्तिः ॥ त्रीणि	मुत्तमा त्रीणि	७५	१९
उपोपसञ्चिति	उपसदश्चिति	७५	१३
संयान्ये	संयान्यौ	७७	१०
अपस्विन्वेति पञ्चा	अपस्विन्वौषधीर्जिन्वेति पञ्चा	७७	१६
अव्ययमाना इति	अव्ययमानामिति	७८	७
अन्तरिक्षमन्तरिक्षाय	अन्तरिक्षमस्यन्तरिक्षाय	८०	२३
समानं तथा	समानतया	८०	२५
एकयाऽस्तुवतेति सप्तदश	एकयाऽस्तुवत प्रया अधीय-		
	न्तेति सप्तदश	८०	२८
‘ द्यौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य ’	(नास्ति)		
दिशमेका (मध्ये) पञ्चा	दिशं पञ्चा	८२	२७
षोड्वा उपपधाति	षोड्वा अभ्युपपधाति	८२	२९
उपधाय वृतां	उपधायाऽऽवृतां	८२	२९
सुवरित्येतया	सुवरिति चेतया	८५	९
चित्त्वां चित्त्वां पशुकाम	चित्त्वां पशुकाम	८५	२२
अम्ना नामासीति सप्त	अम्ना नामासि दुष्टा नामासी-		
	ति सप्त	८६	११
पुरो वातसनिरसीति पञ्च	पुरो वातसनिरस्यभ्रसनिरसीति		
	पञ्च	८६	१३
स्वेत्यष्टावादिभ्येष्टकाः	स्वेति नवाऽऽदिभ्येष्टकाः	८९	१९

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
अभीषाञ्चाभिषवी	अभिषावाभिषवी	८७	१९
ओर्ध्ववाश्च	ओर्ध्वाश्च	८७	१९
सवयाश्च सह्याश्च	सहयवाश्च सहसह्याश्च	८७	१७
सहस्वाश्च	सहस्वाश्च	८७	१७
ज्योतिष्मतीः । रोहितेषु वा	ज्योतिष्मतीः ॥ ९ ॥ रो-		
सर्वासु	हितेषु वा	८७	२२
म्योऽन्ततः ॥ २० ॥ हिरण्य	सर्वासु	८८	२
	म्योऽन्ततः पौर्णमासीमुपघाय		
‘अथ घृतमुपदधाति’	हिरण्य	८८	१०
‘अश्मन इषुहस्त उपदधाति’	(नास्ति)	८९	१९
उपदधाति । एष	(नास्ति)	८९	२०
जर्तिष्ठयवाम्ना वा गवी-	उपदधातीत्येष	९०	१
धुक्यवाम्ना वा ग	जर्तिष्ठयवाम्ना गवी-		
मुदरयति	धुक्यवाम्ना ग	९१	३
आर्तिमार्छति ॥ (स० ७) ॥	मुदरयति	९१	१९
पिता मातरिश्चेति संचितो	आर्तिमार्छतीति ॥ ७ ॥	९२	१८
पश्यमान आ तन्तु	पिता मातरिश्चाच्छिद्रापदाया		
संविशवेन्त्विति पञ्चा	इति संचितो	९४	७
सर्वाभिर्षा ॥ ११ ॥ यं	पश्यमान आ तन्तु	९५	१७
वैकङ्कतीश्च सवितु	विशवेन्त्विति पञ्चा	९५	२८
तद्व्यख्यास्यामः । वेदं कृत्वा	सर्वाभिर्षेकं यं	९६	२७
स्वतवाश्च प्रधा..... च	वैकङ्कती ताश्च सवितु	९९	११
‘(पादानू)	तद्व्याख्यामोऽग्निन्वाधाय		
ग्रामेषु वाक्यं	वेदं कृत्वा	१००	१०
रण्येन वाक्य	स्वतवाश्च प्रधासी च	१०२	३
शेषं जुहोति	(नास्ति)	१०२	२५
रथवाहनं वा द्यङ्कयोदि त्ययज्ञसं-	ग्रामेऽनुवाक्यं	१०२	३०
युक्तः कल्पः	रण्येऽनुवाक्यस्थ	१०२	३०
	शेषेण जुहोति	१०३	१
	रथं वाहनं वैधं गमये-		
	दयज्ञसंयुक्तः कल्पः	१०३	२६

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
द्रवीकृत्य	द्रवाणि कृत्वा	१०५	१९
जुहोति पितुं	जुहोति ग्राम्या हुत्वाऽऽर-		
	प्या जुहोति पितुं	१०५	१८
दक्षिणे वा पक्षावस्मिन्कृष्णा	दक्षिणे वा पक्षाऽप्ययं कृष्णा	१०६	२६
नित्यवदेके समामनन्ति देवस्य	नित्यो कामो देवस्य	१०६	१८
दश वा पर्याये	पञ्चभिर्वा पर्याये	१०८	१
ग्रीन्नातनामानि जुहोति	ग्रीन्वातहोमाञ्जुहोति	१०८	२४
प्राची दिगिति षड्भिः	प्राची दिगिति षड्भिः प.		
पर्यायेर्दध्ना मधु	र्याये राज्येन दधिभिश्चैव षट्		
	सर्पाहुतीर्जुहोति यथाऽऽज्याहु-		
	तीर्भिध्य उत्तमाभ्यां प्रत्यङ्मस्तो		
	हेतयो नाम स्येति षड्भिः		
	पर्यायेर्दध्ना मधु	१०९	■
सुवर्णवर्ष	सुवर्न वर्ष	१०९	१३
ममाग्रे इत्येतेन	ममाग्रे वर्ष इत्येतेन	१०९	१९
मार्जालीयेऽष्टावष्टावितरेषु	मार्जालीयेऽष्टावष्टावितरेषु	१०९	२४
मितस्थे	मित्रस्थे	११०	१
कुक्कुविमवसे	कुक्कुविमवसे	११०	१
इतराञ्छो वा	इतराञ्छो वा	१११	२८
यदस्यान्यश्चि	यदस्यान्यश्चि	११४	९
अन्येषामग्नीन्द्वा	अन्येषामग्निं चित्वा	१११	२०
भार्या रोपेयात्	भार्या रोपेयात् ॥ १८ ॥	११७	३
सर्णाकाय त्वेत्यष्टौ नाना	सर्णाकाय त्वेति नव नाना	११७	२०
प्रतिष्ठेत्स	प्रतिष्ठेत्स	११८	९
(तेऽस्त)	(नास्ति)	११८	२०
ये वा समृध्यर्थे वा संता	ये समध्यर्थे संता	११८	२०
(अस्त्र)	(नास्ति)	११८	२१
श्वोभूतेऽष्टौ नाना	श्वोभूते नव नाना	१२०	१९
श्वोभूते एता नाना	श्वोभूत एताश्च नाना	१२०	१७
सर्णाकाय त्वेत्यष्टौ नाना	सर्णाकाय त्वेति नव नाना	१२०	१९

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
नियमश्च तत्प्रयोगे	नियमश्च योगे	१२२	१
निरायतग्रीवः	निर्णयतग्रीवः	१२२	२३
द्वयानि च खलु	द्वयानि खलु	१२३	१७
पैतृकी वेदि	पैतृयक्षिकी वेदि	१२४	९
तापश्चित् व्याख्या	तापश्चित् व्याख्या	१२४	१४
पात्रस्य स्थाने	पात्रस्थाने	१२०	४
' (तेषां पूर्वेण) '	(नास्ति)	१२०	९
गृहीयात्	गृह्णाति	१२०	१३
सारस्वती ■ मेघं सप्त	सारस्वतमुपाकृत्य सप्त	१२१	१४
एकरूपा इव भवन्ति	एकरूपा भवन्ति	१२३	९
प्योऽतन्तः	प्योऽतन्तः	१२३	१२
रशनानामुदसन	रशनानामुदसन	१२३	१३
गोयुक्तानि सप्तदश यानानि	गोयुक्तानि सप्तदश यवा-		
सप्तदश शयनानि	चितानि सप्तदश शयनानि		
	सप्तदश यानानि	१२९	१
सप्तदश* सप्तदशानि	सप्तदश* साप्तदशानि	१२९	६
शेषः साधारणः । अग्नेः	शेषः साधारणोऽग्नेः	१२९	८
प्राप्तो रथा	प्राप्तो रथा	१३०	९
चतुर्धा विभज्य	चतुर्धा विरुज्य	१३०	१४
नैवारमश्चयुग्मा	नैवारमश्चयुग्मा	१३१	१६
सीति तार्प्यं यजमानः	सीति तृपाणं वृक्षाणां		
	वासो यजमानः	१३४	२
वैश्वमन्त्राय	वैश्वमन्त्राय	१३५	१२
' हाता '	(नास्ति)	१३५	२३
दिवं प्रोष्ठती(छिनी)मा	दिवं प्रोष्ठिनीमा	१३६	१२
मारोहती(ता)मा	मारोहतामा	१३६	१२
प्रपश्ये(इयै)	प्रपश्ये	१३६	१३
रजसि	सरजसि	१३६	२१
होमं जुहोति	होमाञ्जुहोति	१३६	२१
' सार्धदिनस्य सवनस्य '	(नास्ति)	१३६	२८

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
कृतेऽत्र सार	कृते सार	१४१	१९
सर्वेषां	पूर्वेषां	१४७	१६
विष्टवः स्थ वि पाप्मना	विष्टवः स्थविमा पाप्मना	१४९	२
प्रचरति ते व्यूढा	प्रचारिते व्यूढा	१४९	२६
प्रचरेत् । यत्रो हे	प्रचरेत्तदेतेषां यथाभिः		
	प्रचरेद्यत्रेहैव	१४९	२८
उपहरति	उपहरन्ति	१४९	३०
गोपो वा	गोपा वा	१५०	८
प्रवत्स्यतीति	प्रवत्स्यन्तीति	१५३	१
यजेत	यजते	१५३	४
प्रतीयात् । अन्यदिशा	प्रतीयाद्यन्यदिशा	१५५	१६
अन्वहं यजेत । अनु	अन्वहं यजतेऽनु	१५५	२१
नुमनं	नुमतं	१५८	१४
धूपयति पराचीनं	धूपायत्पराचीनं	१५८	१९
प्रचरति	प्रचरते	१५८	१५
यजेत । निशा	यजते निशा	१६०	१५
धूपयति । पराचीन	धूपायत्पराचीन	१६०	२०
यद्वस्तो तदक्षिणा । एतेनैव	यद्वस्तो वस्त एतेनैव	१६०	१८
पञ्चेध्मीयेन चरति चतुर्धा	पञ्चेध्मीयेन चतुर्धा	१६१	६
हविर्भिर्यजेत घात्रे	हविर्भिर्यजते घात्रे	१६१	२५
वीरजनः समा	वीरजनः समा	१६२	२१
निर्वपति सर्वा	निर्वपतीति सर्वा	१६५	२३
दक्षिणा गोविक्रमसावा	दक्षिणा मांस्याकासावा	१६५	२३
अनृतमृतं जुवते	अनृतमृतं जुवते	१६६	२६
नाणवन्तो दक्षिणा ॥ ऐन्द्र	नाणवन्त ऐन्द्र	१६७	१
मामस्य हतौ	सामस्येहतौ	१६७	२०
परिवहति	परिवहन्ति	१६७	२१
विविचन्ति	विविच्यति	१६८	२७
धर्ममात्रं	धर्मपात्रं	१६९	६
संचार्ये(रये)धमः	संचार्य इधमः	१६९	१२
मविष्यति । सह सोमी	मविष्यतीति सह सोमी	१७०	१४

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
दधाति । अग्निषोमीयपशु	दधात्यग्निषोमीयस्य पशु	१७१	४
हस्ते वेदय.	हस्तं गृहीत्वा वेदय	१७१	१६
राजेत्युक्तेः	राजेत्युक्ते	१७१	२१
‘ प्रति ’ इत्यारम्य ‘ विमृष्टे ’			
इत्यन्तम्	(नास्ति)	१७१	२९
श्रीनिष्णुकमान्प्राचः कामति	श्रीनिष्णुकमान्कामयति	१७२	३
मधुषः षोडश	मधुषः षोडश	१७२	१२
पाण्डुरमुष्णीषं	पाण्डुरमुष्णीषं	१७२	१३
श्वेतपाण्डुरमित्याचक्षते	श्वेतपाण्डुरमित्याचक्षते	१७२	१४
इति । आपः केश	इत्यपः केश	१७२	१९
वासांसि विवृत्य	वासांसि विवृतते	१७३	२९
तस्मा एतानि	तस्मादेतानि	१७९	२७
वाजससेदि(यातामि)ति	वाजससेयातामिति	१७९	३१
धनुः पत्न्ये प्रयच्छति । धनु-	धनुरास्ति पत्न्ये प्रय-		
रास्ति प्र	च्छति धनुः प्र	१७९	२२
राजतमणिं	राजतं मणिं	१७९	३१
ऊर्गसौत्यौदुम्बरं	ऊर्गस्यूर्ज मे धेहीत्यौ-		
	दुम्बरं	१७९	२७
युक्कसीति सौवर्ण	युक्कसि वर्षोऽसि वर्षो-		
मध्ये सौवर्णमेके समा	धेहीति सौवर्ण	१७९	२७
‘ एतद्वा विपरीतम् ’	मध्यमेके समा	१८०	१
अवनहति	(नास्ति)	१८०	४
ओदनमधिपणं विजित्य	अवनह्य	१८१	२९
हिरण्यकशिपुं होत्रे	ओदनमधिपणान्ति विजित्य	१८२	७
आमिक्षया प्रचरेत्	हिरण्यकशिपुहोत्रे	१८३	२६
सुहुवं	आमिक्षया प्रचरति	१८३	३१
विभिन्धात् । स्फ्य आ	सुहुवं	१८४	१
राजतं मणिं च	विभिन्धाद्यत्स्फ्य आ	१८४	३
पूर्वः स्यात्तत्राप	राजतं च मणिं	१८४	७
	पूर्वस्यास्तत्राप	१८५	१३

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
वेहायमानामिवोऽनेत्रे	वेहायना इवोनेत्रे	१८८	२७
यजमानो पध्ये	यजमानो बार्हस्पत्यं मध्ये	१८९	२६
पशुबन्धेन यजेत	पशुबन्धेन यजते	१९०	२२
आदित्यायाः । ततः श्वोभूते	आदित्यायाः श्वोभूते	१९१	१९
होत्रेण विप्रतिषिद्धाः	होत्रेण विप्रतिषिद्धाः	१९२	१९
मुत्तरं	मुत्तरं	१९३	२८
ततो यजेत पश्चाप	ततो यजते पश्चाप	१९४	२७
सुत५ सं	सुत५ सुरा५ सं	१९६	१९
एकयूपं	एकं यूपं	१९७	११
वेदिं करोति	वेदिमुपवपति	१९८	१४
निविच्य	निविच्य	१९९	१३
सात्वर्यं	सात्वर्यं	२०१	७
कलसक्तु	कलसक्तु	२०२	४
वृकैर्यजमानः	वृको यजमानः	२०२	६
सुराणामनु	सुराणामनु	२०२	२९
सोमान्सुरान्प्रति	सोमान्सुराणः प्रति	२०२	३
यन्मे मनो यमं नः परागतं)	यन्मे मनोऽयमङ्गत्वं	२०४	९
यद्वा मे		२०४	१४
स्ववन्तीः	स्ववन्ती	२०४	१४
उपतिष्ठते	उपतिष्ठते	२०४	१४
पङ्क्तिच्छन्दाः पाशो	पङ्क्तिच्छन्दाः पाशो	२०६	२२
पशुकामश्रिया	पशुकामं श्रिया	२०८	७
साम्रहण्येष्ट्या यजेत	साम्रहण्येष्ट्या यजते	२०९	२१
चतुरः सहस्रान्सौवर्णान्	चतुरः सौवर्णान्	२१२	२७
दक्षिणमुपग्रायति	दक्षिणमुपग्रायति	२१९	६
निबद्धं	निबद्धं	२१९	१६
जातमुपेयुस्तान्पृच्छेयुः	जातमुपनिगच्छेयुस्तान्पृच्छेयुः	२१८	३
वेत्येति । यो न	वेत्येति तेषां यो न	२१८	४
तं जित्वा तस्य	तं जिनीयुस्तस्य	२१८	४

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पर्युक्तिः
वीणागधिनौ	वीणागधिनौ	२२०	९
कशिपोरग्रेण होतारं	कशिपोरग्रेण होतारं	२२०	२७
हो १ इह होतरि	हो १ इहोतरि	२२१	९
अजेऽर्धं बध्नाति तस्मै	अजेऽर्धं बध्नन्ति तत्रास्मै	२२२	९
संगायेति	संगायेतेति	२२४	२४
युनस्विति	युनस्वित्विति	२२६	१२
अरत्नि सं	अरत्निसं	२२६	१६
द्रवावमिजो भवतः	द्रवावुषस्थानौ भवतः	२२६	१९
गौतमचतु	गौतमश्चतु	२२६	२८
सेनाभ्यः	सेनेभ्यः	२२७	५
मिन्वीति	मिन्वन्ति	२२७	२८
मुपतल्पना	मुपतल्पना	२२८	४
युजोऽधेनान्ततो जुहति	युजोऽधेनाऽऽधेनान्ततो
जुहति	२२८	१०
आयुर्यवस्य पवते	ज्योतिर्यवस्य पवते	२३०	१०
विभावसुः । दधाति	विभूषसुः । दधाति	२३०	११
अश्वस्य ग्रीवासु सौवर्णं	सौवर्णं ५ रुक्ममश्व-		
रुक्मं प्रतिमुञ्चते	स्य ग्रीवासु प्रतिमुञ्चते	२३०	१२
उक्ताः संचरा	उक्तसंचरा	२३१	१०
उक्ताः संचरा	उक्तसंचरा	२३२	७
उक्ताः संचरा	उक्तसंचरा	२३२	१४
करोति ॥१८॥' एतदमे	(तेषां विश्रुतिं विश्रुतिमे-
कैकस्मिन्गुप उपाकरोत्ये-
न्द्रदशमानेके समामनन्ती-
न्द्राय राज्ञे सूकर इत्यार-
ण्यान्पशून्समशः प्रतिवि-
भज्य यूपान्तराखेपूपाकरो-
ति) इति अग्नोऽधिकः	२३२	१८
परिवृत्तिः	परिवृत्ती	२३७	२१
परिवृत्तिः	परिवृत्ती	२३८	६

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
धन्वना गा इति धनु	धन्वना गा धन्वनाऽऽभि-		
	जयेमेति धनु	२३८	२१
कर्णप्रियमिति	कर्णमिति	२३८	२२
सारथिमभिमन्त्रयते	सारथिमामन्त्रयते	२३८	२३
वाजीति स्वयं स्वयं वाजि	वाजीति च स्वयं वाजि	२३९	२४
अवगाहन्ति	अवगाहयन्ति	२३९	२०
इवायोपयन्ति	श्वायोपयन्ति	२४०	८
अभिमन्त्रयते	अभिमन्त्रय	२४०	१४
पर्यङ्कचान्यूपेषु	पर्यङ्कान्यूपेषु	२४०	१८
जुहोति । पर्यमिकृतान् ग्राम्यान्पशू-	जुहोत्यपर्यमिकृतानामा-		
नालभन्ते प्रारण्यानुस्मृजन्ति पर्यमिकृ-	ग्राम्यान्पशूँलभन्ते प्रार-		
तानां द्वंद्विनां वद्धवे पुरुषे वा (षीचा)	रण्यानुस्मृजन्ति पर्यमिता-		
स्मृजन्ति तार्प्ये	नां द्वंद्विनां वद्धवे पुरुषे		
	योत्स्मृजन्ति तार्प्ये	२४१	२
इयामूलेन	ज्यामूलेन	२४१	९
व्यतिषजते	व्यतिषजेते	२४२	८
मेघन्ते	मेघन्ति	२४२	२०
त्रिर्भेहिषी गर्हते त्रिः पत्नयोऽभिमे-	पुनरेवं गर्हते त्रिः प्रमेवं-		
घन्त उत्तर	त्युत्तर	२४२	२२
हिरण्यभीभिः	हरिणीभिः	२४४	१
एकधैतरेषां पशूनां	एकधैतरेषां पशूनां	२४५	७
वषां मेदः प्रप्येति वा	वषामेदसः प्रेष्येति वा	२४५	१४
होता । अथ वा कि०	होतैतरथा वा कि०	२४६	५
प्रज्ञातानि	प्रतिज्ञातानि	२४६	७
ब्राह्मणो विजय५ संज्ञयन्ति प्रजाप-	ब्राह्मणो विजय५ संज्ञा-		
तयेऽश्वस्य तूपरस्य	पयस्यश्वस्य तूपरस्य	२४६	७
लोम च तिर्यगसंभिन्दन्तः	लोम तिर्यगसंभिन्दन्तः	२४६	१५
‘ माहेन्दस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्छति	(नास्ति)	२४६	२८
‘ हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इति	(नास्ति)	२४७	७
प्राजापत्यान्	प्राजापत्याः	२४७	७

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
महिम्नोरुद्वेकेण	महिम्नोद्वेकेण	२४८	९
ग्रीष्माय स्वाहेति जुहोति हवि	ग्रीष्माय स्वाहेति षड्वि-		
	भ्यो हुत्वा हवि	२४८	२६
भवन्तीति विज्ञायते स्ते	भवन्ति स्ते	२४९	२७
प्रतिसंख्यायाऽऽहुतीर्जुहोति ।	प्रतिसंख्यायमाहुतीर्जुहोति	२५०	२
ग्रीष्मान्हुत्वा	ग्रीष्मान्हुत्वा	२५०	३
द्विपदा ५ हुत्वा	द्विपदामुत्तमा ५ हुत्वा	२५०	९
एकादशिनस्त्रयोदशान्पशून्	एकादशिनान्त्रयोदशान्पशून्	२५१	१४
अवभृथमवयन्ति	अवभृथमवययन्ति	२५२	१९
कालकाभ्रमश्विभ्यां	कालकाभ्रामश्विभ्यां	२५३	४
भ्यां मध्यमे विशाल	भ्यां मे विशाल	२५३	४
पशुपुरोडाशं नि	पशुपुरोडाशानि	२५३	१३
यथादेवतं	यथादेवतं	२५४	२७
यजेत	यजते	२५४	२८
सविदुः । विधानि	सविदुर्वरेण्यं विश्वानि	२५६	२९
एकादशिनीः स५	एकादश दशिनीः स५	२५६	९
नाराशः सेषु आद्यमर्जं	नाराशः सेष्वक्षमर्जं	२५८	२९

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रीयं षष्ठभागस्थं शोधनपत्रम् ।

पञ्चदशषोडशपञ्चयोः ।

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
तदेतामिष्टि सःस्था	तादिष्टिः सःस्था	२६९	१४
प्रणयनवर्जमावर्तेत । या प्रकृ-	प्रणयनवर्जं या प्रकृति-		
तिर्दक्षिणाग्नेः	र्दक्षिणाग्नेः	२६६	१
सा दोहस्थाने प्रतीयात्	सा दोहस्य स्थाने प्रतीयात्	२६७	२४
यात् । अन्यतरस्मादपा	याद्यतरस्मादपा	२६७	२२
अथोत्तर	अधेतर	२६८	१९
अध्वर्यु मा मा हिः	अध्वर्यु मा हिः	२७२	२८
विदध्या	निदध्या	२७२	३०
यच्छेत्येनमग्नौ ५हरति	यच्छेति निर्वर्तमानमाह-		
	वनीयेऽनुग्रहरेत्	२७३	१३
अजस्य तु ततो नाश्नीयात्	अजस्य तु नाश्नीयात्	२७४	१९
यस्यैतं संव	यस्य तः संव	२७५	३
दाद्येन	दाद्येन	२७६	४
सूतकामिना	सूतिक्कामिना	२७६	७
विकिरो यश्च विक्ररः	विकुरो यश्च विकिरः	२७६	९
' वातमृती० मुत्तमाम् '	(नास्ति)	२७६	२४
मिष्टि निर्वपन्ति	मिष्टि तन्वते	२७९	१६
पुनरेवेति	पुनरेवेति	२७९	१८
विच्छिनत्तीति विज्ञायते प्र	विच्छिनत्तीति प्र	२७९	१९
वरन्तीति दर्पस्तन्म	वरन्तीति स्तन्म	२८१	११
स्तन्मयीत्येनदमिमन्म यदि	तन्मयीत्यग्निहोत्रमग्नि-		
	मन्त्रयेत यदि	२८१	२४
कीदम्बुत्वा	कीदक् च हुत्वा	२८१	२६
तां वैव	तां वैव	२८२	१
एकेषां चतुर्थ	एकेषां यदि चतुर्थ	२८२	१९
कीदम्बुत्वाऽन्या	कीदक् च हुत्वाऽन्या	२८२	३०
क्षेप्या एधि	क्षेप्य एधि	२८६	२६

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	शक्तिः
एककपालमेकं समामनन्ति	एककपालं तस्याः		
तस्याः		१८७	१
जुहुयात्	जुहोति	१८७	१२
आसीत् यदा	आसीत् स यदा	१८८	१०
भतेऽष्टाकपालं	भते पुरोडाशमष्टाकपालं	१८८	२४
स्वयं कृण्वानः सुग० दिव्यं	स्वयं कृण्वानस्त्वनस्त		
तत्तान् । त्वं नस्त		१८९	१७
पावक दीयत् । हव्या	पावक दीयत् । हव्या	१९१	३
भतेऽष्टाकपालं निर्वपति न	भते निर्वपति न	१९१	७
मदायी स्यात्	मदायी स्यात्	१९१	२४
सहसे	सहसे	१९२	३१
पिबेत् ' (अग्नि० यते) '	(कंसस्यं नास्ति)	१९१	२७
यद्यस्तमिते	यद्यनस्तमिते	१९६	५
' (वर्षता० स्वाहेति) '	(नास्ति)	१९७	२४
पद० हिते रश्मीनन्वा	पद० हिते सूर्यस्य		
	रश्मीनन्वा	१९८	१४
निर्वपेत् । अथोऽन्तिकात्	निर्वपेत्पथोऽन्तिकात्	१९८	१९
यस्य वाऽग्निभिः	यस्यान्यैराग्निभिः	१९९	८
प्रमीतस्य । तस्याभिवान्य	प्रमीतस्याभिवान्य	१९९	१२
धारयन्तीति विज्ञायते । अपो	धारयन्तीत्यपो	१९९	२१
यद्युत्पूतं चित्रं देयं यदस्य	यद्युत्पूतं यदस्य	१०१	१
अभिमया प्रतिमयोन्मया प	अभिमया विमयोन्मया प	१०१	१३
स्वाहेति स्कन्धमनुमन्त्रयेतेति	स्वाहेत्येकेषाः सर्वेषाः		
सर्वहविषा	हविषा	१०२	१
पत्नी संयानयन् क	पत्नीः संयानयिष्यन् क	१०३	८
नवस्याश्रीयात् । आनीतो वा	नवस्याश्रीयाद्देवानां भार्य		
एष देवानां य आहिताग्निदन्त्य-			
स्य देवा अन्नम् । यदकृत्वाऽऽ-			
श्रयणं नवस्याश्रीयाद्देवेभ्यो (वानां)			
भार्य		१०३	१४

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
त्रिह्रयाज्या	जगतीयाज्या	३०४	९
पञ्चमयेत	पञ्चमयेत	३०४	१३
पृणाको वा	पृणाको वा	३०४	२१
अपयति	अपयित्वा	३०४	१०
दानैश्चरेयुः । नैर्ऋतः	दानैश्चरन्ति नैर्ऋतः	३०४	१३
(यावदन्ते वा व्यापयेत ॥ ३२ ॥)	(नास्ति)	३०७	१
यज्ञो हि यज्ञस्य	यज्ञो यज्ञस्य	३०७	१८
अभोजनीयं स्यात् तेन	अभोजनीयं न तेन	३०७	३०
अजेत पुरस्ताद्वा स्विष्टकृनेः ।	यजेथादि भागिनी		
यदि भागिनी		३०८	२८
स वा विजेत त	सं वा विजीत तम	३१०	२१
स्वं मा सीद	स्वमासीद	३१०	२४
आधारयेत् । भूया प्रभवती	आधारयेद्धृत्वा प्रभवती	३१०	२७
विद्येषु जग्मयुः	विद्येषु जग्मयः	३११	२४
पितेरा नदन्ति मा नो	पितरो भवन्ति मा नो	३११	२७
पृथिवि भूवरी	पृथिवी विभूवरी	३१२	२८
य इत्येतामिः सप्तमिः	य इति सप्तमिः	३१३	७
संसिद्धेदमि	सिद्धत्यमि	३१३	७
अभ्युज्जयेयुरूपजुहुयुर्वा	अभ्युज्जयेस्फुररूपजुहुयुर्वा	३१३	१३
वा । हुतेति रिक्तस्याऽऽशयित्वा	वाऽतिरिक्तं स्पर्शयित्वा	३१३	१८
' होतृ० करोति '	(नास्ति)	३१३	२०
' (द्विरात्रं० मेव) '	(नास्ति)	३१४	१५
त्युक्तेऽन्वारुधे यजमाने	त्युक्त्वाऽन्वारुधे यजमाने	३१५	१८
स्यादुक्त्यं कुर्वीत । यदुक्त्यः षोड-	स्यादुक्त्यः कार्यो		
श्रितम् । यदि षोडशपतिरात्रम् ।	यदुक्त्यः षोडशी यदि		
यद्यतिरात्रोऽसौर्यामिम् । यद्यसो-	षोडशपतिरात्रो यद्यति-		
र्यामो द्विरात्रम् । यदि द्विरात्रस्त्रि-	तिरात्रोऽसौर्यामो यद्य-		
रात्रम् । यदि त्रिरात्र एकस्तोत्र-	सौर्यामो द्विरात्रो यदि		
मेव । अमि	द्विरात्रस्त्रिरात्रोऽमि	३१६	२०
संमेध्यति	संमेध्यन्ति	३१७	९

धर्जनीयम्

वर्षाया२सं यज्ञकृतं कुर्युः

पाययेद्येतासामर्षा

वाचं म ऐन्द्र

अङ्गानि म उक्थ्यः

प्रतिजपिते

लीये मनुपरी

गौरवीतं

सोममय(वि)पञ्च

प्रतिपद्यते

स२सूक्त्य

नेदिष्टी स्यात्त आहृत्य

फाल्गुनान्यपार्जुनान्येषा-

ऽऽदारान्

सोमः स्याद्रथन्तर

‘ तेभ्य एव ’

दद्यात्पूर्व

अध्वर्युः स्वाशयेत्

कुर्वीरन् ।

भवतीति विज्ञायते यदि

शुक्राद्भुताश्च

वर्षो मे देहीति

वषट्कारानुवषट्कृते

तस्मादेनमा

वृत् । इमं

त इन्द्रपीतस्य

वृषभिस्तप स्वैस्तपा

तपस्व तपसा तपिष्ठ

स स्मा

स्वीकरणीयम्

वरीया२सं कुर्युः

पाययेद्येतासामर्षा

वाचं त ऐन्द्र

अङ्गानि त उक्थ्यः

प्रतिजपिते

लीये धिष्णियमनुपरी

गौरवीतं

सोममपमज्य

प्रतिपद्यते

स२सूक्त्य

नेदिष्टी सोमः स्यात्त-

माहृत्य

फाल्गुनान्यपार्जुनानि

यदि नार्जुनान्येषाऽऽदा-

रान्

सोमो रथन्तर

(नास्ति)

दद्यात्पूर्व

अध्वर्युरपाशयेत्

कुर्वीरन् (स्त० २३)

भवतीति यदि

शुक्राद्भुताश्च

वर्षो मयि देहीति

वषट्कृतानुवषट्कृते

तस्मादेतमा

वृत् त इमं

त इन्द्रविन्द्रपीतस्य

वृषभिर्वराहैतया तपस्व

तपसा तपिष्ठाः

संसा

पृष्ठम्

पङ्क्तिः

३१७

१७

३१८

२२

३१८

२४

३१८

२६

३१९

७

३२०

१६

३२१

२१

३२२

१२

३२२

२१

३२२

२६

३२३

३०

३२४

७

३२४

२८

३२५

१

३२५

५

३२५

२५

३२८

१४

३२८

१७

३३०

२३

३३१

१३

३३१

१

३३१

७

३३३

१

३३३

१९

३३४

२

३३४

२

३३४

३

वर्जनीयम्

आसते

मिनोत्यजरः

तेजनं स्वं जरा

वक्षणां जघनं

वरान्ददानी

‘ (दशा० विधेत्) ’

सौमौ जुहुयात्

विष्णुस्त्वाऽन्वेष्टिति

यदवालिस्तच्छृणुपान्मुसेन

श्यापदावलीदमभिन्ययते । तस्यै

‘ (अभ्य० वत्) ’

पात्रं प्रयुज्यते

कृधीन ऊर्ध्वा

सर्वोत्तमां

विबिलान्कोशान्

पुरोडाशम् । इतं

अभिमन्त्रय

‘ (सर० कर्म) ’

औदुम्बरी न

श्रियो तिष्ठ

वोच्छ्रयति सं

दक्षिणामध्वर्यु

विज्ञायते पीवा

दीक्षते

यजते

गृह्णाति । ऋत्विजो

‘ गृहपतेरेव ’

निषेरेन्

साधुतुष्ट्या य

इत्युक्तम्

स्वीकरणीयम्

आनशे

मिनात्यजरः

तेजनं पुनर्जरा

वक्षणां जनयन्

वरं ददाति

(नास्ति)

सौमौ जुहोति

विष्णुस्त्वाऽनुविषकम् इति

यदपालिस्तच्छृणुपान्मुसेन

श्यापदावलीदं तस्यै

(नास्ति)

पात्रं पुनः प्रयुज्यते

कृधीन ऊर्ध्वा

सर्वोत्तमां

विबिलान्कोशान्

पुरोडाशं वैतं

अभिमन्त्रयते

(नास्ति)

यथौदुम्बरी न

श्रिया तिष्ठ

वा सं

दक्षिणमध्वर्यु

विज्ञायते च पीवा

दीक्षते

यजन्ते

गृह्णातीत्यृत्विजो

(नास्ति)

विनिषेरेन्

साधुतुष्ट्या च

इत्युक्त्वा

पृष्ठम् पङ्क्तिः

३३४ ४

३३४ ४

३३४ ६

३३४ ९

३३४ ११

३३४ १७

३३४ २८

३३६ १

३३६ १७

३३६ १८

३३६ २०

३३६ २०

३३७ २२

३४८ १५

३४१ १३

३४१ २६

३४१ २८

३४२ २

३४२ २६

३४२ २७

३४२ ३

३४३ ७

३४७ २

३४७ ५

३४७ ५

३४९ ४

३५० १०

३५१ १३

३५१ १९

३५१ २०

बौनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
तीति विज्ञायते षट्सु	तीति षट्सु	३९२	७
सिन५ स्तोतारं	सिन५ प्रस्तोतारं	३९२	२९
सोमविक्रयिणी	सोमकयणी	३९२	२७
उद्योतिष्टोमः । वैश्वानरो	उद्योतिर्वैश्वानरो	३९५	११
उत्तरोत्तरे यजु	उत्तरोत्तरेण यजु	३९६	१८
तम् । एषमुत्तरेषु	तमुत्तरेषु	३९९	२८
प्रायणीवोऽतिरात्र	प्रायणीवेऽतिरात्र	३९०	५
विहृता	विहृता	३९०	६
सत्रे तु	सत्रभूते तु	३९०	२६
हुत्वेदमहं मां कस्याप्ये	हुत्वाऽन्वहं दक्षिणा		
	नयन्तीदमहं मां कस्याप्ये	३९०	२६
लोक्याय दक्षिणां	लोक्यामृतत्वाय दक्षिणां	३९०	२७
नयामीति यजमानाः कृष्णा	नयामीति कृष्णा	३९०	२८
क्रियते	क्रियन्ते	३९६	२
माहेन्द्रस्तात्र	माहेन्द्रस्य स्तोत्र	३९६	२०
न्युक्तेतदहर्भवति । स्वय	न्युक्त्व५ स्वय	३९५	१७
पिनतं वौषडिति यज्यव्यूहः	पिनतमित्यव्यूहे यजति		
(यतमित्यव्यूहे यजति)		३९५	२७
यद्यं नृवा	यं यं नृवा	३९६	१
पिनतं वौषडिति तस्य प्रचारितं			
मरुत्वतीयेर्भवति (यतमिति व्यूहे)	पिनतमिति व्यूहे यत्प्राक्		
यत्प्राक्		३९६	४
उपरुन्धन्ति बर्हिस्थानेऽग्निर्वै-	उपरुन्धन्त्युदीची	३९६	१४
र्वावास्तामिर्मा	स्तामिर्मा	३९६	१४
उपह्वयति	उपह्वयति	३९७	२६
नित्या औदुम्बरी	नित्याश्चौदुम्बरी	३९८	११
अध्वरमिह रतिरिह रन्तिरिह	अध्वरमिह रजिरिह		
रमध्वमिह रन्तिरिह रमतिरिह	रन्तिरिह रमाविह रम-		
रमध्वमिह वो रमतिः	ध्वमिह वो रतिः	३९८	१८
होतुकाः	होतुकाः	३७०	२६

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	सङ्क्रान्तिः
अर्यम्णा ते	अर्यम्णा वेते	३७०	३०
त्यातिघर्म	त्याचिघर्म	३७१	३१
औदुम्बरीः	अऔदुम्बरीः	३७२	३२
संतयो विद्यन्ते	संततीविद्यन्ते	३७३	३३
पृष्ठशमनीयेन	पृष्ठचशमनीयेन	३७४	३४
वा परे द्वे शये अहनी	वा शये द्वे अहनी	३७५	३५
कीर्त्यमेतदहर्मवति	कीर्त्यमहर्मवति	३७७	३०
पृष्ठचः	पृष्ठचः	३७८	३८
हस्य द्वादशाहनि	हस्य दद्याहनि	३७९	३०
दयनीयाम्नां	दयनीयाम्नां	३८०	३१
भाछविके	भाछविके	३८०	३२
दशाह्नीये दश	दशाह्नीये दश	३८०	३८
वाणेन	वाणेन	३८२	३९
सोऽग्नेण सदसो दक्षिणे	सोऽग्नेण सदो दक्षिणे	३८२	३३
बाहौ प्रतिवादयन्	बाहौ वादयन्	३८२	३२
तृतीये । पु५	तृतीये ते पु५	३८३	३०
समाप्नोति	समागच्छन्ति	३८५	३९
स्त्रक्तिध्वेष	स्त्रक्तिषु वा	३८६	३२
धर्मकर्त्रे (कृते)	धर्मकर्त्रे	३८४	३९
सम्भूत	सम्भूत	३८४	३९
छम्नयति	छम्नयति	३८४	३९
तंघे	कर्त्रे	३८४	३७
पातयन्ति	पादयन्ति	३८४	३७
महाधनम् ॥ (ख० १९)	(नास्ति)	३८५	३१
स उदयनीयः ॥ २ ॥	(अत्र समापत्सण्डम्)	३८७	३९
स५ रुध्वेरन्	स५ रुध्वेरन्	३८८	७
'अपनीकां व्याख्यास्यामः'	(नास्ति)	३८८	३८
विहितानैका	विहितानैका	३८९	३३
वायव्यं वरसं	वरसं वायव्यं	३८९	३७
मविपशा	मविपशा	३९०	३९

वर्णमयीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	परुक्तिः
प्रतिविभज्याप्रतिविभज्य	प्रतिविभज्य प्राप		
या प्राप		३९०	९
ययोरालपन्ते	ययोरतिरात्रयोरालमेरन्	३९०	१
विषुवत्युपालमन्ते	विषुवत्युपालभ्यमालमन्ते	३९०	१२
इति वाजसनेकथम् ।	इति कठिकावाजसनेयका-		
आग्नेयमग्निष्टोम	आग्नेयमग्निष्टोम	३९०	१८
पञ्चैका	पञ्चैका	३९०	२१
तैरेव विपर्यासमीयुः	तैरेवमेव विपर्यासमीयुः	३९०	२९
मरुत्वतीयपुरो	मरुत्वतीयः पुरो	३९१	३७
सवन्नकाला	सवन्नैः काला	३९२	१०
उत्सृष्टार इति	उत्सृष्टा रस इति	३९२	१७

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रायं सप्तमभागस्थं शोधनपत्रम् ।

(सप्तदशाष्टाश्वश्रयोः) ।

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
मपभज्य संविदो	मपभाजयेत्संविदो	३९७	१३
विपर्याभेत	विपर्या चेत्	३९७	१३
निषद्य ब्रूयात्	निषद्यानुब्रूयात्	३९७	२३
प्रतिष्ठति । गौरुक्थ्यो बृहत्सामा	प्रतिष्ठति विध्वज्योति-		
	रुक्थ्यो बृहत्सामा	३९९	१९
सर्वज्योतिरग्निष्टोम उपयसामा	सर्वज्योतिरुक्थ्यो बृह-		
	त्सामा रथंतरसामा	३९९	१९
रथंतरबृहत्सामा	रथंतरसामा बृहत्सामा	३९९	१८
चत्वारः सायस्काः । तेषां	पञ्च सायस्कास्तेषां	४००	४
समाकृदा भवन्ति	समूदा भवन्ति	४०१	२९
रथा सक्षीर	रथाः सक्षीर	४०१	२८
प्रदक्षिणम् ॥	प्रदक्षिणम् (स्त० २) ॥	४०२	९
यत्रानीं खल	यवानां खल	४०३	१
दधिद्वितीश्च	दधिद्वितीश्च	४०६	२४
प्रक्षुताग्नौ यूपः	तक्षुताग्नौ यूपः	४०७	६
समानं सदः	समानं सादः	४०७	२०
उपसमेत्यजापतिः	उपसमेत्यजापतिः	४०७	२७
फलके भवतः । अग्नये	फलके । अग्नये	४१०	३
कर्णां वण्डाः कूटाः	कर्णां वण्डाः कूटा	४१०	१७
उक्थ्या द्विषतीः	उक्थ्या वा द्विषतीः	४१२	४
रथो विपथः	विपथो रथः	४१२	२२
च युजौ कृष्णं	च युजौ कृष्णं	४१२	२३
‘ चतुष्पौडशी सर्वेषां ’	(नास्ति)	४१४	२
नाकसदां प्रथमः	नाकसप्तप्रथमः	४१४	२२
पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति	पाप्मनो भ्रातृव्येण गच्छन्ति	४१४	२३
‘ प्रयज्ञिः पञ्चम इत्यके ’	(नास्ति)	४१४	२७

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
मिथुवा	मिथुवा,	४१४	२८
आग्नेयः पुरोरुचः	आग्नेय ऋचः पुरोरुचः	४१५	२३
अश्वः श्यावो दक्षिणा । स	वह्या श्वेता दक्षिणा		
ब्रह्मणे देयः	सा ब्रह्मणे देया	४१६	५
वायव्यासु पञ्चदशमग्निष्टोमसाम	वायव्यास्वाग्निष्टोमसाम		
कृत्वा	कृत्वा	४१६	११
‘ अक्षाद्यकामं प्रमाकामं यशु-			
कामं वा ’	(नास्ति)	४१६	१२
‘ एतस्यैव० ब्रह्मवर्चसकामम् ’	(नास्ति)	४१६	१७
‘ अपवर्णा मवन्तीत्येके ’	(नास्ति)	४१६	२०
अग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन यज्ञविभ्रष्टो	अग्निष्टुता यज्ञविभ्रष्टो		
यजेत		४१६	२८
त्रिवृद्वार्धं यदतः पञ्च	तं त्रिवृद्वार्धं यदतः पञ्च	४१७	५
गान्धारकलिङ्गमाधान्	गन्धारिकलिङ्गमगधान्	४१७	११
‘ त्रयस्त्रिंशेन स्वर्गकामः ’	(नास्ति)	४१७	१९
कामयेत्	कामयति	४१७	२३
इत्येके	इत्येकेषाम्	४१९	२८
सर्वस्वारः । मरणकामो यजेत	सर्वस्वारोगमरणकामोऽ-		
यः कामयेतानामयतां स्वर्गं लोक-	नामयतां यः कामयेत		
मियामिति विज्ञायते याम्यः	स्वर्गं लोकमियामिति याम्यः	४२०	१६
‘ कृतानं दक्षिणा ’	(नास्ति)	४२०	२६
विमिन्वन्ति	मिन्वन्ति	४२३	११
उत्तरकाण्डेन	उत्तरेण काण्डेन	४२०	१५
औदुम्बरश्चमसश्चतुःस्रक्तिः सोम-	औदुम्बरश्चतुःस्रक्तिः		
स्य पूर्णः	सोमेन चमसः पूर्णः	४२१	१
द्वादशमानं	द्वादशशतमानं	४२१	१२
सन्नेषु नारायणस्यैव	सन्नेषु माघ्यदिने सवनेऽ-		
	नड्डहां शतमाधिकरुक्मः		
	हतवषट्पुण्डरीकान्या हि-		
	रण्यस्त्रजमुद्गात्रे धृतीयसव०		

वर्जनीयम्

‘ पशु ’

नीतिमिश्रेण वा शृतमाशिरे दुहन्ति

शृतमाशिरेणभिवान्यवत्सा दुहन्ति

(प्रजाकामः)

‘ बहु प्रतिशूक्ष० इत्येके ’

सवने । अपव्व५ सत इत्या-

चक्षते पुनस्तोमेन

स्वीकरणीयम्

ने सन्नेषु नाराश५ सेष्व

(नास्ति)

नीतिमिश्रेण वा तीव्रसु-

तोवध्येन रथंतरसास्त्रा

बृहत्सामोभयसास्त्रा वा

सोमवामिनं याजयेत्सोम-

तिपवितं याजयेद्वाजा तमु-

परुद्धं ग्रामकामं प्रजाकामं

पशुकामं श्रिया प्रत्यवरू-

दमभिचरन्धजेताभिचर्य-

माणो यजेत प्रतिधुषा

प्रातःसवने सर्वास्तोमा-

न्ध्रिणाति शृतेन माध्यं-

दिने सवने दध्ना तृतीय-

सवने नीतिमिश्रेण वा शृत-

माशिरेणभिवान्यवत्सा दु-

हन्ति

(नास्ति)

नास्ति)

सवने तमुपध्व५स इत्या-

चक्षते छदेन आतृव्यवाने-

कैकया स्तोत्रिषोपगायने

गन्धर्वाप्सरसो मादयन्ता-

मिति प्रातःसवनेऽधस्ता-

त्पूतभृतः पा५सूनपास्यति

गन्धर्वा देवा मादयन्ता-

मिति माध्यंदिने सवने

गन्धर्वाः पितरो मादय-

न्तामिति तृतीयसवनेऽप-

ध्व५पत इत्याचक्षते पुन-

स्तोमेन

पृष्ठम्

४३१

४३२

४३३

४३४

४३५

४३६

४३७

४३८

४३९

४४०

४४१

४४२

४४३

४४४

४४५

४४६

४४७

४४८

४४९

४५०

४५१

४५२

४५३

४५४

४५५

४५६

४५७

४५८

४५९

४६०

४६१

४६२

पङ्क्तिः

२७

२८

२९

३०

३१

३२

३३

३४

३५

३६

३७

३८

३९

४०

४१

४२

४३

४४

४५

४६

४७

४८

४९

५०

५१

५२

५३

५४

५५

५६

५७

५८

५९

६०

धर्मेनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
गोत्रम्	गौतम	४३६	१६
दद्याति	दद्यात्	४३७	८
स्वर्गाह्निकान्	स्वर्गाह्निकान्	४३७	२८
माहेन्द्रस्तोत्रं	माहेन्द्रस्य स्तोत्रं	४३८	२४
वित्तिष्ठितो	वित्तिष्ठितो	४३९	८
सिषम् । मरुताः	सिषमरुताः	४३९	९
आतृव्यः हते । तेन सर्वाभ्यु-
विहते सं	आतृव्यः हत एतेन स-
र्वाभ्युविहते सं	४४०	३
आतृव्यवता । आयुषा	आतृव्यवानायुषा	४४१	१३
गृह्णाति	गृह्णीयात्	४४३	१४
येत तमेतेनाभ्यश्नुते	येत तमभ्यश्नुते	४४५	१४
द्वितीये (तृतीये च) सह-
रुयाऽतिरिच्येते	द्वितीये साहचर्यति-
रिच्येते	४४६	२६
मा प्रथमेऽहनि	मा त्रिः प्रथमेऽहनि	४४७	५
होत्रे वाऽध्वर्यवे वा	होत्रे वोद्गात्रे वाऽध्वर्यवे वा	४४९	३
गोष्ठेष्वपि सृजति	गोष्ठेष्वपि सृजति	४४९	२०
‘ हिरण्यं गौर्वास इति०
इति तृतीये ’	(नास्ति)	४४९	२७
दक्षिणा नयन्त्याना	दक्षिणा नयन्त्याना	४५०	६
किञ्चिद्द्यात्	किञ्चेदद्यात्	४५०	९
वेष्टोत्तमां	वेष्टूवानुत्तमं	४५०	९
प्रजानाः श्रविष्ठावृत	प्रजानाः श्रविष्ठावृत	४५०	२१
लभन्ते । इतरान्सृजन्ति	लभन्ते प्रेतरान्सृजन्ति	४६१	२५
रुद्रवते पुरोडाशमष्टा	रुद्रवतेऽष्टा	४६३	१९
यद्यनेन	यद्यन्येन	४६३	२८
‘ सर्वतोमुखेन० उत्तरतः ’	(नास्ति)	४६४	२४
कामयेत	कामयेत	४८०	२१
सर्वस्तोमोऽतिरात्रः । कौसु	सर्वस्तोमोऽतिरात्रश्छन्दो-
मवतां पुरुषं प्रजां पशून्गो-
वीर्यमाप्नोत्यभ्यासकृच्चः पञ्चा-		

वर्जनीयम्

स्वीकरणीयम्

पृष्ठम्

पङ्क्तिः

हृश्चत्वारश्छन्दोमा

अतिरात्रः कौमु

४८२

१९

क्षुवते । अतिरात्रः पृष्ठचः

क्षुवते सर्वाष्टिद्विमृद्भवन्ति

वर्तीयाऽस्तौ भवन्ति य एता

उपयन्त्यतिरात्रः पृष्ठचः

४८७

९

१ अतिरात्रः पृष्ठचः षडह

आवृत्तः पृष्ठचः षडहोऽतिरात्रः

(नास्ति)

४८७

२५

प्रतिष्ठाकामा उपेयुरिति

प्रतिष्ठाकामा उपेयुः

४९१

१६

गौरायुः पञ्चा

गौरायुर्गौरायुः पञ्चा

४९१

१७

पृष्ठचः स्तोमः षडहः

पृष्ठचश्चयस्त्रिंशमहर्निरुक्तं

पृष्ठचः स्तोमः षडहः

४९२

९

आदित्यलोकं

आदित्यं लोकं

४९३

२२

स्वहोऽभिष्टवाः

स्वयोऽभिष्टवाः

४९४

२९

रात्रेण ब्रह्मवर्चस

रात्रं ब्रह्मवर्चस

४९५

१९

प्रजाकामा उपेयुः

प्रजाकामा उपेयुः

४९५

२४

षष्ठं प्रति

षष्ठः प्रति

४९७

२०

एत एवोत्तरे

एतमेवोत्तरे

५००

१३

नामयने मासं

नामयनेन मासं

५०१

४

दक्षिण संवत्सरं

दक्षिण संवत्सरं

५०२

२१

सहस्रनामानि

सहस्रनामानि

५०४

२

प्रायणीयमहस्तदहर्वत्सा

प्रायणीयस्तदहर्वत्सा

५०४

१४

आहवनीयम् । चक्रीवन्ति

आहवनीयश्चक्रीवन्ति

५०४

२२

त एतमापूर्यमाणपक्ष

एतत्तमापूर्यमाणपक्ष

५०५

२

भवन्ति । ओजिष्ठा

भवन्त्येते तेजिष्ठा

५०६

१२

अतिरात्रावभिष्टोमं

अतिरात्रावभिष्टोऽभिष्टोमं

५०७

२९

भूमानं गच्छन्त्यभिस्वर्गं लोकं

भूमानं गच्छन्त्येषु प्रति-

५०८

४

जयन्त्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति

तिष्ठन्ति

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
सहस्रसंवत्सरेण प्रजापतेर्ऋद्धि-	सहस्रसंवत्सरमपरं व्रते		
सृष्टुवन्ति		१०८	९
नामेति । तत्र व्रक्षणः सायुज्यः	नामेति व्रक्षणः सायु-		
सलोकतां यन्ति	ज्यः सार्धिताः समान		
	लोकतां यन्ति	१०८	२३

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रीयमष्टमभागस्थं शोधनपत्रम् ।

(एकोनविंशतिश्लोकविंशपञ्चानाम्) ।

वर्जनीयम्	स्वीकर्णीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
पवित्रे प्रोक्षयात्ता	पवित्रे अग्रा	११७	२३
ब्रह्मणस्य	ब्रह्मणस्य	१२७	२९
सविता प्रसूतो	सवित्रा प्रसूतो	१३१	२
समिधा आघेहि	समिध आघेहि	१३१	१
ब्रह्मवर्चसेन समेधय	ब्रह्मवर्चसेनास्माद्येन		
	समेधय	१३९	१४
परिददामि । तच्चक्षुर्देव	परिददामीति परिदाय		
	तच्चक्षुर्देव	१३९	२४
पुष्टिं दधातु	पुष्टिं प्रतरां दधातु	१३७	८
देवी मेधा	देवीं मेधां	१४१	९
उपतिष्ठते मयि प्रजामिति	उपतिष्ठते मयि मेधां		
	मयि प्रजामिति	१४१	२०
दण्डं रक्ष	दण्ड रक्ष	१५४	४
गारेऽग्नि	गारेऽग्नि	१६४	२७
वद स्वाहेति	वदा स्वाहेति	१६४	३०
आपो बाधतां	आपो बाधन्तां	१६७	९
इति यद्येन२	इति जपेद्यद्येन२	१६७	१८
शिवामस्मभ्यं कृणुतं	शिवां नो रात्रि कृणुतं	१६९	१३
इति । अश्माम	इति हुत्वाऽश्मान	१७४	३०
मम्यावृत्य	मम्यावर्त्य	१७६	१०
सोमोऽददाद्भन्धवर्षाय	सोमोऽददद्भन्धवर्षाय	१७६	१८
प्रदक्षिणं परिक्रम्य	प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्य	१७७	२०
क्रमयति	क्रमयति	१७८	७
प्राचीमुपवेश्य तस्याः पुरस्तात्	प्राचीमुपवेश्य पुरस्तात्	१७९	८
द्वाऽऽहार्यः । उपवासः	द्वाऽऽहार्योपवासः	१८०	९
ध्रुवमस्थितं	ध्रुवतः स्थितं	१८१	२८

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
विभर्तु स जायतां	विभर्ति स जायतां	१९८८	९
त्यरीरिचमित्येके	त्यरीरिचमिति चात्रैके	१९०	१५
व्याख्यातो होमकल्प आत्मज्ञ	व्याख्यातमात्मज्ञ	१९०	१९
कुमारं प्राञ्चं धार्यमाण	कुमारं धारयत्यश्मा		
मनुमन्त्रयते । अश्मा		१०७	१७
नामाऽसि जीवन् शरदः	नामाऽसि सजीव शरदः	१०७	२१
जागर्ति तस्यै विजा	जागर्ति यस्यै विजा	१०९	१५
तथाऽमृतस्वस्येशानोमाऽहं	तस्यामृतत्वस्य नो धेहि		
पौत्र	माऽहं पौत्र	१०९	२९
सन्म । तमुप	सत्तं तमस्मिमुप	११२	८
मन्त्रयेरन्	मन्त्रयैरन्	११४	१
वर्षसे हुतमिति	वर्षसे हुमिति	११५	१५
प्राक्मुख उपविशति	प्राक्मुखः कुमार		
	उपविशति	११७	७
अथ वरं वृणीष्वेति	अथाऽऽह वरं वृणीष्वेति	१२१	१४
समाधाय परिस्तीर्य	समाधाय संपरिस्तीर्य	१२२	१२
कल्पयित्वेति	कल्पयित्वा	१२३	४
पूर्णमुखः परिक्रामन्	पूर्णमुखं परिक्रामन्	१२४	१५
वृक्ष आसृजते	वृक्ष आसृजति	१२५	२७
अग्रे शिवो भवेत्यथ	अग्रे शिवो भव शिवो		
	भवेत्यथ	१२६	१३
गवां मध्ये	गवां मार्गे	१२६	२६
पलाशेषु तथैव	पलाशेषु तं तथैव	१२७	४
दर्भैरग्निं परिस्तीर्य	दर्भैः परिस्तीर्य	१२९	६
नियच्छन्तिवति	नियच्छन्तिवति	१३०	१२
व्याहृतिपयन्त	व्याहृतिपर्यन्तं	१३०	१८
ब्राह्मणस्त्वा	ब्रह्मणस्त्वा	१३२	५
"	"	१३२	९
"	"	१३२	१३
दर्शनास्तीर्य	दर्शनास्तीर्य	१३३	१

विर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
न विद्यात्	न विन्यात्	११४	१
उभयाश्चर्षयन्तु	उभयाश्चर्षयन्ति	११५	२
उदन्वतीरेतस्विनी	उदन्वतीर्वेतस्विनी	११५	४
अनूराघयोरपराह्णे	अनूरावेध्वपराह्णे	११७	१५
परिस्तीर्य विप्रान्तर्हिता-	परिस्तीर्यैकपविप्रान्तर्हि-		
नि कृत्वा चत्वारि	तानि चत्वारि	११७	१६
प्रसूता देवस्य	प्रसूतो देवस्य	११७	१९
म्यो जुष्टं नि	म्यो-वो जुष्टं नि	११७	२१
स्तीर्णभिचारितं	स्तीर्णाभिचारितं	११७	२५
दक्षिणाप्राश्चि संततं	दक्षिणाप्राश्चि संततं	११७	२६
"	"	११७	२७
व्यौच्छदेका तपसा	व्यौच्छदेकाऽष्टका तपसा	११९	६
ब्राह्मणं विद्यामन्तं परि	ब्राह्मणाविद्यावतः परि	११९	२६
उपाकरोति । पितृभ्यस्त्वा	उपाकरोति पितृभ्यस्त्वा		
जुष्टं प्रोक्षेमीति तां	जुष्टमुपाकरोमीत्यभेनां		
"	प्रोक्षति पितृभ्यस्त्वा		
"	जुष्टं प्रोक्षामीति तां	१४०	२०
पश्यति दोह	पश्यत दोह	१४२	७
असतलाजान्	असताल्लजान्	१४४	८
प्राचो	प्राश्चो	१४५	४
राजबन्धवैः	राजबन्धवैः	१४५	१७
विभजन्ती सा नः	विभजति सा नः	१४७	९
स्वाहेति । अथ सौविष्टकृती	स्वाहेति सौविष्टकृती	१४७	१४
उदस्थाममृता	उदस्थामामृता	१४८	२४
अमुं तर्पयामीति फलोदकेन	अमुं तर्पयाम्यमुं तर्प-		
	यामीति फलोदकेन	१५३	१९
अधीयते	अधीयन्ते	१५३	२७
नित्यमेवऽस्मात्वाऽग्निर्देवान्	नित्यमेवाग्निर्देवान्	१५४	१६

वर्जनीयम्	स्वीकर्णीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
अ तर्पयन्ति	अ तर्पयन्ति तर्पयन्ति	१५४	१७
वर्तेत	वर्ते	१७४	२
ओओ मयि प्राणापानौ ।	ओओ वाग्वषट्कार		
वाग्वषट्कार		१७४	१८
महिम् इत्यप	महिम् इषव इत्यप	१७४	२७
मभ्येस्यान्तरेण	मभ्यावृत्त्यान्तरेण	१७५	३
इति प्रतिपद्यते	इति प्रपद्यते	१७५	४
आवृतस्यैतानि	तस्यैतानि	१७६	१
मध्यमस्वरेणेति विज्ञायते य	मध्यमस्थानेन विज्ञा-		
	यते अ य	१७७	८
सदेवस्वाय त्रिः प्रथमाम	सदेवस्वायेति त्रिः		
	प्रथमाम	१७८	४
वैश्यस्येति विज्ञायते पाञ्च	वैश्यस्येति पाञ्च	१८१	३
व्याख्याताः । बहुयानिन	व्याख्याताः सर्वोणि छत्या-		
	स्यनुनूयाब्दबहुयानिन	१८८	१५
भवतीति विज्ञायते । अपारि	भवत्यपरि	१८८	२२
गयत्री	गायत्री	१९०	२२
विज्ञायते । एकं	विज्ञायते चैकं	१९१	४
प्रत्यूर्ध्वक्षुमुपविशति	प्रत्यूर्ध्वक्षुरुपविशति	१९१	४
हेतुर्विज्ञायते	हेतुर्विज्ञायते	१९१	१
प्रत्यङ्क्तेत्यसमुद्रं	प्रत्यङ्क्तेत्यादित्यस्य		
माऽवषट्मादित्यस्य		१९१	२६
पाण्डु स्येति जपित्वा	पान्त्विति जपित्वा	१९७	२
होतृषदन इत्यासीनो	होतृषदने विद्वान्		
	इत्यासीनो	१९७	११
सोमः स्वाहाऽमुमिति चोत्तमे	सोमः स्वाहाऽग्निः स्वा-		
प्रयाजे यथोक्तदेवता	हाऽमुः स्वाहाऽमुमित्युत्तमे		
	प्रयाजे यथोक्त देवता	१९८	१०

प्रार्थनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
कुर्यात् । इत्यत्र	कुर्यादन्यत्र	७००	१
यत्र कर्गप्रथमा	यत्र वर्गप्रथमा	७००	१
ओंकारो	ओंकारो	७००	८
य वह	याऽऽवह	७०१	९
श्रेयानिति	श्रेयान्त्यादिति	७०१	१४
वषट्कुर्यादित्युचैः	वषट्कुर्यादुचैः	७०२	१०
अग्निर्मूर्धा यय	अग्निर्मूर्धा भुव	७०४	२४
सवेदेत्युपा५	सवेदेत्युपा५	७०४	२५
अमुष्येति यथोक्तदेवता	अमुष्येति स्विष्टकृति यथो-
क्तं देवता	७०५	२१
विराजवक्त्रकामस्येति विज्ञा-
यते । अङ्गुलि	विराजवक्त्रकामस्येत्युक्ते
अङ्गुलि	७०६	१४
प्रादेशिनी	प्रादेशिनी	७०६	२२
उपा५श्चुम्बोपहृता५हो	उपा५श्चु प्रथमोपहृता५हो		
इत्यत उच्येतिरत यं	इत्यत उच्येतिरत यं	७०७	७
उपहृत । इहो	उपहृतेहो	७०७	१६
उपहृतयानायामवान्तरेहो	उपहृतयामवा-
न्तरेहो	७०७	१७
‘सप्तसप्तये त्वा हुतं प्राश्नामि’	(नास्ति)	७०८	३
यथोक्तदेवता	यथोक्तं देवता	७०९	१५
वीश्वेता	वीश्वेता	७०९	१६
यास्ते राक इति राकायाः सि-
नीवालि या सुपाणिरिति सिनी-	यास्ते राके सिनीवालि
या सुपाणिः कुहूमहं		
वाक्याः कुहूमहं कुहूर्देवानामिति	कुहूर्देवानामित्येतासां		
कुहोः । देवानां पत्नी	देवानां पत्नी	७१०	२०
देवानां पत्नीनां	देवपत्नीनां	७१०	२४
वेद५ होता स्तृणोति	वेद५ स्तृणोति	७११	२१
मनुष्यन्त	मनुष्यन्त	७१४	२९

धर्षणीयम्

आहृत्य +

स्वीकरणीयम्

आहार्य

पृष्ठम् चक्षुः

७१९ ७१९

‘कपेरुविधाः प्रजाः’ इत्यस्याग्रे

(अथ विष्णुवृद्धानां व्या-

पेय आङ्गिरस पौरु-

तस्यत्रासदस्येति त्रिसद-

स्यवत्पुरुकुत्सवदङ्गिरोव-

दित्येष एवाविकृतः । श-

तमवणमन्द्रणमन्द्रणनादरा-

रायणसात्यकिसात्यकाम्यो-

पमिति नितुन्दिनवुशामि-

वद्वत्सायनसायनार्यवाच्या-

यनिकालम्मायनिन इति

द्वादशधा विष्णुवृद्धाः ।

अथातो विश्वा

यज्ञवत्कौलोत्येर्मविष्टवृद्ध-

ज्ञिसाथश्चिष्यवार

वैश्वामित्रदेशश्रवसदैवतर-

सेति देवतरसवदेवश्रवोव-

द्विधामित्रवदित्यथाऽयो-

माधुच्छन्दसास्तेषां व्यापे-

यो वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-

अथ विश्वा

यज्ञवत्कौलोत्येर्मविष्टवृद्धमि

सांशित्यवार

वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसास्तेषां व्यापेति

+ अथ हरितानां व्यापेय आङ्गिसाम्बरीषयौवनाश्वेति युवनाश्ववदम्बरीषवृद्ध-

ङ्गिरोवदिति मांघातारमुहैकेऽङ्गिरसः स्थाने मांघानाम्बरीषयौवनाश्वेति युवनाश्ववद-

म्बरीषवमांघातवदित्यथ कुत्सानां व्यापेय आङ्गिरसमांघातकौरोसेति कुत्सवन्मांघा-

तवदङ्गिरोवदित्यथाजमीढाः कण्वास्तेषां व्यापेय आङ्गिरसजमीढकाण्वेति कण्व-

वदजमीढवदङ्गिरोवदित्यथ मुद्गलानां व्यापेय आङ्गिरसभार्ग्याश्वमोदुर्येति मुद्ग-

वज्जर्म्यश्ववदङ्गिरोवदिति तुक्ष्यमुहैकेऽङ्गिरसः स्थाने ताक्ष्यभार्ग्याश्वमोदुर्येति मुद्ग-

लवज्जर्म्यश्ववत्तक्षवदित्यथ विरूपा रयितरास्तेषां व्यापेय आङ्गिरसवैरूपपावद्वेति

पृषदश्ववद्विरूपवदङ्गिरोवदित्यथादेष्टुमुहैकेऽङ्गिरसः स्थानेऽष्टादेष्टुवैरूपपावद्वेति

पृषदश्ववद्विरूपवदष्टादेष्टुवत् ।

वर्जनीयम्

स्वीकरणीयम्

पृष्ठम्

पङ्क्तिः

साज्येत्यजवन्मधुच्छन्दो-

धक्षिन्नामित्रवादिन्यथ माधुच्छ.

न्दसा एव धनंजयास्तेषां

ऽयार्षेयो वैश्वामित्रमाधु-

च्छन्दसचानंजयेति

७२१

१

अथ पूरणाः पारि

अथ पौराणाः पारि

७२१

१

अथ कत्ता

अथ प्ररूकता

७२१

६

निधु वव

निधुवव

७२१

१५

माठराणाम् । अथ रेभाणां

माठराणामवराणामथ

ऽयार्षेयः

रेफाणां ऽयार्षेयः

७२१

१६

रैम्येति । रेमवदवत्

रैफ्येति रेफवदवत्

७२१

१७

न्यायेन । एका

न्यायेनैका

७२१

२१

वासिष्ठेन्द्र

वासिष्ठेन्द्र

७२२

९

पाराशर्येति

पाराशर्येति

७२२

४

पूतिमाषताण्डिनां

पूतिमाषताण्डिनां

७२२

७

गौरिबीतेति

गौरुबीतेति

७२२

८

हेके आगस्त्यदार्ढ्य्यु

हेके आगस्त्यदार्ढ्य्यु

७२२

२२

अथ यदि ह सार्धाः

अथ यदि ह साष्टर्चा

७२२

२९

येषां स्युः

येषां स्युः

७२३

३

न्यायेनैकार्षेया

न्यायेनैकार्षेया

७२३

४

1889

1889

1889

1889

1889

1889

1889

1889

1889

1889

1889

1889

1889

1889

1889

1889

1889

1889

अथ सत्यावाढहिरण्यकेशिमुनीयं नवमभागस्थं शोधनपत्रम् ।

(द्वाविंशमश्वत्थारभ्य पञ्चविंशमश्वत्थपर्यन्तम्) ।

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
पशुमन्धेन	पशुकल्पेन	७२९	१६
सर्वेष्वामिषारणिकेषु	सर्वेष्वामिषारणिकेषु	७२९	१८
त्वाष्ट्रं वडवमिति यं पु	त्वाष्ट्रो वडवोऽयं पु	७३१	१९
संघौ । विशालो	संघावालमते विशालो	७३१	२१
यदूर्ध्वं स्थानायास्तद्विशालं	यदूर्ध्वं निखानास्तद्विशालं		
यद्गोवर्धुमे शास्त्रे	समुभे शास्त्रे	७३१	२७
वा मनो महिम्न	वा नमो महिम्न	७३२	१९
कपालं निरुप्याजां वशामालमते	कपालं निर्वपेदजां		
भूतिकाम इत्युक्तानि दैवतानि अमां		७३२	२०
वायव्यायोषा	वायव्ययोषा	७३३	१
चैव दक्षिणाः	चैव दक्षिणाः	७३८	९
पूर्वा पूर्वासामुत्तरोत्तरासां	पूर्वा पूर्वासामुत्तर उत्तरासां	७३९	१९
प्रतिष्ठा । क्षेत्रपत्यं चरुं निर्व-	प्रतिष्ठा क्षेत्रपत्यस्य क्षेत्रस्य		
पेक्षेत्रपत्यस्य क्षेत्रस्य पतिनेति ।	पतिना वयमित्यग्रवे	७४०	१
अग्नये			
पयते पुरोडाशमष्टकपालं नि-	पयते स्वमग्ने प्रतया		
र्वपेत् । स्वमग्ने प्रतया असीति	असीत्यग्नये रक्षोघ्ने पुरो-		
याज्यानुवाक्ये । अग्नये रक्षोघ्ने	डाशमष्टकपालं निर्वपेत् ७४०		१६
पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेत् ५			
‘ पुरोडाश ० विधिमिति ’	(अग्निर्होतेति) इति		
इत्यस्य स्थाने	योजयम्	७४२	१२
वशाज्जाय वक्ष्य हीति	वशाज्जायेति	७४४	१
याज्यानुवाक्ये	याज्यानुवाक्याः	७४४	७
त्रिहवि	त्रिहवि	७४४	१८
द्विहविर्यस्त्वा	द्विहविर्यस्त्वा	७४४	२९
‘ यस्मै त्वम् ’	(नास्ति)	७४४	२७
चरुं संग्राममुपप्रया	चरुं संग्राममुपप्रया	७४७	७

वर्षेनीयम्	स्वीकृतार्थयिम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
गामनेत्तां	गामनेत्तां	७९८	३
हविरित्यथो	हविरित्यथो	७९९	३
त्रिहविर्दे	त्रिहविर्दे	७९२	४
वैष्णवं स्यात् । प्रणो	वैष्णवस्य प्रणो	७९२	९
‘मैत्रावरुणमेककपालं निर्वपेत्’	(नास्ति)	७९३	८
‘यदि विधी० याज्यनुवा-
क्ये ॥ ८ ॥’	सोमापूषणेति सोमापूषणस्य	७९४	७
यनेत । ऐन्द्र	यनेदैन्द्र	७९६	२५
‘द्विगुणा० टीकाजी’	(नास्ति)	७९७	२०
वाऽऽधारयद्वती	वाऽऽधारयद्वती	७९९	४
पाम्यमुष्मा	पाम्यामुष्मा	७७०	१७
सनक्षेदनवगतः	सनक्षेदवगतः	७७१	७
कामः	कामस्य	७७१	२९
ध(व)र्ममात्रं	धर्ममात्रं	७७२	९
अष्टाविडायाम् । चतुर्धा	अष्टाविडायाः हिरण्य-
गर्भ आपो ह यदिति
याज्यानुवाक्ये चतुर्धा	७७१	७
‘आसादयति’ तस्य प्रयाने	आसादयति प्रयाने	७७२	२६
रुक्मौ चरुणा प्रचरति	रुक्मौ प्रचरति	७७२	२७
सौमेन्द्रः इयामाकं चरुं नि-
र्वपेत्सोमवामिनः	सौमेन्द्रः इयामाकश्चरुः
सोमवामिनः	७७३	२०
तस्यर्द्धरेणाऽऽपान्तमिति	तस्य यर्द्धरेणेति	७७३	२१
त्रिहवि	त्रिहवि	७७३	२४
प्राजापत्यं संसृष्ट	प्राजापत्यः संसृष्ट	७७३	२९
इत्येतेषा	इत्येकेषा	७७६	२७
पूतमुधे इति	पूतमिति	७७४	१
अपयतीत्यर्थः	अपयतीत्यर्थः	७७५	३
‘अर्यम्णे चरुं० निर्वपेत्
बार्ह’ इत्यस्य स्थाने	(अर्यम्णोऽर्यमा याती-
त्येन्द्रस्यानुषूक्तस्य बुध्ना-
प्रमिति बार्ह) इति
शास्त्रम्	७७६	८

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
नवो नवो यमादित्य इति	नवो नवो भवति		
याज्या	आयमान इति याज्या	७७६	२१
तावता च वषट् कुर्यात्	तावताऽच्छवट् कुर्यात्	७७७	१०
त्वमिन्द्राऽ(न्दोऽ)सि	त्वमिन्द्रासि	७७७	११
यजेत । मध्यमा	यजेन्मध्यमा	७७७	१२
यजेत । उत्तमा	यजेदुत्तमा	७७७	१३
यजेत । एव	यजेदेव	७७७	१४
अक्षराणि न याज्या	अक्षराणि याज्या	७७८	११
संपादयन्ति मन्यामहे	संपादयति ते मन्यामहे	७७८	१२
महे इति	मह इति	७७८	१६
वृष्णिर्वस्तः	वृष्णिर्वस्तः	७७८	२७
श्रीन् पिण्डान्कृत्योदु	श्रीन् पिण्डान्कृत्योदु	७८०	२
विश्वं देवानामिति	विश्वं देवानामुदगाद-		
	नीकमिति	७८०	७
दुग्धे वस्तस्यै चरुं	दुग्धे चरुं	७८०	२०
चतुर उप	चतुरूप	७८१	२२
मन्त्रान्तर्सेनमिति	मन्त्रा तान्सेनमिति	७८१	२४
इन्द्रावरुणा युवमध्वराय आ	इन्द्रावरुणयोरहमिति		
नो मित्रावरुणा प बाहवा इति		७८३	२३
स वेद पुत्र इति	सवेदमेति	७८३	२५
परिषत्ते । अप उप	परिषत्ते । उप	७८८	५
इनपस्थिति	इन उ रन्ध्रितं	७८९	८
हरय इति । उत्करे	हरयः सुपर्णा इत्युत्करे	७९१	९
उत्करे वर्षाहुस्तम्भं	उत्करे वर्षाहुस्तम्भं	७९१	१४
प्रतिष्ठाप्योन्नमय पृ	प्रतिष्ठाप्योन्नं भवट्	७९१	१४
अवधूनोति	अवधूनोति	७९१	२१
अथ सर्वकारीयाग्नेय	अथ सवकारीयाग्नेय	७९२	२
कर्मणोमा जिययुरेति	कर्मणेति	७९२	२४
उत्तरे संयाज्ये	(नास्ति)	७९२	२५

कर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
वेनुरिति दक्षिणा । ऐन्द्रा	वेनुर्दक्षिणा सहस्रं वैन्द्रा	७९३	७
हिरण्यं दाम	हिरण्यं दाम	७९३	१०
कालेन	कालेन	७९३	२१
दर्भैः परितः (वा) स्य नि	दर्भैः परिघास्य	७९७	३
तोकमैर्मासरेण	तोकमभिर्मासरेण	७९७	६
सुरां सप्तसृज्य स	सुरां संदधाति स	७९७	७
(तिलो रात्रीः सप्तसृज्य-
सति)	(नास्ति)	७९७	११
मुसमवदधाति	मुसं समवदधाति	७९७	२१
पात्रसप्तसादनकाले	पात्रसादनकाले	७९८	२१
उपवाकासक्तुं स	उपवाकान्सक्तुं स	७९८	२६
उत्पुनाति । प्राक्सोमो	उत्पुनाति वायुः पूतः
पवित्रेणेति सोमवामिनः सो-		
सोमो अतिदुन इति	मातिपवितस्य वा प्राक्सोमो	७९९	१७
सादयित्वोपयाम	सोम इति	७९९	२०
सादयित्वोपयाम	सादयित्वुपयाम	८००	८
उपवाकासक्तुभिः श्रुत्वा	सादयित्वुपयाम	८००	१०
सादयित्वोत्तरेयथासिद्ध-	उपवाकाभिः सक्तुभिः		
मुपतिष्ठते	श्रुत्वा	८००	११
धारायाः प्रति	सादयति सज्जानुत्तरेयथा		
शेषेणाध्वर्युः	सिद्धमुपतिष्ठते	८००	१२
रेण आनुवाकेन	धारायां प्रति	८००	१९
आश्विनमध्वर्युः	शेषेणाध्वर्युः	८०१	१४
वितृपितामहपितामहेभ्यो	रेणानुवाकेन	८०१	१९
ददाति	आश्विनं ग्रहमध्वर्युः	८०२	२६
नम इति । पुनन्तु	वितृपितामहेभ्यो		
व्यास इत्युपतिष्ठते । अथ	ददाति	८०३	१७
	नम इत्यथोपतिष्ठते पुनन्तु	८०३	१९
	व्यास इत्यथ	८०४	२२

वर्जनीयम्

कुष्ठिकशफाम्यां जुहुवात्

अनुव्रजति । हुत्वा-

विष्यति । एवमुत्तरेणाष्टमं

सारस्वतस्य सर्वेणानुवाकेन्द्रस्य ।

औदुम्बरा

मौजविनाम मित्रो

आसीनं प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्-

धिनेसंपातेरभि

ब्रह्मवर्चसेनामिविद्यामीति ।

एवमुत्तरेण

उत्तमेन्द्रस्य कोऽ

पाणी संमृज्य

अङ्गानि संमृज्य

जुहोतीत्याश्मरथ्य

आहवनीये हूयेरभित्पालेसनः

अभिमन्त्र्य

उपस्थाप्य

उदकान्तं प्रत्यस्यति

उपस्थाप्य भूः स्वाहेत्याहुतिं

हुत्वा पूर्ववत्पितृयज्ञः

आरुमेत आशुभो

प्रागुत्तरस्मात्

परिग्राह्यात्कृत्वो

दर्भस्तम्भमाहृत्य मध्ये

हुनेऽग्निहोत्रे

स्वीकरणीयम्

कुष्ठिकशफाम्यां जुहोति

अनुव्रजत्युत्तरेणाष्टमं

सारस्वतस्य सर्वेणानुवा-

केन्द्रस्य हुत्वा

विष्यत्यौदुम्बरा

मौजविनाम मित्रो

आसीनं पुरस्तात्प्रत्यङ्-

तिष्ठन्संपातेरभि

ब्रह्मवर्चसेनामिविद्यामी-

त्याश्चिनस्योत्तरेण

उत्तरेणेन्द्रस्य कोऽ

पाणिः संमृज्य

अङ्गानि संमृज्य

जुहुयादित्याश्मरथ्य

आहवनीय इत्यालेसनः

अभिमन्त्रयते

उपतिष्ठते

उदकान्तं प्रतियौति प्रत्य-

स्तो वरुणस्य पाश इत्यु-

दकान्तं प्रत्यस्यति

उपतिष्ठते पूर्ववत्पितृयज्ञो

भूः स्वाहेत्याहुतिं हुत्वा

आलभत ऋषभो

यत्प्रागुत्तरस्मात्

परिग्राह्यात्कृत्वो

दर्भस्तम्भं मध्ये

हुने प्रातरग्निहोत्रे

पृष्ठम् पङ्क्तिः

८०४ १४

८०४ १५

८०४ १७

८०४ २४

८०५ १

८०५ ४

८०५ ७

८०५ १०

८०५ १२

८०६ ११

८०६ १२

८०६ २०

९०६ २२

८०६ २३

८०६ २७

८०७ ५

८०७ १७

८०७ १७

८०९ १९

८१० ९

वर्षाणीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
सन्धि इति	समिधो यानि धामेति	८१०	१२
संज्ञानमि-युग्म् । ताश्चि	संज्ञानमसि कामधरण-		
	मित्युवा ५ स्तान्निष	८१०	१३
समेतु त इति सिकता	आप्यायस्व सन्त इति		
	सौमिध्या ५ सिकता	८१०	१३
न छेत्ताः	न च छेत्ताः	८१०	१४
सिकता उपदधात्येस्का	सिकता निवपत्येस्का	८१२	१५
पृथिवी च मां चेति	पृथिवी चेति	८१३	२०
पृष्ठो दिवीति वैश्वानर्यर्चा	पृष्ठो दिवीत्यनुव्यूहति		
चितावनुव्यूहति		८१४	३
उत्तरत उत्तमाया	उत्तर उत्तमाया	८१४	१९
पर्ण उदस्यति	पर्णमुदस्यति	८१४	११
इत्यनुवाकेन	इत्येतेनानुवाकेन	८१४	२७
इत्यन्नाहोमः । अपरं	इत्यन्नाहोमस्यापरं	८१५	११
वपाया ह्येमात्	वपाहोमात्	८१५	२
यद्येतावतीर्दक्षिणा नो	यद्येतावतीर्नो	८१५	७
पाययेद्वाक्षणात्	द्वाक्षणान्पाययेत्	८१५	८
तेन हेवास्व	तेनो हेवास्व	८१५	१३
औदुम्बरपात्रेण	औदुम्बरेण पात्रेण	८१५	२१
पवमानायेति	पवमानाय गायतेति	८१५	२२
मिति । अथ जुहोत्यपमृत्यु	मित्यपमृत्यु	८१५	२८
भक्षयित्वा प्राणनिवहाना	भक्षयित्वा प्राणानिवहाना	८१७	३
हिरण्येष्टकाः शर्करा	हिरण्येष्टका यावदुत्तम-		
	कुलिपर तावतीः शर्करा	८१७	२१३
अभ्यक्ता उपधान	अभ्यक्ताश्चतस्रः स्वयमा-		
	तृष्णा अपरिमिता लोक-		
	पृष्णा उपधान	८१७	२२
त ५ लोके	त ५ हेतमेके	८१८	१२
हृयेरस्तत्र चेतव्यः स	हृयेरस्तः	८१८	२८

सर्वनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
पशून्स्वर्गमुद्दि	पशून् द्वे	८१९	११
उपक्रमः प्रदक्षिणमुत्तरगोऽ-	उपक्रमः प्रदक्षिणमुत्तरगोऽ-		
पर्वगः । पशु	पर्वगः पशु	८१९	१२
चिन्वति पक्ष पक्ष प्रति	चिन्वति प्रति	८१९	११
प्रजां वा त्रिवृतमेव सप्त	प्रजां त्रिवृतमेव चिन्वति		
	सप्त	८१९	२५
पश्चात्पक्षम्	पश्चादुपक्रम्य	८२०	७
होतुर्धिष्ण्या	होतुर्धिष्ण्या	८२०	१०
हिरण्येष्टकाः शर्करा	हिरण्येष्टका पावदुसममस्तु-		
	क्षिपह तावतीः शर्करा	८२१	३
अभ्यक्ता उपधान	अभ्यक्ताश्चतस्रः स्वयमा-		
	तृण्णा अपरिमिता स्त्रोकपृणा		
	उपधान	८२२	३
ग्रहं चत्वारि	ग्रहं प्रतिग्रहं चत्वारि	८२२	९
रात्रिसप्तेशु० शशशासनात्	(नास्ति)	८२३	२१
योऽस्य० पर्वगे	(नास्ति)	८२५	३
चातुर्होत्रैश्चसमास्तुकेतुका-	चातुर्होत्रांसमस्य	८२५	११
समस्य		८२५	११
चिन्वते	चिन्वति	८२५	१२
पक्षपी० सप्तमी	(नास्ति)	८२५	१६
सवनीययूष्णो	सवनीये यूष्णो	८२५	२३
पुथक्समानेन वा	(नास्ति)	८२५	३५
ददाति	दद्यात्	८२५	३६
अथासमास्तुतम्	(नास्ति)	८२५	५६
दक्षिणाश्चेति क्रतु	दक्षिणा क्रतु	८२५	१७
अथ० समस्यते	(नास्ति)	८२६	१
अग्नि० आमिक्षया	(नास्ति)	८२६	४
कृष्णाभिनेन आसीनमभिधि-	कृष्णाभिनेऽभिधिस्त्राति		
क्षति		८२६	९
शेष० प्रयुजामिति यजेत	(नास्ति)	८२७	२६

अर्थनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठ	पङ्क्तिः
पृथिवसुने पशुकामः । यत्किं	अथ पृथिविसुने यत्किं	८१८	१०
नारायणस्यर्चाऽङ्गिरमि	नारायणस्यर्चाऽमि	८१८	११
कल्पयन्ति	कल्पयति	८१९	१८
भवतीति विज्ञायते । अग्रेण	भवत्यग्रेण	८४०	२६
पञ्चमी च शुक्ला	पञ्चमी शुक्ला	८४२	४
श्रुत्वर्णोत्तरा माहेन्द्रस्य	श्रुत्वर्णोति माहेन्द्रस्य	८४२	८
कामो वीर्यकामो वा यजेत ।	काम ऐन्द्रियः	८४२	२१
ऐन्द्रियः			
जनपदेषु समवेतेषु द्वयोः	जनपदेषु द्वयोः	८४३	१९
यति तां राजा	यति राजा	८४३	२०
अथ वरं	वरं	८४४	१
‘ मा ते केशानिति ’	(नास्ति)	८४४	७
अनुमन्त्रयते । तान्समोप्य	अनुमन्त्रयते मा ते के-		
	शानिति तान्समोप्य	८४४	७
वैयाघ्र इत्या	वैयाघ्रोऽवींश्वा	८४४	२०
तोकमावास्तामिदूर्वावास्तामिः	तोकमावस्थाभिर्दूर्वावस्थाभिः	८४४	२२
वृकमित्यभिमन्त्र्य	वृकमित्येनमभिमन्त्र्य	८४५	१
अग्रेणाग्निं रथो	अग्रेणाग्निं रथो	८४५	७
अग्न्येति । आतिष्ठ	अग्न्येत्यातिष्ठ	८४५	८
उदीक्षयति	उदीक्षते	८४६	४
अक्षयतामिति	अक्षयतामोदनयतामिति	८४६	६
वदेदित्येके देवस्य	वदेद्देवस्य	८४९	९
संभारान्वेष्टय (राक्षसेभ्य)	संभारांश्चेत्स्यतो भवन्ति		
न्तो गच्छन्ति		८५०	७
वर्ष्यासमयेति	वर्ष्यासमयेति	८५०	२०
द्वितीयं च तृतीयं	द्वितीयं तृतीयं	८५१	७
वृष्णो अश्वस्य	वृष्णो अश्वस्य	८५१	८
सर्वैः सर्वतः	सर्वैर्वा सर्वतः	८५७	९
सर्वैर्वकैकं	सर्वैर्वकैकं	८५८	४

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	पृष्ठा	श्लोकाः
सन्दीपमेण	सन्दीपमे	८१२	१-
अनिष्टुब्धे	अनिष्टुब्धे	८१२	१०
निष्टुब्धयो	निष्टुब्धयो	८१२	११
अभिधानी	अभिधानी	८१२	११
परिचर्म	परिचर्म	८१४	१४
प्रोक्षितानि प्रतिप्रस्थाता व्या	प्रोक्षितानि व्या	८१५	१
राजासन्धा	राजासन्धा	८१५	८
निर्वृत्त्य	निर्वृत्त्य	८१५	१३
समीक्षया एतस्या	समीक्षायामेतस्या	८१६	१
व्यातिष्ठानि	व्यातिष्ठानि	८१६	५
गार्हपत्याहवनीयो	गार्हपत्याहवनीययोः	८१६	१५
निषेचन	निषेचन	८१७	२-
रूपे निषाय	रूपं निषाय	८१९	१
निरुद्ध	निरुद्ध	८१९	१४
पर्युष	पर्युष	८१९	१६
त्रिभिर्धनोति	त्रिभिर्धनोति	८७१	१
तस्मिन्काळे	एतस्मिन्काळे	८७२	१
गोषा इति	गोषामिति	८७२	७
उपस्तीर्णा(यो)विचारय-	उपस्तीर्णाविचारितो रो		
ति तौ रो		८७५	१८
वर्धयसि	वर्धयसि	८७४	१
पयसी प्रतीक्षत आ	पयसी आ	८७५	२
रश्मय इत्युच्यन्तमूष्माणव	रश्मय इत्युष्माणमुच्यन्तम	८७५	११
आदायोपोषिष्ठति	आदायोपिष्ठति	८७६	५
शौहिणं	पुरोडाशं	८७६	१३
आपितव	आपिते व	८७७	२
व्याह्रा दुर्भाक्षनस्य	व्याह्रा प्रवृज्यादुर्भाक्षनस्य	८८२	८
दायापरेणाऽऽहव	दायापरेणाऽऽहव	८८७	१
जानुदग्रे । एतस्मिन्काळे	जानुदग्रेऽपि ■ प्रतिप्रस्था-		

प्रतिनीयम्

स्वीकरणीयम्

पृष्ठम्

ता श्रीन् सनखाञ्छलाका-

मुष्टीनादाय तेषामेकमाहव-

नीध आदीप्यास्यद्वये

धारयति तस्मिन्ध्वयुः

प्रथमामाहुतिं जुहोति तस्मि-

न्परमादीप्याऽऽहवनीये पूर्वे

प्रदत्तस्य नाभिदग्धे द्वितीयां

तस्मिन्परमादीप्याऽऽहवनीये

पूर्वे प्रदत्तस्य जानुदग्धे तृतीया-

माहवनीये एवानुप्रहरत्येतस्मि-

न्काळे

८८७

११

निधाय

८८८

१२

सामानि

८८९

१३

सर्वे साम्नः

८९०

१४

संप्रेष्यति दिवस्त्वा परस्या-

या इति प्रथममभिप्रव्रजन्ति

ब्रह्मणस्त्वा परस्याया इति

द्वितीयं प्राणस्य त्वा परस्या-

या इति तृतीयमपरेण

८९१

१५

पर्येति निधाय कुम्भं क्रि-

परिषिञ्चन्प्रतिपर्येति ऋतुः

स्तुति

८९२

१६

आदित्यस्यैव

८९३

१७

वाऽऽज्यमेव प्रथमे

८९४

१८

स्तुवावक्ष्णोः

८९५

१९

वाज्यस्तुवावाज्यस्थाली

८९६

२०

हवन्धो

८९७

२१

आहुती हुत्वे

८९८

२२

यदि संवत्सरं वायव्यर्चा जुहुयात्

यदि वत्सं वायव्यर्चा यक्षुप

यक्षुप

८९९

२३

प्रतिष्ठाप्य

साम

सर्वसाम्नः

संप्रेष्यति । अपरेण

पर्येति ऋतुःस्तुति

आदित्यस्यैव

वाऽऽज्येन प्रथमे

स्तुवावक्ष्णोः

वाज्यस्तुवावाज्यस्थाली

हवन्धो

आहुती हुत्वे

यदि संवत्सरं वायव्यर्चा जुहुयात्

यक्षुप

संस्कृतश्रुति	संस्कृतश्रुति	पृष्ठम्	श्रुतिः
सलावुकी भयेदक उलूको	सलावुकी भयेदकोलूकदी		
दीर्घमुखा मृतोऽसृष्टः शकुनि-	दीर्घमुखा मृतोऽसृष्टः शकुनि-		
रसुः	रसुः	२०१	११
किमिषा	किमिषा	२०१	१२
स्वभा ना	स्वभा ना	२०२	७
पुरुषः साम	पुरुषः साम	२०२	१४
‘सप्तमेनानुश्रुतेन शान्तिं कृत्वा’	(नास्ति)	२०३	२५
संमुखं	संमुखं	२०३	१८
महानश्रा	महानश्रा	२०४	८
‘अथेतत्० मुपतिष्ठते’	(नास्ति)	२०४	१४
तमाज्जलितं	तमाज्जलितं	२०४	२४
‘न गता० स्त्रियात्’	(नास्ति)	२०५	५
न क्षयार्थं भुजितं	न शवं न स्त्रियात्	२०५	१३
पर्वणि	पर्वणि	२०५	१७
वाययतो नैव	न व	२०५	१९
‘संवत्सरमेतद्वर्षं चरेत्’	(नास्ति)	२०५	२१
‘पूर्ववत्० कृत्या’	(नास्ति)	२०५	२०
‘अग्निः’	(नास्ति)	२०६	१
‘उत्तमे० कृत्वा’	(नास्ति)	२०६	२
दोषं (य) ब्रह्मवर्ष	दोषं ब्रह्मवर्ष	२०६	१५
वज्रशूलोमनस्तामि वा	वज्रशूलोमि वा	२०६	१७
स्व न स्तान्ति	स्व न स्तान्ति नानुलिखे		
	नास्ति	२०६	१७
नाम्यतो	नाम्यतो	२०६	१३
नामपवृष्टे	नामपवृष्टे	२०६	२३
दृष्टा न हर्म्याणि	दृष्टा नापपार्श्वं न		
	हर्म्याणि	२०७	१
न शरीराणि न शवं नापपार्श्वं	न शवं न शरीराणि	२०७	२
‘अभ्येष्टमात्रः’	(नास्ति)	२०७	८

करीनाम्

‘ मधन्ती० जायि ’

कृष्ण छान्ति

प्रविश्यान्व

करीनाम् । प्रमाण

तत्त्वार्थेन

तत्त्वार्थमस्यान्वयस्य

निजिहीर्षन्

निजिहीर्षेत्

कल्पया वृद्ध

वृद्धस्य

निपतेत्

निहास

यत्नेन

तृतीये नवमी

मविशेषेण

पाञ्चदशिकेन

स्त्रिंशत्

‘ परिमण्डला इत्येकेषाम् ’

अस्तिनोत्तरं पक्षं

वा प्राकृतो

यावान्यजमान

तासामेकैकतो

साहसं

‘ उत्तरमुत्तरं ’

प्रभृत्याहारेषु

परिमाणम् । विज्ञायते च न

रवीकरीनाम्

(नास्ति)

कृष्णाहन्ति

प्रविश्य प्राणमन्य

करीनाम्

तत्त्वार्थेन

तत्त्वार्थमस्यान्वयस्य

निजिहीर्षन्

निजिहीर्षेत्

कल्पया वर्षावसो वृद्ध

वृद्धस्य

निपतति

निहार

यत्ने तेन

तृतीयेन नवमी

मनवयत्नेन

पाञ्चदशिकेन

स्त्रिंशत्

(नास्ति)

अस्तिनोत्तरत उत्तरं

पक्षं

वा व प्राकृतो

यावान्पुरुष

तासामेकैकतो

साहसं

(नास्ति)

प्रभृतिष्वाहारेषु

परिमाणमुत्तरमुत्तरं

ज्यायापक्षं विन्यस्यति

विज्ञायते न -

पृष्ठ

२०७

२०८

२०९

२१०

२११

२१२

२१३

२१४

२१५

२१६

२१७

२१८

२१९

२२०

२२१

२२२

२२३

२२४

२२५

२२६

२२७

२२८

२२९

२३०

२३१

२३२

२३३

२३४

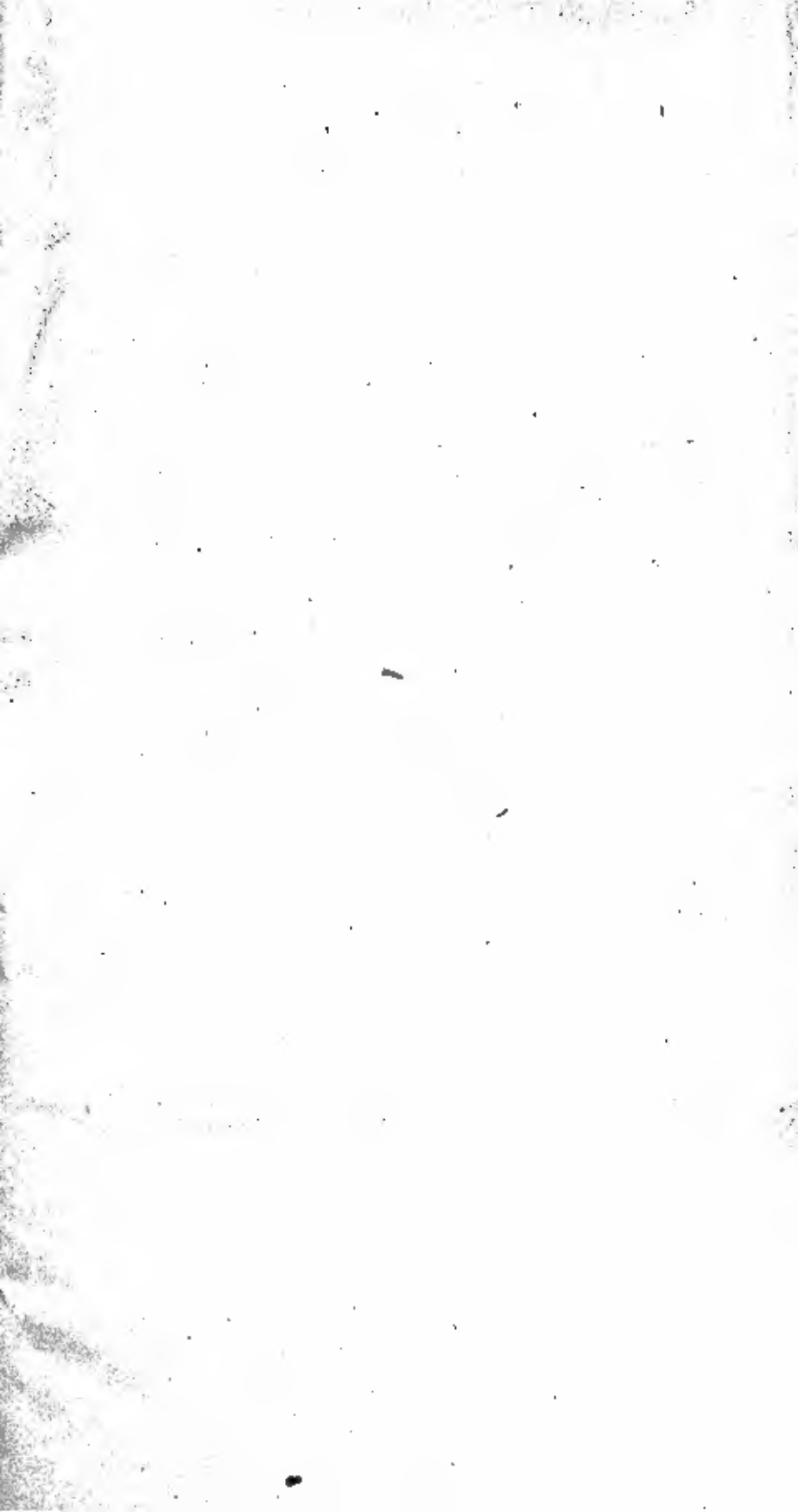
२३५

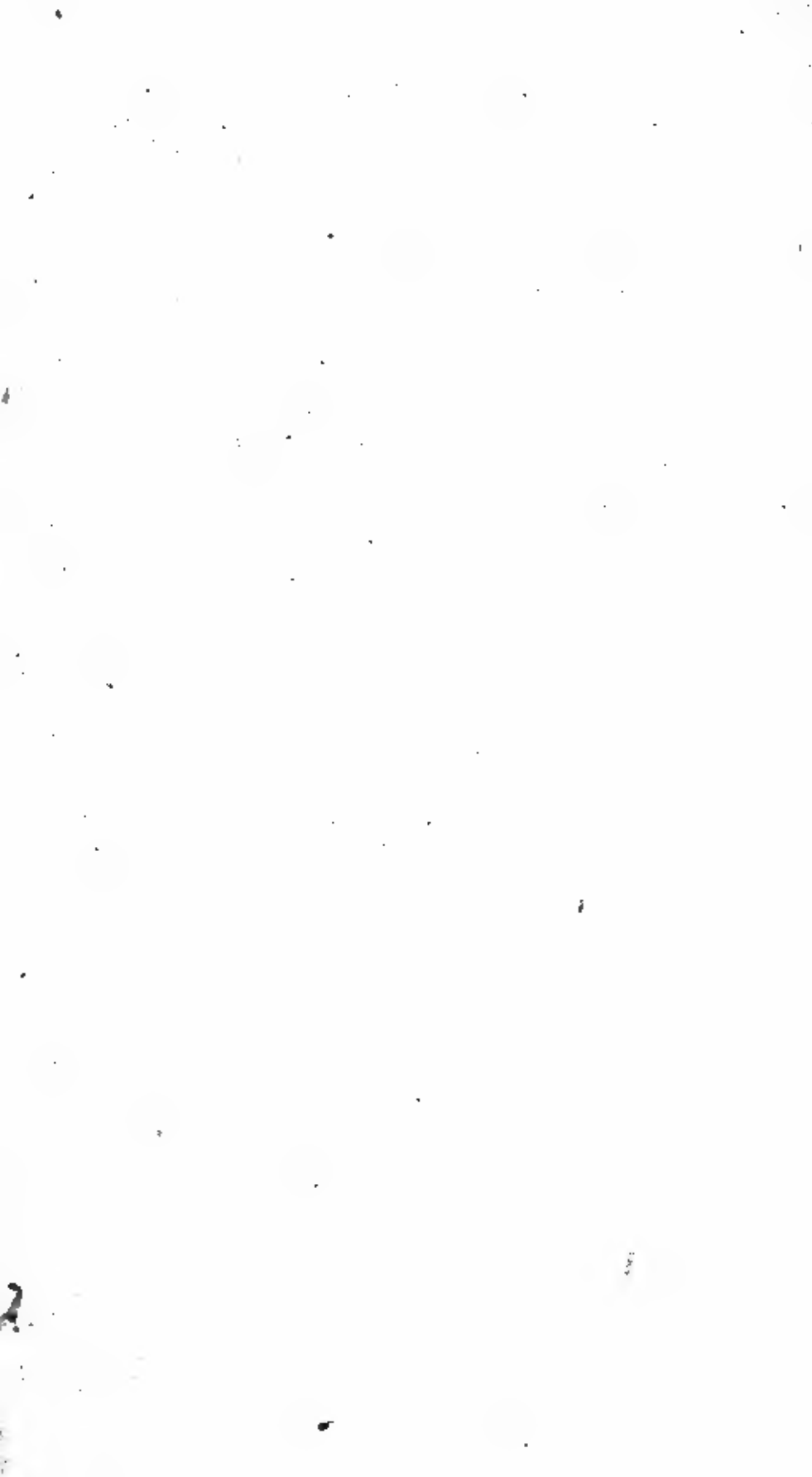
विशेषः	विशेषः	पङ्क्तिः	पङ्क्तिः
श्रीपञ्चमः	श्रीपञ्चमः	११९	११९
उपपत्त्यात्	उपपत्त्यात्	१२०	१२०
करणी	करणी	१२१	१२१
कारयेत् । प्रादेष्टकाः	कारयेद्वैष्टकाः प्रादे-		
	ष्टकाः	१२१	१
तुतीयेन	तुतीयेनेति	१२२	२
सजातान्	प्रजातान्	१२३	३
‘ निष्ठायेत् ’	(नास्ति)	१२४	४
अर्थात्	अर्थात्	१२५	५
त्सरुः । तस्य	त्सरुस्य	१२६	६
‘ च ’	(नास्ति)	१२७	७
पक्षिनिर्णामो	पक्षिनिर्णामो	१२८	८
प्रादेशश्चतुर्थमात्मनः	प्रादेशं चतुर्थमात्मनः	१२८	९
‘ चतुररस्तिर्व्याचामः ’	(नास्ति)	१२८	१०
अन्तो	अन्तो	१२९	१०
तावति	तावति	१२९	११
इयेनम्	इयेनः	१३०	११
‘ ज्ञेयं ’	(नास्ति)	१३१	१२
‘ तिर्यक् ’	(नास्ति)	१३१	१३
निर्णामयोः	निर्णामयोः	१३२	१३
अप्ययोश्च	अप्ययोश्च	१३२	१४
सप्तम्योः । द्वितीय	सप्तम्योर्द्वितीय	१३२	१५
पुरुषास्तिर्यक्	पुरुषास्तिर्यक्	१३३	१५
‘ पक्षः ’	(नास्ति)	१३३	१६
पुरुषान्ते नितो	पुरुषान्ते नितोदं नितो	१३४	१६
विशेषार्था	विशेषार्था	१३५	१७
च । पक्ष	येति पक्ष	१३५	१७
विशयाः । आत्मनि	विशयास्तासामवैष्टका		
	मात्राणि पक्षयोर्भवन्ति		
	ता आत्मनि	१३७	१९

वर्जनीयम्	स्वीकरणीयम्	सूत्रम्	पङ्क्तिः
षोडशभिः	षोडशीभिः	९९७	१८
षोडशभिः	षोडशीभिः	९९७	२७
नाद्या विशेषा	नाद्याविशेषा	९९७	२९
मित्र इयेनस्य	मित्र हि इयेनस्य	९९९	१
चित्ति	चित्तं	९९९	२९

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रीयं शोधनपत्रम् ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Aga.
- 1892.

Author— Satyāsādhā.

Title— Satyāsādhaviracita
Śrautasūtra. Pt.10.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.